رسید نور مرسلہ محمد یوسف از دہلی مورخہ جمعہ ۱۳۱۵ محرم

۱۱۳۸

الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی سید المرسلین وعلی آلہ واصحابہ اجمعین

بعون الٰہی وفیوض تناہی دین پناہی قرآن نخستہ آثار الوجود مصنفہ رئیس المحدثین حضرت شاہ ولی اللہ المعنی

فوز الکبیر فی اصول التفسیر

مع حواشی جدیدہ وفوائد مفیدہ از اہتمام احقر الانام محمد عبد اللہ عفا اللہ عنہ الصمد بمہ جمادی الثانی سنہ ۱۳۱۰ھ

مطبع مجتبائی واقع دہلی

نمبر ۱۰۰ عکس ۱۰۰

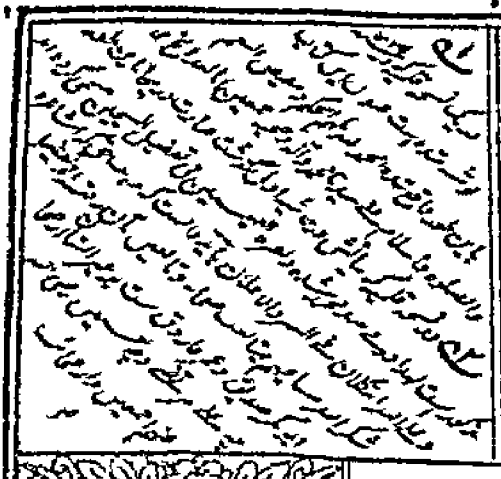

بسم اللہ الرحمن الرحیم

احمد سلہ تعالیٰ بعد حمد و نعت عبدہٗ محمد صلی اللہ علیہ وسلم الی العالمین لیکون رحمۃ لہم و ہدیٰ و فضلہ علی جمیع خلقہ آدم و من دونہم تحت لوائہ یتبعون سنۃ ندی و سبل اصحابہ یہتدون بہدیہ و یقتدون بسیرتہ و دلہ و جعل افاضلہم وزراءہ فی عہدہ و خلفاءہ من بعدہ و ناہیک بہم من فضیلۃ ترجی و الصلوٰۃ علی المرسلین علیہ و سلم بمناقب اصحابہ و فضائلہم عند اللہ لتیم حجۃ الہدیٰ فی تفضیلہم و تعظیمہم علی امتہ من غیر خفاء و اشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ شہادۃ موصلۃ الی الدرجات العلی و اشہد ان سیدنا و مولانا محمدا عبدہ و رسولہ المجتبی و المصطفیٰ اما بعد میگوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ کہ برادر عزیز خواجہ محمد امین اکرمہ اللہ تعالیٰ بشہود انوار تفضیل شیخین رضی اللہ عنہما سوال کردند کہ درین زمانہ این مسئلہ مطرح انظار مردم و مسرح افکار نبی آدم گشت و بسبب اشراق مذاہب متباعدہ شکوک و شبہات پدید آمد تا آنکہ حق مخفی شد و قائل بمذہب سلف در مقام مناظرہ درماند و خواستند کہ کلمہ چند درین باب مرقوم گردد لہذا عنایت الٰہی در خاطر فقیر داعیہ بیان این مسئلہ قولاً و کتابۃً انداخت لاجرم شیاً علی الراس و جریاً علی الوجہ درین بادیہ پر ہول شتافت توقع از مطالعہ کنندگان منصف آن ہست تا مغز سخن را احاطہ کنند بر دو انکار زبان نکشایند و تا بمقصد متکلم نرسند استعجال در تحسین و تہجین ننمایند و سمیتہ بقرۃ العینین بتفضیل الشیخین و ہذا اوان الشروع فی المقصود و اللہ ہو المستعان المعبود و باید دانست کہ تفضیل شیخین بر سائر صحابہ ثابت ہست بنقل و عقل اما نقل پس

مسالک بسیار دارد و در ین اوراق بر سه مسلک اکتفا کنیم مسلک اول خدا تعالی وعدهٔ استخلاف مومنین
صالحین و افاضهٔ امن بر دست ایشان و تمکین دین بواسطهٔ ایشان در قرآن عظیم نازل فرموده باز این مجمل را
بخبرهای مستفیضه که آنحضرت صلی الله علیه وسلم دیدند و صحابه دیده پیش آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم عرض
کردند و آنحضرت صلی الله علیه وسلم تصویب او تعبیر آن فرموده مفصل گردانیدند باز آنحضرت صلی الله علیه وسلم
خلفا و اشارت شیخین را خلیفه ساخت و این معنی متواتر بالمعنی شد پس خلافت ایشان حق است بالقطع
و ایشان افضل باشند از غیر خویش اما وعده استخلاف پس خدا تعالی میفرماید وعد الله الذین آمنوا منکم و
عملوا الصالحات لیستخلفنهم فی الارض کما استخلف الذین من قبلهم ولیمکنن لهم دینهم الذی ارتضی لهم ولیبدلنهم
من بعد خوفهم امنا یعبدوننی لا یشرکون بی شیئا و اما تفصیل این بجمال بر و یا پس طرق بسیار دارد از آنجمله حدیث
ابی هریره قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول بینا انا نائم اذ رأیتنی علی قلیب علیها دلو فنزعت
منها ما شاء الله ثم اخذها ابن ابی قحافة فنزع منها ذنوبا او ذنوبین وفی نزعه والله یغفر له ضعف ثم استحالت
غربا فاخذها ابن الخطاب فلم ار عبقریا من الناس ینزع نزع عمر بن الخطاب حتی ضرب الناس بعطن متفق
علیه و عن عبد الله بن عمر ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال رایت کانی انزع بدلو بکرة علی قلیب فجاء
ابو بکر فنزع ذنوبا او ذنوبین نزعا ضعیفا والله یغفر له ثم جاء عمر فاستقی فاستحالت غربا فلم ار عبقریا
من الناس ینزع نزعه حتی روی الناس وضربوا العطن متفق علیه و حدیث ابن عباس ان ابن عباس
کان یحدث ان رجلا اتی رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال انی رایت اللیلة فی المنام ظلة تنطف السمن
والعسل فاری الناس یتکففون منها فالمستکثر والمستقل واذا سبب واصل من الارض الی السماء
فاراک اخذت به فعلوت ثم اخذ به رجل آخر فعلا به ثم اخذ به رجل آخر فعلا به ثم اخذ به رجل آخر فانقطع ثم
وصل فقال ابو بکر یا رسول الله بابی انت والله لتدعنی فاعبرها فقال النبی صلی الله علیه وسلم اعبر قال
اما الظلة فالاسلام واما الذی ینطف من العسل والسمن فالقرآن حلاوته تنطف والمستکثر من القرآن والمستقل
واما السبب الواصل من السماء الی الارض فالحق الذی انت علیه تاخذ به فیعلیک الله ثم یاخذ به رجل من
بعدک فیعلو به ثم یاخذ به رجل آخر فیعلو به ثم یاخذ به رجل آخر فینقطع به ثم یوصل له فیعلو به فاخبرنی

یارسول اللہ بابی انت اصبت ام اخطأت فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اصبت بعضا واخطأت بعضا قال فواللہ یارسول اللہ لتحدثنی الذی اخطأت قال لا تقسم اخرجہ البخاری والدارمی وحدیث ابی بکرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال فات یوم من رای منکم رویا فقال رجل انا رایت کان میزانا نزل من السماء فوزنت انت بابی بکر فرجحت انت بابی بکر ثم وزن ابوبکر وعمر فرجح ابوبکر ثم وزن عمر وعثمان فرجح عمر ثم رفع المیزان فرأینا الکراہۃ فی وجہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ الترمذی وابوداؤد وعن جابر بن عبداللہ انہ کان یحدث ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال رای اللیلۃ رجل صالح ان ابابکر نیط برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ونیط عمر بابی بکر ونیط عثمان بعمر قال جابر فلما قمنا من عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قلنا اما الرجل الصالح فرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وامانوط بعضہم ببعض فہم ولاۃ ہذا الامر الذی بعث اللہ بہ نبیہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ ابوداؤد والحاکم وعن سمرۃ بن جندب ان رجلا قال یارسول اللہ انی رایت اللیلۃ کان دلوا دلی من السماء فجاء ابوبکر فاخذ بعراقیہا فشرب شربا ضعیفا ثم جاء عمر فاخذ بعراقیہا فشرب حتی تضلع ثم جاء عثمان فاخذ بعراقیہا فشرب حتی تضلع ثم جاء علی فاخذ بعراقیہا فانتشلت وانقطع علیہ منہا شئی اخرجہ ابوداؤد وعن سفینۃ مولی ام سلمۃ رضی اللہ عنہا قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا صلی الصبح اقبل علی اصحابہ فقال ایکم رای رویا فقال رجل انا یارسول اللہ کان میزانا نزل من السماء فوضعت فی کفۃ ووضع ابوبکر فی کفۃ اخری فرجحت بابی بکر فنزل ابوبکر مکانہ فجئی بعمر بن الخطاب فوضع فی الکفۃ الاخری فرجح ابوبکر بعمر فرفع ابوبکر ونزل عمر مکانہ فجئی بعثمان فوضع فی الکفۃ الاخری فرجح عمر بعثمان ثم رفع عمر ورفع المیزان وقال فتغیر وجہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثم قال خلافۃ النبوۃ ثلثون عاما ثم یکون ملکا اخرجہ الحاکم وعن ابی موسی الاشعری قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی حائط من حوائط المدینۃ وہو متکئ یرکز بعود معہ بین الماء والطین اذا استفتح رجل فقال افتح وبشر بالجنۃ قال فاذا ابوبکر ففتحت لہ وبشرتہ بالجنۃ قال ثم استفتح رجل آخر فقال افتح وبشرہ بالجنۃ قال فذہبت فاذا ہو عمر ففتحت لہ وبشرتہ بالجنۃ ثم استفتح رجل آخر قال فجلس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال افتح وبشرہ بالجنۃ علی بلوی تکون قال فذہبت فاذا عثمان بن عفان فقال ففتحت وبشرتہ بالجنۃ قال وقلت الذی قال فقال اللہم صبرا واللہ المستعان اخرجہ مسلم وعن حسن

بن علی انه قام خطیبا فقال یا ایها الناس رایت البارحة فی منامی عجبا رایت الرب تعالی فوق عرشه فجاء رسول الله صلعم حتی قام عند قائمة من قوائم العرش فجاء ابوبکر فوضع یده علی منکب رسول الله صلعم ثم جاء عمر فوضع یده علی منکب ابی بکر ثم جاء عثمان فکان بیده راسه یقول سل عبادک فیم قتلونی فانتعب من السماء میزابان من دم فی الارض قال فقیل لعلی الا تری ما یحدث به الحسن قال یحدث بما رای اخرجه ابو یعلی واما النص واشاره آنحضرت صلی الله علیه وسلم باستخلاف ابی بکر الصدیق وحده وشیخین جمیعا پس بنیهٔ طرق بسیار دارد که همه بهیئة اجتماعیه متواتر بالمعنی باشند از انجمله حدیث عائشه رضی الله عنها قالت قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم فی مرضه ادعی لی ابا بکر اباک واخاک حتی اکتب کتابا فانی اخاف ان تمنی متمن ویقول قائل انا اولی ویابی الله والمومنون الا ابا بکر متفق علیه واز انجمله حدیث حذیفه وابن مسعود عن حذیفه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر رواه الترمذی والحاکم وعن عبد الله بن مسعود قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر واهتدوا بهدی عمار وتمسکوا بعهد ابن مسعود رواه الترمذی والحاکم واز انجمله حدیث انس قال بعثنی نبو المصطفی الی رسول الله صلی الله علیه وسلم فقالوا اسل لنا رسول الله صلی الله علیه وسلم الی من ندفع صدقاتنا بعدک قال فاتیته فسالته فقال الی ابی بکر فاتیتهم واخبرتهم قالوا ارجع الیه فاساله فان حدث بابی بکر حدث فالی من فاتیته فاخبرته فقال الی عمر فاتیتهم فاخبرتهم فقالوا ارجع الیه فاساله فان حدث بعمر حدث فالی من فاتیته فسالته فقال الی عثمان فاتیتهم فاخبرتهم فقالوا ارجع الیه فاساله فان حدث بعثمان حدث فالی من فاتیته فسالته فقال ان حدث بعثمان حدث فتنا لکم الدهر فتنا اخرجه الحاکم وعن عائشة رضی الله تعالی عنها قالت اول حجر حمله النبی صلی الله علیه وسلم لبنا المسجد ثم حمل ابوبکر ثم حمل عمر ثم حمل عثمان حجرا آخر فقلت یا رسول الله رایت الی هولا کیف یسعدونک فقال یا عائشة هولا الخلفاء من بعدی اخرجه الحاکم واز انجمله حدیث استخلاف ابی بکر الصدیق در امامت صلوة وقت مرض اخیر وابا کردن آنحضرت تصریح از امامت غیری واین قصه متواتر است وفقهای صحابه مثل عمر وعلی رضی الله عنهما استدلال کردند باین استخلاف بر خلیفه بودن ابی بکر الصدیق رضی الله عنه وسائر صحابه سکوت کردند وتسلیم نمودند پس مسئله مجمع علیه گشت

وروایات این قصہ بایقین ثابت شد عن عائشۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال مروا ابابکر فلیصل بالناس
فقالت عائشۃ یا رسول اللہ ان ابابکر اذا قام مقامک لم یسمع الناس من البکاء فامر عمر فلیصل بالناس قالت
فقال مروا ابابکر فلیصل بالناس قالت عائشۃ فقلت لحفصۃ قولی لہ ان ابابکر اذا قام مقامک لم یسمع الناس
من البکاء فامر عمر فلیصل بالناس ففعلت حفصۃ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انکن لانتن صواحب
یوسف مروا ابابکر فلیصل بالناس فقالت حفصۃ لعائشۃ ما کنت لاصیب منک خیرا اخرجہ ابو عوانۃ وعن انس قالت
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لاینبغی لقوم فیہم ابوبکر ان یؤمہم غیرہ اخرجہ الترمذی وعن ابی موسی قال
مرض النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاشتد مرضہ فقال مروا ابابکر فلیصل بالناس قالت عائشۃ یا رسول اللہ انہ
رجل رقیق اذا قام مقامک لم یستطع ان یصلی بالناس فقال مری ابابکر فلیصل بالناس فعاودت فقال مری
ابابکر فلیصل بالناس فانکن صواحب یوسف فاتاہ الرسول فصلی بالناس فی حیوۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم متفق علیہ وعن ابن عمر قال لما اشتد برسول اللہ صلعم وجعہ قیل لہ فی الصلوۃ فقال مروا ابابکر فلیصل
بالناس قالت عائشۃ ان ابابکر رجل رقیق اذا قرأ غلبہ البکاء قال مروہ فلیصل فعاودت فقال مروہ فلیصل انکن
صواحب یوسف اخرجہ البخاری وعن انس بن مالک ان المسلمین بینا ہم فی الفجر یوم الاثنین وابوبکر یصلی بہم
فجأہم النبی صلی اللہ علیہ وسلم قد کشف ستر حجرۃ عائشۃ فنظر الیہم وہم صفوف فتبسم یضحک فنکص ابوبکر علی
عقبیہ وظن ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرید ان یخرج الی الصلوۃ وہم المسلمون ان یفتتنوا فی
صلوتہم فرحا بالنبی صلی اللہ علیہ وسلم حین رآہ فاشار بیدہ ان اتموا ثم دخل الحجرۃ وارخی الستر وتوفی من ذلک
الیوم صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ البخاری وعن عبد اللہ بن زمعۃ قال لما استقر برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
وجعہ وانا عندہ فی نفر من الناس دعاہ بلال الی الصلوۃ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مروا ابابکر یصلی
بالناس قال فخرجنا فاذا عمر فی الناس وکان ابوبکر غائبا فقلت یا عمر قم فصل بالناس فتقدم فکبر فلما سمع
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صوتہ وکان عمر رجلا مجہرا قال فاین ابوبکر یابی اللہ ذلک والمسلمون یابی اللہ
ذلک والمسلمون فبعث الی ابی بکر فجاء بعد ان صلی عمر تلک الصلوۃ فصلی بالناس زاد فی روایۃ قال لما ان سمع
النبی صلی اللہ علیہ وسلم صوت عمر خرج النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی اطلع رأسہ من حجرتہ ثم قال لا لا لیصل بالناس

ابن ابی قحافۃ یقول ذلک منفضبا اخرجہ ابوداؤد وذکر ابو عمر فی الاستیعاب وعن عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبۃ بن مسعود قال فدخلت علی ابن عباس فقلت لہ الا اعرض علیک ما حدثنی عائشۃ عن مرض النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ہات فعرضت علیہ حدیثہا فما انکر منہ شیأ غیر انہ قال اسمت لک الرجل الذی کان مع العباس قلت لا قال ہو علی بن ابیطالب رواہ البخاری واتی ابن ماجۃ من طریق ارقم بن شرحبیل عن ابن عباس بالحدیث مفصلا وعن عبد اللہ بن مسعود قال لما قبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قالت الانصار منا امیر ومنکم امیر قال فاتاہم عمر رضی اللہ عنہ فقال یا معشر الانصار الستم تعلمون ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قد امر ابا بکر یؤم الناس فایکم تطیب نفسہ ان یتقدم ابا بکر فقالت الانصار نعوذ باللہ ان نتقدم ابا بکر اخرجہ الحاکم فی المستدرک وابو عمر فی الاستیعاب وروی الحسن البصری عن قیس بن عباد قال قال لی علی بن ابیطالب رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مرض لیالی وایاما ینادی بالصلوۃ فیقول مروا ابا بکر یصلی بالناس فلما قبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نظرت فاذا الصلوۃ علم الاسلام وقوام الدین فرضینا لدیننا من رضی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لدیننا فبایعنا ابا بکر رواہ ابو عمر فی الاستیعاب والحاکم فی المستدرک نحوہ عن علی والزبیر رضی اللہ عنہما فی قصۃ طویلۃ وازانجملہ حدیث جبیر بن مطعم ان امرأۃ سالت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شیأا فامرہا ان ترجع الیہ فقالت یا رسول اللہ ارایت ان جئت فلم اجدک کانہا تعنی الموت قال فان لم تجدینی فاتی ابا بکر متفق علیہ قال ابو عمر فی الاستیعاب قال الشافعی فی ہذا الحدیث دلیل علی ان الخلیفۃ بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابو بکر وازانجا حدیث ابی درداء قال خطب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خطبۃ خفیفۃ فلما فرغ من خطبتہ قال یا ابا بکر قم فاخطب فقام ابو بکر فخطب فقصروا من خطبۃ النبی صلعم فلما فرغ ابو بکر من خطبتہ قال یا عمر قم فاخطب فقام عمر فخطب فقصروا من خطبۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دون ابی بکر رواہ الحاکم سوال اگر گوئی کہ از کلام فاروق و مرتضی رضی اللہ تعالی عنہما معلوم شدہ کہ آنحضرت صلی اللہ استخلاف نکردہ اند قال عمر انلم استخلف فما استخلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رواہ البخاری و قال علی انا استخلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاستخلف رواہ الحاکم پس تطبیق درمیان انچہ گفتہ شد از نص و اشارۃ و درمیان این آثار چگونہ باشد جواب گوئیم کہ مراد از استخلاف درین آثار استخلاف است بنص جلی

یعنی متواتر باللفظ والمعنی یا استخلاف معتاد است از بیعت کردن مردمان وامر فرمودن ایشانرا ببیعت دادن
آن زیرا که ایشان تصریح کردند بدلالت امر بامامت بر خلیفه بودن با ملازمت در استخلاف باین صفت و
افضلیت پس آن ثابت است بده وجه یکی آنکه خدا تعالی با استخلاف این بزرگان اراده فرمود تمکین
دین و اقامه آن و اینمعنی مستلزم خلیفه ساختن احق باخلافه است زیرا که اگر از وی دیگری احق باشد لامحاله
استخلاف آن احق باخلافه تمکین دین زیاده ترمی شود و نزدیک اراده تمکین دین احق و اولی را گذاشتن
سفیهیست و حق تعالی از سفه منزه است و آنکه گفتیم که نزدیکی اراده تمکین دین چنین است ازان جهت
گفتیم که اگر اراده اضلال قوم باشد استخلاف جابر و کافر مناسب است چنانکه در زمان جاهلیه واقع شد
قال الله تعالی واذا اردنا ان نهلک قریة امرنا مترفیها ففسقوا فیها ای کثرناهم وجعلناهم الولاة قاله ابن
مسعود و در زمان اراده هدایت من وجه و اضلال من وجه استخلاف مفضول جائز است قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم ثم یکون ملک عضوض و اینمعنی از کلام حضرت مرتضی کرم الله وجهه فهمیدیم عن ابی
وائل قال قیل لعلی الا تستخلف علینا قال ما استخلف رسول الله صلی الله علیه وسلم فاستخلف ولکن ان
یرد الله بالناس خیرا فیجمعهم بعدی علی خیرهم رواه الحاکم دوم آنکه خلافت نبوت مقیس است بر نبوة
پس چنانکه نبی گردانیدن شخصی دلالت میکند بر افضلیت او نسبة مبعوث الیهم استخلاف شخصی نیز
دلیل است بر افضلیت او وجامع اراده انتظام است بالکل وجوه ونفی جهل وسفاه مبدء فیاض سوم
آنکه استقراء سیرت آنحضرت صلی الله علیه وسلم در مجاری احوال دلالت میکند بر آنکه تقدیم شخصی باستخلاف
نباشد الا از جهت رجحان او بر سائر ناس در دین چنانکه حضرت مرتضی فرمود وکان قد جمع عنده علی
حسب الدین او کما قال اخرجه الترمذی فی الشمائل وقال رسول الله صلی الله علیه وسلم کبر کبر ای قدم
الاکبر عن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من استعمل رجلا من عصابة وفی تلک
العصابة من هو ارضی لله منه فقد خان الله وخان رسوله وخان المؤمنین اخرجه الحاکم وعن ابی بکر
الصدیق قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من ولی من امر المسلمین شیئا فامر علیهم احدا محاباة فعلیه
لعنة الله لا یقبل الله منه صرفا ولا عدلا حتی یدخله جهنم اخرجه الحاکم چهارم آنکه خلافت نبوة ریاست عامه است

در دین و دنیا ظاهر او باطنا و لهذا آنحضرت صلی الله علیه وسلم تلویح باستخلاف فرمود بتقدیم در صلوة زیرا که صلوة بهترین عبادات است و قد بنیا للرتقی رضی الله عنه کما مر و معنی ریاسته تبلیغ مرؤسین است بدرجه کمال و بکمل قوم بهتر است از رعیت خود که بکمالین اند بخلاف ملک محض که ریاست ظاهر فقط و اگر اینچنین نباشد فرقے پیدا نشود در خلافت نبوة و غیر آن و خلافت نبوت بسی سال موقت نباشد و بخلفاء اربعه مخصوص نگردد پنجم آنکه حکیم مشفق ناصح خلیفه نمیگرداند در حلقه خود مگر افضل جماعه را و شبهه ایشان را بخود والا ناصح نباشد یا حکیم نباشد پس خلیفه گردانیدن آنحضرت صلی الله علیه وسلم که ناصح ترین خلق و اعلم خلق است بالله کما قال الله تعالی النبی اولی بالمؤمنین من انفسهم و قال حریص علیکم بالمؤمنین رؤف رحیم و قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا اعلمکم بالله و اخشاکم صدیق اکبر را دلیل است بر آنکه آنجناب افضل مسلمین بود و شبهه ایشان بآنحضرت صلی الله علیه وسلم ششم آنکه فقهائے صحابه مثل عمر فاروق و علی مرتضی و ابن مسعود رضی الله عنهم استنباط کردند از استخلاف افضلیت ایشان را کما قال احق الناس بها پس ایشان که ائمه امت اند در وجوه استنباط و فهم معانی شرائع استنباط نمیکردند تا آنکه ملازمت قویه متحقق نمیشد قال عمر ایکم تطیب نفسه ان یتقدم علی ابی بکر و قد رضیناه من قبل و قال علی و الزبیر ما غضبنا الا انا قد اخرنا عن المشاورة و انا نری ابا بکر احق الناس بها بعد رسول الله صلی الله علیه وسلم انه لصاحب الغار و ثانی اثنین و انا لنعلم شرفه و کبره و لقد امره رسول الله صلی الله علیه وسلم بالصلوة للناس و هو حی رواه الحاکم فی المستدرک و قال ابن مسعود اجعلوا امامکم خیرکم فان رسول الله صلی الله علیه وسلم جعل اماما خیرنا بعده رواه ابو عمر فی الاستیعاب هفتم آنکه اگر جمعی در استحقاق خلافت متساوی الاقدام می بودند یا بے الله و المسلمون چه معنی پیدا شدن و اباکردن آنحضرت صلی الله علیه وسلم از امامت غیری باکد وجه چرا می بود هشتم آنکه در بعض احادیث رجحان در میزان باین ترتیب ظاهر شد و آن نه باعتبار کثرة فتوح است زیرا که باعتبار کثرت فتوح در باب ابی بکر الصدیق آمده و فی ترعه ضعف پس این ترتیب نباشد الا از جهت افضلیة نزد یک خدا تعالی نهم آنکه انصار و بعض بنی هاشم در استخلاف صدیق اکبر مناقشه داشتند و چون این اولا ظاهر شد ایشان از رای خود برگشتند و تسلیم نمودند افضلیت او را مقرر شدند چنانکه از قصه انصار و مرتضی و زبیر

رضی اللہ عنہم ظاہر شد و گفتند کہ افضلیت مسلم نیست پس این دلالت میکند بر آنکہ استحلاف باین سنت با افضلیت
مساوق ہست و ہم آنکہ استحلاف شیخین قطعا متحقق شد بخلاف غیر ایشان و خلافت متسرو است بہ صفات
کمال کما بین فی موضعہ پس استحلاف قطعی دلالت میکند بر ثبوت آن بالقطع و کسیکہ صفات کمال او بالقطع
ظاہر شدہ باشد افضل ہست از کسیکہ فضیلت او بقیاس یا خبر واحد ثابت شود چنانکہ فرق نہادہ اند و فرض
و واجب مسلک دوم تابع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بافضلیت شیخین جمیعا و واحدا واحدا باثبات لوازم
آن از رابتہ و سیادۃ اہل جنت و اکثریۃ ثواب و علو مرتبہ در آخرت و اثبات صفاتی کہ بمنزلہ جزء فضل کلی اند
مثل سعی بالغ در خدمت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمال و بیان و فرار شیطان و تائید دین بواسطہ ایشان
و مانند آن و آنہم بہیئۃ اجتماعیہ بحد تواتر رسیدہ اند آنجا یک نکتہ می باید دانست کہ ہر چہ مثبت فضل صدیق است
مستلزم ہست فضل فاروق را و ہر چہ مثبت فضل فاروق است مستلزم ہست فضل صدیق را از ان جہت
کہ متکلمان بکلمہ اسلام متفق اند بر دو قول و آن نفی قول ثالث است کما بین فی محلہ اہل سنت میگویند افضل
الامۃ ابو بکر ثم عمر و اہل بدعت نفی فضل یا افضلیت ہر دو میکنند پس فضیلت یکی از ایشان مثبت قول
اہل سنت باشد و ہر فضلی بنوعی سمی کنیم و چون استیعاب ہمہ طرق متعذر ہست بر اینچہ قوۃ حافظہ کفایت نماید
کتفا کنیم نوع اول اثبات مرتبہ کہ تلو خلت باشد حضرت صدیق را از حدیث ابن عباس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
لو کنت متخذا من امتی خلیلا لاتخذت ابا بکر ولکنہ اخی وصاحبی اخرجہ البخاری و از حدیث عبد اللہ بن الزبیر عن
عبد اللہ بن ابی ملیکۃ قال کتب اہل الکوفۃ الی ابن الزبیر فی الجد فقال اما الذی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم لو کنت متخذا من ہذہ الامۃ خلیلا لاتخذتہ انزلہ ابا یعنی ابا بکر و من حدیث ابی سعید فی قصۃ الوفاۃ ولو کنت
متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا اخرجہ البخاری و مسلم و من حدیث عبد اللہ بن مسعود انہ کان یحدث
عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال لو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا ولکنہ اخی وصاحبی وقد
اتخذ اللہ صاحبکم خلیلا اخرجہ مسلم والترمذی نحوہ و من حدیث ابی المعلی فی قصۃ الوفاۃ منہ صلی اللہ علیہ وسلم
لو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابن ابی قحافۃ خلیلا ولکن ودد واخاء فی ایمان مرتین او ثلثا وان صاحبکم
خلیل اللہ اخرجہ الترمذی نحوہ و از حدیث ابی ہریرہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کنت

خلیلا لاتخذت ابابکر خلیلا الا وان صاحبکم خلیل اللہ اخرجہ الترمذی نوع دوم اثبات منقبت صدیق برخود
سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان من امن الناس علی فی مالہ وصحبتہ ابوبکر اخرجہ
ی ومسلم والترمذی واز حدیث ابی ہریرہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مالاحد عندنا ید
کافیناہ ماخلا ابابکر فان لہ عندنا یدا یکافیہ اللہ بہا یوم القیمۃ وما نفعنی مال احد قط ما نفعنی مال ابی بکر
(جزدوم)
لترمذی واز حدیث مرتضی رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رحم اللہ ابابکر زوجنی ابنتہ
رسمی الی دار الہجرۃ اخرجہ الحاکم نوع سوم تشریف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم صدیق رانزد یک وفات یسد
خوخہ یا الاخوخۃ ابی بکر از حدیث ابی سعید خدری لاتبقین فی المسجد خوخۃ الاخوخۃ ابی بکر اخرجہ البخاری ومسلم
والترمذی واز حدیث عائشہ رضی اللہ تعالی عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم امر بسد الابواب الا باب ابی بکر
اخرجہ الترمذی نوع چہارم اولیت اسلام حضرت صدیق رضی اللہ عنہ از حدیث ابی درداء قال قال النبی
صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ بعثنی الیکم فقلتم کذبت وقال ابوبکر صدق وواساني بنفسہ ومالہ فہل انتم تارکوا لی
صاحبی اخرجہ البخاری وعن المقدام قال استتب عقیل بن ابی طالب وابوبکر فقام رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فقال الا تدعون لی صاحبی اشانکم وشانہ فواللہ ما منکم رجل الا وعلی باب بیتہ الظلمۃ الا باب ابی بکر
وان علی بابہ النور معترض لابن عساکر واز حدیث عمرو بن عبسۃ قال اتیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو
نازل بعکاظ قلت یا رسول من اتبعک علی ہذا الامر قال ابنی علیہ رجلان حر وعبد ابوبکر وبلال قال
فاسلمت عند ذلک رواہ الحاکم واز حدیث عمار کان یقول رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ومامعہ
الا خمسۃ اعبد وامرأتان وابوبکر اخرجہ البخاری نوع پنجم نصرت دادن حضرت صدیق آنحضرت را صلی اللہ
علیہ وسلم در اول مبعث از حدیث عبد اللہ بن عمرو بن العاص عن عروۃ بن الزبیر قال سألت عبد اللہ
بن عمرو عن اشد ما صنع المشرکون برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال رایت عقبۃ بن ابی معیط جاء الی
النبی صلی اللہ علیہ وسلم وہو یصلی فوضع رداءہ فی عنقہ فخنقہ بہ خنقا شدیدا فجاء ابوبکر حتی دفعہ عنہ فقال
اتقتلون رجلا ان یقول ربی اللہ وقد جاءکم بالبینات من ربکم اخرجہ البخاری واز حدیث انس قال
لقد ضربوا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حتی غشی علیہ فقام ابوبکر فجعل ینادی ویقول ویلکم اتقتلون

رجم فرجہ بجیم وحاء مہملتین در سکون
ماء ودر میان آنہا نون وخاء نیز باشد بمعنی
سوراخ موضع سر انگشت در خانہ تا آب
نشود واز حدیث سد ابواب خانہ تا آب
رضی اللہ عنہ سبب اخلاف ولالت
دلالت میکند بر فضل عظیم
الا بسد النبوی بالعباس
الا فیہ ایہام من الصحابۃ رضی اللہ عنہم
کہ مراد استخلاف بالنص باشد
حسن بن صفوان
قال لہ مالک
ابوبکر کیم وقتیا
الناس یوم قبض رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم یسیا علی بن
ابی طالب سمع علیا کما متواتر ہو
یقول الیوم انقطعت خلافۃ
النبوۃ حتی وقف علی باب
البیت الذی فیہ ابوبکر ثم
قال رحمک اللہ یا ابابکر کنت
اول القوم اسلاما واخلصہم
ایمانا الخ صدرہ الا اختلفا ما مرت
وتقابل وجہان بہت ورکن
فلا تظنن بقلبہ وہو شخت کان
جانب است وجہا

رجلا ان یقول ربی اللہ قالوا من ہذا قالوا ہذا ابن ابی قحافۃ المجنون اخرجہ الحاکم وابن حدیث اسماء بنت ابی بکر
انہم قالوا لہا ما اشد مادیت المشرکین بلغنا من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قالت کان المشرکون قعودا
فی المسجد الحرام فتذاکروا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی آلہتہم وما یقول فی آلہتہم فبینما ہم کذلک اذ دخل
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المسجد فقاموا الیہ وکان اذا سألوہ عن شئی صدقہم فقالوا الست تقول فی
آلہتنا کذا وکذا قال بلی فنشبوا بہ باجمعہم فاتی اصریخ الی ابی بکر فتیل لہ ادرک صاحبک فخرج ابوبکر یرمی
ودخل المسجد فوجد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والناس مجتمعون علیہ فقال ویلکم اتقتلون رجلا ان یقول
ربی اللہ وقد جاءکم بالبینات من ربکم قال فلہوا عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واقبلوا علی ابی بکر فسر بہ
قالت فرجع الینا فجعل لا یمس شیئا من غدائرہ الا جاء معہ وہو یقول تبارکت یا ذا الجلال والاکرام رواہ ابو عمر
فی الاستیعاب نوع ششم جمع کردن حضرت صدیق رضی اللہ عنہ انواع بر از حدیث ابی ہریرہ قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اصبح منکم الیوم صائما قال ابوبکر انا قال فمن تبع الیوم منکم جنازۃ
قال ابوبکر انا قال فمن اطعم الیوم مسکینا قال ابوبکر انا قال فمن عاد منکم الیوم مریضا قال ابوبکر انا فقال رسول
اللہ صلعم ما اجتمعن فی امرء الا دخل الجنۃ اخرجہ البخاری ومسلم نوع ہفتم مذاکردن ملائکہ صدیق را در ابواب
ثمانیہ جنت از حدیث ابی ہریرہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال من انفق زوجین فی سبیل اللہ
نودی من ابواب الجنۃ یا عبد اللہ ہذا خیر فمن کان من اہل الصلوۃ دعی من باب الصلوۃ ومن کان من
اہل الجہاد دعی من باب الجہاد ومن کان من اہل الصیام دعی من باب الریان ومن کان من اہل الصدقۃ
دعی من باب الصدقۃ فقال ابوبکر بابی انت وامی یا رسول اللہ ما علی من دعی من تلک الابواب
من ضرورۃ فہل یدعی احد من تلک الابواب کلہا قال نعم وارجو ان تکون منہم اخرجہ البخاری ومسلم والترمذی
ومالک فی الموطا نوع ہشتم اول کسیکہ در بہشت در آید حضرت صدیق است رضی اللہ عنہ از حدیث ابی ہریرہ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتانی جبرئیل فاخذ بیدی فارانی باب الجنۃ الذی تدخل منہ امتی
فقال ابوبکر یا رسول اللہ ودت انی کنت معک حتی انظر الیہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اما
انک یا ابابکر اول من یدخل الجنۃ من امتی اخرجہ ابوداؤد نوع نہم تجلی کردن خدا تعالی بتخصیص بر حضرت

صدیق رضی اللہ عنہ از حدیث جابر در قصہ وفد عبد القیس قال فاجابہم ابو بکر رضی اللہ عنہ بجواب واجادوا الجواب
فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا ابا بکر اعطاک اللہ الرضوان الاکبر فقال بعض القوم ما الرضوان الاکبر
یا رسول اللہ قال تجلی اللہ لعبادہ فی الآخرۃ عامۃ وتجلی لابی بکر خاصۃ اخرجہا ابن عساکر نوع دہم حاضر شدن
حضرت صدیق رضی اللہ تعالی عنہ بر حوض کوثر ہمراہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از حدیث عبد اللہ بن عمر
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لابی بکر انت صاحبی علی الحوض وصاحبی فی الغار اخرجہ الترمذی
نوع یازدہم تشریف حضرت صدیق باسم عتیق از حدیث عائشۃ رضی اللہ عنہا ان ابا بکر دخل علی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم فقال انت عتیق اللہ من النار فیومئذ سمی عتیقا اخرجہ الترمذی والحاکم نوع دوازدہم
تشریف حضرت ابی بکر بلقب صدیق از حدیث حضرت مرتضی کرم اللہ وجہہ عن النزال بن سبرۃ قال
وافقنا علیا رضی اللہ عنہ طیب النفس وہو یمزح فقلنا حدثنا عن اصحابک قال کل اصحاب رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم اصحابی فقلنا حدثنا عن ابی بکر فقال ذلک امرء سماہ اللہ تعالی صدیقا علی لسان جبریل
ومحمد صلی اللہ علیہما وسلم اخرجہ الحاکم وازحدیث عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت لما اسری بالنبی صلی اللہ علیہ
وسلم الی المسجد الاقصی اصبح یتحدث الناس بذلک فارتد ناس ممن کان آمنوا بہ وصدقوہ وسعوا بذلک الی
ابی بکر فقالوا ہل لک الی صاحبک یزعم انہ اسری بہ اللیلۃ الی بیت المقدس وجاء قبل ان یصبح قال اوقال
ذلک قالوا نعم قال لئن کان قال ذلک لقد صدق قالوا اوتصدقہ انہ ذہب اللیلۃ الی بیت المقدس وجاء
قبل ان یصبح قال نعم انی لاصدقہ فیما ہو ابعد من ذلک اصدقہ بخبر السماء فی غدوۃ او روحۃ فلذلک سمی
ابو بکر الصدیق نوع سیزدہم بودن صدیق بجای وزیر پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وتقدیم نکردن آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم بروی دیگری را از حدیث سعید بن المسیب مرسلا قال کان ابو بکر الصدیق من النبی
صلی اللہ علیہ وسلم مکان الوزیر وکان یشاورہ فی جمیع امورہ وکان ثانیہ فی الاسلام وکان ثانیہ فی
الغار وکان ثانیہ فی العرش یوم بدر وکان ثانیہ فی القبر ولم یکن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقدم
علیہ احدا اخرجہ الحاکم عن عبد الرحمن بن غنم ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لابی بکر وعمر لو اجتمعتما فی مشورۃ
ما خالفتکما رواہ احمد نوع چہاردہم بودن جبرئیل ہمراہ صدیق از حدیث مرتضی رضی اللہ عنہ قال قال لی

النبی صلی الله علیه وسلم وللابی بکر مع احدکما جبرئیل ومع الآخر میکائیل واسرافیل ملک عظیم یشهد القتال
ویکون فی الصف وفی روایة اخری عن محمد بن جبیر بن مطعم انه سمع علیا خطب الناس فقال بینا انا امتح
من قلیب بدر اذ جاءت ریح شدیدة لم ار مثلها قط ثم ذهبت ثم جاءت ریح شدیدة لم ار مثلها قط الا التی
کانت قبلها ثم ذهبت ثم جاءت ریح شدیدة لم ار مثلها قط الا التی کانت قبلها فکانت الریح الاولی
جبرئیل نزل فی الف من الملائکة مع رسول الله صلی الله علیه وسلم وکانت الریح الثانیة میکائیل
نزل فی الف من الملائکة عن یمین رسول الله صلی الله علیه وسلم وکان ابوبکر عن یمینه وکانت الریح الثالثة
اسرافیل فی الف من الملائکة عن میسرة رسول الله صلی الله علیه وسلم وانا فی المیسرة اخرجه الحاکم نوع
یازدهم احب بودن صدیق از سائر صحابه از حدیث عائشه رضی الله تعالی عنها وعن عمر بن الخطاب
قال ابوبکر سیدنا وخیرنا واحبنا الی رسول الله صلی الله علیه وسلم اخرجه الترمذی واز حدیث ابن عباس
عن عمر فی قصة البیعة نحوه رواه البخاری نوع شانزدهم سبقت کردن ابوبکر الصدیق بر صحابه ببذل جمیع
مال از حدیث عمر بن الخطاب قال امرنا رسول الله صلی الله علیه وسلم ان نتصدق ووافق ذلک عندی
مالا فقلت الیوم اسبق ابابکر ان سبقته یوما قال فجئت بنصف مالی فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم
ما ابقیت لاهلک قلت مثله واتی ابوبکر بکل ما عنده فقال یا ابابکر ما ابقیت لاهلک فقال ابقیت
لهم الله ورسوله قلت لا اسبقه الی شیء ابدا اخرجه الترمذی نوع هفتدهم امر کردن آنحضرت صلی الله علیه وسلم
بامامت ابی بکر الصدیق در قصه بنی عمرو بن عوف از حدیث سهل بن سعد قال اذن بلال لصلوة الظهر
فجاء الصیاح من قبل بنی عمرو بن عوف انه قد وقع بینهم شر حتی تراموا بالحجارة فاتاهم النبی صلی الله علیه وسلم
فقال یا ابابکر ان اقیمت الصلوة فتقدم فصل بالناس فقال نعم اخرجه الحاکم والشیخان من طرق متعددة
نوع هژدهم نهی فرمودن آنحضرت صلی الله علیه وسلم از امامت غیر ابی بکر از حدیث عائشه قالت قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم لا ینبغی لقوم فیهم ابوبکر ان یؤمهم غیره اخرجه الترمذی وله شواهد کثیرة عند الشیخین
نوع نوزدهم گواهی دادن آنحضرت صلی الله علیه وسلم بآنکه صدیق از اهل خیلا نیست از حدیث عبدالله
بن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من جر ثوبه خیلاء لم ینظر الله الیه یوم القیمة فقال ابوبکر

[illegible]

ان احد شقی ثوبی یسترخی الا ان اتعاهد ذلک منه فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انک لست تصنع ذلک خیلاء نوع بستم عتاب کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم برایذای صدیق از حدیث ابی درداء قال کنت جالسا عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم اذا قبل ابو بکر آخذا بطرف ثوبہ حتی ابدی عن رکبتہ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اما صاحبکم فقد غامر فسلم وقال انی کان بینی وبین ابن الخطاب شئی فاسرعت الیہ ثم ندمت فسألتہ ان یغفرلی فابی علیّ فاقبلت الیک فقال یغفر اللہ لک یا ابا بکر ثلثا ثم ان عمر ندم فاتی منزل ابی بکر فسال ثم ابو بکر قالوا لا فاتی الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فسلم فجعل وجہ رسول اللہ یتمعر حتی اشفق ابو بکر فجثا علی رکبتیہ فقال یا رسول اللہ واللہ انا کنت اظلم مرتین فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ بعثنی الیکم فقلتم کذبت وقال ابو بکر صدق وواسانی بنفسہ وما لہ فہل انتم تارکو لی صاحبی مرتین فما اوذی بعدہا اخرجہ البخاری نوع بست ویکم دعاء آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اللہم اعز الاسلام از حدیث ابن عمر قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہم اعز الاسلام باحب ہذین الرجلین الیک بابی جہل او بعمر بن الخطاب قال وکان احبہما الیہ عمر اخرجہ الترمذی واز حدیث ابن عباس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہم اعز الاسلام بابی جہل بن ہشام او بعمر بن الخطاب قال فاصبح فغدا عمر علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاسلم اخرجہ الترمذی واز حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہم اعز الاسلام بعمر بن الخطاب خاصۃ اخرجہ الحاکم واز حدیث ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اللہم اعز الاسلام بعمر بن الخطاب وبابی جہل بن ہشام فجعل اللہ دعوۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعمر فتنی علیہ ملک الاسلام وہدم بہ الاوثان اخرجہ الحاکم نوع بست ودوم حصول عزۃ اسلام باسلام فاروق از حدیث ابن مسعود ما زلنا اعزۃ منذ اسلم عمر وفی روایۃ واللہ ما استطعنا ان نصلی عند الکعبۃ ظاہرین حتی اسلم عمر اخرجہ الحاکم واز حدیث ابن عباس لما اسلم عمر قال المشرکون الیوم انتصف منا اخرجہ الحاکم نوع بست وسوم وضع اللہ الحق علی لسان عمر از حدیث ابن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال جعل اللہ الحق علی لسان عمر وقلبہ اخرجہ الترمذی واز حدیث ابی ذر انی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان اللہ جعل الحق علی لسان عمر وقلبہ اخرجہ ابو داود والحاکم واز حدیث مرثد رضی اللہ عنہ قال

ما کنا نعد ان السکینۃ تنطق علی لسان عمر اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب والبیہقی فی دلائل النبوۃ نوع بست و چہارم محدث بودن فاروق یعنی ملہم از حدیث ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لقد کان فیما کان قبلکم من الامم ناس محدثون فان یکن فی امتی منہم احد فانہ عمر اخرجہ البخاری و از حدیث عائشہ رض عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یقول قد کان یکون فی الامم قبلکم محدثون فان یکن فی امتی منہم احد فان عمر بن الخطاب منہم قال ابن وہب تفسیرہ محدثون ملہمون اخرجہ مسلم والترمذی و از حدیث عقبۃ بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کان نبی بعدی لکان عمر بن الخطاب اخرجہ الترمذی والحاکم نوع بست و پنجم فرار شیطان از فاروق از حدیث سعد بن ابی وقاص قال استاذن عمر علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وعندہ نساء من قریش یکلمنہ ویستکثرنہ عالیۃ اصواتہن فذکر الحدیث الی ان قال فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعمر والذی نفسی بیدہ ما لقیک الشیطان قط سالکا فجا الا سلک فجا غیر فجک اخرجہ البخاری ومسلم و از حدیث ابی ہریرۃ نحوا من حدیث سعد اخرجہ مسلم و از حدیث بریدہ اسلمی خرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی بعض مغازیہ فلما انصرف جارت جاریۃ سوداء فذکر الحدیث الی ان قال فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الشیطان یخاف منک یا عمر اخرجہ الترمذی و از حدیث عائشہ قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جالسا فسمعنا لغطا وصوت صبیان فقام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاذا حبشۃ تزفن فذکرت الحدیث الی ان قالت فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی لانظر الی شیاطین الجن والانس قد فروا من عمر اخرجہ الترمذی نوع بست و ششم دیدن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خانہ فاروق را در بہشت از حدیث ابی ہریرۃ قال بینا نحن عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذ قال بینا انا نائم ای فی الجنۃ فاذا امرأۃ تتوضأ الی جانب قصر فقلت لمن ہذا القصر فقالوا لعمر فذکرت غیرتہ فولیت مدبرا فبکی عمر وقال ایعلیک اغار یا رسول اللہ اخرجہ البخاری ومسلم و از حدیث جابر بن عبد اللہ قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم رایتنی دخلت الجنۃ فذکر الحدیث الی ان قال ورایت قصرا بفنائہ جاریۃ فقلت لمن ہذا فقال لعمر فاردت ان ادخلہ فانظر الیہ فذکرت غیرتک فقال عمر بابی انت وامی یا رسول اللہ اعلیک اغار اخرجہ البخاری واخرج مسلم ہذا القصل فقط و از حدیث انس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم

قال دخلت الجنة فاذا انا بقصر من ذهب فقلت لمن هذا القصر قالوا لشاب من قريش فظننت انی انا هو فقلت ومن هو فقالوا لعمر بن الخطاب اخرجه الترمذی وازحدیث بریده قال اصبح رسول الله صلی الله علیه وسلم فدعا بلالا فقال یا بلال بم سبقتنی الی الجنة ما دخلت الجنة قط الا سمعت خشخشتک امامی فاتیت علی قصر مربع مشرف من ذهب فقلت لمن هذا القصر قالوا لرجل من العرب فقلت انا عربی لمن هذا القصر قالوا لرجل من قریش فقلت انا قرشی لمن هذا القصر قالوا لرجل من امة محمد فقلت انا محمد لمن هذا القصر قالوا لعمر بن الخطاب اخرجه الترمذی

نوع بست و هفتم دیدن آنحضرت صلی الله علیه وسلم زیادت علم فاروق را در منام بصورت لبن ازحدیث عبد الله بن عمر ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال بینا انا نائم شربت یعنی اللبن حتی انظر الی الری یجری فی ظفری او فی اظفاری ثم ناولت عمر قالوا فما اولت قال العلم اخرجه البخاری ومسلم

نوع بست و هشتم دیدن آنحضرت صلی الله علیه وسلم زیادت دین فاروق را نسبت سائر صحابه بصورت قمیص سابغ ازحدیث ابی سعید الخدری قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول بینا انا نائم رأیت الناس عرضوا علی وعلیهم قمص فمنها ما یبلغ الثدی ومنها ما یبلغ دون ذلک وعرض علی عمر وعلیه قمیص یجر قالوا فما اولته یا رسول الله قال الدین اخرجه البخاری ومسلم وازحدیث ابی هریره مثل حدیث ابی سعید رواه ابو عمر فی الاستیعاب

نوع بست و نهم رای فاروق موافق است با وحی الهی ازحدیث حضرت عمر رضی الله عنه قال وافقت ربی فی ثلث فی مقام ابراهیم وفی الحجاب وفی اساری بدر اخرجه مسلم والبخاری نحوه وازحدیث ابن عمر قال ما نزل بالناس امر قط فقالوا فیه وقال فیه عمر الا نزل فیه القرآن علی نحو ما قال عمر وفی روایة عنه لما توفی عبد الله بن ابی قد کر الحدیث واخذ عمر بثوب رسول الله صلی الله علیه وسلم وقوله یا رسول الله اتصلی علیه وقد نهاک ربک ان تصلی علی احد منهم اخرجه البخاری ومسلم وازحدیث عبد الله بن مسعود قال فضل الناس عمر بن الخطاب ما ربع بذکر الاساری یوم بدر اعرض بقتلهم فانزل الله لولا کتاب من الله سبق لمسکم فیما اخذتم عذاب عظیم وبذکر الحجاب امر نساء النبی صلی الله علیه وسلم ان یحتجبن فقالت له زینب انک علینا یا ابن الخطاب والوحی ینزل فی بیوتنا فانزل الله تعالی واذا سألتموهن متاعا فاسألوهن من وراء حجاب وبدعوة النبی صلی الله علیه وسلم اللهم ایده الاسلام بعمر وبرأیه فی ابی بکر کان اول الناس

بایعہ اخرجہ احمد کذا فی المشکوۃ **نوع سی ام** اول کسیکہ خدا تعالیٰ باو مصافحہ و معانقہ کند فاروق خواہد بود
از حدیث ابی بن کعب قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اول من یصافحہ الحق عمر و اول من یسلم علیہ و
اول من یاخذ بیدہ فیدخلہ الجنۃ اخرجہ ابن ماجۃ و من طریق آخر منہ قال سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول
اول من یعانقہ الحق یوم القیمۃ عمر و اول من یصافحہ الحق یوم القیامۃ عمر و اول من یاخذ بیدہ فیطلق بہ
الی الجنۃ عمر بن الخطاب اخرجہ الحاکم **نوع سی و یکم** فاروق بہتر ین کسی است کہ طلوع کردہ است بروے
شمس از حدیث صدیق رضی اللہ عنہما عن جابر بن عبد اللہ قال قال عمر لابی بکر یا خیر الناس بعد رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ابو بکر اما ان قلت ذاک فلقد سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول
ما طلعت الشمس علی رجل خیر من عمر اخرجہ الترمذی و الحاکم **نوع سی و دوم** اعظم ناس در بہشت با قیاس
درجہ فاروق خواہد بود از حدیث ابی سعید خدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذاک الرجل
ارفع اعلی درجۃ فی الجنۃ قال ابو سعید و اللہ ما کنا نری ذاک الرجل الا عمر بن الخطاب حتی مضی لسبیلہ کذا فی
المشکوۃ **نوع سی و سوم** طلب کردن دعا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از فاروق از حدیث فاروق بن
النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ استاذنہ فی العمرۃ فاذن لہ فقال یا اخی لا تنسنا من دعائک و فی روایۃ یا اخی
اشرکنا فی دعائک فقال عمر ما احب ان لی بہا ما طلعت علیہ الشمس تقولہ یا اخی رواہ احمد و اخرجہ الشیخان
من طریق **نوع سی و چہارم** دعا کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در بارہ فاروق اللہم اذہب غش
الغل از حدیث عبد اللہ بن عمران رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ضرب صدر عمر بن الخطاب بیدہ حین
اسلم ثلاث مرات و ہو یقول اللہم اخرج ما فی صدرہ من غل و ابدلہ ایمانا یقین ذلک ثلثا اخرجہ الحاکم و ابو
عمر فی الاستیعاب **نوع سی و پنجم** دعا فرمودن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در بارہ فاروق البس جدیدا
و عش حمیدا از حدیث عبد اللہ بن عمران رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رای علی عمر قمیصا ابیض فقال اجدید
قمیصک ام غسیل فقال بل غسیل فقال البس جدیدا و عش حمیدا و مت شہیدا و یرزقک اللہ قرۃ عین
فی الدنیا و الآخرۃ قال و ایاک یا رسول اللہ رواہ ابو عمر فی الاستیعاب **نوع سی و ششم** استبشار اہل
سموات باسلام فاروق از حدیث ابن عباس قال لما اسلم عمر نزل جبریل قال یا محمد لقد استبشر اہل

السمار باسلام عمر رواه ابن ماجہ نوع سی و ہفتم رضائی فاروق رحمت است از حدیث عبد اللہ بن عمر فی قصۃ طویلۃ فیہا معاتبۃ عمر مع ابی بکر وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رضا عمر رحمۃ رواہ الحاکم نوع سی و ہشتم قبول کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشورہ فاروق و طریق تبلیغ شرائع از اعلان و اسرار و تقدیم و تاخیر از حدیث ابی ہریرہ و فیہ قصۃ فقال یا رسول اللہ بابی انت وامی ابعثت ابا ہریرۃ بنعلیک من لقی یشہد ان لا الہ الا اللہ مستیقنا بہا قلبہ بشرہ بالجنۃ قال نعم قال فلا تفعل فانی اخشی ان یتکل الناس علیہا فخلہم یعملون فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فخلہم اخرجہ مسلم نوع سی و نہم اگر بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم پیغامبری ممکن بودی فاروق پیغامبر میشد از حدیث عقبہ بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کان نبی بعدی لکان عمر بن الخطاب اخرجہ الترمذی نوع چہلم اشارہ فرمودن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در مقام منام کہ استسقا از عمر طلب کنید از حدیث مالک الدار قال اصاب الناس قحط فی زمن عمر فجاء رجل الی قبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا رسول اللہ استسق لامتک فانہم قد ہلکوا فقال فاتاہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی المنام فقال ایت عمر فمرہ ان یستقی للناس فانہم سیستقون وقل لہ علیک الکیس الکیس فاتی الرجل عمر فاخبرہ قال فبکی عمر وقال یا رب ما آلوا الا ما عجزت عنہ یا رب ما آلوا الا ما عجزت عنہ رواہ ابو عمر فی الاستیعاب نوع چہل و یکم شیخین سیدا کہول اہل جنت از حدیث انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لابی بکر و عمر ہذان سیدا کہول اہل الجنۃ من الاولین والآخرین الا النبیین والمرسلین لا تخبرہما یا علی اخرجہ الترمذی و از حدیث مرتضی رضی اللہ عنہ بطرق مختلفہ از انجملہ طریقہ علی بن الحسین عن علی بن ابیطالب قال کنت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذ طلع ابو بکر و عمر فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہذان سیدا کہول اہل الجنۃ من الاولین والآخرین الا النبیین والمرسلین یا علی لا تخبرہما اخرجہ الترمذی و از انجملہ حدیث حارث نحوہ اخرجہ الترمذی و ابن ماجہ و از حدیث ابی جحیفہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابو بکر و عمر سیدا کہول اہل الجنۃ من الاولین والآخرین الا النبیین والمرسلین اخرجہ ابن ماجہ و از حدیث ابن عباس نحوہ نوع چہل و دوم شیخین احب صحابہ اند نزد یک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از جمیع صحابہ از حدیث عمرو بن العاص ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعثہ علی جیش ذات السلاسل فاتیتہ فقلت ای

الناس احب الیک قال عائشۃ فقلت من الرجال قال ابوبا قلت ثم من قال عمر بن الخطاب فعد رجالا اخرجہ البخاری ومسلم واز حدیث عائشۃ رضی اللہ عنہا قیل لہا ای الصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان احب الیہ قالت ابوبکر قیل ثم من قالت عمر قیل ثم من قالت ثم ابوعبیدۃ اخرجہ الترمذی وابن ماجۃ واز حدیث انس قیل یارسول اللہ ای الناس احب الیک قال عائشۃ قیل من الرجال قال ابوہا اخرجہ ابن ماجۃ نوع چہل وسوم شیخین در جمیع احوال قرین آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می بودند و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایشانرا باقتدای تمام ذکر میفرمود از حدیث حضرت مرتضی کرم اللہ وجہہ بطرق شتی از انجملہ طریق ابن عباس قال حین وضع عمر بن الخطاب علی سریرہ فتکنفہ الناس یدعون ویثنون ویصلون علیہ قبل ان یرفع وانا فیہم قال فلم یرعنی الا رجل قد اخذ منکبی من ورائی فالتفت فاذا ہو علی فترحم علی عمر وقال ما خلفت احدا احب الی ان القی اللہ بمثل عملہ منک وایم اللہ ان کنت اظن ان یجعلک اللہ مع صاحبیک وذلک انی کنت اکثر اسمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول جئت انا وابوبکر وعمر ودخلت انا وابوبکر وعمر وخرجت انا وابوبکر وعمر فان کنت لارجو وا اظن ان یجعلک اللہ معہما اخرجہ البخاری ومسلم نوع چہل وچہارم اگر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم استخلاف نص جلی میکرد شیخین را خلیفہ میساخت از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا سئلت من کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مستخلفا لو استخلفہ قالت ابوبکر فقیل لہا ثم من بعد ابی بکر قالت عمر ثم قیل لہا من بعد عمر قالت ابوعبیدۃ بن الجراح ثم انتہت الی ہذا اخرجہ البخاری ومسلم نوع چہل وپنجم فرمودن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر از حدیث حذیفہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اقتدوا باللذین من بعدی ابی بکر وعمر متفق علیہ واز حدیث ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اقتدوا بالذین من بعدی من اصحابی ابی بکر وعمر واہتدوا بہدی عمار وتمسکوا بعہد ابن مسعود اخرجہ الترمذی نوع چہل وششم شیخین وزیر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بودند از حدیث ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من نبی الا وللہ وزیران من اہل السماء ووزیران من اہل الارض اما وزیای من اہل السماء فجبرئیل ومیکائیل واما وزیای من اہل الارض فابوبکر وعمر اخرجہ الترمذی نوع چہل وہفتم شیخین در صحبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مرتبہ داشتند کہ دیگران را میسر نبود از حدیث

انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یخرج علی اصحابہ من المہاجرین والانصار وہم جلوس وبینہم ابوبکر وعمر فلا یرفع الیہ احد منہم بصرہ الا ابوبکر وعمر فانہما کانا ینظران الیہ وینظر الیہما ویتبسمان الیہ ویتبسم الیہما اخرجہ الترمذی

نوع چہل وہشتم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ثقہ تمام داشتند بایمان شیخین از حدیث ابی ہریرۃ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول بینما راع فی غنمہ عدا علیہ الذئب فاخذ منہا شاۃ فطلبہ الراعی فالتفت الیہ الذئب فقال لہ من لہا یوم السبع یوم لیس لہا راع غیری وبینما رجل یسوق بقرۃ قد حمل علیہا فالتفتت الیہ فکلمتہ فقالت انی لم اخلق لہذا لکنی خلقت للحرث فقال الناس سبحان اللہ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم فانی اومن بذلک انا وابوبکر وعمر اخرجہ البخاری ومسلم والترمذی

نوع چہل ونہم تشبیہ کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شیخین را بسمع وبصر خود از حدیث عبد اللہ بن خطب ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم رای ابابکر وعمر فقال ہذان السمع والبصر اخرجہ الترمذی وازحدیث حذیفہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لقد کنت ان ابعث الی الآفاق رجالا یعلمون الناس السنن والفرائض کما بعث عیسی بن مریم الحواریین قیل لہ فاین انت عن ابی بکر وعمر قال انہ لا غنا لی بہما فانہما من الدین کالسمع والبصر اخرجہ الحاکم

نوع پنجاہم اول کسیکہ مبعوث شود شیخین باشند از حدیث ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم خرج ذات یوم فدخل المسجد وابوبکر وعمر احدہما عن یمینہ والآخر عن شمالہ وہو آخذ بایدیہما وقال ہکذا نبعث یوم القیمۃ اخرجہ الترمذی والحاکم وفی روایۃ عنہ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اول من تنشق عنہ الارض انا ثم ابوبکر ثم عمر ثم آتی البقیع فتنشق عنہم فابعث بینہم اخرجہ الحاکم

نوع پنجاہ ویکم حمد گفتن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بتایید شیخین دین را از حدیث ابی اروی الدوسی قال کنت جالسا عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاطلع ابوبکر وعمر فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الحمد للہ الذی ایدنی بہما اخرجہ الحاکم

نوع پنجاہ ودوم بشارت دادن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شیخین را بہ ترتیب کہ از اہل بہشت باشند از حدیث عبد اللہ بن مسعود ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یطلع علیکم رجل من اہل الجنۃ فاطلع ابوبکر ثم قال یطلع علیکم رجل من اہل الجنۃ فاطلع عمر اخرجہ الترمذی

نوع پنجاہ وسوم شیخین را در جہ عالیہ باشند در بہشت مانند ثریا از حدیث ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اہل الدرجات العلی لیراہم من تحتہم کما ترون النجم الطالع فی افق السماء وان ابابکر

وعمر منهم والنعمان اخرجه الترمذی وابن ماجة **نوع نیجاہ وچہارم** نزول آیہ فان اللہ ہو مولاہ وجبریل وصالح المومنین درشان شیخین از حدیث ابی امامہ قال فی قولہ تعالی اللہ مولاہ وجبریل وصالح المومنین ابوبکر وعمر اخرجہ الحاکم شاہد او حدیث النعمان بن بشیر قال استاذن ابوبکر علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فسمع صوت عائشة عالیة فلما دخل تناولها لیلطمها وقال لا اراک ترفعین صوتک علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فجعل النبی صلی اللہ علیہ وسلم یحجزہ وخرج ابوبکر مغضبا فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم حین خرج ابوبکر کیف رایتنی انقذتک من الرجل قالت فمکث ابوبکر ایاما ثم استاذن فوجدہما قد اصطلحا فقال لهما ادخلانی فی سلمکما کما ادخلتمانی فی حربکما فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم قد فعلنا قد فعلنا رواہ ابوداؤد واز حدیث عبداللہ بن عباس عن عمر رضی اللہ عنہما فی حلیۃ ازواج النبی صلی اللہ علیہ وسلم رواہ البخاری فی تفسیر لم تحرم ما احل اللہ لک **نوع نیجاہ وپنجم** مشاورہ کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وقت شب با شیخین در امور مسلمین از حدیث فاروق قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیسر عند ابی بکر اللیلة کذلک فی الامر من امر المسلمین وانا معه رواہ احمد **نوع نیجاہ وششم** دیدن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خلافت شیخین را در رویا از حدیث ابی ہریرۃ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول بینا انا نائم رایتنی علی قلیب علیها دلو فنزعت منها ما شاء اللہ ثم اخذها ابن ابی قحافة فنزع منها ذنوبا او ذنوبین وفی نزعه ضعف واللہ یغفر له ضعفه ثم استحالت غربا فاخذها ابن الخطاب فلم ار عبقریا من الناس ینزع نزع عمر حتی ضرب الناس بعطن اخرجه البخاری ومسلم واز حدیث ابن عمر شاہد وفی روایة ثم اخذها ابن الخطاب من ید ابی بکر فاستحالت فی یده غربا فلم ار عبقریا یفری فریه حتی روی الناس وضربوا العطن اخرجه البخاری ومسلم **نوع نیجاہ وہفتم** حسنات فاروق مثل نجوم آسمان است وفاروق یک حسنہ است از حسنات صدیق از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا قالت بینا راس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی حجری فی لیلة مصاحیة اذ قلت یا رسول اللہ ہل یکون لاحد من الحسنات عدد نجوم السماء قال نعم عمر قلت فابن حسنات ابی بکر قال انما جمیع حسنات عمر لحسنة واحدة من حسنات ابی بکر رواہ فدیین کذا فی المشکوۃ **نوع نیجاہ وہشتم** نزول آیہ ثانی اثنین اذ ہما فی الغار درشان صدیق باتفاق است از حدیث انس قال حدثنی ابوبکر قال کنت مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الغار فرایت آثار المشرکین قلت

یارسول اللہ وان احدہم رفع قدمہ رآنا قال ما ظنک باثنین اللہ ثالثہما اخرجہ البخاری **نوع پنجاہ و نہم** دوست داشتن شیخین آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم زیادہ از نفس خویش از حدیث فاروق در قصہ غار قال یعنی ابو بکر والد لا تدخل حتی ادخل قبلک فان کان فیہ شئی اصابنی دونک قد خل فکسحہ ووجد فی جانبہ ثقبا فشق ازارہ وسد بہا بہ وبقی منہا اثنان فالقمہا رجلیہ ثم قال لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ادخل فدخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ووضع راسہ فی حجرہ ونام فلدغ ابو بکر فی رجلہ من الجحر ولم یتحرک مخافۃ ان ینتبہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فسقطت دموعہ علی وجہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال مالک یا ابا بکر قال لدغت فداک ابی وامی فتفل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فذہب ما یجدہ ثم انتقض علیہ وکان سبب موتہ رواہ رزین و از حدیث عبد اللہ بن ہشام قال کنا مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم وہو آخذ بید عمر بن الخطاب فقال لہ عمر لانت احب الی من کل شئی الا نفسی فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا والذی نفسی بیدہ حتی اکون احب الیک من نفسک فقال لہ عمر فالآن واللہ لانت احب الی من نفسی فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الآن یا عمر اخرجہ البخاری **نوع شصتم** امثال کردن شیخین آیہ لا ترفعوا اصواتکم را بالغ وجوہ واحتیاط نمودن ایشان درین باب از حدیث عبد اللہ بن الزبیر وفیہ اختلاف الشیخین فیما بینہما وارتفاع اصواتہما فانزل اللہ تعالی یا ایہا الذین آمنوا لا ترفعوا اصواتکم فوق صوت النبی الآیۃ فقال ابن الزبیر فما کان عمر یسمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعد ہذہ الآیۃ حتی یستفہمہ اخرجہ البخاری واز حدیث طارق عن ابی بکر قال لما نزلت علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان الذین یغضون اصواتہم عند رسول اللہ اولئک الذین امتحن اللہ قلوبہم للتقوی قال ابو بکر رضی اللہ عنہ فاکیت علی نفسی ان لا اکلم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا کاخی السرار اخرجہ الحاکم **نوع شصت و یکم** بشارت دادن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شیخین وذی النورین را بہ بہشت از حدیث ابی موسی قال کنت مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی حائط من حیطان المدینۃ فجاء رجل فاستفتح فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم افتح لہ وبشرہ بالجنۃ ففتحت لہ فاذا ابو بکر فبشرتہ بما قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فحمد اللہ ثم جاء رجل فاستفتح فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم افتح لہ وبشرہ بالجنۃ ففتحت لہ فاذا عمر فاخبرتہ بما قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم فحمد اللہ ثم استفتح رجل فقال لی افتح لہ وبشرہ بالجنۃ علی بلوی تصیبہ فاذا عثمان فاخبرتہ بما قال

النبی صلی اللہ علیہ وسلم فحمد اللہ ثم قال اللہ المستعان متفق علیہ **نوع شصت و دوم** بشارت
دادن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شیخین و مرتضی را رضی اللہ عنہم بہشت از حدیث جابر بن عبد اللہ
قال مشیت مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی امرأۃ فذبحت لنا شاۃ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
لیدخلن رجل من اہل الجنۃ فدخل ابو بکر رضی اللہ عنہ ثم قال لیدخلن رجل من اہل الجنۃ فدخل عمر رضی
اللہ عنہ ثم قال لیدخلن رجل من اہل الجنۃ اللہم ان شئت فاجعلہ علیا قال فدخل علی بن ابیطالب
رضی اللہ عنہ اخرجہ الحاکم **نوع شصت و سوم** گواہی دادن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ شیخین و مرتضی
حقیق اند بخلافت از حدیث حذیفہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان ولیتموہا ابا بکر فزاہدا فی الدنیا
راغبا فی الآخرۃ وفی جسمہ ضعف وان ولیتموہا عمر فقوی امین لا یخاف فی اللہ لومۃ لائم وان ولیتموہا
علیا فہادیا مہدیا یقیمکم علی صراط مستقیم رواہ الحاکم واز حدیث مرتضی رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ان تولوا ابا بکر تجدوہ زاہدا فی الدنیا راغبا فی الآخرۃ وان تولوا عمر تجدوہ قویا امینا لا
یاخذہ فی اللہ لومۃ لائم وان تولوا علیا تجدوہ ہادیا مہدیا یسلک بکم الطریق اخرجہ الحاکم واخرج احمد معناہ
وفی لفظ وان تؤمروا علیا ولا اراکم فاعلین تجدوہ ہادیا مہدیا **نوع شصت و چہارم** گواہی دادن
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم صدیق را بصدیقیت و فاروق را بشہادت بر کوہ از حدیث انس ان النبی صلی
اللہ علیہ وسلم صعد احدا وابو بکر وعمر وعثمان فرجف بہم فضربہ برجلہ فقال اثبت احد فانما علیک نبی وصدیق
وشہیدان اخرجہ البخاری واز حدیث ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان علی حرا ہو وابو بکر
وعمر وعثمان وعلی وطلحۃ والزبیر فتحرکت الصخرۃ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اہدأ فما علیک الا نبی
او صدیق او شہید اخرجہ مسلم واز حدیث سعید بن زید قال اشہد علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
انی سمعتہ یقول اثبت حرا فما علیک الا نبی او صدیق او شہید وعدہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ابو بکر وعمر وعثمان وعلی وطلحۃ والزبیر وسعد ابن عوف وسعید بن زید اخرجہ ابن ماجۃ **نوع شصت و پنجم**
تنویہ کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بمناقب شیخین باجمعی از صحابہ از حدیث مرتضی رضی اللہ عنہ قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رحم اللہ ابا بکر زوجنی ابنتہ وحملنی الی دار الہجرۃ واعتق بلالا من مالہ

رحم الله عمر یقول الحق وان کان مرا ترکه الحق ومالی صدیق رحم الله عثمان تستحی منه الملائکة رحم الله علیا اللهم ادر الحق معه حیث
دار اخرجه الترمذی واز حدیث انس عن النبی صلی الله علیه وسلم قال ارحم امتی بامتی ابو بکر واشدهم فی امر الله عمر و
اصدقهم حیاء عثمان واعلمهم بالحلال والحرام معاذ بن جبل وافرضهم زید بن ثابت واقرأهم ابی بن کعب ولکل
امة امین وامین هذه الامة ابو عبیدة بن الجراح اخرجه الترمذی واحمد نوع شصت وششم تشریف فرمودن
آنحضرت صلی الله علیه وسلم شیخین را باجمعی از صحابه بالفظ نعم الرجل از حدیث ابی هریره قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم نعم الرجل ابو بکر نعم الرجل عمر نعم الرجل ابو عبیدة نعم الرجل اسید بن حضیر نعم الرجل ثابت بن
قیس نعم الرجل معاذ بن جبل نعم الرجل عمر بن جموح اخرجه الترمذی نوع شصت وهفتم بشارت
دادن آنحضرت صلی الله علیه وسلم شیخین را به بهشت با سائر عشره مبشره از حدیث سعید بن زیدان رسول
الله صلی الله علیه وسلم قال عشرة فی الجنة ابو بکر فی الجنة وعمر وعثمان وطلحة والزبیر وعبد الرحمن وابو عبیدة وسعد
بن ابی وقاص وسکت عن العاشر فقالوا انشدک بالله یا ابا الاعور من العاشر قال نشدتمونی بالله
ابو الاعور فی الجنة اخرجه الترمذی واخرجه ابن ماجة من طریق آخر قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم
عاشر عشرة فقال ابو بکر فی الجنة وعمر فی الجنة الخ واز حدیث عبد الرحمن بن عوف مثله اخرجه الترمذی نوع شصت وهشتم
شیخین از بنجبار رقبا بودند از حدیث مرتضی رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لکل نبی سبعة
بنجبار رقباء واعطیت انا اربعة عشر قلنا من هم قال انا وابنای وجعفر وحمزة وابو بکر وعمر ومصعب بن عمیر وبلال
سلمان وعمار وعبد الله بن مسعود وابو ذر والمقداد اخرجه الترمذی کذا فی المشکوة نوع شصت ونهم صدیق
از اهل این آیه بود الذین استجابوا لله والرسول من بعد ما اصابهم القرح للذین احسنوا منهم واتقوا اجر عظیم
از حدیث عائشه رضی الله عنها قالت لعروة یا ابن اختی کان ابواک منهم الزبیر وابو بکر لما اصاب نبی الله
صلی الله علیه وسلم ما اصاب یوم احد فانصرف عنه المشرکون خاف ان یرجعوا فقال من یذهب فی اثرهم
فانتدب منهم سبعون رجلا قال کان منهم ابو بکر والزبیر اخرجه البخاری نوع هفتادم آنحضرت صلی الله
علیه وسلم فرمودند علیکم بسنتی وسنة الخلفاء الراشدین المهدیین انکار خلافت را تفسیر فرمودند بوجهی که منطبق
باشد بر شیخین از حدیث عرباض بن ساریه قال قام فینا رسول الله صلی الله علیه وسلم ذات یوم فذکر الحدیث

الی ان قال علیکم بتقوی اللہ والسمع والطاعۃ وان کان عبدا حبشیا وستروں من بعدی اختلافا شدیدا فعلیکم بسنتی وسنۃ الخلفاء الراشدین المہدیین عضوا علیہا بالنواجذ وایاکم والامور المحدثات فان کل بدعۃ ضلالۃ اخرجہ ابن ماجۃ والترمذی واحمد وازحدیث سفینۃ قال سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول الخلافۃ بعدی ثلثون سنۃ ثم یکون ملکا ثم یقول سفینۃ امسک خلافۃ ابی بکر سنتین وخلافۃ عمر عشر وعثمان اثنی عشرۃ وعلی ستۃ رواہ احمد والترمذی وابوداود وازحدیث ابی ہریرہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال الخلافۃ بالمدینۃ والملک بالشام اخرجہ الحاکم ایست پنج از تلویح آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بافضیلۃ شیخین وبرین مسلک میرشد ویجز این فضائل شیخین را فضائل بسیار است زیرا کہ ہرچہ در فضل اصحاب مطلقا وہرچہ از فضائل مہاجرین خاصۃ وہرچہ از فضائل اہل بدر واحد وبیعۃ الرضوان وغیر آن از مشاہد مبارکہ وارد شدہ شیخین دران فضل داخل اند بالاولی وہرکہ از علم حدیث بہرہ دارد وانصاف دادہ شدہ است می شناسد آنمقدار فضائل کہ شیخین را حاصل است غیر ایشان را نیست بدو وجہ یکی آنکہ بدرجہ شہرت واستفاضہ رسیدہ است مثل فضائل شیخین ہرچند در کثرت زیادہ باشند دیگر آنکہ در باب فضل کلی کہ ثبوت است تنصیص وتصریح ندارند مانند فضائل شیخین شاید در موضعی ازین رسالہ واضح تر ازین مذکور کنیم واللہ علی ما نقول وکیل + + +

مسلک سوم

بیان اجماع صحابہ وتابعین بر آنکہ افضل امت ابوبکر صدیق است بعد ازان عمر واین معنی بدو طور بیان کنیم حکایت اجماع اجمالا صراحۃ تارۃ ودلالۃ اخری وحکایت اقوال فقہای اصحاب وتابعین بقدر اتساع وقت مفصلا اما حکایت اجماع اجمالا بطریق تصریح از حدیث عبداللہ بن عمر قال کنا نخیر بین الناس فی زمان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فنخیر ابابکر ثم عمر ثم عثمان بن عفان اخرجہ البخاری وفی روایۃ کنا فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا نعدل بابی بکر احدا ثم عمر ثم عثمان ثم نترک اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا نفاضل بینہم اخرجہ ابوداود وفی روایۃ کنا نقول ورسول اللہ حی ابوبکر وعمر وعثمان اخرجہ الترمذی واین حدیث مشعر است بتقریر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کما بین فی محلہ اما حکایت اجماع ودلالۃ پس

پنج نوع است **نوع اول** وقت انعقاد خلافت صدیق جمعی از فقهای صحابه صدیق را افضل امت گفتند
وبآن استدلال کردند بر استخلاف او و دیگران تسلیم نمودند وموافقت کردند در اول حالت یا بعد توقف وسکوت
وتسلیم قبل تدوین مذاهب اجماع است کما بین فی محله از حدیث فاروق قال قلت یا معشر الانصار یا معشر المسلمین
ان اولی الناس بامر رسول الله صلی الله علیه وسلم من بعده ثانی اثنین اذ هما فی الغار ابوبکر السابق المبین
الحدیث اخرجه ابن ابی شیبة ونیز من حدیث ابن عباس فی قصة سقیفة بنی ساعدة اخرجه ابن ابی شیبة ونیز از
حدیث فاروق در قصة بیعت عامه عن انس بن مالک انه سمع خطبة عمر الاخرة حین جلس علی المنبر وذلک
الغد من یوم توفی النبی صلی الله علیه وسلم فتشهد وابوبکر صامت لا یتکلم قال کنت ارجو ان یعیش رسول الله
صلی الله علیه وسلم حتی یدبرنا یرید بذلک ان یکون آخرهم فان یکن محمد قد مات فان الله عز وجل قد جعل بین
اظهرکم نورا تهتدون به بهدی الله محمدا وان ابابکر صاحب رسول الله صلی الله علیه وسلم ثانی اثنین وانه اولی
المسلمین بامورکم فقوموا فبایعوه اخرجه البخاری ونیز از حدیث فاروق بروایت ابن مسعود قال لما قبض
رسول الله صلی الله علیه وسلم قالت الانصار منا امیر ومنکم امیر قال فاتاهم عمر فقال یا معشر الانصار الستم
تعلمون ان رسول الله صلی الله علیه وسلم امر ابابکر ان یصلی بالناس قالوا بلی قال فایکم تطیب نفسا ان تتقدم
ابابکر قالوا نعوذ بالله ان نتقدم ابابکر واز حدیث ابوعبیدة بن الجراح عن محمد بن سیرین قال اتی الناس عمر
بیعة ابی بکر ابا عبیدة بن الجراح فقال تاتونی وفیکم ثالث ثلثة یعنی ابابکر اخرجه ابن ابی شیبة واخرج احمد معناه غیر
انه ذکر استدلال ابی عبیدة لاستخلافه صلی الله علیه وسلم فی الصلوة واز حدیث مرتضی رضی الله عنه وزبیر رضی الله عنه
حین رجعا الی البیعة ما غضبنا الا انا قد اخرنا عن المشاورة وانا نری ابابکرا احق الناس بها بعد رسول الله صلی الله
علیه وسلم انه لصاحب الغار وثانی اثنین وانا لنعلم شرفه وکبره ولقد امره رسول الله صلی الله علیه وسلم بالصلوة
بالناس وهو حی اخرجه الحاکم **نوع دوم** آنکه فاروق در مجالس متعدده بر منبر افضلیت صدیق بیان کرد
وردی وسوالی از کسی در میان نیامد از حدیث عبد الله بن عباس قال عمر کان والله ان اقدم فتضرب
عنقی لا یقربنی ذلک من ثم احب الی من ان اتامر علی قوم فیهم ابوبکر اللهم الا ان تسول لی نفسی عند الموت
شیئا لا اجده الآن اخرجه البخاری ونیز از حدیث ابن عباس قال عمر فی جواب من قال انما کانت بیعة

ابی بکر فلتة وتمت الا وانها قد کانت کذلک ولکن اللہ وقی شرہا ولیس فیکم من تقطع الاعناق الیہ مثل ابی بکر
اخرجہ البخاری نوع سوم صدیق در وقت استخلاف فاروق افضلیت فاروق بیان کردہ وردی وانکاری
پیش نیامد از حدیث زہیر بن الحارث ان ابابکر حین حضرہ الموت ارسل الی عمر لیستخلفہ فقال الناس تستخلف
علینا فظا غلیظا ولو قد ولینا کان افظ واغلظ فما تقول لربک اذا لقیتہ وقد تخلفت علینا عمر قال ابوبکر ابربی
تخوفونی اقول اللہم استخلفت علیہم خیر خلقک ثم ارسل الی عمر فقال انی موصیک بوصیۃ احدیث اخرجہ ابن ابی
شیبۃ واز حدیث صدیق عن جابر عبد اللہ قال قال عمر لابی بکر یا خیر الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فقال ابوبکر اما ان قلت ذلک فقد سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ما طلعت الشمس علی رجل
خیر من عمر اخرجہ الترمذی والحاکم والمعنی انہ خیرہم فی ایام خلافتہ نوع چہارم عبد الرحمن بن عوف در وقت
استخلاف ذی النورین در مجمع عظیم شرط کرد کہ بسیرت شیخین عمل کند وحاضران تسلیم نمودند ومرتضی رضی
اللہ عنہ در افضلیت ذی النورین بر خود مناقشہ کرد بریں شرط پس اینمعنی دلیل قاطع شد بر افضلیت شیخین
زیرا کہ حوالہ کردن احد المجتہدین بر مفضول بامر ساوی غیر معقول است از حدیث مسور بن مخرمۃ فارسل
یعنی عبد الرحمن الی من کان حاضرا من المہاجرین والانصار وارسل الی امراء الاجناد وکانوا وافوا تلک الحجۃ
مع عمر فلما اجتمعوا تشہد عبد الرحمن ثم قال اما بعد یا علی انی قد نظرت فی امر الناس فلم ارہم یعدلون بعثمان
فلا تجعلن علی نفسک سبیلا فقال ابایعک علی سنۃ اللہ ورسولہ والخلیفتین من بعدہ فبایعہ عبد الرحمن وبایعہ
الناس والمہاجرون والانصار وامراء الاجناد والمسلمون اخرجہ البخاری واز حدیث ابی الطفیل قال لما
احتضر عمر جعلہا شوری بین علی وعثمان وطلحۃ والزبیر وعبد الرحمن وسعد فقال لہم علی انشدکم اللہ ہل فیکم احد
آخا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بینہ وبینہ اذا آخا بین المسلمین غیری قالوا اللہم لا اخرجہ ابو عمر نوع پنجم مرتضی
در ایام خلافت خود در مجالس متعددہ افضلیت شیخین را بترتیب بیان نمود وجمعی را کہ درین مسئلہ طعن فاسد
داشتند زجر فرمود وفقہای صحابہ حاضر بودند وازکسی منعی واعتراضی ظاہر نشد واین آثار بحد تواتر رسیدہ اند
چنانکہ عنقریب ذکر میکنم اما حکایت اقوال فقہاء وصحابہ وتابعین درین مسئلہ تفصیلا استیعاب آن متعسر است
برنمودہ بہ اکتفا کنیم از انجملہ اقاویل فاروق رضی اللہ عنہ کہ بہ ہیئت اجتماعیہ بحد تواتر رسیدہ از انجملہ قول او خیر

ل در نسخہ دو مسکون لام ابوبکر
سہو کاتب ہر دو قسم موجود تحقیق
حق بحث صدیق ناگاہ بود
دون تامل گفتہ باشد
یا بمعنی استفہام انکاری
نکتہ بود صدیق
بود وصل این بحث لائق
آن ست کہ در وقت بیعت
فرمانی گفتہ باشد
وعمی وبصم چہ گاہ گاہ
تمام ساقط شد
نیست اگر دہای ساقط
دفع کردہ شود
کردہ الخ ۱۲

الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از حدیث عائشہ رضی اللہ عنہا قالت قال عمر ابو بکر سیدنا و خیرنا و احبنا
الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ الترمذی و نیز از حدیث عائشہ رض در قصہ سقیفہ فقال عمر بل نبایعک
انت فانت سیدنا و خیرنا و احبنا الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ البخاری و از حدیث ابن عباس مثلہ و از حدیث
جابر بن عبد اللہ قال لابی بکر یا خیر الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ الترمذی و از حدیث ابن عمر
قال قیل لعمر الا تستخلف قال ان استخلف فقد استخلف من ہو خیر منی ابو بکر و ان اترک فقد ترک من ہو خیر
منی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ البخاری و از انجملہ قول او سباق الی الخیر از حدیث علقمہ قال جاء رجل
الی عمر و ہو بعرفۃ فذکر قصۃ عبد اللہ بن مسعود و بشارۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم لہ قال عمر قلت و اللہ لا غدون
الیہ فلابشرنہ قال فغدوت الیہ لابشرہ فوجدت ابا بکر قد سبقنی الیہ فبشرہ و لا و اللہ ما سابقتہ الی خیر قط
الا سبقنی الیہ اخرجہ احمد و از حدیث اسلم مولی عمر قال سمعت عمر بن الخطاب یقول امرنا رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم ان نتصدق فذکر الحدیث الی ان قال قلت لا اسبقہ الی شئی ابدا اخرجہ الترمذی و ذکر عند عمر
فبکی فقال وددت ان عملی کلہ مثل عملہ یوما واحدا من ایامہ و لیلۃ واحدۃ من لیالیہ فذکر لیلۃ الغار و قصۃ
ارتداد العرب رواہ رزین کذا فی المشکوۃ و از انجملہ لفظ احق بالخلافۃ و معلوم است کہ خلافت مشروط است
بصفات کمال و احق بالخلافۃ اکمل مردم است و ایں صفات از حدیث انس در قصہ بیعت عامۃ و
ان ابا بکر صاحب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و ثانی اثنین و انہ اولی المسلمین بامورکم فقوموا
فبایعوہ اخرجہ البخاری و از حدیث ابن عباس فی جواب من قال کانت بیعۃ ابی بکر فلتۃ فتمت و لیس
فیکم من تقطع الاعناق الیہ مثل ابی بکر اخرجہ البخاری و قول او کان والدان اقدم فتضرب عنقی لا یقربنی
ذلک من اثم احب الی من ان اتامر علی قوم فیہم ابو بکر از حدیث ابن عباس اخرجہ البخاری و از انجملہ
قول او ہما المرآن اقتدی بہما و از انجملہ قول او در قصہ بنی نضیر و اللہ یعلم انہ بار راشد تابع للحق و از انجملہ
اقاویل ذی النورین رضی اللہ عنہ از حدیث مسور بن مخرمۃ کہ عبد الرحمن بن عوف شرط کرد کہ بر سیرت
شیخین عمل کند و او قبول نمود اخرجہ البخاری و قول او در جواب تعریضات عبد الرحمن بن عوف بطعن
او اما قولہ انی لم اترک سنۃ عمر فانی لا اطیقہا و لا ہو اخرجہ احمد و قول او ہل استطیع ان اکون مثل لقمان الحکیم

صورت ایں قصہ آنست کہ
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر ابن مسعود خشمناک شدند و چون
دست بہا جود داشت
فرمودند کہ سوال کن و ادہ
خواہی شد یعنی از مستجاب
الدعا بودن ترا
خبر دادہ شد
فاروق خواست کہ ابن
مسعود را بشارت بعبد المرسلی
صریح للخلافت کردہ دہد
لہذا از وے بیعت کرد و
بشارت رسانید ۱۲

قول عثمان رض

اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب وقول ذی النورین در مسئلہ جد نعم الشیخ کان ودر قصہ سوال ما منعک ہذا الا کنت
انت اعق بہذا واما آثار مرتضی رضی اللہ عنہ درین باب پس بحد تواتر رسیدہ است بلکہ بمرتبہ کہ نصف وثلث
آن تواتر باشد وبحقیقت این مسئلہ را بیش از خاتم الخلفا کسی تقریر نکرد واعتماد کل اہل سنت درین مسئلہ بر
تصریحات اوست از انجملہ قول او خیر ہذہ الامۃ ابو بکر ثم عمر کہ بروایات کثیرہ ثابت شدہ از حدیث محمد بن
الحنفیۃ قال قلت لابی ای الناس خیر بعد النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ابو بکر قلت ثم من قال عمر وخشیت
ان یقول عثمان قلت ثم انت قال ما انا الا رجل من المسلمین اخرجہ البخاری واز حدیث ابی جحیفہ عن عون بن
جحیش عن ابی جحیفہ قال سمعت علیا یقول الا اخبرکم بخیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر ثم قال الا اخبرکم بخیر ہذہ الامۃ
بعد ابی بکر عمر اخرجہ احمد وعن الشعبی قال حدثنی ابو جحیفۃ الذی کان علی یسمیہ وہب الخیر قال قال لی علی
یا ابا جحیفۃ الا اخبرک بافضل ہذہ الامۃ بعد نبیہا قال قلت بلی قال ولم اکن اری ان احدا افضل منہ
قال ان افضل ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر وبعد ابی بکر عمر وبعدہما آخر ثالث ولم یسم اخرجہ احمد وعن ابی اسحق
السبیعی عن ابی جحیفۃ قال قال علی خیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر وبعد ابی بکر عمر ولو شئت اخبرتکم بالثالث لفعلت
اخرجہ احمد وعن عون بن ابی جحیفۃ قال کان ابی من شرط علی وکان تحت المنبر فحدثنی ابی عنہ سمعد المنبر یعنی علیا
فحمد اللہ واثنی علیہ وصلی علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم وقال خیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر واثانی عمر وقال
یجعل اللہ تعالی الخیر حیث احب اخرجہ احمد واز حدیث علقمہ عن ابراہیم النخعی قال خرب علقمۃ بن قیس
ہذا المنبر وقال خطبنا علی علی ہذا المنبر فحمد اللہ واثنی علیہ وذکر ما شاء اللہ ان یذکر وقال ان خیر الناس
کان بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابو بکر ثم عمر ثم احدثنا بعدہما احداثا یقضی اللہ فیہا اخرجہ احمد واز حدیث
عبد الملک بن میسرۃ عن النزال بن سبرۃ عن علی قال خیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر وعمر اخرجہ ابو عمر فی
الاستیعاب واز حدیث عبد الخیر عن حبیب بن ابی ثابت عن عبد خیر عن علی انہ قال الا انبئکم بخیر ہذہ الامۃ
بعد نبیہا صلی اللہ علیہ وسلم ابو بکر ثم عمر اخرجہ احمد وعن المسیب بن عبد خیر عن عبد خیر قال سمعت علیا یقول
ان خیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر ثم عمر اخرجہ احمد وعن عبد الملک بن سلع عن عبد خیر قال سمعتہ یقول قام
علی علی المنبر فذکر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال قبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واستخلف ابو بکر

فعمل بهما وسار بسيرته حتى قبضه الله عز وجل على ذلك ثم استخلف عمر فعمل بعملهما وسار بسيرتهما حتى قبضه الله على ذلك اخرجه احمد وعن ابي اسحق عن عبد خير قال سمعت عليا يقول على المنبر خير هذه الامة بعد نبيها ابو بكر وعمر ولو شئت ان اسمي الثالث لسميته واخرجه احمد وعن عبد الملك بن سلع عن عبد خير قال سمعت عليا يقول قبض رسول الله صلى الله عليه وسلم على خير ما قبض عليه نبي من الانبياء واثنى عليه صلى الله عليه وسلم قال ثم استخلف ابو بكر فعمل بعمل رسول الله صلى الله عليه وسلم وسنته ثم قبض ابو بكر على خير ما قبض عليه احد وكان خير هذه الامة بعد نبيها ثم استخلف عمر فعمل بعملهما وسنتهما ثم قبض على خير ما قبض عليه احد وكان خير هذه الامة بعد نبيها وبعد ابي بكر اخرجه ابن ابي شيبة وازحديث عبد الله بن سلمة قال سمعت عليا يقول خير الناس بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم ابو بكر وخير الناس بعد ابي بكر عمر اخرجه ابن ماجة وازحديث صعصعة بن صوحان قال خطبنا علي رضي الله عنه حين ضربه ابن الملجم فقلنا يا امير المؤمنين استخلف علينا فقال اترككم كما ترككم رسول الله صلى الله عليه وسلم قلنا يا رسول الله استخلف علينا فقال ان يعلم الله فيكم خيرا يول عليكم خياركم قال علي فعلم الله فينا خيرا فولى ابا بكر اخرجه الحاكم وازالجملة تعريرا وكسى راكه بافضليت شيخين معتقد نباشد عن الحكم بن جحل قال قال علي لا افضلني احد على ابي بكر وعمر الا جلدته حد المفتري اخرجه ابو عمر في الاستيعاب وازالجملة قول او ما من الناس احد احب الي ان القى الله بما في صحيفته من هذا المسجى يعني عمر ازحديث ابن عباس قال وضع عمر على سريره فتكنفه الناس يدعون ويصلون قبل ان يرفع وانا فيهم فلم يرعني الا رجل اخذ منكبي فاذا علي فترحم على عمر وقال ما خلفت احدا احب الي ان القى الله بمثل عمله منك وايم الله ان كنت لاظن ان يجعلك الله مع صاحبيك حيث انى كنت كثيرا اسمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول ذهبت انا وابو بكر وعمر ودخلت انا وابو بكر وعمر وخرجت انا وابو بكر وعمر اخرجه البخاري وازحديث جابر بن عبد الله عن سفيان بن عيينة عن جعفر بن محمد عن ابيه عن جابر بن عبد الله ان عليا دخل على عمر وهو مسجى فقال صلى الله عليك ثم قال ما من الناس احد احب الي ان القى الله بما في صحيفة من هذا المسجى اخرجه الحاكم واخرجه محمد بن الحسن في كتاب الآثار عن ابي حنيفة عن ابي جعفر الباقر مرسلا وازحديث عبد الله بن عمر قال وضع عمر بن الخطاب بين المنبر والقبر فجاء علي حتى قام بين يدي الصفوف فقال هو هذا ثلاث مرات ثم قال

ف

يعني از ابوبكر تا عمر كسي نيست كه بهتر از ايشان بوده باشد بعد از پيغمبر صلعم از اولين تا آخرين

رحمۃ اللہ علیک یا من خلق اللہ احب الی من ان القاہ بصحیفۃ بعد صحیفۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم من ہذا المسیحی توبہ اخرجہ احمد وازحدیث ابی جحیفۃ قال کنت عند عمر وہو مسجی توبہ وقد قضی نحبہ فجاء علی فکشف الثوب عن وجہہ ثم قال رحمۃ اللہ علیک یا ابا حفص فواللہ ما بقی بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم احد احب الی ان القی اللہ تعالی بصحیفتہ منک اخرجہ احمد وازانجملہ قول او سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وصلی ابوبکر وثلث عمر ازحدیث قیس الماذنی قال سمعت علیا یقول سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وصلی ابوبکر وثلث عمر ثم خبطتنا فتنۃ ویعفو اللہ عمن یشاء اخرجہ الحاکم وازانجملہ تلویح او ما فضلیت شیخین عن مرۃ قال جاء ابوسفیان بن حرب الی علی بن ابی طالب فقال ما بال ہذا الامر فی اقل قریش قلۃ واذلہا ذلا یعنی ابابکر واللہ لئن شئت لاملانہا علیہ خیلا ورجالا فقال علی ما اردت الی ہذا عادیت الاسلام واہلہ یا ابا سفیان فلم یضرہ ذلک شیئا انا وجدنا ابا بکر لہا اہلا اخرجہ الحاکم وازانجملہ روایت کردن او حدیث ابوبکر وعمر سیدا کہول اہل الجنۃ وازانجملہ تسمیہ او اولاد خود را باسماء شیخین وازانجملہ قول او رحم اللہ ابابکر جمع القرآن وحمل رسول اللہ کما فی الجنۃ نور اللہ قبر عمر کما نور مساجدنا وعن سالم بن ابی الجعد قال کان اہل نجران قد بلغوا اربعین الفا فذکر الحدیث واجلا عمر ایاہم قال فلما قدم علی اتوہ فقالوا انا نسالک بخطیئتک وشفاعتک عند نبیک الا اقلتنا فابی وقال ویحکم ان عمر کان رشید الامر قال سالم فکانوا یرون ان علیا لو کان طاعنا علی عمر فی شئ من امرہ طعن علیہ فی اہل نجران رواہ ابن ابی شیبۃ وازجملہ مرویات سادات اہل بیتہ عن الحسن بن علی فی قصۃ رؤیاہ اخرجہ ابو یعلی وعن جعفر بن محمد عن ابیہ عن عبد اللہ بن جعفر قال ولینا ابوبکر فکان خیر خلیفۃ اللہ دارحمہ بنا واحسنہ علینا اخرجہ الحاکم وگفتن زین العابدین در بسیاری از اخبار فعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابوبکر وعمر وگفتن ابن عباس اجری اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وارضاہم عندی عمر فی النہی عن الصلوۃ بعد العصر وگفتن زید شہید کہ آبا و من شیخین را دوست میدارند در وقتی کہ خروج کرد وعن عبد اللہ بن عباس قال دخلت علی عمر حین طعن فقلت البشر یا امیر المومنین اسلمت حین کفر الناس وجاہدت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حین خذلہ الناس وقبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو عنک راض ولم تختلف فی خلافتک اثنان وقتلت

۵۱ تبصرہ مسند احمد بن حنبل (۴/۳۰۹) میں ابو جحیفہ سے مروی ہے کہ میں عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آیا وہ چادر اوڑھے ہوئے تھے اور ان کا انتقال ہو چکا تھا علی رضی اللہ عنہ آئے اور چادر ہٹا کر کہا رحمۃ اللہ علیک اے ابا حفص اللہ کی قسم بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کوئی شخص مجھے اتنا محبوب نہیں کہ میں اللہ سے اس کا صحیفہ لے کر ملوں جتنا تمہارا صحیفہ لے کر ملنا پسند کروں گا۔ (۲) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر ایک اور شخص ہے اگر میں چاہوں تو اس کا نام لے دوں۔ (۳) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۴) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۵) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۶) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۷) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۸) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۹) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۰) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۱) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۲) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۳) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۴) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۵) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۶) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۷) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۸) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۱۹) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔ (۲۰) ابن سعد (۳/۲۷۲) میں ہے کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب سے بہتر ابوبکر پھر عمر پھر عثمان ہیں۔

شهيدا فقال اعد علي فاعدت عليه فقال والله الذي لا اله غيره لوان لي ما على الارض من صفراء وبيضاء لافتديت به من هول المطلع اخرجه الحاكم واخرجه البخاري من طرق متعددة وعن الحسن بن زيد بن حسن قال حدثني ابي عن ابيه عن علي قال كنت عند النبي صلى الله عليه وسلم فاقبل ابوبكر وعمر فقال يا علي هذان سيدا كهول اهل الجنة وشبابها بعد النبيين والمرسلين اخرجه احمد وعن الزهري عن علي بن الحسين عن علي بن ابي طالب قال كنت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم اذ طلع ابوبكر وعمر فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هذان سيدا كهول اهل الجنة من الاولين والآخرين الا النبيين والمرسلين يا علي لا تخبرهما اخرجه الترمذي وعن سفيان بن عيينة عن جعفر بن محمد عن ابيه عن جابر بن عبد الله ان عليا دخل على عمر وهو مسجى فقال صلى الله عليك ثم قال ما من الناس احد احب الي ان القى الله بما في صحيفته من هذا المسجى واذا قاويل عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال ما راى المسلمون حسنا فهو عند الله حسن وما راوه سيئا فهو عند الله سيئ وقد راى اصحابه جميعا ان يستخلفوا ابابكر رضي الله عنه اخرجه الحاكم وقال ايضا اجعلوا اماكم خيركم فان رسول الله صلى الله عليه وسلم جعل اماما خيرا بعده اخرجه ابو عمر في الاستيعاب وقال ايضا لو وضع علم احياء العرب في كفة ميزان ووضع علم عمر في كفة لرجح علم عمر ولقد كانوا يرون انه ذهب تسعة اعشار العلم ولمجلس كنت اجلسه من عمر اوثق في نفسي من عمل سنة اخرجه ابو عمر في الاستيعاب وقال ايضا ان افرس الناس ثلثة العزيز حين تفرس في يوسف فقال لامراته اكرمي مثواه والمراة التي رات موسى عليه السلام فقالت لابيها يا ابت استاجره وابوبكر حين استخلف عمر رضي الله عنه اخرجه الحاكم وقال ايضا ان كان عمر لحصنا حصينا يدخل الاسلام فيه ولا يخرج منه فلما اصيب عمر انثلم الحصن فالاسلام يخرج منه ولا يدخل فيه اوذكر الصالحون فيه هلا عمر اخرجه الحاكم واذا قاويل حذيفة قال كان الاسلام في زمان عمر كالرجل المقبل لا يزداد الا قربا فلما قتل عمر كان كالرجل المدبر لا يزداد الا بعدا اخرجه الحاكم قال الواحدي في تفسير سورة الليل بعد قصة اعتاق الصديق جماعة ممن كانوا يعذبون في الله قال عمار بن ياسر وهو يذكر بلالا واصحابه وما كانوا فيه من البلاء واعتاق ابي بكر اياهم وكان اسم ابي بكر عتيقا

جزى الله خيرا عن بلال وصحبه | عتيقا واخزى فاكها وابا جهل

حشیۃ ہاشمی بلال بسورۃ + ولم یحذر الا یحذر المرأ ذو العقل
نبوجیدہ رب الانام دقولہ شہدت بان الدین عنداللہ الاسلام
فان یتلانی یتلانی ولم اکن لاشرک بالرحمن من خیفۃ القتل
فیارب ابراہیم والعبد یونس وموسی وعیسی نجنی ثم لاتملی +
لمن ظل یہوی النتی من آل غالب علی غیر برکان منہ ولا عدل

واز اقوال ابی ذر غفاری عن مکحول عن عضیف بن الحارث عن ابی ذر قال مرتی علی عمر فقال عمر نعم الفتی قال فتبعہ ابوذر فقال یا فتی استغفر لی قال لا اوتخبرنی فقال انک مررت علی عمر رضی اللہ عنہ فقال نعم الفتی وانی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان اللہ جعل الحق علی لسان عمر وقلبہ اخرجہ الحاکم واز اقوال سعد بن ابی وقاص قال اما واللہ ما کان باقدمنا اسلاما ولا اقدمنا ہجرۃ ولکن قد عرفت ای شئی فضلنا کان ازہد نا فی الدنیا یعنی عمر بن الخطاب اخرجہ ابن ابی شیبۃ واز اقوال عمرو بن العاص قال واللہ لئن کان ابوبکر وعمر ترکا ہذا المال وہو یحل لہما شئی منہ لقد غبنا ونقض رایہما وایم اللہ ما کانا بمغبونین ولا ناقصی الرای ولئن کانا امرا بین یحرم علیہما من ہذا المال الذی اصبنا بعدہما لقد ہلکنا وایم اللہ ما الوہن الا من قبلنا اخرجہ ابن ابی شیبۃ واز اشعار حسان بن ثابت عن حبیب بن ابی حبیب قال شہدت ورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لحسان بن ثابت قلت فی ابی بکر شیئا حتی اسمع

قال قلت ؎

وثانی اثنین فی الغار المنیف وقد طاف العدو بہ اذ صاعد الجبلا
وکان حب رسول اللہ قد علموا من الخلائق لم یعدل بہ بدلا

فتبسم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ الحاکم وعن مجالد بن سعید قال سئل الشعبی من اول من اسلم فقال اما سمعت قول حسان رضی اللہ عنہ ؎

اذا تذکرت شجوا من اخی ثقۃ فاذکر اخاک ابا بکر بما فعلا +
خیر البریۃ اتقاہا واعدلہا بعد النبی وافاہا بما حملا

الثانی التالی المحمود مشهده	واول الناس منهم صدق الرسلا

اخرجه الحاکم واخرج ابو عمر فی الاستیعاب هذه الابیات الخمسة وازاشعار ابی الهیثم بن التیهان ؎

وانی لارجوان یقوم بامرنا ✤	ویحفظ الصدیق والمرء من عدی
اولاک خیار اسحی فهر بن مالک	وانصار هذا الدین من کل معتدی

اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وازاشعار ابو محجن الثقفی ؎

وسمیت صدیقا وکل مهاجر	سواک لسمی باسمه غیر منکر
سبقت الی الاسلام واللہ شاهد	وکنت جلیسا بالعریش المشهر
وبالغار اذ سمیت بالغار صاحبا	وکنت رفیقا للنبی المطهر ✤

اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وازاقوال عائشه صدیقه رضی اللہ تعالی عنها قالت لو کان النبی مستخلفا احدا الحدیث اخرجه البخاری وقول او احب الناس اخرجه الترمذی وقد رویناهما من قبل وعن القاسم بن محمد عن عائشة انها قالت توفی رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم فنزل بابی بکر ما نزل بالجبال لها ضربها اشرب النفاق بالمدینة وارتدت العرب فواللہ ما اختلفوا فی لفظة الا طار لبی لحظها وغنا بها فی الاسلام وکانت تقول مع هذا من رای عمر بن الخطاب عرف انه خلق غنارا للاسلام کان واللہ احوذیا ینسیح وحده قد اعد للامور اقرانها اخرجه ابن ابی شیبة وازاقوال عبد اللہ بن عمر قول او کنا نخیر بین الناس الحدیث اخرجه البخاری وعن اسلم مولی عمر قال سالنی ابن عمر عن بغض شانه یعنی عمر فاخبرته فقال ما رایت احدا قط بعد رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم من حین قبض کان اجد واجود حتی انتهی من عمر بن الخطاب رضی اللہ عنه اخرجه البخاری وازاقوال انس قول او ان رجلا سال النبی صلی اللہ علیه وسلم عن الساعة فقال متی الساعة قال وماذا اعددت لها قال لا شئ الا انی احب اللہ ورسوله فقال انت مع من احببت قال انس فما فرحنا بشئ فرحنا بقول النبی صلی اللہ علیه وسلم انت مع من احببت قال انس فانا احب النبی صلی اللہ علیه وسلم وابا بکر وعمر وارجوان اکون معهم بحبی ایاهم وان لم اعمل بمثل اعمالهم اخرجه البخاری وازاقوال عبد اللہ بن عباس عن المسور بن

فخرته قال لما طعن عمر جعل يألم فقال له ابن عباس وكأنه يجزعه يا امير المؤمنين ولما كل ذلك بعد صحبة رسول الله صلى الله عليه وسلم فاحسنت صحبته ثم فارقته وهو عنك راض ثم صحبت ابا بكر فاحسنت صحبته ثم فارقته وهو عنك راض ثم صحبت صحبتهم فاحسنت صحبتهم ثم فارقتهم لفارقتهم وهم عنك راضون قال اما ما ذكرت من صحبة رسول الله صلى الله عليه وسلم ورضاه فانما ذلك من من الله من به علي واما ما ذكرت من صحبة ابي بكر ورضاه فانما ذاك من من الله من به علي واما ترى من جزعي فهو من اجلك ومن اجل اصحابك والله لو ان لي طلاع الارض ذهبا لافتديت به من عذاب الله قبل ان اراه اخرجه البخاري

واما قول سعيد بن المسيب قال كان ابو بكر الصديق من النبي صلى الله عليه وسلم مكان الوزير كان يشاوره في جميع اموره وكان ثانيه في الاسلام وكان ثانيه في الغار وكان ثانيه في العريش يوم بدر وكان ثانيه في القبر ولم يكن رسول الله صلى الله عليه وسلم يتقدم عليه احدا اخرجه الحاكم واما قول قاسم بن محمد بن ابي بكر روي ان رجلا من ابناء اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال في مجلس فيه القاسم بن محمد بن ابي بكر الصديق والله ما كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم من موطن الا وعلي معه فيه فقال القاسم يا اخي لا تحلف قال ثم قال بلى والله ترده قال الله عز وجل ثاني اثنين اذ هما في الغار اخرجه ابو عمر في الاستيعاب

واما قول مسروق قول احب ابي بكر وعمر فضلهما من السنة اخرجه ابو عمر في الاستيعاب واما قول حسن بصري عن يونس قال كان الحسن ربما ذكر عمر فيقول والله ما كان ابوه اسلاما ولا ابا فضلهم فقهه في سبيل الله ولكن غلب الناس بالزهد في الدنيا والصرافة في امر الله ولا يخاف في امر الله لومة لائم اخرجه ابن ابي شيبة وعن هشام عن الحسن قال كان عمر بن الخطاب يعلم آية في ورده فتخشعه عينه حتى يسقط حتى يلزم بيته حتى يعاد يحسبونه مريضا اخرجه ابن ابي شيبة واما قال محمد بن سيرين قال ما اظن رجلا ينتقص ابا بكر وعمر يحب النبي صلى الله عليه وسلم اخرجه الترمذي وقال ابو داود حدثنا محمد بن يحيى قال حدثنا محمد يعني الفريابي قال سمعت سفيان يقول من زعم ان عليا كان احق بالولاية منهما فقد خطأ ابا بكر وعمر والمهاجرين والانصار رضي الله تعالى عن جميعهم وما اراه يرفع الى عمل السماء اما دليل عقلي بر افضليت شيخين پس تقرير آن موقوف است بر هفت مقدمه چون آن هفت مقدمه معلوم

شود ترتیب شکل اول از قیاس اقترانی سهل گردد که شیخین بهتر اند از سائر صحابه در صفات کذا و کذا
وصفات کذا و کذا فضل کلی است پس شیخین متمیز اند از سائر صحابه بفضل کلی مقدمه اولے بیان
حقیقت فضل مطلقا بدانکه حقیقت فضل چیزی بر چیزی اشتراک هر دو است در اصلے و زیادة اول
است بر ثانی در آن اصل و دلیل این مقدمه استقراء موضع استعمال لفظ فضل است کما لا یخفی پس اگر
در اصل واحد اشتراک را ملاحظه نکنیم لفظ فضل استعمال کردن ممتنع باشد نتوان گفت که نار در میل
بجانب علو افضل است از حمار در بلادت یا این دار اطول و اعرض است از حقیقت انسان اگر مساوی
شمیین باشد در چیزی یا ثانی زائد باشد دران چیز از اول نتوان گفت که اول افضل است سوال
اگر گوئی که در بعض استعمالات میگوئیم که یاقوت افضل است از حجر فی نفسه یا آدمی افضل است فی
نفسه از فرس و فرس از گاؤ و گاؤ از حمار و ملاحظه اصل واحد در اینجا نکنم جواب گوئیم جملہ از اوصاف و علوم
در اہل تخاطب بیشتر متداول شده و التفات بآنها زیادہ تر متحقق گردید پس در خیال مردمان چنان
صورت بست که تفضیل یکے بر دیگری امری حقیقی است نه باعتبار شئی دون شئی و این خیال از قبیل
خلط خطابیات و شعریات است به برہانیات و این داء عضال است که جز بآرا صائبه ناشیه از
خلق حکمت و عدالت و سلامت فطرت علاج آن میسر نیست علامت این خلط آنست که چون
سخن در خواص احجار بحسب طب یا بحسب سهولت بخت و حکاکت دافع شود گاہی بلور و فاذزہر
راجح باشد از یاقوت و چون سخن در حمل اثقال و رفتن راہ واقع شود میل کنند بر جان فرس بر انسان
و چون سخن در حراثت افتد گاؤ را بهتر دانند از فرس و چون سخن در موافقت مزاج لحم بمزاج انسان افتد
گوسفند را ترجیح دہند بر گاؤ و چون سخن در سهولت اقتنا و کفایت حاجت خفیفه واقع شود خر را اختیار
کنند بر گاؤ و امادرین صورت ہا لفظ تفضیل نگویند بملاحظه ادب مجالس و لفظی دیگر بجائی تفضیل استعمال
نمایند کار ما با معنی فضل است نه با ادب مجالس و استعمال الفاظ خطابیه بالجمله هرگاه تفتیش حقیقت مراد
ما افتد چاره نیست از تصریح آن اوصاف که فضل باعتبار آنهاست زیرا که تا وقتیکه تصریح بآن
اوصاف نکنیم اختلاف برانداخته نشود و پرده خفا از روی حقیقت منکشف نگردد مقدمه

ثانیه بیان حقیقت فضل کلی بدانکه فضل کلی عبارت است از زیادت بحسب اوصافی که در اکثر احوال و احسن احوال عقلا بآن اعتبار نمایند و بحسب اوصافی که نفع آن در اکثر امور عقلا ادراک کنند مانند آنکه گویند یاقوت افضل است از جزع و ذهب افضل است از نحاس و فرس افضل است از گاو و مطمح نظر عقلا در تفضیل یاقوت و ذهب آنست بآن و رغبت ملوک در آن و غلا ثمن آن و آنچه بدان ماند و در تفضیل فرس استعداد آن برای سواری ملوک و جهاد اعدا و تزین برکوب آن و ربح در تجارت آن و چون احسن و انفع بحسب رسوم و حاجات و صناعات مختلف است لاجرم فضل کلی را وحدت پیدا نشد فضل کلی بحسب عرف عام و بحسب عرف خاص و فضل کلی بحسب عرف عام در ان اشیا باشد که همه مردم بحسب جبلت در هم جا احسن و انفع شمرند بسبب آنکه آن صفات اکثر باشد در تداول مردمان خصوصا افاضل ایشان در هر طبقه مانند گندم نسبت بجو و ذهب نسبت بنحاس و فضل کلی بحسب عرف خاص مختلف باشد بحسب حاجات و اغراض طبقات دائم مثلا از افراد انسان در اصطلاح طبقه که تدبیر ملک مشغول اند فضل کلی کسی را باشد که تجمع رجال و نصب مکائد قتال و جبایت و تفریق اموال و سیاست مدن در جمیع احوال احذق و اقدر باشد و در عرف طبقه که باستنباط علوم و درس آنها مشغول اند فضل کلی کسی را باشد که بعقاید اقدر باشد بر اقتدار علوم و تحریر و تقریر آن و در زمره حدادان فضل کلی کسی را باشد که آلات حرب با ادویات ارتفاق باحسن وجه بتیغ اندسازد و دگر فضیلتی در کسی از غیر جهتی که غرض این طبقات بدان متعلق است ظاهر نشود مانند براعت جمال یا شرافت نسب آنرا فضل جزئی گویند و گاهی جمعی مشغول باشند بدفن و عرف ایشان مستخرج باشد از هر دو فن معا مانند خاندانی از سادات که نجابت و یسار هر دو معتبر باشند و مانند خاندانی از قریش که بعلم و نجابت هر دو متبح باشند پس در میان ایشان اگر شخصی علم و یسار ندارد و نجابت کامله دارد او در فضل کلی بعرف ایشان توان داد و این مقدمه از تفتیش استعمالات فرق و اعم واضح گردد مقدمه ثالثه هر گاه اهل ملت که جامع باشند همت خود را بپیغامبری مبعوث من عندالله تعالی و کتابی جداو معتقد باشند بآنکه سعادت محصور است در اتباع این پیغمبر و این پیغمبر میان ایشان پیغمبر برتر است و فضیلت است

چنانکه در حدیث شریف آمده واحسن الهدی هدی محمد صلی الله علیه وسلم واین پیغمبر افضل بشر است بلکه افضل از ملائکه نیز فضل کلی استعمال کنند در علوم ملت خود بحکم مقدمه سابقه مراو ایشان نباشد الا اشبه بودن به پیغامبر خود در صفاتی که پیغامبر را از جهت پیغامبری او ثابت است وتحمل اعباء ترویج ونشر آن ملت او واسطه بودن در میان پیغامبر واست او دران علوم وتربیت کردن است بر منهاج تربیت پیغامبر نظیر آنکه در مذهب شافعی ابو اسحق شیرازی وبعد ازوی امام محمد غزالی وبعد ازوی امام رافعی وبعد ازوی امام نووی افضل اصحاب او شدند کما لایخفی علی متتبع مذهبه ودر مذهب حنفی امام ابو یوسف وامام محمد وبعد ازایشان طحاوی وکرخی وبعد ازایشان قدوری وبرهان الدین مرغینانی وابو البرکات نسفی افضل اصحاب ابی حنیفه بودند ودر طریق نقشبندیه شیخ علاء الدین عطار وبعد ازایشان خواجه عبید الله احرار افضل اصحاب او شدند الی غیر ذلک من الامثله والنظائر یفهم اگر میتوانی فهمید که نظام ملت بوجهی ازوجوه مشابهت دارد بانظام سیاست مدنیه وچنانکه در سیاست مدنیه امر ملک تمامی نمی شود بغیر اعانت اعوان که بمنزله جوارح ملک اند امر ملت نیز تمامی نمی شود بدون اعوان پیغامبر که بمنزله جوارح پیغامبر باشند باز اعوان مختلف اند بعض اهل قلم وبعض اهل سیف وهر شخصی از هزاران هزار دخل دارد در اتمام امر او برحسب مقدار خود وافضل اعوان کسی است که بمنزله وزیر دست راست باشد در جمیع جنود وتدبیر نصب وعزل وشریک بادشاه شود در حل وعقد وجمع وتفریق همچنان سیاست ملت تمام نمی شود بدون قرار وغزاة وعلماء یکی را از هزاران هزار دخلی هست در اتمام امر او برحسب مقدار خود وافضل اعوان کسی است که عضد او شد در وقت تنهای او ودر وقت غربت او وکسر جماعت متعصبین نمود در وقت غلبه اعداء وبعد ازانکه پیغامبر بر فیق اعلی صعود فرمود علم او را مشهور ساخت ودین او را در عرب وعجم شائع گردانید واین که گفتیم که تشبیه در صفاتی که از جهت نبوة حاصل شده است می باید ازان جهت گفتیم که حضرت پیغامبر ما صلوات الله وسلامه علیه اوصاف کمال همه جمع فرموده بود که بعض آن با اصل نبوت لازم نیست مثل جمال رائع ونسب بارع وصوت حسن وقوت بطش ومباشرت وغیر آن از انچه خوبان همه دارند تو تنها داری ولیکن سخن در فضیلتی می رود که همه انبیاء را بر امت خود ها تحقق است وتشبه بآن داعیانت دران سوال اگر گوئی که خدا تعالی

می فرمایدان اکرمکم عندالله اتقاکم وازینجا فهمیده می شود که افضلیت منوط بحالتی است که فیما بین العبد وبین الله باشد جواب گوئیم که تقوی امتثال اوامر واجتناب مناهی است واوامر ونواهی در حالتی که فیما بین الله وبین العبد فقط باشد محصور نیست جهاد از اوامر است وامر معروف ونهی منکر از اوامر است وتعلم علم از اوامر است بسا اوقات که ذکر نفل وصلوة نفل وصدقه نفل مفضول باشد بکثیری از جهاد وشغول شدن بامر لشکر ومانند آن ع هر سخن وقتی وهر نکته مکانی دارد ودر حدیث شریف آمده عن عبدالله بن عمران رسول الله صلی الله علیه وسلم مر بحلقتین فی مسجده فقال کلاهما علی خیر واحدهما افضل من صاحبها اما هولاء فیدعون الله ویرغبون الیه فان شاء اعطاهم وان شاء منعهم واما هولاء فیتعلمون الفقه او العلم ویعلمون الجاهل فهم افضل وانما بعثت معلما ثم جلس فیهم رواه الدارمی وتفضیل عالم بر عابد امر مقرر است ودر دین آری ازین آیه بعد ملاحظه سیاق وشان نزول فهمیده می شود که جمال رائع وسبب بارع ومانند آن در اکرمیت دخل ندارد ویمین است حاصل این مقام مقدمه رابعه تعیین صفاتی که نبی را از جهت نبوت حاصل شده باید دانست که اصل نبوت پیغامبران اولی العزم ارادهٔ حق تبارک وتعالی است لطف به بندگان خود وتقریب ایشان بخیر بعثت پیغامبری از میان ایشان واعلاء کلمه او واظهار حجاو وشرائع گردانیدن علم او قال الله تعالی ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین انهم لهم المنصورون وان جندنا لهم الغالبون وعن عیاض بن حمار المجاشعی ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ذات یوم فی خطبته الا ان ربی امرنی ان اعلمکم ما جهلتم وان مما علمنی یومی هذا کل مال نحلته عبدا حلال وانی خلقت عبادی حنفاء کلهم وانهم اتتهم الشیاطین فاجتالتهم عن دینهم وحرمت علیهم ما احللت لهم وامرتهم ان یشرکوا بی ما لم انزل به سلطانا وان الله نظر الی اهل الارض فمقتهم عربهم وعجمهم الا بقایا من اهل الکتاب وقال انما بعثتک لابتلیک وابتلی بک وانزلت علیک کتابا لا یغسله الماء تقرؤه نائما ویقظان وان الله امرنی ان احرق قریشا فقلت رب اذا یثلغوا راسی فیدعوه خبزة قال استخرجهم کما اخرجوک واغزهم نغزک وانفق فسننفق علیک وابعث جیشا نبعث خمسة مثله وقاتل بمن اطاعک من عصاک رواه مسلم بعد ازان چون تامل بلیغ بکار بریم معلوم شود که از لوازم نبوت واجزاء آن تمیز نبی است از سائر بشر در هر دو قوت نفس ناطقه که قوت عالمه وعاقله است

پس خدا تعالی پیغامبر را بفضل و نعمت خود بی سابقه عملی در قوت عاقله زیادتی عطا میفرماید که بسبب آن وحی از جانب غیب باو میرسد و جنت و نار را مشاهده میفرماید و ملائکه را بصور آنها بیند و در واقعات در و صالحه واقعات آینده را بصور مثالیه در می یابد و سوای این جز و اشارت واقع شده است در حدیث الرویا جزو من ستة واربعین جزء من النبوة و همچنین در قوت عامله او مدوی میدهد که بسبب آن همت صالح نصیب او میگردد و در رعایت آداب عبادات و تدبیر منزل و سیاست مدنیه بطوری که از آن خوب متصور نشود اهتمام میفرماید و خلق و شجاعت و سیاست و عدالت و کفایت و شناختن مصلحت هر وقتی او را عطا میکند و بسوی این جز اشارت واقع شد در حدیث السمت الصالح جزء من خمسة و عشرین جزء من اجزاء النبوة اگر میخواهی که خواص نبی را بفهمی فرض کن که چهار شخص را در یک تن جمع کرده اند و نام آن مجموع را نبی گذاشته پادشاهی که صاحب حکمت عملی او را انسان مدنی میگویند یعنی انسانی که ظل نفس ناطقه او بر سر مردمان می افتد و بسبب آن ظل التیامی و انتظامی در میان افراد بشر واقع می شود و هر یکی بر جای خود قرار گرفته تربیتی مناسب حادث میگردد از انواع اهل قلم و ابطال و مدبران جیش و سیاست کنندگان در بدن و مزارعان و تجار و غیر ایشان پس اگر اجتماع و ترتیب در میان این فرق متحقق نباشد بسبب ظل نفس ناطقه او که بر ایشان می افتد بواسطه افعال و اقوال او از سر نو متحقق گردد و اگر متحقق باشد بکمال خود رسد و هر نابایستنی که در وی هست زائل گردد و قصه مختصر کنم هر چه درین انسان می باید از بخت و حکمت و عدالت و شجاعت و کفایت و غیر آن همه در نبی به بین و حکیمی که در حکمت عملی بسر آمده و علم اخلاق و تدبیر منازل و سیاست مدن نیک شناخته و اصول و فروع آن علوم را حاوی شده و بر علم اکتفا نه نموده بلکه همه آن صفات تحقیقا و تخلقا در وی نمایان شده و آثار آن صفات حینا فحینا از وی میتراود که کل اناء یترشح بما فیه و صوفی مرشدی که در میان زمره صوفیان نشسته مصدر کرامات عجیبه و خوارق غریبه گشته و بقوة ارشاد خود بادیه پیمایان ضلال را راه نجات نموده بعد از انکه طریق تهذیب نفس بطاعات و ریاضت نیک شناخته و حس مشترک او مرآة علوم حقه گشته و خفایای عالم ملک و خبایای عالم ملکوت بروی مفاض شده و خواص اعمال جوارح و اذکار زبان نیک ورزیده بخبری و کلی این فنون ماهر گردیده مثل انچه در مقامات شاعر

ماشل بحجۃ الاسرار و مقامات خواجہ نقشبند خواندہ باشی و چہ جای تعلیل کہ جادہ ازیں طریق تدبیر الٰہی گشتہ و واسطہ
افتہ علوم حقہ از منبع آن شدہ و لا یمسہ الا المطہرون السدہ ابرہم و لینعلون مایؤمرون وصف او شدہ و از بدو حیات
او راہی بحظیرۃ القدس گشادہ و ازان راہ علوم جوہ عالیہ در عقل و قالب او ریختہ و الہامی و ربی یلقینی
و عقلی میسر شدہ باتمام باید کرد کہ آنحضرت صلعم در ایام خود چہ چیز را تمام نمودند از آثار آنحضرت صلی
اللہ علیہ وسلم در عالم چہ چیز باقی ماندہ ہر چند ما نحن در آنیم است اما از جزئیات بکلیات انتقال می باید کرد
و درس ذہن را کار باید فرمود و قال اللہ تعالیٰ ہو الذی بعث فی الامیین رسولا منہم یتلوا علیہم آیاتہ و یزکیہم
و یعلمہم الکتاب و الحکمۃ و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین و آخرین منہم لما یلحقوا بہم و ہو العزیز الحکیم پس
باید دانست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در زمانی مبعوث شدند کہ شرک در عبادت شائع بود و سہو را
اثبات نمیکردند و عبادات را فراموش ساختہ بودند و در دین حنفی کہ منسوب است بحضرت ابراہیم تحریفہا
راہ یافتہ بود و در اول بہت البطال شرک نمودند و اثبات مجازاۃ فرمودند و تحریفات را برانداختند آنگاہ
عرب عامہ و قریش خاصہ بتعصب بر خاستند و ایذا دادند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بقوت خدا داد در
مقابلہ و مجادلہ ایشان استقامت نمودند تا کہ راہی واضح شد و اسلام از کفر ممتاز گشت و در میان در
دین حق در آمدند بعد ازان مامور شدند بجہاد و در ان باب تائید الٰہی سعی کردہ بر آن متعذر نشد
نباشد یکبار آوردند و فتح با واقع شد و ہر بیعت یا بر کفار افتاد و دین با کمال از ہم پاشید و مظالم و مخالفت
سنت عادلہ کہ شیوع تمام یافتہ بود در کمین عدم رفت و علمی کہ ہرگز بآن آشنا نبودند در میان ایشان شائع
شد و آن دو علم است علم قرآن و علم ایمان یعنی ارکان نہگانہ اسلام با توقیت او قات و تعیین آداب
و ماتمان و علم معاد یعنی شرح احوال برزخ و حشر و جنت و نار و علم احسان یعنی از قوالب عبادات
بارواح آن و از صور طاعات بانوار آن ترقی نمودن و نام احسان امروز طریقت و معرفت است و علم
شرائع در تدبیر منازل و سیاست مدن و طریق معاش و علم اخلاق و علم آداب و علم فتن یعنی حوادث
آینده و علم فضائل اعمال و علم مناقب عمال و این ہمہ علوم را بوجہی شرح و تفصیل دادند و مسائل و مشہور
گردانیدند کہ ما قاصی و دانی و صغیر و کبیر و ذکی و غبی رسید الا ہر لی نصیبی کہ شقاوت ازلی او را در گردن نہند

وتربیت فرمود اہل زمان خود را تا آنکہ اہل بدو وسکان صحرا حسین ومتمدین گشتند واین تربیت بفیض صحبت بابرکت بود واین سر معروف ومنی منکر در ہر حالتی بقدر آن حالت وہمین من عظمی کہ اشارہ واقع شد درین آیت اگر عمری در تامل بگذرانی مثل این منفح ومحصل نیابی مقدمہ خامسہ بیان آنکہ حالتی کہ بسبب آن غیر نبی بانبی تشبہ کند چیست واعانت کلی پیغامبر در اموری کہ پیغامبر برای او مبعوث شدہ وباعتنا تمام آنرا سر انجام داد وچہ قسم متصور گردد بدانکہ تشبہ در خصلت اولی کہ ارادہ بعث است بآن طریق تواند بود کہ ارادہ منعقد شود بآنکہ اتمام این کار بدست بعضی امتیان کنند وایشان را پیغامبر ارشاد فرماید قال اللہ تعالی کنتم خیر امۃ اخرجت للناس تامرون بالمعروف وتنہون عن المنکر وتومنون باللہ عن بہز بن حکیم عن ابیہ عن جدہ انہ سمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول فی قولہ تعالی کنتم خیر امۃ الآیۃ قال انتم تتمون سبعین امۃ انتم خیرہا واکرمہا علی اللہ اخرجہ الترمذی وعن ابن عباس فی قولہ عز وجل کنتم خیر امۃ اخرجت للناس قال ہم الذین ہاجروا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من مکۃ الی المدینۃ اخرجہ الحاکم وقال اللہ تعالی وعد اللہ الذین آمنوا منکم وعملوا الصالحات لیستخلفنہم فی الارض کما استخلف الذین من قبلہم ولیمکنن لہم دینہم الذی ارتضی لہم ولیبدلنہم من بعد خوفہم امنا یعبدوننی لا یشرکون بی شیئا ومن کفر بعد ذلک فاولئک ہم الفاسقون عن ابی بن کعب قال لما قدم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واصحابہ المدینۃ وآواہم الانصار رمتہم العرب عن قوس واحدۃ کانوا لا یبیتون الا بالسلاح ولا یصبحون الا فیہ فقالوا ترون انا نعیش حتی نبیت آمنین مطمئنین لا نخاف الا اللہ فنزلت وعد اللہ الذین آمنوا منکم الآیۃ اخرجہ الحاکم وعن ابی عروۃ قال کنا عند مالک بن انس فذکروا رجلا ینتقص اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال مالک ما اظن ہذا احد من الناس فی قلبہ غیظ علی اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقد اصابتہ ہذہ الآیۃ وعد اللہ الذین آمنوا منکم وعملوا الصالحات اخرجہ الواحدی وقد بینا ان اللہ تعالی کشف علی نبیہ بمارای اصحابہ ان المراد بذلک استخلاف اصحابہ ثلثین سنۃ وقال اللہ تعالی ذلک مثلہم فی التوراۃ ومثلہم فی الانجیل کزرع اخرج شطاہ فآزرہ فاستغلظ فاستوی علی سوقہ یعجب الزراع لیغیظ بہم الکفار وعد اللہ الذین آمنوا وعملوا الصالحات منہم مغفرۃ واجرا عظیما عن حنیمۃ قال قرأ رجل علی عبد اللہ سورۃ الفتح

فلما بلغ كزرعه اخرج شطأه فآزره فاستغلظ فاستوى على سوقه يعجب الزراع ليغيظ بهم الكفار قال ليغيظ
الله بالنبي صلى الله عليه وسلم واصحابه الكفار قال ثم قال عبد الله اتم الزراع وقد دنا حصاده اخرجه الحاكم
وعن عائشة في قوله تعالى ليغيظ بهم الكفار قالت اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم امروا بالاستغفار
لهم فسبوهم اخرجه الحاكم وقال الواحدي هذا مثل ضربه الله تعالى لمحمد صلى الله عليه وسلم فالزرع محمد والشطأ
اصحابه والمؤمنون حوله وكانوا في ضعف وقلة كما كان اول الزرع دقيقا ثم غلظ وقوي وتلاحق كذلك
المؤمنون قوي بعضهم ببعض حتى استغلظوا واستوى واعلى امرهم ليغيظ بهم الكفار اى انما كثرهم وقواهم
ليكونوا غيظا للكافرين انما تشبه در زيادتى كه در جزء علمى نفس ناطقه دهند باين وجه تواند بود كه كسى را ذات
محدث وملهم كنند تا بعض بروق غيب در دل او لمعان نمايد وايمنى بدو طريق تواند بود يكى آنكه بجذبه
شيخ من بيغامبر متنبه شود يا اصل كار گويا آن را بى واسطه مى بيند ومى داند وازو لوازم ايمنى تصديق
دل است بغير اكراه وتيز از لوازم او صحبت دائمه با پيغمبر صلى الله عليه وسلم با وصف فنا وفداء وتسليم
وترك مخالفت اگرچه در ادنى شيى باشد وامام اين طريقه صديق اكبر است ودوم آنكه فراست صادقه او را
نصيب كنند وعقل او را از خزينة القدس تائيدى دهند كه غالبا اصابة كند در مجتهدات خود وازو لوازم
اين معنى آنست كه وحى برحسب راى او نازل شود وتيز از لوازم او آنست كه ممتاز شود در ميان ابناء
جنس خود بانكه هر چيزى را كه ظن كند موافق واقع افتد وامام اين طريقه فاروق اعظم است اما تشبه در
زيادتى كه در جزء عملى نفس ناطقه دهند بدو وجه تواند بود وجه اول آنكه همت صالح داشته باشد وعدالت
كامله ودر امور ملك رانى وسياست مدن داد آن دهد وبوجهى معامله كند كه است بروى مختلف نشود
وتا مقدور بدون سل سيف ودر ميان مسلمين كار سر انجام دهد وجهاد عرب وعجم نبوى كه بهتر ازان متصور
نباشد بجا آرد وحق شخصى از هزاران هزار كه در امر ملت سعى كند جدا جدا بشناسد وازهر يكى كارى كه ازوى
مى آيد بگيرد وعلما وعلا ونصرت دين را باقصى همت مطمح نظر خود سازد گويا براى همين كار مخلوق شده
واين امر غايت سعادت او ست ورد وقبول او همه بر موافقت ملت ومخالفت آن باشد يا اصابت
راى وفطانت المعية بآن مشابه گويا راى او مرآة ارادة الهى افتاده هر چه مى انديشد از ممكن غريب برحسب

اندیشه او ظاهر شود چنانکه حضرت مرتضی فرمودند عمر کان رشید الرای و فرمود تا زیانه عمر بهتر از سیف ماست
وجه ثانی آنکه ترتیب کند جمیع اصحاب خود را بتاثیر صحبت و هر یکی را امر معروف کند در هر حالتی بقدر آن حالت
و مواعظ و خطب بلیغه او موثر ترین کلمات باشد در نفوس و کرامات عجیبه و خوارق غریبه از وی مشاهده
افتد اما آنشبه او با پیغامبر در تحمل اعباء دعوت بآن وجه تواند بود که مرد جلیل القدر که در نظر مردمان محترم باشد
واز وی در حل و عقد خویش حساب میگرفته باشند و باوی از هر بطن جماعتی موتلف باشند با قصی همت
در اسلام قدم راسخ زند و بمجرد دخول او در اسلام جمعی در اسلام در آیند و بمجرد دخول او خرقه اسلام ظاهر شود و
در نظر مردمان پرظاهر گردد که این ملت را ظهوری شدنی است و دست متعصبان از قطاول این ملت
بسبب قیام او بسته گردد و توقع غلبه از خاطر ایشان بسبب سوخ قدم او از هم پاشد باز چون جهاد در میان
آید بهر وقعی او را دخل باشد در حل و عقد و جمع رجال و نصب قتال و مشورت او را پذیرای تمام باشند پس
آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اما آنشبه او با پیغمبر در نشر علوم بآن تواند بود که تصرف کند در علوم مرویه آنحضرت
صلی الله علیه وسلم بارشاد طرق روایت و حمل ناس بر تعلیم علوم آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اگر در مسئله اقوال
روات مختلف شوند خروج نماید از مضیق اختلاف بقضا و اجماع و ارشاد نماید طریق اجتهاد را و سد کند
طرق تحریف را با جمله احکام نماید اخذ علم از پیغامبر و امام باشد درین راه و واسطه باشد در میان آنحضرت
صلی الله علیه وسلم و امت او در اخذ علوم فائده در حدیث متواتر آمده است خیر القرون قرنی ثم الذین
یلونهم الحدیث و سر در تفضیل صحابه بر هر که بعد از ایشان آمد آنست که ایشان واسطه اند میان پیغامبر
و این جماعت متاخره و از جهت غلبه اسلام بواسطه ایشان و رسیدن علم بسبب ایشان بفهم اگر میتوانی
فهمید که امر ملت مشابهت تمام دارد بدیواری که هر خشت فوقانی متفرع است بر خشت تحتانی و واسطه
استقامت او است تا آنکه کار باساس رسد همچنین هر قرن متاخر مستمد و منت پذیر قرن متقدم است در
شرائع اسلام و علوم و هدایت و شرع تا آنکه امر منتهی گردد بصاحب شرع که از جانب خدا تعالی شریعت
را بی واسطه آورده نمی بینی که امروز کافری چون میخواهد که مسلمان شود چه قدر حرکات خفیفه می باید کرد
کرد که از میان اهل کفر و رسم کفر برآمده از اهل اسلام یا گیرد و بآن متخلق گردد و خدا تعالی رحمت تامه

نازل گردانا دبر اباواجداد واساتذه ومشائخ ما که در حجر تربیت خود ما را پرورش دادند اول کلمه که بما یاد دادند
کلمه اسلام بود واول رسمی که بما نمودند رسم اسلام بود آن مونث دشوار از سر ما برداشتند ربنا رحمهما کما ربیانی
صغیرا ورحمت دیگر او فی دانم ازان نصیب اصول ایشان گردانا دکه ایشانرا همچنین در حجر خود تربیت کرده
این مونث خلاص گردانیدند وهمچنین تا آنکه صلوات تامه وتحیات کامله تحفه جناب عالی آنحضرت صلی الله
علیه وسلم گردد وبعد وهر مسلمانی که باین ملت حقه بهره مند گردید علما وعملا همچنین باید دانست وانچنین
را بر جان خود باید نهاد تا برآیای ظاهری وباطنی گزیده باشیم واز عقوق ایشانان دور شویم والحمد لله رب
العالمین مقدمه سادسه میان تحقق این خصال در شخصین بوجه کمال اما متضمن بودن بعثت پیغامبر
صلی الله علیه وسلم بعث ایشانرا واعلام از جانب غیب یا بمعنی پس فصلی ازان در مسلک اول تقریر کرده
شد واین باب است قصه استسقاء عمر بن الاقرع مؤذن عمر بن الخطاب قال یعنی عمر بن الخطاب الی
استسقی فدعوته فقال لی عمر هل تجد فی الکتاب قال نعم قال کیف تجده قال اجدک قرنا قال فرفع علیه
الله قال قرن مه قال قرن حدید امیر شدید فقال کیف تجد الذی یجیئ بعدی قال اجده خلیفة صالحا
غیر انه یؤمر قرابته قال یرحم الله عثمان ثلثا قال کیف تجد الذی بعده قال اجده صدارا حدیدا قال فوضع
عمر یده علی راسه فقال یا دفراه فقال یا امیر المؤمنین انه خلیفة صالح ولکنه یستخلف حین یستخلف والسیف
مسلول والدم مهراق قال ابو داؤد والدفرة النتن اخرجه ابو داود وفی بعض النسخ واین باب است
رویای عوف بن مالک عن عوف بن مالک الاشجعی انه رای فی المنام کان الناس جمعوا واذا فیهم رجل
فرعهم فهو فوقهم ثلث او رع قال فقلت من هذا قال عمر قلت لم قالوا الان فیه ثلث خصال للانه لا یخاف
فی الله لومة لائم وانه خلیفة مستخلف وشهید مستشهد قال فاتی ابا بکر فقصها علیه فارسل الی عمر فدعاه
لیبشره قال فجاء عمر قال فقال لی ابو بکر اقصص رویاک قال فلما بلغت خلیفة مستخلف زبرنی عمر کبرنی
وقال اسکت تقول هذا وابو بکر حی قال فلما کان بعدان ولی عمر سررت بالشام وهو علی المنبر قال
لی عمر قال اقصص رویاک فقصصتها فلما قلت انه لا یخاف فی الله لومة لائم قال انی لارجو ان یجعلنی
الله منهم قال فلما قلت خلیفة مستخلف قال هذا یستخلفنی الله فسلان یعنی علی ما ولانی فلما ان ذکرت شهید

مستشهد قال انی لی بالشهادة وانا بین اظهرکم تغزون ولا اغزو ثم قال بلی یات الله بها ان شاء الله اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وانا تتبعنا شیخین بحضرت پیغامبر صلی الله علیه وسلم در خبر عقلی نص ناطقه بآن دو وطریقه که بیان کردیم پس شواهد بسیار دارد از انجمله حدیث ابی درداء قال قال النبی صلی الله علیه وسلم ان الله بعثنی الیکم فقلتم کذبت وقال ابوبکر صدقت وواساني بنفسه وماله فهل انتم تارکوا لی صاحبی مرتین فما اوذی بعدها اخرجه البخاری وحدیث عائشه قال لما اسری النبی صلی الله علیه وسلم الی المسجد الاقصی اصبح یحدث الناس بذلک فارتد ناس ممن کان آمنوا به وصدقوه وسعوا بذلک الی ابی بکر رضی الله عنه فقالوا هل لک الی صاحبک یزعم انه اسری به اللیلة الی بیت المقدس قال اوقال ذلک لقد صدق قالوا اوتصدقه انه ذهب اللیلة الی بیت المقدس وجاء قبل ان یصبح قال نعم انی لاصدقه فیما هو ابعد من ذلک اصدقه بخبر السماء فی غدوة اورحة فلذلک سمی ابوبکر الصدیق اخرجه الحاکم قال ابو عمر سمی الصدیق لبداره الی تصدیق رسول الله صلی الله علیه وسلم فی کل ما جاء به وقیل بل قیل له الصدیق لتصدیقه فی خبر الاسراء وفی حدیث التخییر قال علی فکان رسول الله صلی الله علیه وسلم هو المخیر وکان ابوبکر اعلمنا به وقال رسول الله صلی الله علیه وسلم فی کلام البقرة والذی بعثنی بالحق آمنت به انا وابوبکر وعمر وما هما ثم علما منه بما کانا علیه من الیقین والایمان انتهی قول ابی عمر وعن ابی سعید الخدری ان رسول الله صلی الله علیه وسلم جلس علی المنبر فقال ان عبدا خیره الله بین ان یوتیه من زهرة الدنیا ما شاء وبین ما عنده فاختار ما عنده فقال ابوبکر فدیناک یا رسول الله بآبائنا وامهاتنا قال فعجبنا فقال الناس انظروا الی هذا الشیخ یخبر رسول الله صلی الله علیه وسلم عن عبد خیره الله بین ان یوتیه من زهرة الدنیا ما شاء وبین ما عند الله وهو یقول فدیناک بآبائنا وامهاتنا فکان رسول الله صلی الله علیه وسلم هو المخیر وکان ابوبکر هو اعلمنا به فقال النبی صلی الله علیه وسلم ان من امن الناس علی فی صحبته وماله ابوبکر ولو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابابکر خلیلا ولکن اخوة الاسلام لایبقین فی المسجد خوخة الا خوخة ابی بکر اخرجه الترمذی وللشیخین نحوه من طرق متعددة وعن عائشة ان ابابکر لم یقل بیت شعر فی الاسلام حتی مات وانه کان قد حرم الخمر فی الجاهلیة هو وعثمان رضی الله عنهما اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وعن سعید بن المسیب ان رجلا من اسلم جاء الی ابی بکر

الصديق فقال لان الاخبرني فقال له ابو بكر هل ذكرت هذا الامر غيري فقال لا فقال له ابو بكر فتب الى الله
استتر ليستر الله فان الله يقبل التوبة من عباده فلم تستره نفسه حتى اتى عمر بن الخطاب فقال له مثل ما قال لابي
بكر فقال له عمر مثل ما قال له ابو بكر قال فلم تقره نفسه حتى جاء الى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال لان
الا اخبرني قال سيدنا عرض عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلث مرات كل ذلك يعرض عنه رسول الله
صلى الله عليه وسلم حتى اذا اكثر بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم الى اهله فقال ايشتكي او به جنة فقالوا يا رسول الله
والله انه لصحيح فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم اكرام شيب قالوا بل شيب يا رسول الله فامر به رسول الله
صلى الله عليه وسلم فرجم اخرجه مالك وعن المسور بن مخرمة في قصة الحديبية وحديث ابي جندل فقال عمر بن الخطاب
فاتيت نبي الله صلى الله عليه وسلم فقلت الست نبي الله حقا قال بلى قلت لسنا على الحق وعدونا على
الباطل قال بلى قلت فلم نعطي الدنية في ديننا اذا قال اني رسول الله ولست اعصيه وهو ناصري قلت
اوليس كنت تحدثنا انا سنأتي البيت فنطوف به قال بلى افاخبرتك انا ناتيه العام قلت لا قال فانك آتيه
ومطوف به قال فاتيت ابا بكر فقلت يا ابا بكر اليس هذا نبي الله حقا قال بلى قلت لسنا على الحق وعدونا
على الباطل قال بلى قلت فلم نعطي الدنية في ديننا اذا قال ايها الرجل انه رسول الله وليس يعصي ربه
وهو ناصره فاستمسك بغرزه فوالله انه على الحق قلت اليس كان يحدثنا انا سنأتي البيت فنطوف به قال
بلى افاخبرك انك آتيه العام قلت لا قال فانك آتيه ومطوف به اخرجه البخاري وعن ابن عباس قال
لما اخرج اهل مكة النبي صلى الله عليه وسلم قال ابو بكر الصديق رضي الله عنه انا لله وانا اليه راجعون اخرجوا نبيهم
ليهلكن قال فنزلت اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا وان الله على نصرهم لقدير قال ابو بكر الصديق فعلمت
انها قتال اخرجه الحاكم وفي قصته ويا النبي صلى الله عليه وسلم غنما كثيرة سوداء دخلت فيها غنم كثيرة بيض وفي
رواية ابي ايوب قول النبي صلى الله عليه وسلم يا ابا بكر اعبرها فقال ابو بكر يا رسول الله ما العرب تتبعك ثم
تتبعها العجم حتى تغمرها فقال النبي صلى الله عليه وسلم هكذا عبرها الملك السجستاني اخرجه الحاكم وقال ابن هشام حدثني
بعض اهل العلم عن ابراهيم بن جعفر المحمودي قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم رأيت اني اقمت بقمة
من رمل فالتذذت طعمها فاعترض في حلقي منها شيء حين ابتلعتها فادخل علي يده ونزعه فقال ابو بكر الصديق

له
[illegible]

رضی اللہ عنہ یا رسول اللہ ہذہ سریۃ من سرایاک تبعثہا فیاتیک منہا البعض ما تحب ویکون فی بعضہا الخرض فتبعث علیا فیسہلہ وعن عائشۃ قالت رایت ثلثۃ اقمار سقطن فی حجری فقصصت رویای علی ابی بکر الصدیق قالت فلما توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ودفن فی بیتہا قال لہا ابوبکر ہذا احد اقمارک وہو خیرہا اخرجہ مالک فی الموطا وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لقد کان فیما قبلکم من الامم محدثون فان یکن فی امتی منہم احد فانہ عمر اخرجہ البخاری قال ابوعمر من حدیث ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ جعل الحق علی لسان عمر وقلبہ ونزل القرآن بموافقتہ فی اسری بدر وفی الحجاب وفی تحریم الخمر وفی مقام ابراہیم ورووی من حدیث عقبۃ بن عامر وابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال لو کان بعدی نبی لکان عمر ومن حدیث ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بینا انا نائم اُتیت بقدح لبن فشربت حتی رأیت الری یخرج من اظفاری ثم اعطیت فضلی عمر قالوا فما اوّلت ذلک یا رسول اللہ قال العلم و قال علی ما کنا نبعد ان السکینۃ تنطق علی لسان عمر عن ابن سیرین قال کعب لعمر یا امیر المومنین ہل تری فی مناک شیئا فانتہرہ فقال انا اجدر جلا یدری امر الامۃ فی منامہ معزولا ابن عساکر ذکر ابن ابی داود فی کتاب المصاحف انہ کان ابوبکر یسمع مناجاۃ جبرئیل للنبی صلی اللہ علیہ وسلم ولا یراہ من کتاب الخصائص فی باب ما کان یظہر علیہ فی الوحی من الآیات وقال حذیفۃ کان علم الناس کلہم قد دس فی حجر مع علم عمر وقال ابن مسعود لو وضع علم احیاء العرب فی کفۃ میزان ووضع علم عمر فی کفۃ لرجح علم عمر ولقد کانوا یرون انہ ذہب بتسعۃ اعشار العلم ولمجلس کنت اجلسہ من عمر اوثق فی نفسی من عمل سنۃ انتہی کلام ابی عمر وعن عبد اللہ بن عمر قال ما سمعت عمر لشیٔ قط فیقول انی لاظنہ کذا الا کان کما یظن اخرجہ البخاری وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان اللہ جعل الحق علی لسان عمر وقلبہ وقال ابن عمر ما نزل بالناس امر قط فقالوا فیہ وقال فیہ عمر الا نزل فیہ القرآن علی نحو ما قال عمر اخرجہ الترمذی وعن عمر بن شرحبیل عن عمر بن الخطاب انہ قال اللہم بین لنا فی الخمر بیان شفاء فنزلت التی فی البقرۃ یسألونک عن الخمر والمیسر قل فیہما اثم کبیر الآیۃ فدعی عمر فقرات علیہ ثم قال اللہم بین لنا فی الخمر بیان شفاء فنزلت التی فی النساء یا ایہا الذین آمنوا لا تقربوا الصلوٰۃ وانتم سکاری فدعی عمر فقرات علیہ ثم قال اللہم بین لنا فی الخمر بیان شفاء فنزلت التی

ع
معنی این لفظ پیشتر گذشت ۱۲ ورق
ع
معنی این حدیث پیشتر گذشت ۱۲ ورق

فی المائدة انما یرید الشیطان الی قوله فهل انتم منتهون فدعی عمر فقرات علیه فقال انتهینا انتهینا اخرجه الترمذی
اما نشستن شیخین علم شریعت را واسطه بودن درمیان آنحضرت صلی الله علیه وسلم وامت او در علوم پس
تفصیلی دارد یک ساعت خاطر را متوجه آن باید ساخت اعظم میراثی که از آنحضرت صلی الله علیه وسلم بامت
مرحومه رسید قرآن عظیم است وحمله آن قراء وکتبه قرآن عظیم اند برسم قرآن وهرچه امروز بدست مردمان باقی
ماند از علوم قراءة ورسم منشأ آن شیخین بوده اند عن زید بن ثابت قال ارسل الی ابوبکر رضی الله عنه
مقتل اهل الیمامة فاذا عمر بن الخطاب عنده قال ابوبکر ان عمر اتانی فقال ان القتل قد استحر یوم الیمامة بقراء
القرآن وانی الاخشی ان یستحر القتل بالقراء بالمواطن فیذهب کثیر من القرآن وانی اری ان تامر بجمع القرآن
قلت لعمر کیف تفعل شیئا لم یفعله رسول الله صلی الله علیه وسلم قال عمر هذا والله خیر فلم یزل عمر یراجعنی
حتی شرح الله صدری لذلک ورایت فی ذلک الذی رای عمر قال زید قال ابوبکر انک رجل شاب عاقل
لا نتهمک وقد کنت تکتب الوحی لرسول الله صلی الله علیه وسلم فتتبع القرآن فاجمعه فوالله لو کلفونی نقل
جبل من الجبال ما کان اثقل علی مما امرنی به من جمع القرآن قلت کیف تفعلون شیئا لم یفعله رسول الله
صلی الله علیه وسلم قال هو والله خیر فلم یزل ابوبکر یراجعنی حتی شرح الله صدری للذی شرح له صدر ابی بکر و
عمر فتتبعت القرآن اجمعه من العسب واللخاف وصدور الرجال اخرجه البخاری وعن انس بن مالک
ان حذیفة بن الیمان قدم علی عثمان وکان یغازی اهل الشام فی فتح ارمینیة وآذربیجان مع اهل العراق
فافزع حذیفة اختلافهم فی القراءة فقال حذیفة لعثمان یا امیر المومنین ادرک هذه الامة قبل ان یختلفوا
فی الکتاب اختلاف الیهود والنصاری فارسل عثمان الی حفصة ان ارسلی الینا بالصحف ننسخها فی
المصاحف ثم نردها الیک فارسلت بها حفصة الی عثمان فامر زید بن ثابت وعبد الله بن الزبیر وسعید
بن العاص وعبد الرحمن بن الحارث بن هشام فنسخوها فی المصاحف وقال عثمان للرهط القرشیین
الثلثة اذا اختلفتم انتم وزید بن ثابت فی شیء من القرآن فاکتبوه بلسان قریش فانما نزل بلسانهم ففعلوا
حتی اذا نسخوا الصحف فی المصاحف رد عثمان الصحف الی حفصة وارسل الی کل افق بمصحف مما نسخوا او
امر بما سواه من القرآن فی کل صحیفة او مصحف ان یحرق اخرجه البخاری وقال البغوی فی شرح السنة فی شرح

قولہ صلی اللہ علیہ وسلم ان ہذا القرآن نزل علی سبعۃ احرف وکان الامر علی ہذا حیوۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وبعدہ کانوا یقرؤن بالقرارۃ التی اقرأہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وتفہم باذن اللہ عزوجل الی ان وقع الاختلاف بین القراء فی زمن عثمان بن عفان واشتد الامر فیہ بینہم حتی اظہر بعضہم انکار بعض والبراءۃ منہ وخافوا الفرقۃ فاستشار عثمان رضی اللہ عنہ الصحابۃ فی ذلک فجمع اللہ تعالی الامۃ بحسن اختیار الصحابۃ علی مصحف واحد ہو آخر العرضات من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکان ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ امر بکتبہ جمیعا بعد ما کان متفرقا فی الرقاع بمشورۃ الصحابۃ حین استحر القتل بقراء القرآن یوم الیمامۃ فخافوا ذہاب کثیر من القرآن بذہاب حملتہ فامر بجمعہ فی مصحف واحد لیکون اصلا للمسلمین یرجعون الیہ ویعتمدون علیہ فامر عثمان بنسخہ فی المصاحف وجمع القوم علیہ وامر بتحریق ما سواہ قطعا لمادۃ الخلاف وکان ما یخالف الخط المتفق علیہ فی حکم المنسوخ والمرفوع کسائر ما ینسخ ویرفع منہ باتفاق الصحابۃ علیہ والمکتوب بین اللوحین وہو المحفوظ من اللہ عزوجل للعباد وہو الامام للامۃ ولیس لاحد ان یعدو فی اللفظ الی ما ہو خارج عن رسم الکتابۃ والشواذ فاما القرارۃ باللغات المختلفۃ مما یوافق الخط والکتاب فالنسخۃ فیہا باقیۃ والتوسعۃ قائمۃ بعد ثبوتہا وصحتہا بنقل العدول عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی ما قرأتہ القراء المعروفون بالنقل الصحیح عن الصحابۃ رضی اللہ عنہم روی عن خارجۃ بن زید بن ثابت قال القرارۃ سنۃ واراد بہ واللہ اعلم ان اتباع من قبلنا فی الحروف وفی القرارۃ سنۃ متبعۃ لا یجوز فیہ مخالفۃ المصحف الذی ہو امام ولا مخالفۃ القرارۃ التی ہی مشہورۃ وان کان غیر ذلک شائعا فی اللغۃ اجتمعت الصحابۃ والتابعون فمن بعدہم علی ہذا ان القرارۃ سنۃ لیس لاحد ان یقرء حرفا الا باثر صحیح عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم موافق لخط المصحف اخذہ لفظا وتلقینا وصح عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال استقرؤا القرآن من اربعۃ عبد اللہ بن مسعود وسالم مولی ابن حذیفۃ وابی بن کعب ومعاذ بن جبل القراء المعروفون اسندوا قراءتہم الی الصحابۃ فعبد اللہ بن کثیر ونافع اسندا الی ابی بن کعب وعبد اللہ بن عامر اسند الی عثمان بن عفان واسند عاصم الی علی وعبد اللہ بن مسعود وزید واسند حمزۃ الی عثمان وعلی وہولاء قرؤا علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعد از ان فاروق اعظم باہتمام عظیم قرارۃ را نصب فرمود برائی تعلیم قرآن وتعاہد ایشان نمود ودر قرارات مناظر

کرد و در مواضع مشکلہ خود مباشر کشف اشکال شد و سائر مواضع را جوار بر قرار نمود تا آنکہ راہ واضح شد
و قرآن بہ اقاصی بلاد انی رسید و مردمان ہمہ بآن رطب اللسان گشتند چند حدیثی از شواہد این معنی نیز
بخوانیم عن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ انہ خطب الناس فقال من اراد ان یسال عن القرآن فلیات
ابی بن کعب و من اراد ان یسال عن الحلال والحرام فلیات معاذ بن جبل و من اراد ان یسال عن
المال فلیاتنی فان اللہ تعالیٰ جعلنی خازنا اخرجہ الحاکم و عن عبد الرحمن بن عبد القاری انہ قال خرجت مع
عمر بن الخطاب لیلۃ فی رمضان الی المسجد فاذا الناس اوزاع متفرقون یصلی الرجل لنفسہ و یصلی الرجل
فیصلی بصلوٰتہ الرہط فقال انی ارانی لو جمعتہم علی قارئ واحد کان امثل ثم عزم فجمعہم علی ابی بن کعب قال
ثم خرجت معہ لیلۃ اخری والناس یصلون بصلوٰۃ قارئہم فقال عمر نعمت البدعۃ ہی والتی ینامون عنہا
افضل من التی تقومون یعنی آخر اللیل وکان الناس یقومون اولہ اخرجہ البخاری و مسلم و عن السائب
بن یزید انہ قال امر عمر بن الخطاب ابی بن کعب و تمیم الداری ان یقوما للناس باحدی عشرۃ رکعۃ وکان
القاری یقرء بالمئین حتی کنا نعتمد علی العصا من طول القیام و ما کنا ننصرف الا فی فروع الفجر اخرجہ مالک
و عن عمر بن الخطاب قال علی اقضانا و ابی اقرئنا و انا لندع بعض ما یقول ابی و ابی یقول اخذت من رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و لا ادعہ و قال اللہ تبارک و تعالیٰ ما ننسخ من آیۃ او ننسہا اخرجہ الحاکم و عن مالک انہ
سال ابن شہاب عن قول اللہ تبارک و تعالیٰ یا ایہا الذین آمنوا اذا نودی للصلوٰۃ من یوم الجمعۃ فاسعوا
الی ذکر اللہ فقال ابن شہاب کان عمر بن الخطاب یقرءہا اذا نودی للصلوٰۃ فامضوا الی ذکر اللہ اخرجہ
المؤطا والمعنی انہ کان یفسرہا بالمضی و عن عمر بن الخطاب انہ مر برجل و ہو یقول السابقون الاولون
من المہاجرین والانصار والذین اتبعوہم باحسان رضی اللہ عنہم و رضوا عنہ الی آخر الآیۃ فوقف علیہ عمر
فقال انصرف فلما انصرف قال لہ عمر من اقرأک ہذہ الآیۃ قال اقرأنیہا ابی بن کعب فقال انطلقوا بنا
الیہ فانطلقوا الیہ فاذا ہو متکئ علی وسادۃ یرجل راسہ فسلم علیہ فرد السلام فقال یا ابا المنذر قال لبیک
قال اخبرنی ہذا انک اقرأتہ ہذہ الآیۃ قال صدق تلقیتہا من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال عمر انت
تلقیتہا من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال نعم تلقیتہا من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلاث مرات

کل ذلک یقول وقال فی الثالثة وہو غضبان نعم والله لقد انزلہا الله علی جبرئیل وانزلہا جبرئیل علی محمد فلم یستامر فیہا الخطاب ولا انبہ فخرج عمر وہو رافع یدیہ وہو یقول الله اکبر الله اکبر اخرجہ الحاکم ومعنی این حدیث آنست که فاروق اعظم واودد والدین اتبعوہم بمخالفت اندوا بہ مناظره ابی بن کعب ظاہر شد که صحیح وجود او است پس در مصحف ہمان صحیح را اثبات نمود وعن ابی ادریس عن ابی بن کعب انه کان یقرء اذ جعل الذین کفروا فی قلوبہم الحمیة حمیة الجاہلیة ولو حمیتم کما حموا لفسد المسجد الحرام فانزل الله سکینته علی رسوله فبلغ ذلک عمر فاشتد علیه فبعث الیه وہو بمنا ناقته فدخل علیه فدعانا سا من اصحابه فیہم زید بن ثابت فقال من یقرء منکم سورة الفتح فقرء زید علی قرائتنا الیوم فغاظه عمر فقال له ابی الکلم فقال الکلم فقال لقد علمت انی ادخل علی النبی صلی الله علیه وسلم ویقرئنی واتتم بالباب فان احببت ان اقرء الناس علی ما اقرانی اقرأت والا لم اقرء حرفا فاحب قال بل اقرء الناس اخرجه الحاکم ومعنی این حدیث آنست که واو حمیتم کما حموا متواتر نیست بلکه قراءة شاذه است پس آنرا در قرآن داخل نکردند وعن الشافعی انه قال حدثنا اسمعیل بن عبد الله بن قسطنطین قال قرأت علی شبل واخبر شبل انه قرأ علی عبد الله بن کثیر واخبر عبد الله انه قرأ علی مجاہد واخبر مجاہد انه قرأ علی ابن عباس واخبر ابن عباس انه قرأ علی ابی بن کعب وقال ابن عباس قرأ ابی علی النبی صلی الله علیه وسلم قال الشافعی وقرأت علی اسمعیل بن عبد الله بن قسطنطین اخرجه الحاکم وعن احمد بن محمد بن القاسم بن ابی بزة قال سمعت عکرمة بن سلیمان یقول قرأت علی اسمعیل بن عبد الله بن قسطنطین فلما بلغت والضحی کبر حتی ختم واخبر انه قرأ علی عبد الله بن کثیر فامره بذلک واخبره عبد الله بن کثیر انه قرأ علی مجاہد فامره بذلک واخبره مجاہد ان ابن عباس امره بذلک واخبره ابن عباس ان ابی بن کعب امره بذلک واخبر ابی بن کعب ان النبی صلی الله علیه وسلم امره بذلک اخرجه الحاکم وعن سلمة بن کہیل عن حجیة العرنی قال قرأت فی کتاب عمر الی اہل الیمن بکوفة اما بعد فانتم راس العرب وجمجمتہا وانتم سہمی الذی ارمی به ان جاءنی من ہہنا وہہنا وقد بعثت الیکم عبد الله واخترته لکم وآثرتکم به علی نفسی اخرجه الحاکم وعن الحارث بن المضرب قال قرأت کتاب عمر الی اہل الکوفة اما بعد فانی بعثت الیکم عمارا امیرا وعبد الله بن مسعود معلما ووزیرا وہما من النجباء من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم فاسمعوا لہما واقتدوا بہما فانی قد آثرتکم بعبد الله علی نفسی اثرة اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وعن الاعمش قال قرأت القرآن علی یحیی بن وثاب ثلثین مرة وقرأ یحیی علی علقمة وقرء علقمة علی عبد الله وقرء عبد الله علی رسول الله صلی الله

از صحابه الکرام
قرآن و یا الیقین ا
مصدر بارقم قدوم
ایشان

علیہ وسلم والرجز فاجر بکسر الراء اخرجہ الحاکم وعن قیس بن مروان انہ اتی عمر فقال جئت یا امیر المومنین من الکوفۃ وترکت بہا رجلا یملی المصاحف عن ظہر قلبہ فغضب واشتط حتی کاد یملا ما بین تعبتی الرحل فقال ومن ہو ویحک قال عبد اللہ بن مسعود فما زال یطفی ویسر عنہ الغضب حتی عاد الی حالہ التی کان علیہا ثم قال ویحکنا واللہ ما اعلم بقی من الناس احد ہو احق بذلک منہ وساحدثک عن ذلک کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یزال یسمر عند ابی بکر اللیلۃ کذلک فی الامر من امر المسلمین وانہ سمر عندہ ذات لیلۃ وانا معہ فخرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وخرجنا معہ فاذا رجل قائم یصلی فی المسجد فقام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یستمع قراءتہ فلما کدنا ان نعرفہ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من سرہ ان یقرا القرآن رطبا کما انزل فلیقرأہ علی قراءۃ ابن ام عبد قال ثم جلس الرجل یدعو فجعل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لہ سل تعطہ سل تعطہ قال عمر قلت واللہ لاغدون الیہ فلابشرنہ قال فغدوت الیہ لابشرہ فوجدت ابا بکر قد سبقنی الیہ فبشرہ ولا واللہ ما سابقتہ الی خیر قط الا سبقنی الیہ اخرجہ احمد وعن یعلی بن امیۃ قال قلت لعمر انما قال اللہ تعالی ان تقصروا من الصلوۃ ان خفتم وقد امن الناس فقال عمر عجبت مما عجبت منہ فذکرت ذلک لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال صدقۃ تصدق اللہ بہا علیکم فاقبلوا صدقتہ اخرجہ الترمذی وعن عبد اللہ بن عمر یحدث عن ابی بکر الصدیق قال کنت عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم فانزلت علیہ ہذہ الآیۃ من یعمل سوءا یجز بہ ولا یجد لہ من دون اللہ ولیا ولا نصیرا فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا ابا بکر الا اقرئک آیۃ انزلت علی قلت بلی یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال فاقرأنیہا فلا اعلم الا انی وجدت فی ظہری انقصاما فتمطأت لہا فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما شانک یا ابا بکر قلت یا رسول اللہ بابی انت وامی وانیا لم یعمل سوءا نجزی بہ بما عملنا فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اما انت یا ابا بکر والمؤمنون فیجزون بذلک فی الدنیا حتی تلقوا اللہ ولیس لکم ذنوب واما الآخرون فیجتمع ذلک لہم حتی یجزوا بہ یوم القیمۃ اخرجہ الترمذی وعن ابی بکر الصدیق انہ قال یا ایہا الناس انکم تقرءون ہذہ الآیۃ یا ایہا الذین آمنوا علیکم انفسکم لا یضرکم من ضل اذا اہتدیتم وانی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان الناس اذا رأوا ظالما فلم یاخذوا علی یدیہ اوشک ان یعمہم اللہ بعقاب اخرجہ الترمذی وعن ابن عباس قال لما نزلت ہذہ الآیۃ والذین یکنزون الذہب والفضۃ کبر ذلک

علی المسلمین فقال عمر رضی اللہ عنہ انا افرج عنکم فانطلقوا فقال یا نبی اللہ انہ کبر علی اصحابک ہذہ الآیۃ فقال ان اللہ لم یفرض الزکوۃ الا لیطیب ما بقی من اموالکم وانما فرض للمواریث وذکر کلمۃ لیکون لمن بعدکم قال فکبر عمر ثم قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا اخبرک بخیر ما تکنز المرأۃ الصالحۃ اذا نظر الیہا سرتہ واذا امرہا اطاعتہ واذا غاب عنہا حفظتہ اخرجہ الحاکم وعن مسلم بن یسار الجہنی ان عمر بن الخطاب سئل عن ہذہ الآیۃ واذا اخذ ربک من بنی آدم من ظہورہم ذریتہم واشہدہم علی انفسہم الست بربکم قالوا بلی شہدنا ان تقولوا یوم القیمۃ انا کنا عن ہذا غافلین فقال عمر بن الخطاب سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سئل عنہا فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ خلق آدم ثم مسح ظہرہ بیمینہ فاستخرج منہ ذریۃ فقال خلقت ہؤلاء للجنۃ وبعمل اہل الجنۃ یعملون ثم مسح ظہرہ فاستخرج منہ ذریۃ فقال خلقت ہؤلاء للنار وبعمل اہل النار یعملون فقال الرجل ففیم العمل یا رسول اللہ قال فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ اذا خلق العبد للجنۃ استعملہ بعمل اہل الجنۃ حتی یموت علی عمل من اعمال اہل الجنۃ فیدخلہ الجنۃ واذا خلق العبد للنار استعملہ بعمل اہل النار حتی یموت علی عمل من اعمال اہل النار فیدخلہ النار اخرجہ الترمذی وبعد از قران عظیم اصل دین وسرمایہ یقین علم حدیث است کما قال ربنا تبارک وتعالی ویعلمہم الکتاب والحکمۃ وآنچہ امروز از علم حدیث بدست مردمان است ساختہ وپرداختہ شیخین است بآن سبب کہ جملہ اصحاب از حدیث شیخین خود روایت کردہ اند نہ پنداری کہ شیخین ہمین قدر روایت کردہ اند کہ در کتب مسانید بایشان نسبت کردہ می شود بلکہ بسیاری از احادیث مرفوعہ کہ در مسانید بکثیرین از صحابہ مذکور است بحقیقت روایت شیخین است کہ عبد اللہ بن عمر وعبد اللہ بن عباس وابو ہریرہ آنرا ارسال نمودہ اند وبآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رفع کردہ واہل مسانید ظاہر آنرا اعتبار کردہ در مسانید ایشانان درج نمودہ اند چنانکہ ہر شخصی کہ متتبع جزئیات وکلیات علم حدیث باشد مخفی نخواہد بود وہمین قدر اکتفا نمودہ اند وصحابہ را در آفاق فرستادہ اند وایشانرا طریق روایت آموختہ اند وبر روایت حدیث تحریض نمودہ اند وقوم را بر اخذ از ایشان حمل کردہ اند آنگاہ تعہد ایشان نمودہ اند در روایات ایشان را در محک امتحان آوردہ اند آنگاہ ترتیب سنت بر کتاب چون تخصیص عام کتاب بخاص سنت وحمل متشابہ کتاب بمحکم سنت ومانند آن تعلیم فرمودہ اند آنگاہ

ادلہ اربعہ یا ترتیب آن نشاندادند و طریق اجماع و مشاورہ صحابہ کہ اصل ثالث است و در استفادہ تعیین
و احکام ملت خوبتر ازان متصور نیست و اکثر مسائل پیش آوردہ اند چنانکہ عبداللہ بن مسعود گفت کان عمر
اذا سلک طریقا وجدناہ سہلا اخرجہ الدارمی و فاروق میخواست کہ سنن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مدون
کند اما او را منع کردند ان مصلحتی فی تسویر الموالک اخرجہ العروی فی کتاب فہم الکلام انہ و قال ابن سعد لم
ارکاہ از ذرائع تحریف مثل خوض در مسائل شرع بعقل حرف و اعراض از سنت باعتماد کتاب زجر شدید
فرمودند تا آنکہ راہی کہ الیوم فقہا بران سیر و ند واضح شد چنانکہ فاروق رضی اللہ عنہ در خطبہ کہ پیش از
وفات فرمود واضح ساخت حیث قال ترکتکم علی طریقۃ واضحۃ لیلہا نہارہا الا ان تضلوا ہکذا و ہکذا
حالا چند حدیثی از شواہد این معنی روایت کنم ہر چند مستغنای حق آن درین اوراق متعذر است و مالا
یدرک کلہ لا یترک کلہ عن مسروق قال کان اصحاب القضاء من اصحاب رسول اللہ ستۃ عمر و علی و عبداللہ
و ابی و زید و ابو موسی رضی اللہ تعالی عنہم و فی روایۃ معاذ بن جبل بدل ابی موسی اخرجہ الحاکم و عن موسی
بن علی بن رباح اللخمی عن ابیہ ان عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ خطب الناس فقال من اراد ان یسال
عن القرآن فلیات ابی بن کعب و من اراد ان یسال عن الحلال و الحرام فلیات معاذ بن جبل و من
اراد ان یسال عن الفرائض فلیات زید بن ثابت و من اراد ان یسال عن المال فلیاتنی فانی لہ خازن
اخرجہ الحاکم قال الاوزاعی اول من ولی قضاء فلسطین عبادۃ بن الصامت و کان معاویۃ قد خالفہ فی
شئی انکرہ علیہ عبادۃ من الصرف فاغلظ لہ معاویۃ فی القول فقال لہ عبادۃ لا اساکنک بارض واحدۃ ابدا و
رحل الی المدینۃ فقال لہ عمر ما اقدمک فاخبرہ فقال ارجع الی مکانک فقبح اللہ ارضا لست فیہا و لا امثالک
و کتب الی معاویۃ لا امرۃ لک علی عبادۃ ذکرہ ابو عمر فی الاستیعاب قال الحسن کان عبداللہ بن مغفل احد النفر
الذین بعثہم عمر الینا یفقہون الناس ذکرہ فی الاستیعاب و عن عمر بن الاشیم ان عمر بن الخطاب قال
انہ سیاتی ناس یجادلونکم بشبہات القرآن فخذوہم بالسنن فان اصحاب السنن اعلم بکتاب اللہ اخرجہ الدارمی
و عن طاروس قال قال عمر علی المنبر احرج باللہ علی رجل سال عالما یکن فان اللہ قد بین عما ہو کائن
اخرجہ الدارمی و عن مسعر قال اخرج الی معن بن عبدالرحمن کتابا فحلف لی باللہ انہ خطا بیدہ فاذا فیہ قال

عبد للہ والذی لا الہ الا ہو ما رایت احدا کان اشد علی المتنطعین من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وما رایت
احدا کان اشد علیہم من ابی بکر وانی لاری کان عمر اشد خوفا علیہم اولہم اخرجہ الدارمی وعن سلیمان بن یسار
ان رجلا یقال لہ صبیغ قدم المدینۃ فجعل یسال عن متشابہ القرآن فارسل الیہ عمر وقد اعد لہ عراجین النخل فقال
من انت فقال انا عبد اللہ صبیغ فاخذ عمر عرجونا من تلک العراجین فضربہ وقال انا عبد اللہ عمر فجعل لہ خرباحتی
دمی راسہ فقال یا امیر المومنین حسبک قد ذہب الذی اجد فی راسی اخرجہ الدارمی وعن نافع ان صبیغا العراقی
جعل یسال عن متشابہ من القرآن فی احیاء المسلمین حتی قدم مصر فبعث بہ عمرو بن العاص الی عمر بن الخطاب
فلما اتاہ الرسول بالکتاب قرأہ فقال این الرجل فقال فی الرحل قال عمر الصبر ان یکون قد ذہب فتصیبہ منی
العقوبۃ الموجعۃ فاتاہ بہ فقال عمر تسأل محدثۃ فارسل عمر الی رطائب من جرید فضربہ بہا حتی ترک ظہرہ
وبرۃ ثم ترکہ حتی برأ ثم عاد ثم ترکہ حتی برأ فدعا بہ لیعود لہ قال فقال صبیغ ان کنت تریدنی قتلی فاقتلنی قتلا جمیلا
وان کنت تریدان تداوینی فقد واللہ برئت فاذن لہ الی ارضہ وکتب الی ابی موسی الاشعری ان لا یجالسہ
احد من المسلمین فاشتد ذلک علی الرجل فکتب ابو موسی الی عمر ان قد حسنت ہیئتہ فکتب عمر ان یاذن الناس
بمجالستہ اخرجہ الدارمی وعن میمون بن مہران قال کان ابو بکر اذا ورد علیہ الخصم نظر فی کتاب اللہ فان وجد فیہ
ما یقضی بینہم قضی بہ وان لم یکن فی الکتاب وعلم من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی ذلک الامر سنۃ قضی بہ
فان اعیاہ خرج فسأل المسلمین فقال اتانی کذا وکذا فہل علمتم ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قضی فی ذلک
بقضاء فربما اجتمع الیہ النفر کلہم یذکر من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فیہ قضاء فیقول ابو بکر الحمد للہ الذی جعل
فینا من یحفظ علی نبینا فان اعیاہ ان یجد فیہ سنۃ من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جمع رؤس الناس واخیارہم
فاستشارہم فاذا اجتمع رایہم علی امر قضی بہ اخرجہ الدارمی وعن شریح ان عمر بن الخطاب کتب الیہ ان جاءک
شئ فی کتاب اللہ فاقض بہ ولا یلفتک عنہ الرجال فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ فانظر سنۃ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم فاقض بہا فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ ولم یکن فیہ سنۃ من رسول اللہ فانظر ما
اجتمع علیہ الناس فخذ بہ فان جاءک ما لیس فی کتاب اللہ ولم یکن فی سنۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ولم یتکلم فیہ احد قبلک فاختر ای الامرین شئت ان شئت ان تجتہد برأیک ثم تقدم فتقدم وان شئت

ان تاخر فتاخر ولا اری التاخر الا خیرا لک اخرجہ الدارمی وعن عبد اللہ بن یزید قال کان ابن عباس اذا سئل عن الامر فکان فی القرآن اخبر بہ وان لم یکن فی القرآن وکان عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخبر بہ فان لم یکن فعن ابی بکر وعمر فان لم یکن قال فیہ برایہ اخرجہ الدارمی وعن مالک عن ربیعۃ بن ابی عبد الرحمن عن غیر واحد من علمائہم ان ابا موسی الاشعری بادر استاذن علی عمر بن الخطاب فاستاذن ثلثا ثم رجع فارسل عمر بن الخطاب فی اثرہ فقال مالک لم تدخل فقال ابو موسی الاشعری سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول الاستیذان ثلث فان اذن لک فادخل والا فارجع فقال لتاتینی بمن یعلم ہذا او لافعلن بک کذا وکذا فخرج ابو موسی حتی جاء مجلسا فی المسجد یقال لہ مجلس الانصار فقال انی اخبرت عمر بن الخطاب انی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول الاستیذان ثلث فان اذن لک فادخل والا فارجع فقال لتاتینی بمن یعلم ہذا لافعلن بک کذا وکذا فان کان سمع ذلک احد منکم فلیقم معی فقالوا لابی سعید الخدری قم معہ وکان ابو سعید اصغرہم فقام معہ فاخبر ذلک عمر بن الخطاب فقال عمر لابی موسی اما انی لم اتہمک ولکنی خشیت ان یتقول الناس علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رواہ فی الموطا وعن حذیفۃ قال انما یفتی الناس احد ثلثۃ رجل علم ناسخ القرآن من منسوخہ قالوا ومن ذلک قال عمر بن الخطاب قال اوامیر لا یجد بدا وحمق متکلف اخرجہ الدارمی وعن مجاہد قال قال عمر بن الخطاب ایاک والمکایلۃ یعنی فی الکلام اخرجہ الدارمی وعن قیس ابن ابی حازم قال دخل ابو بکر علی امراۃ من احمس یقال لہا زینب قال فرآہا لا تتکلم فقال مالہا لا تتکلم قالوا نوت حجۃ معتمتۃ فقال تکلمی فان ہذا لا یحل ہذا من عمل الجاہلیۃ قال فتکلمت فقالت من انت قال انا امرء من المہاجرین قالت ای المہاجرین قال من قریش قالت فمن ای قریش انت قال انک لسئول انا ابو بکر قالت ما بقاؤنا علی ہذا الامر الصالح الذی جاء اللہ بہ بعد الجاہلیۃ فقال بقاؤکم علیہ ما استقامت بکم ائمتکم قالت وما الائمۃ قال اما کان لقومک رؤسا واشراف یامرونہم فیطیعونہم قالت بلی قال فہم مثل اولئک علی الناس اخرجہ الدارمی وعن زیاد بن جدیر قال قال لی عمر ہل تعرف ما یہدم الاسلام قال قلت لا قال یہدمہ زلۃ العالم وجدال المنافق بالکتاب وحکم الائمۃ المضلین اخرجہ الدارمی وعن عمرو بن میمون قال ذہب عمر تثنی العلم فذکر لابراہیم فقال ذہب عمر تبتہ اعتشار العلم اخرجہ الدارمی وعن قرظۃ بن کعب ان

عمر شیع الانصار حین خرجوا من المدینة فقال اتدرون لم شیعتکم قلنا لحق الانصار قال انکم تاتون قوما تهتز السنتهم بالقرآن اهتزاز النخل فلا تصدوهم بالحدیث عن رسول الله صلی الله علیه وسلم وانا شریککم قال فما حدثت بشئ وقد سمعت کما سمع اصحابی اخرجه الدارمی وعن عمرو بن ابی سفیان انه سمع عمر بن الخطاب یقول قیدوا العلم بالکتاب اخرجه الدارمی وایحدیث اصل است در کتابت احادیث وعن حفص بن عمر قال قال عمر بن الخطاب من رق وجهه رق علمه اخرجه الدارمی وعن الحسن عن ابی موسی انه قال حین قدم البصرة یغشی الیکم عمر بن الخطاب فاعلموا کتاب ربکم وسنة نبیکم ونظف طرقکم اخرجه الدارمی وعن المغیرة بن شعبة قال نشد عمر الناس سوگند داد ایشان را من سمع من النبی صلی الله علیه وسلم احدا منکم فی الجنین فقام المغیرة فقال قضی فیه عبد او امة فنشد الناس ایضا فقام المقضی له فقال قضی النبی صلی الله علیه وسلم لی به عبد او امة فنشد الناس ایضا فقام المقضی علیه فقال قضی النبی صلی الله علیه وسلم علی عقة عبد او امة فقلت اتقضی علی فیه فیما لا اکل ولا شرب ولا استهل ولا انطق ان ذلک فهو حق بالطل فهم النبی صلی الله علیه وسلم بشئ معه فقال اشعر فقال عمر لولا ما بلغنی من قضاء النبی صلی الله علیه وسلم لجعلته دیته بین دیتین اخرجه الدارمی وعن مورق العجلی قال قال عمر بن الخطاب تعلموا الفرائض واللحن والسنن کما تعلمون القرآن اخرجه الدارمی واین حدیث اصل است در علم قرارة وعربیه وبعد از قرآن وسنت انفع علوم واشد آن باعتبار احتیاج واکثر آن باعتبار اشتغال علما علم احکام است که الیوم بفقه مسمی می شود واقوی مسائل فقهیه اجماعیات فاروق اعظم است وهیچ چیز اشبه بعلوم انبیا علیهم الصلوات مانند امر مجمع علیه نیست زیرا که قطع در بسیاری از مسائل فقهیه بدون اجماع میسر نمیشود واتفاق است بغیر اجماع بدست نمی آید وهیچ خصلت در میان امت مهم تر از اتفاق نیست مفاسد تفرق بسیار است وهر چند اتفاق بیشتر تفرق کمتر شناسنده ماخذ فقه میداند که اهل سنت که حمله اوار شریعت ایشان اند وقلب کتیبه ملت ایشان اند مدار ایشان بر مسائل اجماعیه فاروق است همان مسائل است که اصل ومدار فقهاء اربعه افتاد بسا مسائل که اگر نص فاروق را دران اعتبار نکنند حجت بآن قائم نشود وبسا مسائل که در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم وصدیق اکبر رضی الله تعالی عنه واضح نشد وبا قاصی وادانی نرسید واختلاف دران برانداخته نشد فاروق اعظم آنرا مجمع علیه گردانیده انچه از دست فاروق باقی ماند همان است مختلف فیه که تا روز قیامت دران

اتفاق شد فی نیست اگر سعی فاروق نمی بود علما شذر و مذری شدند و حیص بیص بسیار می دیدند در راہ اجتہاد واقع نمی شد والتحقیق اس میسر نمی آمد خالی باید شنید کہ چند حدیثی از شواہد این معنی نیز روایت کنیم عن الاسود بن یزید عن عمر بن الخطاب انہ توضأ فغسل یدیہ ثنتی وتمضمض ثنتی واستنشق ثنتی وغسل وجہہ ثنتی وغسل ذراعیہ ثنتی ثنتا وبدر اومسح راسہ ثنتی وغسل رجلیہ ثنتی اخرجہ محمد فی کتاب الآثار بروایۃ ابی حنیفۃ عن قرظۃ بن کعب قال بعث عمر بن الخطاب رہطا من الانصار الی الکوفۃ فذکر الحدیث الی ان قال فاعلموا انی اسبغ الوضوء ثلثا ثلثا اخرجہ الدارمی وعن عبد اللہ بن عمر انہ قدم الکوفۃ علی سعد بن ابی وقاص وہو امیر بہا فرآہ عبد اللہ بن عمر یمسح علی الخفین فانکر ذلک علیہ فقال لہ سعد سل ابا ک اذا قدمت علیہ فقدم عبد اللہ بن عمر فسی ان یسأل عمر عن ذلک حتی قدم سعد فقال اسالت اباک فقال لا فسألہ عبد اللہ بن عمر فقال عمر اذا ادخلت رجلیک فی الخفین وہما طاہرتان فامسح علیہما فقال عبد اللہ وان جاء احدنا من الغائط قال عمر نعم وان جاء احدکم من الغائط اخرجہ مالک وعن نافع مولی عبد اللہ بن عمر ان عمر بن الخطاب کتب الی عمالہ ان اہم امرکم عندی الصلوۃ فمن حفظہا وحافظ علیہا حفظ دینہ ومن ضیعہا فہو لما سواہا اضیع ثم کتب ان صلوا الظہر اذا کان الفیٔ ذراعا الی ان یکون ظل احدکم مثلہ والعصر والشمس مرتفعۃ بیضاء نقیۃ قدر ما یسیر الراکب فرسخین او ثلثۃ قبل غروب الشمس والمغرب اذا غربت الشمس والعشاء اذا غاب الشفق الی ثلث اللیل فمن نام فلا نامت عینہ فمن نام فلا نامت عینہ فمن نام فلا نامت عینہ والصبح والنجوم بادیۃ مشتبکۃ اخرجہ مالک وفی کتابہ الی ابی موسی الاشعری زیادۃ وہو قولہ واقرأ فیہا بسورتین طویلتین من المفصل اخرجہ ایضا مالک وعن ابراہیم عن عمر بن الخطاب انہ قال ابردوا بالظہر عن فیح جہنم اخرجہ محمد وعن ابراہیم ان ناسا من اہل البصرۃ اتوا عمر بن الخطاب لم یاتوہ الا لیسألوہ عن اقتسال الصلوۃ قال فقام عمر بن الخطاب فافتتح الصلوۃ وہم خلفہ ثم جہر فقال سبحانک اللہم وبحمدک وتبارک اسمک وتعالی جدک ولا الہ غیرک اخرجہ محمد وعن مسروق ان ابا بکر الصدیق کان اذا سلم فی الصلوۃ کانہ علی الرضف حتی ینتقل اخرجہ محمد وعن عبد الرزاق قال اہل مکۃ یقولون اخذ ابن جریج الصلوۃ عن عطاء واخذہا عطاء من ابن الزبیر واخذہا ابن الزبیر من ابی بکر واخذہا ابو بکر من النبی صلی اللہ علیہ وسلم ما رأیت احدا احسن صلوۃ من ابن جریج اخرجہ احمد وعن ابراہیم عن عمر بن الخطاب

احادیث متعلق بہ مسئلہ

احادیث متعلق بہ مسئلہ

احادیث متعلق بہ مسئلہ

قال ابدب الحدیث بعد العشاء الا فی صلوٰة او قراءة قرآن اخرجه محمد وعن ابی عاویة ان عمر بن الخطاب
کان یضرب الناس علی الصلوٰة بعد العصر وعن حمید بن عبد الرحمن قال سمعت عمر بن الخطاب یقول لا تجوز
الصلوٰة الا بتشهد اخرجه محمد وعن ابراهیم ان الناس کانوا یصلون علی الجنائز خمسا وستا واربعا حتی قبض
النبی صلی الله علیه وسلم ثم کبر وا بعد ذلک فی ولایة ابی بکر حتی قبض ابو بکر ثم ولی عمر بن الخطاب فصلوا ذلک
فی ولایته فلما رای ذلک عمر بن الخطاب قال انکم معشر اصحاب محمد متی ما تختلفون یختلف من بعدکم و
الناس حدیث عهد بالجاهلیة فاجمعوا علی شیء یجتمع علیه من بعدکم فاجتمع رای اصحاب محمد صلی الله علیه وسلم ان
ینظروا آخر جنازة کبر علیها النبی صلی الله علیه وسلم حین قبض فیاخذون به ویدعون ما سوی ذلک فنظروا
فوجدوا آخر جنازة کبر علیها رسول الله صلی الله علیه وسلم اربعا اخرجه محمد وعن الحسن عن عمر بن الخطاب انه قال
الاب احق بالصلوٰة علی المیت من الزوج اخرجه محمد وعن ابن عمر انه کان یقول کان المسلمون حین قدموا
المدینة یجتمعون فیتحینون الصلوٰة لیس ینادی لها فتکلموا یوما فی ذلک فقال بعضهم اتخذوا ناقوسا مثل
ناقوس النصاری وقال بعضهم بل بوقا مثل قرن الیهود فقال عمر اولا تبعثون رجلا ینادی بالصلوٰة
فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم یا بلال قم فناد بالصلوٰة اخرجه البخاری وعن جابر بن سمرة قال شکی
اهل الکوفة سعدا الی عمر فعزله واستعمل علیهم عمارا فشکوا حتی ذکروا انه لا یحسن یصلی فارسل الیه فقال یا ابا اسحاق
ان هؤلاء یزعمون انک لا تحسن تصلی قال یا انا والله فانی کنت اصلی بهم صلوٰة رسول الله صلی الله
علیه وسلم ما ارجم عنها اصلی صلوٰة العشاء فارکد فی الاولیین واحفف فی الاخریین قال ذلک الظن بک یا
ابا اسحاق اخرجه البخاری وعن ربیعة قال قرء عمر بن الخطاب رضی الله عنه یوم الجمعة علی المنبر سورة النحل حتی
اذا جاء السجدة نزل فسجد وسجد الناس حتی اذا کانت الجمعة القابلة قرء بها حتی اذا جاء السجدة قال یا ایها الناس
انما نمر بالسجود فمن سجد فقد اصاب ومن لم یسجد فلا اثم علیه ولم یسجد عمر اخرجه البخاری وعن عمر بن الخطاب
انه قال سمعت هشام بن حکیم بن حزام یقرء سورة الفرقان علی غیر ما اقرءها وکان رسول الله صلی الله
علیه وسلم هو الذی اقرأنیها فکدت ان اعجل علیه ثم امهلته حتی انصرف ثم لببته بردائه فجئت به رسول الله صلی الله
علیه وسلم فقلت یا رسول الله انی سمعت هذا یقرء سورة الفرقان علی غیر ما اقرأتنیها فقال رسول الله صلی الله

علیہ وسلم ارسلہ ثم قال اقرأ فقرأ القراءۃ التی سمعتہ یقرء فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہکذا انزلت ثم قال لی اقرأ فقرأت فقال ہکذا انزلت ان ہذا القرآن انزل علی سبعۃ احرف فاقرءوا منہ ما تیسر اخرجہ مالک وعن ابن شہاب عن ابی سلمۃ بن عبد الرحمن بن عوف عن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یرغب فی قیام رمضان من غیر ان یامر بعزیمۃ فیقول من قام رمضان ایمانا واحتسابا غفر لہ ما تقدم من ذنبہ قال ابن شہاب فتوفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والامر علی ذلک ثم کان الامر علی ذلک فی خلافۃ ابی بکر الصدیق وصدرا من خلافۃ عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہما اخرجہ مالک وعنہ عن عروۃ بن الزبیر عن عبد الرحمن بن عبد القاری انہ قال خرجت مع عمر بن الخطاب فی رمضان الی المسجد فاذا الناس اوزاع متفرقون یصلی الرجل ویصلی الرہط فقال عمر انی لاری لو جمعت ہؤلاء علی قاری واحد لکان امثل ثم عزم فجمعہم علی ابی بن کعب قال ثم خرجت معہ لیلۃ اخری والناس یصلون بصلاۃ قارئہم فقال عمر نعمت البدعۃ ہذہ والتی تنامون عنہا افضل من التی تقومون یعنی آخر اللیل وکان الناس یقومون اولہ اخرجہ مالک وعن عمر قال ہشمت یوما فقبلت وانا صائم واتیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقلت صنعت الیوم امرا عظیما فقبلت وانا صائم فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارایت لو تمضمضت ماء وانت صائم قال فقلت لا باس بذلک فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ففیم وعن ابراہیم قال افطر عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ واصحابہ فی یوم غیم ظنوا ان الشمس قد غابت قال فطلعت الشمس فقال عمر رضی اللہ عنہ ما تعرضنا لان نقضی ہذا الیوم ثم نقضی یوما مکانہ اخرجہ محمد وعن ابی ہریرۃ قال لما توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکان ابو بکر وکفر من کفر من العرب فقال عمر کیف تقاتل الناس وقد قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم امرت ان اقاتل الناس حتی یقولوا لا الہ الا اللہ فمن قالہا فقد عصم منی مالہ ونفسہ الا بحقہ وحسابہ علی اللہ فقال واللہ لاقاتلن من فرق بین الصلوۃ والزکوۃ فان الزکوۃ حق المال واللہ لو منعونی عناقا کانوا یؤدونہا الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لقاتلتہم علی منعہا قال عمر فواللہ ما ہو الا ان قد شرح اللہ صدر ابی بکر فعرفت انہ الحق اخرجہ البخاری وعن انس ان ابا بکر کتب لہ ہذا الکتاب لما وجہہ الی البحرین بسم اللہ الرحمن الرحیم ہذہ فریضۃ الصدقۃ التی فرض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی المسلمین والتی امر اللہ بہا رسولہ فمن سئلہا من المسلمین علی وجہہا فلیعطہا ومن سئل فوقہا فلا یعط فی اربع وعشرین من الابل فما دونہا من الغنم من کل خمس شاۃ فاذا بلغت خمسا وعشرین الی خمس وثلاثین ففیہا بنت مخاض انثی فاذا بلغت ستا وثلاثین الی خمس واربعین ففیہا بنت لبون انثی فاذا بلغت ستا واربعین الی ستین ففیہا حقۃ طروقۃ الجمل فاذا بلغت واحدۃ وستین الی خمس وسبعین ففیہا جذعۃ فاذا بلغت ستا وسبعین الی تسعین ففیہا بنتا لبون فاذا بلغت احدی وتسعین الی عشرین ومائۃ ففیہا حقتان طروقتا الجمل فاذا زادت علی عشرین ومائۃ ففی کل اربعین بنت لبون وفی کل خمسین حقۃ فمن لم یکن معہ الا اربع من الابل فلیس فیہا صدقۃ الا ان یشاء ربہا فاذا بلغت خمسا ففیہا شاۃ وفی صدقۃ الغنم فی سائمتہا اذا کانت اربعین الی عشرین ومائۃ شاۃ فاذا زادت علی عشرین ومائۃ الی مائتین ففیہا شاتان فاذا زادت علی مائتین الی ثلاثمائۃ ففیہا ثلاث شیاہ فاذا زادت علی ثلاثمائۃ ففی کل مائۃ شاۃ فاذا کانت سائمۃ الرجل ناقصۃ من اربعین شاۃ واحدۃ فلیس فیہا صدقۃ الا ان یشاء ربہا وفی الرقۃ ربع العشر فان لم تکن الا تسعین ومائۃ فلیس فیہا شیء الا ان یشاء ربہا وفی الرقۃ ربع العشر فان لم تکن الا تسعین ومائۃ فلیس فیہا شیء الا ان یشاء ربہا اخرجہ البخاری وعن

اوقات نماز کا بیان

روزہ کا بیان

زکوۃ کا بیان

مالک انہ قرأ کتاب عمر بن الخطاب فی الصدقات قال وجدت فیہ بسم اللہ الرحمن الرحیم ہذا کتاب الصدقۃ فذکر الحدیث بطولہ اخرجہ فی الموطا عن انس بن سیرین عن انس بن مالک قال کان عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ یبعث انس بن مالک مصدقا لاہل البصرۃ قال فاراد ان اعمل لہ فقلت لا حتی تکتب لی عہد عمر بن الخطاب الذی کتب لک فکتب لی ان آخذ من اموال المسلمین ربع العشر ومن اموال اہل الذمۃ اذا اختلفوا بہا للتجارۃ نصف العشر ومن اموال اہل الحرب العشر اخرجہ محمد وعن سلیمان بن یسار ان اہل الشام قالوا لابی عبیدۃ بن الجراح خذ من خیلنا ورقیقنا صدقۃ فابی ثم کتب الی عمر بن الخطاب فابی عمر ثم کلموہ ایضا فکتب الیہ عمر فکتب الیہ عمر ان احبوا فخذہا منہم وارددہا علیہم وازرق رقیقہم اخرجہ مالک وعن سفیان بن عبد اللہ ان عمر بن الخطاب بعثہ مصدقا فکان یعد علی الناس بالسخل فقالوا تعد علینا بالسخل ولا تاخذ منہا شیئا فلما قدم علی عمر بن الخطاب ذکر ذلک لہ فقال عمر نعم تعد علیہم بالسخلۃ یحملہا الراعی ولا تاخذہا ولا تاخذ الاکولۃ ولا الربا ولا الماخض ولا فحل الغنم وتاخذ الجذعۃ والثنیۃ وذلک عدل بین غذاء الغنم وخیارہ اخرجہ مالک وعن جعفر بن محمد بن علی عن ابیہ ان عمر بن الخطاب ذکر المجوس فقال ما ادری کیف اصنع فی امرہم فقال عبد الرحمن بن عوف اشہد لسمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول سنوا بہم سنۃ اہل الکتاب اخرجہ مالک وعن اسلم ان عمر بن الخطاب ضرب الجزیۃ علی اہل الذہب اربعۃ وثمانین درہما وعلی اہل الورق اربعین درہما مع ذلک ارزاق المسلمین وضیافۃ ثلثۃ ایام اخرجہ مالک وعنہ قال سمعت عمر بن الخطاب یقول حملت علی فرس عتیق فی سبیل اللہ وکان الرجل الذی ہو عندہ قد اضاعہ فاردت ان اشتریہ منہ وظننت انہ بائعہ برخص قال فسالت عن ذلک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال لا تشترہ وان اعطاکہ بدرہم واحد فان العائد فی صدقتہ کالکلب یعود فی قیئہ اخرجہ مالک وعن القاسم ان عمر بن الخطاب قال یا اہل مکۃ ما شان الناس یاتون شعثا وانتم تدہنون اہلوا اذا رایتم الہلال اخرجہ مالک وعن عبد اللہ بن عمر ان عمر بن الخطاب قال افصلوا ما بین حجکم وعمرتکم فان ذلک اتم لحج احدکم واتم لعمرتہ ان یعتمر فی غیر اشہر الحج اخرجہ مالک وعن ابن عمر قال لما فتح ہذان المصران اتوا عمر فقالوا یا امیر المومنین ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حد لاہل نجد قرنا وہو جور عن طریقنا وانا ان اردنا قرنا شق علینا قال فانظروا حذوہا

من مطر یقیکم فحملهم ذات عرق اخرجه البخاری ومن ابی موسی قال بعثنی النبی صلی الله علیه وسلم الی قومی
بالیمن فجئت وهو بالبطحاء فذکر حدیث التحلل الی ان قال فقدم عمر فقال ان ناخذ بکتاب الله فانه یامرنا
بالتمام قال الله تعالی واتموا الحج والعمرة لله وان ناخذ بسنة النبی صلی الله علیه وسلم فانه لم یحل حتی نحر الهدی
اخرجه البخاری تنبیه دریں جا وہمی واقع می شود کہ اکثر مشتغلین بحدیث بآں وہم درماندہ اند وآں آنست
کہ میگویند کہ فاروق اعظم از قران وتمتع نہی میفرمود واین خطاست آنچہ بعد تتبع بلیغ فقیر معلوم شدہ
آنست کہ چوں آنحضرت صلی الله علیه وسلم در حجۃ الوداع اصحاب را امر فرمود بفسخ حج بعمرہ جمعی را گمان افتاد
کہ وظیفہ مستمرہ ہمیں فسخ است فاروق اعظم با بلوغ وجوہ این گمان را رد فرمود والتزام فسخ را انکار نمود نہ
اصل تمتع وقران را لیکن الفاظ رواۃ مختلف شدند واوہام ثاقبہ گشتند وحق آنست کہ گفتہ شد والله اعلم
وعن ابی وائل قال جلست مع شیبة علی الکرسی فی الکعبة فقال لقد جلس هذا المجلس عمر فقال لقد هممت
ان لا ادع فیها صفراء ولا بیضاء الا قسمته قلت ان صاحبیک لم یفعلا قال هما المرآن اقتدی بهما اخرجه
البخاری ومن زید بن اسلم عن ابیه قال رایت عمر بن الخطاب قبل الحجر وقال لولا انی رایت رسول
الله صلی الله علیه وسلم قبلک ما قبلتک وفی روایة اما والله انی لاعلم انک حجر لا تضر ولا تنفع ولولا انی
رایت النبی صلی الله علیه وسلم استلمک ما استلمتک فاستلمه تنبیه غرض فاروق ازین کلام نفی اوہام
عرب بود کہ از جاہلیت بسی بر ایشان نگذشتہ ودر جاہلیت مالوف بودند بعبادت اصنام ودلیل این معنی
قول عبد الله بن السائب است قال کنت فیمن بنی البیت فاخذت حجرا فسویته فوضعته الی جنب البیت
فکنت اعبده وان کان لیکون فی البیت الشئ فالبعث به الیه حتی کان یوما لبن طیب فبعثت به الیه
فصبوه علیه رواه الحاکم وعن زید بن اسلم عن ابیه ان عمر قال مالنا وللرمل کنا رأینا به المشرکین
وقد اهلکهم الله ثم قال شئ صنعه رسول الله صلی الله علیه وسلم فلا نحب ان نترکه اخرجه البخاری وعن عمرو
بن میمون قال شهدت عمر صلی بجمع الصبح ثم وقف فقال ان المشرکین کانوا لا یفیضون حتی تطلع الشمس
ویقولون اشرق ثبیر وان النبی صلی الله علیه وسلم خالفهم ثم افاض قبل ان تطلع الشمس اخرجه البخاری
وعن ابی هریرة انه اقبل من البحرین حتی اذا کان بالزبدة وجد رکبا من اهل العراق محرمین فسالوه

عن لحم صيد وجدوه عند اهل الربذة فامرهم بأكله قال ثم اني اشتكيت فيما امرتهم به فلما قدمت المدينة ذكرت
ذلك لعمر بن الخطاب فقال ماذا امرتهم به قال امرتهم بأكله فقال عمر لو امرتهم بغير ذلك لفعلت بك كيت وكيت
اخرجه مالك وعن ابن شهاب ان عمر بن الخطاب امر بقتل الحيات في الحرم اخرجه مالك وعن عبد الرحمن بن عبد القاري
انه طاف بالبيت مع عمر بن الخطاب بعد صلوة الصبح فلما قضى عمر طوافه نظر فلم ير الشمس فركب حتى اناخ بذي طوى
فصلى ركعتين اخرجه مالك وعن يحيى بن سعيد ان عمر بن الخطاب رأى رجلا من مراالظهران لم يكن ودع البيت حتى
ودع البيت اخرجه مالك وعن سليمان بن يسار ان سيار بن الاسود جاء يوم النحر وعمر بن الخطاب ينحر بدنه فقال
يا امير المؤمنين اخطأنا العدة كنا نرى ان هذا اليوم يوم عرفة فقال عمر اذهب الى مكة فطف انت ومن معك
النحر واهد يا ان كان معكم ثم احلقوا او قصروا وارجعوا فاذا كان عام قابل فحجوا واهدوا فمن لم يجد فصيام ثلثة ايام في الحج
وسبعة اذا رجع اخرجه مالك وعن يحيى بن سعيد انه قال اخبرني سليمان بن يسار ان ابا ايوب الانصاري خرج حاجا
او كان بالنازية من طريق مكة افضل رواحله وانه قدم على عمر بن الخطاب يوم النحر فذكر له ذلك فقال عمر بن
الخطاب اصنع ما يصنع المعتمر ثم قد حللت فاذا ادركك الحج قابلا فاحج واهد ما استيسر من الهدى اخرجه مالك وعن
زيد بن اسلم ان رجلا جاء الى عمر بن الخطاب فقال يا امير المؤمنين اني اصبت جرادات بسوطي وانا محرم
فقال له عمر اطعم قبضة من طعام اخرجه مالك وعن ابي الزبير المكي ان عمر بن الخطاب قضى في الضبع بكبش
وفي الغزال بعنز وفي الارنب بعناق وفي اليربوع بجفرة اخرجه مالك وعن محمد بن سيرين ان رجلا جاء الى
عمر بن الخطاب فقال اني اجريت وصاحب لي فرسين الى ثنية كذا فاصبنا ظبيا ونحن محرمان فماذا ترى
فقال عمر لرجل الى جنبه تعال حتى احكم انا وانت قال فحكما عليه بعنز فولى الرجل وهو يقول هذا امير المؤمنين
لا يستطيع ان يحكم في ظبي حتى دعا رجلا يحكم معه فسمع عمر قول الرجل فدعاه فسأله هل تقرأ سورة المائدة قال
لا قال فهل تعرف هذا الرجل الذي حكم معي فقال لا فقال عمر لو اخبرتني انك تقرأ سورة المائدة لاوجعتك
ضربا ثم قال ان الله تبارك وتعالى يقول في كتابه يحكم به ذوا عدل منكم هديا بالغ الكعبة وهذا عبد الرحمن بن
عوف اخرجه مالك من كتاب النكاح والطلاق وعن سعيد بن المسيب ان عمر بن الخطاب قضى في المرأة اذا
تزوجها الرجل انه اذا ارخيت الستور فقد وجب عليه الصداق اخرجه مالك وعن ابي الزبير المكي ان عمر بن

الخطاب انى بنكاح لم يشهد عليه الا رجل وامرأة فقال هذا نكاح السر ولا اجيزه ولو كنت تقدمت فيه لرجمت
اخرجه مالك وعن سليمان بن يسار ان بن ابيطلحة الاسدية كانت تحت رشيد الثقفي فطلقها فنكحت في عدتها فضربها
عمر بن الخطاب وضرب زوجها بالمخفقة ضربات وفرق بينهما الحديث اخرجه مالك وعن عبد الله بن عتبة بن مسعود
ان عمر بن الخطاب سئل عن امرأة وابنتها من ملك اليمين توطأ احداهما بعد الاخرى فقال عمر ايتهما احببت حرمتا
جميعا وهي عن ذلك اخرجه مالك وعن عروة بن الزبير ان خولة بنت حكيم دخلت على عمر بن الخطاب فقالت ان
ربيعة بن اسية استمتع بامرأة مولدة فحبلت منه فخرج عمر بن الخطاب فزعا يجر رداءه فقال هذه المتعة ولو كنت تقدمت
فيها لرجمت وعن سعيد بن المسيب انه قال قال عمر بن الخطاب ايما رجل تزوج امرأة وبها جنون او جذام او برص
فمسها فلها صداقها كاملا وذلك لزوجها غرم على وليها اخرجه مالك وعن مالك انه بلغه انه كتب الى عمر بن الخطاب
من العراق ان رجلا قال لامرأته حبلك على غاربك اكتب عمر بن الخطاب الى عامله ان مروه يواقيني بمكة في الموسم
فبينما عمر يطوف بالبيت اذ لقيه الرجل فسلم عليه فقال له عمر من انت فقال انا الرجل الذي سألت ان اجلب
عليك فقال عمر ما سألك بربك هذا البيت ما اردت بقولك حبلك على غاربك فقال الرجل يا امير المؤمنين
لو استحلفني في غير هذا الموضع ما صدقتك اردت بذلك الفراق فقال عمر بن الخطاب هو ما اردت اخرجه الموطا
وعن سعيد بن المسيب ان عمر بن الخطاب قال ايما امرأة فقدت زوجها فلم تدر اين هو فانها تنتظر اربع سنين ثم
تعتد اربعة اشهر وعشرا ثم تحل اخرجه مالك وعنه انه قال قال عمر بن الخطاب ايما امرأة خلقت فحاضت حيضة
او حيضتين ثم رفعتها حيضها فانها تنتظر تسعة اشهر فان بان بها حمل فذاك والا اعتدت بعد التسعة الاشهر
ثلثة اشهر ثم حلت اخرجه مالك وعن مالك انه قال بلغني ان عمر بن الخطاب قال في المرأة يطلقها زوجها وهو غا
عنها ثم يراجعها فلا تبلغها رجعته وقد بلغها طلاقه ايا ها فتزوجت انه ان دخل بها زوجها الآخر لم يدخل لها
سبيل لزوجها الاول الذي كان طلقها اليها اخرجه في الموطا وعن الحسن عن عمر بن الخطاب ان امرأة اتته فاخبرته
ان زوجها لا يصل اليها فاجله حولا فلما انقضى الحول لم يصل اليها خيرها فاختارت نفسها ففرق بينهما
وجعلها تطليقة بائنة اخرجه احمد وعن ابن عباس قال كان الطلاق على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وابي
وسنتين من خلافة عمر طلاق الثلث واحدة فقال عمر ان الناس قد استعجلوا في امر كانت لهم فيه اناة

امضيناه عليهم فامضاه عليهم اخرجه الحاكم وعن عمر بن الخطاب انه قال لامنعن فروج ذوات الاحساب الا من
يعني كه ثبوت نكاح وي نزد قاضي
الاكفاء اخرجه محمد وعن ابراهيم ان ابا كنف طلق امرأته تطليقة ثم غاب فاشهد على رجعتها ولم يبلغها ذلك حتى
تزوجت فجاء وقد هيئت تزف الى زوجها فاتى عمر بن الخطاب رضي الله عنه فذكر ذلك له فكتب الى عامله ان
ادركها ولم يدخل بها فهو احق بها وان وجدته قد دخل بها فهي امرأته قال فوجدها ليلة البناء قد وقع عليها وهو
عند الى عامل عمر رضي الله عنه فاخبره فعلم انه جبار بائن اخرجه محمد وعن سعيد بن المسيب ان عمر بن الخطاب قام
على منبره فحمد الله واثنى عليه فقال الا لا تغالوا في صدقات النساء فانها لو كانت مكرمة في الدنيا او تقوى
اى لانها غوا في كثرة الصداق
عند الله كان اولاكم بها نبيكم صلى الله عليه وسلم ما زيدت امرأة من نسائه ولا بناته على ثنتي عشرة اوقية وذلك
اربعمائة درهم وثمانين درهما اخرجه الحاكم وعن ابي هريرة قال سمعت عمر بن الخطاب يقول ايما امرأة طلقها
زوجها تطليقة واحدة او تطليقتين ثم تركها حتى تحل وتنكح زوجا غيره فيموت عنها او يطلقها ثم ينكحها زوجها
الاول فانها تكون عنده على ما بقي من طلاقها اخرجه مالك وعن نافع عن رجل من الانصار ان عمر بن الخطاب
قال لو وضعت وزوجها على سريره لم يدفن بعد لحللت اخرجه مالك وعن سعيد بن المسيب ان عمر بن الخطاب
كان يرد المتوفى عنهن ازواجهن من البيداء ومن الحج اخرجه مالك وعن الهيثم بن ابي الهيثم عن عمر بن الخطاب
قال لو اختلست بقاص شعرها جاز نكاحك اخرجه مالك وعن عبد الله بن عمر قال جاء رجل الى عمر بن الخطاب
فقال انه كانت لي وليدة وكنت اطأها فعمدت امرأتي اليها فاوضعتها فدخلت عليها فقالت دونك فقد
ارضعتها فقال عمر اوجعها واثت جاريتك فانما الرضاعة رضاعة الصغير اخرجه مالك وعن ابراهيم ان عمر
بن الخطاب كان يقول في المرأة اذا خيرت بامر زوجها فان اختارته فهي امرأته وان اختارت نفسها فهي تطليقة
وزوجها املك بها اخرجه محمد وعن عطاء بن يسار ان معاوية بن ابي سفيان باع سقاية من ذهب او ورق
باكثر من وزنها فقال له ابو الدرداء سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم ينهى عن مثل هذا الا مثلا بمثل
فقال له معاوية ما ارى بمثل هذا باسا فقال ابو الدرداء من يعذرني من معاوية انا اخبره عن رسول الله
صلى الله عليه وسلم ويخبرني عن رأيه لا اساكنك بارض انت بها ثم قدم ابو الدرداء على عمر بن الخطاب فذكر له
ذلك فكتب عمر بن الخطاب الى معاوية ان لا تبيع مثل ذلك الا مثلا بمثل وزنا بوزن اخرجه مالك

وعن عبد الله بن عمران عمر بن الخطاب قال لا تبيعوا الذهب بالذهب الا مثلا بمثل ولا تشفوا بعضها على بعض ولا تبيعوا الورق بالورق الا مثلا بمثل ولا تشفوا بعضها على بعض ولا تبيعوا الورق بالذهب احدهما غائب والآخر ناجز وان استنظرك ان يلج بيته فلا تنظره انى اخاف عليكم الرباء والرباء هو الربوا اخرجه مالك وعن مالك بن اوس انه التمس صرفا بمائة دينار قال فدعانى طلحة بن عبيد الله فتراوضنا حتى اصطرف منى واخذ الذهب يقلبها فى يده ثم قال حتى يأتى خازنى من الغابة وعمر بن الخطاب يسمع فقال عمر لا والله لا تفارقه حتى تأخذ منه ثم قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الذهب بالورق ربا الا هاء وهاء والبر بالبر ربا الا هاء وهاء والتمر بالتمر ربا الا هاء وهاء والشعير بالشعير ربا الا هاء وهاء اخرجه مالك وعن نافع ان حكيم بن حزام ابتاع طعاما امر به عمر بن الخطاب للناس فباع حكيم الطعام قبل ان يستوفيه فبلغ ذلك عمر بن الخطاب فرده عليه وقال لا تبع طعاما ابتعته حتى تستوفيه اخرجه مالك وعن نافع عن عبد الله بن عمر ان عمر بن الخطاب قال من باع عبدا وله مال فماله للبائع الا ان يشترط المبتاع اخرجه مالك وعن ابن شهاب ان عبد الله بن مسعود ابتاع جارية من امرأته زينب الثقفية واشترطت عليه انك ان بعتها فهى لى بالثمن الذى تبيعها به فسأل عبد الله بن مسعود عن ذلك عمر بن الخطاب فقال عمر بن الخطاب لا تقربها وفيها شرط لاحد اخرجه مالك وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب قال الحكرة فى سوقنا كالعدوى فى الماشية اخرجه فى الموطا وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب قال لا يحل لاحد ان يبيع فى سوقنا الا من قد فقه فى الدين ومن لا فقه له فهو كالأعرابى الذى يأكل ولا يشبع اخرجه فى الموطا وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب قال رجال يأتون من قبل اليمن يجلبون الرقيق فمن وجدتموه قد احتكر فسوقوه الى الجلب فبيعوه كيف شاء الله اخرجه فى الموطا وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب قال لا يحتكر الا خاطئ فقيل لسعيد بن المسيب انك تحتكر قال ان معمرا الذى كان يحدث هذا عن النبى صلى الله عليه وسلم كان يحتكر اخرجه فى الموطا وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب مر بحاطب بن ابى بلتعة وهو يبيع زبيبا له بالسوق فقال له عمر اما ان تزيد فى السعر واما ان ترفع من سوقنا اخرجه فى الموطا وعن مالك انه بلغه ان عمر بن الخطاب قال فى رجل اسلف طعاما على ان يعطيه اياه فى بلد آخر فكره ذلك عمر بن الخطاب وقال فاين الحمل اخرجه فى الموطا وعامل عمر الناس على ان جاء عمر بالبذر من عنده فله الشطر وان جاءوا بالبذر فلهم كذا اخرجه البخارى تعليقا وعن ابن عمر ان النبى صلى الله عليه وسلم عامل اهل خيبر بشطر ما يخرج منها من زرع او ثمر فكان يعطى ازواجه مائة وسق ثمانون وسق تمر وعشرون وسق شعير فقسم عمر خيبر فخير ازواج النبى صلى الله عليه وسلم ان يقطع لهن من الماء والارض او يمضى لهن فمنهن من اختار الارض فمنهن من اختار الوسق فكانت عائشة اختارت الارض اخرجه البخارى وعن اسلم قال قال عمر لولا آخر المسلمين

لما فتحت قریۃ الا قسمتہا بین اہلہا کما قسم النبی صلی اللہ علیہ وسلم خیبر اخرجہ البخاری ومن عروۃ عن عائشۃ عن
النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من احیا ارضا لیست لاحد فہو احق وقال عروۃ وقضی بہ عمر فی خلافتہ اخرجہ البخاری
قال ابو عبد اللہ بلغنا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم حمی البقیع وان عمر حمی السرف والربذۃ اخرجہ البخاری فی الصحیح
وعن ابن عمر قال اصاب عمر ارضا بخیبر فاتی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال اصبت ارضا لم اصب مالا قط انفس منہ
عندی فکیف تامرنی بہ قال ان شئت حبست اصلہا وتصدق بہا فتصدق بہا عمر ان لا یباع اصلہا ولا یوہب
ولا یورث للفقراء والقربی والرقاب وفی سبیل اللہ وابن السبیل لا جناح علی من ولیہا ان یاکل منہا بالمعروف غیر
متمول اخرجہ ابو داود وعن ابراہیم عن عمر بن الخطاب انہ کان ینادی علی منبر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فی بیع امہات الاولاد انہ حرام اذا ولدت الامۃ سیدہا اعتقت ولیس علیہا بعد ذلک رق اخرجہ محمد وعن یحیی
بن سعید عن سعید بن المسیب ان عمر بن الخطاب اختصم الیہ مسلم ویہودی فرای عمر بن الخطاب ان الحق للیہودی
فقضی لہ عمر فقال لہ الیہودی واللہ لقد قضیت بالحق فضربہ عمر بن الخطاب بالدرۃ ثم قال وما یدریک فقال
الیہودی انا نجد انہ لیس قاض یقضی بالحق الا کان عن یمینہ ملک وعن شمالہ ملک یسددانہ ویوفقانہ للحق ما دام
مع الحق فاذا ترک الحق عرجا وترکاہ اخرجہ مالک وعن ربیعۃ بن ابی عبد الرحمان انہ قال قدم علی عمر بن الخطاب
رجل من اہل العراق فقال لقد جئتک لامر مالہ راس ولا ذنب فقال عمر بن الخطاب بما ہو قال شہادۃ الزور
ظہرت بارضنا فقال عمر او قد کان ذلک قال نعم قال عمر واللہ لا یوسر رجل فی الاسلام بغیر العدول اخرجہ مالک
وعن مالک انہ بلغہ ان عمر بن الخطاب قال لا یجوز شہادۃ خصم ولا ظنین اخرجہ فی الموطا وعن عبد الرحمن بن محمد
بن عبد اللہ بن عبد القاری عن ابیہ انہ قال قدم علی عمر بن الخطاب رجل من قبل ابی موسی الاشعری فسالہ
عن الناس فاخبرہ ثم قال لہ عمر بن الخطاب ہل کان فیکم من مغربۃ خبر فقال نعم رجل کفر بعد اسلامہ قال فما فعلتم
بہ قال قربناہ فضربنا عنقہ فقال عمر افلا حبستموہ ثلاثا واطعمتموہ کل یوم رغیفا واستتبتموہ لعلہ یتوب ویراجع
امر اللہ تعالی ثم قال عمر اللہم انی لم احضر ولم آمر ولم ارض اذ بلغنی اخرجہ مالک وعن سنین ابی جمیلۃ رجل من بنی
سلیم انہ وجد منبوذا فی زمان عمر بن الخطاب قال فجئت بہ الی عمر بن الخطاب فقال ما حملک علی اخذ ہذہ
النسمۃ فقال وجدتہا ضائعۃ فاخذتہا فقال عریفہ یا امیر المؤمنین انہ رجل صالح فقال عمر اذہب فہو حر ولک

و۔ ره وعیسیٰ نفقته اخرجه مالک وعن سلیمان بن یسار ان عمر بن الخطاب کان یلیط اولاد الحاضنة
بمن ادعاهم فی الاسلام فاتی رجلان کلاهما یدعی ولد امرأة فدعاهما عمر بن الخطاب قائفا فنظر الیهما فقال
القائف قد اشترکا فیه فضربه عمر بن الخطاب بالدرة ثم دعی المرأة فقال اخبرنی خبرک فقالت کان هذا
لاحد الرجلین یاتینی وهی فی ابل لاهلها فلا یفارقها حتی یظن او تظن انه قد استمر بها حبل ثم انصرف
عنها فاهرقت علیه وماتم فخلف علیها هذا الیفی الآخر فلما ادرکی من یدعیه هذا وقال فکبر القائف فقال عمر للغلام
والی ایهما شئت اخرجه مالک وعن مالک انه بلغه ان عمر بن الخطاب وعثمان بن عفان قضیا احدهما فی
امرأة نکرت رجلا لنفسها وذکرت انها حرة فولدت له اولادا فقضی ان یلحق بالذی ولدهم مسلم اخرجه فی الموطا
وعن عبد الله بن عمران عمر بن الخطاب قال ما بال رجال یطئون ولائدهم ثم یعزلون لعل احدهم ان یاتینی ولیدة
یعترف سیدها ان قد ألم بها الا الحقت به ولدها فارعوا بعد ذلک واتمروا اخرجه مالک وعنه ان عمر بن
الخطاب قال من احیی ارضا میتة فهی له اخرجه مالک وعن یحیی المازنی ان الضحاک بن خلیفة ساق خلیجا له
فی العریض واراد ان یمر به فی ارض محمد بن مسلمة فابی محمد فقال له الضحاک لم تمنعنی وهو لک منفعة تشرب به
اولا واخرا ولا یضرک فابی محمد فکلم فیه الضحاک عمر بن الخطاب فدعا عمر بن الخطاب محمد بن مسلمة فامره ان یخلی
سبیله فقال محمد لا والله فقال عمر لم تمنع اخاک ما ینفعه وهو لک نافع تسقی به اولا واخرا وهو لا یضرک فقال
محمد بن مسلمة لا والله فقال عمر والله لتمرن به ولو علی بطنک فامره عمر ان یمر به ففعل الضحاک اخرجه مالک وعن یحیی
المازنی عن ابیه انه قال کان فی حائط جد یحیی لعبد الرحمن بن عوف فاراد عبد الرحمن بن عوف ان یحول الی
ناحیة من الحائط هی اقرب الی ارضه فمنعه صاحب الحائط فکلم عبد الرحمن بن عوف عمر بن الخطاب فی ذلک فقضی عمر
لعبد الرحمن بن عوف بتحویله اخرجه مالک وعن یحیی بن عبد الرحمن بن حاطب ان رقیقا لحاطب سرقوا ناقة
رجل من مزینة فانحروها فرفع ذلک الی عمر بن الخطاب فامر عمر کثیر بن الصلت ان یقطع ایدیهم ثم قال عمر انی
اظنکم تجیعونهم ثم قال عمر والله لاغرمنک غرما یشق علیک ثم قال للمزنی کم ثمن ناقتک فقال المزنی کنت والله انحرها
من ابعاثنا منذ هم فقال عمر اعطه ثمانمائة درهم اخرجه مالک وعن عبد الرحمن بن عبد القاری ان عمر بن الخطاب قال
ما بال رجال یحملون ابنا هم علی عاتقی یسکونهما فان مات ابن احدهم قال ما لی بسبیه علم اعطاه احدا وان مات قال

ھبو لابنی قد کنت اعطیتہ ایاہ من نحل نحلہ فلم یجزہا الذی نحلہا حتی یکون ان مات ورثتہ فہی باطل اخرجہ مالک وعن ابی غطفان المری ان عمر بن الخطاب قال من وہب ہبۃ لصلۃ رحم او علی وجہ صدقۃ فانہ لا یرجع فیہا ومن وہب ہبۃ یری انہ اراد بہا الثواب فہو علی ہبتہ یرجع فیہا اذا لم یرض منہا اخرجہ مالک وعن معاویۃ بن عبد المدین بدر الجہنی ان اباہ اخبرہ انہ نزل منزلا قوم بطریق الشام فوجد صرۃ فیہا ثمانون دینارا فذکرہا لعمر بن الخطاب فقال لہ عمر عرفہا علی ابواب المسجد واذکرہا کل من یاتی من الشام سنۃ فاذا مضت السنۃ فشانک اخرجہ مالک وعن سلیمان بن یسار ان ثابت بن الضحاک الانصاری اخبرہ انہ وجد بعیرا باحرۃ فعقلہ ثم ذکر لعمر بن الخطاب فامر عمر بن الخطاب ان یعرفہ ثلث مرات فقال لہ ثابت انہ قد شغلنی عن ضیعتی فقال لہ عمر اذہب حیث وجدتہ اخرجہ مالک وعن سعید بن المسیب ان عمر بن الخطاب قال وہو مسند ظہرہ الی الکعبۃ من اخذ ضالۃ فہو ضال اخرجہ مالک وعن مالک انہ سمع ابن شہاب یقول کانت ضوال الابل فی زمان عمر بن الخطاب ابلا مؤبلۃ تناتج لا یمسہا احد حتی اذا کان زمان عثمن بن عفان امر بتعریفہا ثم تباع فاذا جاء صاحبہا اعطی ثمنہا اخرجہ فی الموطا وعن یحیی بن سعید انہ قال سمعت القاسم بن محمد یقول کانت عند عمر بن الخطاب امرأۃ من الانصار فولدت لہ عاصم بن عمر ثم ان فارقہا فجاء عمر بن الخطاب قباء فوجد ابنہ عاصما یلعب بفناء المسجد فاخذ بعضدہ فوضعہ بین یدیہ علی الدابۃ فادرکتہ جدۃ الغلام فنازعتہ ایاہ حتی اتیا ابا بکر الصدیق فقال عمر انبی وقالت المرأۃ ابنی فقال ابو بکر خلی بینہا وبینہ قال فما راجعہ عمر الکلام اخرجہ مالک وعن عمر بن عبد الرحمن بن دلاف المزنی ان رجلا من جہینۃ کان یسبق الحاج فیشتری الرواحل فیغلی اثمانہا ثم یسرع السیر فیسبق الحاج فافلس فرفع امرہ الی عمر بن الخطاب فقال اما بعد ایہا الناس فان الاسیفع اسیفع جہینۃ رضی من دینہ وامانتہ بان یقال سبق الحاج الا وانہ ادان معرضا فاصبح قد دین بہ فمن کان لہ علیہ دین فلیاتنا بالغداۃ نقسم مالہ بینہم وایاکم والدین فان اولہ ہم وآخرہ حرب اخرجہ مالک وعن مالک انہ بلغہ ان عمر بن الخطاب قوم الدیۃ علی اہل القری فجعلہا علی اہل الذہب الف دینار وعلی اہل الورق اثنی عشر الف درہم اخرجہ فی الموطا وعن عبیدۃ السلمانی عن عمر بن الخطاب قال علی اہل الورق من الدیۃ عشرۃ آلاف درہم وعلی اہل الذہب الف دینار وعلی اہل البقر مائتا بقرۃ وعلی اہل الابل مائۃ من الابل وعلی اہل الغنم الفا شاۃ وعلی اہل الحلل مائتا حلۃ اخرجہ محمد وعن ابن شہاب عن مکحول وعن عطاء

قولہ اوکیا ناس علی ان دیۃ المسلم کعرلی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مائۃ من الابل فقوم ذلک علی اہل القری الف دینار او اثنی عشر الف درہم اخرجہ النسائی وفی روایۃ لہ عن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ قال کان قیمۃ الدیۃ علی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثمانمائۃ دینار او ثمانیۃ آلاف درہم ودیۃ اہل الذمۃ یومئذ علی النصف من دیۃ المسلمین قال فکان کذلک حتی استخلف عمر فقام خطیبا فقال ان الابل قد غلت قال ففرضہا عمر علی اہل الذہب الف دینار وعلی اہل الورق اثنی عشر الفا وعلی اہل البقر مائتی بقرۃ وعلی اہل الشاۃ مائتی شاۃ وعلی اہل الحلل مائتی حلۃ قال وترک دیۃ اہل الذمۃ لم یرفعہا فیما رفع من الدیۃ رواہ فی شرح السنۃ وعن مغیرۃ بن شعبۃ قال نشد عمر الناس من سمع من النبی صلی اللہ علیہ وسلم قضی فی الجنین فقام المغیرۃ فقال قضی فیہ عبد او امۃ فنشد الناس ایضا فقام للقضی لہ فقال قضی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعبد او امۃ فنشد الناس ایضا فقام للقضی لہ فقال قضی النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی عزۃ عبد او امۃ فقلت للقضی علی فیما لا اکل ولا شرب ولا استہل ولا نطق ان تلک فہو خلیق بالبطل فہم النبی صلی اللہ علیہ وسلم بشیء منہ فقال شعر فقال عمر لولا بلغنی من قضاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم بخلاف ذلک لقضیت فیہ بغیر ما قضیت رواہ الدارمی وعن ابن شہاب ان عمر بن الخطاب نشد الناس بمنی من کان عندہ علم من الدیۃ ان یخبرنی فقام الضحاک بن سفیان الکلابی فقال کتب الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اورث امرأۃ اشیم الضبابی من دیۃ زوجہا فقال لہ عمر بن الخطاب ادخل الخباء حتی آتیک فلما انصرف عمر بن الخطاب اخبرہ الضحاک فقضی بذلک عمر بن الخطاب قال ابن شہاب وکان قتل اشیم خطأ اخرجہ مالک وعن عمرو بن شعیب ان رجلا من بنی مدلج یقال لہ قتادۃ حذف ابنہ بسیف فانعاب ساقہ فمشی فی ذلک ستۃ اشہر ثم مات فقدم سراقۃ بن جعشم علی عمر بن الخطاب فی ذلک فقال لہ عمر اعدد علی مائۃ بعیر عشرین حقۃ وعشرین جذعۃ وثلثین خلفۃ حتی اقدم علیک فلما قدم علیہ عمر اخذ من تلک الابل ثلثین حقۃ وثلثین جذعۃ واربعین خلفۃ ثم قال ابن اخو المقتول قال ما انا بفاعل فغدا فان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لیس للقاتل شیء اخرجہ مالک وعن ابراہیم ان عمر بن الخطاب اتی برجل قد قتل رجلا فدفعہ لیقتلہ فجعل اولیاء المقتول یقتلون فقال عبد اللہ بن مسعود لو کانت انفس لہم جمیعا لقتلتہم جمیعا اخرجہ سعید وعن ابن عباس ان رجلا اضجع رجلا فذبحہ فجاء یشتد بالسکین حتی یذبحہ فجاء اخو المقتول فانتزع السکین من یدہ فطعنہ فی فخذہ فمات فرفع ذلک الی عمر فقال لہ عمر ما حملک علی ما صنعت قال ذبح اخی قال فما تری قال اری ان یقتل قال ما اری ذلک علیک ان یقتلوک ان شاء اولیاء المقتول ان یقتلوک فقتلوہ فقال عمر ہذا امر قد اشترک فیہ الناس فلو علم ان اہل صنعاء شرکوا فیہ لقتلتہم جمیعا اخرجہ مالک

وعنه ان عمر بن الخطاب قال فی خطبته قبل موته ایها الناس قد سنت لکم السنن وفرضت لکم الفرائض وترکتم علی الواضحة الا ان تضلوا بالناس یمینا وشمالا وضرب باحدی یدیه علی الاخری ثم قال ایاکم ان تهلکوا عن آیة الرجم ان یقول قائل انا لا نجد حدین فی کتاب الله فقد رجم رسول الله صلی الله علیه وسلم ورجمنا والذی نفسی بیده لولا ان یقول الناس زاد عمر بن الخطاب فی کتاب الله لکتبتها الشیخ والشیخة اذا زنیا فارجموهما البتة فانا قد قرأناها اخرجه مالک وعن الشعبی عن عمر بن الخطاب قال اذا اقر الرجل بولده طرفة عین فلیس له ان ینفیه اخرجه محمد وعن صفیة بنت ابی عبید ان ابا بکر الصدیق اتی برجل قد وقع علی جاریة بکر فاجلدها ثم اعترف علی نفسه بالزنا ولم یکن احصن فامر به ابو بکر فجلد الحد ثم نفی الی فدک اخرجه مالک وعن نافع ان عبدا کان یقوم علی رقیق الخمس وانه استکره جاریة من ذلک الرقیق فوقع بها فجلده عمر بن الخطاب ونفاه ولم یجلد الولیدة لانه استکرهها اخرجه مالک وعن عبد الله بن عباس المخزومی قال امرنی عمر بن الخطاب فی فتیة من قریش فجلدنا ولائد من ولائد الامارة خمسین خمسین فی الزنا اخرجه مالک وعن ابی الزناد انه قال جلد عمر بن عبد العزیز عبدا فی فریة ثمانین قال ابو الزناد فسالت عبد الله بن عامر بن ربیعة عن ذلک فقال ادرکت عمر بن الخطاب وعثمان بن عفان والخلفاء بعدهم جرا فما رایت احدا جلد عبدا فی فریة اکثر من اربعین اخرجه مالک وعن عمرة بنت عبد الرحمن ان رجلین استبا فی زمان عمر بن الخطاب فقال احدهما لا ابوک ولا امی بزان ولا امی بزانیة فاستشار فی ذلک عمر بن الخطاب فقال قائل مدح اباه وامه وقال آخرون قد کان لابیه وامه مدح غیر هذا نری ان تجلده الحد فجلده عمر بن الخطاب الحد ثمانین اخرجه مالک وعن ربیعة بن ابی عبد الرحمن ان عمر بن الخطاب قال لرجل خرج بجاریة لامرأته معه فی سفر فاصابها فغارت امرأته فذکرت ذلک لعمر بن الخطاب فسأله عن ذلک فقال وهبتها لی فقال عمر لتاتینی بالبینة او لارمینک بالحجارة قال فاعترف امرأته انها وهبتها له اخرجه مالک وعن السائب بن یزید ان عبد الله بن عمرو الحضرمی جاء بغلام الی عمر بن الخطاب فقال له اقطع ید غلامی هذا فانه سرق فقال له عمر ماذا سرق فقال سرق مرآة لامرأتی ثمنها ستون درهما فقال عمر ارسله فلیس علیه قطع خادمکم سرق متاعکم اخرجه مالک وعن ابن عباس رضی الله عنهما قال ان الشراب کانوا یضربون علی

عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم بالایدی والنعال حتی توفی رسول الله صلی الله علیه وسلم وکانوا فی ثلاثة
ابی بکر اکثر منهم فی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال ابوبکر رضی الله عنه لو فرضنا لهم حدا فتوخی انجوا
مما کانوا یضربون فی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم فکان ابوبکر یجلدهم اربعین حتی توفی ثم قام من بعده
عمر فجلدهم کذلک اربعین حتی اتی برجل من المهاجرین الاولین وقد کان شرب فامر به ان یجلد فقال
لم تجلدنی بینی وبینک کتاب الله عزوجل فقال عمر رضی الله عنه فی ای کتاب الله تجد انی لا اجلدک فقال
ان الله تعالی یقول فی کتابه لیس علی الذین آمنوا وعملوا الصالحات جناح فیما طعموا الآیة فانا من الذین
آمنوا وعملوا الصالحات ثم اتقوا وآمنوا ثم اتقوا واحسنوا شهدت مع رسول الله صلی الله علیه وسلم بدرا
واحدا بیعة والخندق والمشاهد فقال عمر رضی الله عنه الا تردون علیه ما یقول فقال ابن عباس ان هذا
الآیات انزلت عذرا للماضین وحجة علی الباقین لان الله عزوجل یقول یا ایها الذین آمنوا انما الخمر والمیسر
والانصاب والازلام رجس من عمل الشیطان ثم قرء حتی انتهی الآیة الاخری ومن کان من الذین آمنوا
وعملوا الصالحات ثم اتقوا وآمنوا ثم اتقوا واحسنوا فان الله عزوجل قد نهی ان یشرب الخمر فقال عمر رضی
الله عنه صدقت فما ذا ترون فقال علی رضی الله عنه نری انه اذا شرب سکر واذا سکر هذی واذا هذی
افتری وعلی المفتری ثمانون جلدة فامر عمر رضی الله عنه فجلد ثمانین اخرجه الحاکم وعن سمرة الکلبی قال
ارسلنی خالد بن الولید الی عمر فاتیته وهو فی المسجد معه عثمان بن عفان وعلی وعبد الرحمن بن عوف
وطلحة والزبیر رضی الله عنهم متکئون معه فی المسجد فقلت ان خالد بن الولید ارسلنی الیک وهو یقرئک
السلام ویقول ان الناس قد انهمکوا فی الخمر وتحاقروا العقوبة فقال عمر هم هؤلاء عندک فسلهم فقال
علی نراه اذا سکر هذی واذا هذی افتری وعلی المفتری ثمانون فقال عمر ابلغ صاحبک ما قال فجلد خالد
ثمانین وجلد عمر ثمانین وکان عمر اذا اتی بالرجل القوی المنهمک فی الشرب جلده ثمانین واذا اتی بالرجل
الضعیف الذی کانت منه الزلة جلده اربعین ثم جلد عثمان ثمانین واربعین اخرجه الحاکم وعن السائب
بن یزید ان عمر بن الخطاب خرج علیهم فقال انی وجدت من فلان ریح الشراب فزعم انه شرب الطلا
وانا سائل عما شرب فان کان یسکر جلدته الحد فجلده عمر بن الخطاب الحد تاما اخرجه مالک وعن نافع بن

الدیلی ان عمر بن الخطاب استشار فی الخمر یشربہا الرجل فقال لہ علی بن ابی طالب نری ان تجلدہ ثمانین فانہ اذا شرب سکر واذا سکر ہذی واذا ہذی افتری او کما قال فجلدہ عمر ثمانین اخرجہ مالک وعن ابن شہاب انہ سئل عن حد العبد فی الخمر فقال بلغنی ان علیہ نصف حد الحر فی الخمر وان عمر بن الخطاب وعثمان بن عفان وعبد اللہ بن عمر قد جلدوا عبیدہم نصف حد الحر فی الخمر اخرجہ مالک وعن محمود بن لبید الانصاری ان عمر بن الخطاب حین قدم الشام شکی الیہ اہل الشام وباء الارض وثقلہا وقالوا لا یصلحنا الا ہذا الشراب فقال عمر اشربوا العسل فقالوا لا یصلحنا العسل فقال رجل من اہل الارض ہل لک ان نجعل للناس من ہذا الشراب شیئا لا یسکر قال نعم فطبخوہ حتی ذہب منہ الثلثان وبقی الثلث فاتوا بہ عمر فادخل فیہ عمر اصبعہ ثم رفع یدہ فتبعہا یتمطط فقال ہذا الطلاء ہذا مثل طلاء الابل فامرہم عمر ان یشربوا فقال عبادۃ بن الصامت احللتہا واللہ فقال عمر کلا واللہ اللہم انی لا احل لہم شیئا حرمت علیہم ولا احرم علیہم شیئا احللتہ لہم اخرجہ مالک وعن قیس بن حازم قال اتیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم لابایعہ فجئت وقد قبض وابو بکر قائم مقامہ فاطال الثناء واکثر البکاء قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول کفر بالعدا انتفاء من نسب وان دق وادعاء نسب لا یعرف اخرجہ الدارمی وعن ابراہیم قال قال عبد اللہ کان عمر اذا سلک طریقا وجدناہ سہلا وانہ قال فی زوج وابوین للزوج النصف وللام ثلث ما بقی اخرجہ الدارمی وعنہ عن عبد اللہ قال کان عمر اذا سلک طریقا اتبعناہ فیہ ووجدناہ سہلا وانہ قضی فی امرأۃ وابوین من اربعۃ فاعطی المرأۃ الربع وللام ثلث ما بقی وللاب باقی اخرجہ الدارمی وعن ابراہیم فی زوج وام واخوۃ لاب وام واخوۃ لام قال کان عمر وعبد اللہ وزید یشرکون قال عمر لم یزدہم الاب الا قربا اخرجہ الدارمی وعن ابن عباس وابن الزبیر ان ابا بکر جعل الجد ابا اخرجہ الدارمی وعن الشعبی قال کان عمر یقاسم الجد مع الاخ والاخوین فاذا زادوا اعطاہ الثلث وکان یعطیہ مع الولد السدس اخرجہ الدارمی وعن مروان بن الحکم ان عمر بن الخطاب لما طعن استشارہم فی الجد فقال انی کنت رایت فی الجد رایا فان رایتم ان تتبعوہ فاتبعوہ فقال لہ عثمان ان نتبع رایک فانہ اشد وان نتبع رای الشیخ فلنعم ذو الرای کان اخرجہ الدارمی وعن زید بن ثابت انہ کتب الیہ معاویۃ یسالہ

اقاویل متعلق بشرب خمر

اقاویل متعلق بفرائض

عن الجد فکتب الیہ زید بن ثابت انک کتبت الی تسألنی عن الجد واللہ اعلم وذلک مالم یکن یقضی فیہ الا الامراء یعنی الخلفاء وقد حضرت الخلیفتین قبلک یعطیانہ النصف مع الاخ الواحد والثلث مع الاثنین فان کثر الاخوۃ لم ینقصوہ من الثلث اخرجہ مالک وعن قبیصۃ بن ذویب انہ قال جاءت الجدۃ الی ابی بکر الصدیق تسألہ میراثہا فقال لہا ابوبکر مالک فی کتاب اللہ شیء وما علمت لک فی سنۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شیئا فارجعی حتی اسأل الناس فسأل الناس فقال المغیرۃ بن شعبۃ حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعطاہا السدس فقال ابوبکر ہل معک غیرک فقام محمد بن سلمۃ الانصاری فقال مثل ما قال المغیرۃ بن شعبۃ فانفذہ لہا ابوبکر الصدیق ثم جاءت الجدۃ الاخری الی عمر بن الخطاب تسألہ میراثہا فقال مالک فی کتاب اللہ شیء وما کان القضاء الذی قضی بہ الا لغیرک وما انا بزائد فی الفرائض شیئا ولکنہ ذلک السدس فان اجتمعتما فیہ فہو بینکما وایتکما خلت بہ فہو لہا اخرجہ مالک وعن زید بن اسلم ان عمر بن الخطاب سأل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن الکلالۃ فقال لہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یکفیک من ذلک الآیۃ التی انزلت فی آخر سورۃ النساء اخرجہ مالک وعن الشعبی قال سئل ابوبکر عن الکلالۃ فقال انی ساقول فیہا برأیی فان کان صوابا فمن اللہ وان کان خطأ فمنی ومن الشیطان اراہ ما خلا الوالد والولد فلما استخلف عمر قال انی لاستحی اللہ ان ارد شیئا قالہ ابوبکر اخرجہ الدارمی وعن الضحاک بن قیس ان عمر قضی فی اہل طاعون عمورس اول طاعون فی الاسلام انہم کانوا اذا کانوا من قبل الاب سوا فبنو الام اخق واذا کان بعضہم اقرب من بعض باب فہم اخق بالمال اخرجہ الدارمی وعن سلیمان بن یسار ان محمد بن الاشعث اخبرہ ان عمتہ لہ یہودیۃ او نصرانیۃ توفیت وان محمد بن الاشعث ذکر ذلک لعمر بن الخطاب وقال لہ من یرثہا فقال لہ عمر بن الخطاب یرثہا اہل دینہا ثم اتی عثمان بن عفان فسألہ عن ذلک فقال عثمان اترانی نسیت ما قال لک عمر بن الخطاب یرثہا اہل دینہا اخرجہ مالک وعن الشعبی قال کتب عمر بن الخطاب الی شریح ان لا یورث الحمیل الا بینۃ وان جارت بہ فی خرقتہا اخرجہ الدارمی وعن سعید بن المسیب یقول الی عمر بن الخطاب ان یورث احدا من الاعاجم الا احدا ولد فی العرب اخرجہ مالک وعن عبد الرحمن بن حنظلۃ الزرقی من موالی لقریش کان قد

یکل لعمت یعم
یکی رشتہ کو دوسرا
عورتوں کا مرد اسلام
اقدم وہ مرد تھی گزرہ
کہ میل کی تھی شمول کرت
بن ظہور کی دیوالی
کیا کہ دوسری بار
کہ ہست یا کہ کہ اسد
دوسرا ای کو دوسرا
پس وہ ش سوت کہ
بہ کہ کو اسلام

یقال لہ ابن مرسی انہ قال کنت جالسا عند عمر بن الخطاب فلما صلی الظہر قال یا یرفا ہلم ذلک الکتاب (نام غلام عمر فاروق) کتبہ فی شان العمۃ یسأل عنہا ویستخیر فیہا فاتی بہ یرفا فدعا بتور او قدح فیہ ماء فمحا ذلک الکتاب فیہ ثم قال لورضیک اللہ اترکک اخرجہ مالک وعن الشعبی قال عمر لا یرث قاتل خطأ ولا عمدا اخرجہ الدارمی وعن ابراہیم قال قال عمر اذا کانت الحرۃ تحت المملوک فولدت اولادا فانہ یعتق بعتق امہ وولاءہ لموالی امہ فاذا اعتق العبد حر الولاء الی موالی ابیہ اخرجہ الدارمی وعن علاء بن زیاد ان رجلا سأل عمر بن الخطاب فقال ان وارثی کلالۃ فاوصی بالنصف قال لا قال فالثلث قال لا قال فالربع قال لا قال فالخمس قال لا حتی صار الی العشر فقال اوص بالعشر اخرجہ الدارمی وعن عبد اللہ بن ابی ربیعۃ ان عمر بن الخطاب قال یحدث الرجل فی وصیتہ ما شاء وملاک الوصیۃ آخرہا اخرجہ الدارمی وعن یحیی بن سعید ان ابا بکر الصدیق بعث جیوشا الی الشام فخرج یمشی مع یزید بن ابی سفیان وکان امیر ربع من تلک الارباع فزعموا ان یزید قال لابی بکر اما ان ترکب واما ان انزل فقال ابو بکر ما انت بنازل وما انا براکب انی احتسبت خطای ہذہ فی سبیل اللہ ثم قال لہ انک ستجد قوما زعموا انہم حبسوا انفسہم فی سبیل اللہ فذرہم وما زعموا انہم حبسوا انفسہم لہ وستجد قوما فحصوا عن اوساط رؤسہم من الشعر فاضرب ما فحصوا عنہ بالسیف وانی موصیک بعشر لا تقتلن امرأۃ ولا صبیا ولا کبیرا ہرما ولا تقطعن شجرا مثمرا ولا تخربن عامرا ولا تعقرن شاۃ ولا بعیرا الا لاکلہ ولا تحرقن نخلا ولا تغرقنہ ولا تغلل ولا تجبن اخرجہ مالک وعن ابن عباس ان الخمس کان فی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی خمسۃ اسہم للہ وللرسول سہم ولذی القربی سہم وللیتامی والمساکین وابن السبیل ثلاثۃ سہم ثم قسمہ ابو بکر الصدیق وعمر الفاروق وعثمان ذو النورین رضی اللہ عنہم علی ثلثۃ اسہم وسقط سہم الرسول وسہم ذی القربی وقسم علی الثلثۃ الباقین ثم قسمہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ علی ما قسمہ علیہ ابو بکر وعمر وعثمان اخرجہ القاضی ابو یوسف فی کتاب الخراج وعن عبد الرحمن ابن ابی لیلی قال سمعت علیا یقول قلت یا رسول اللہ ان رأیت ان تولینی حقنا من الخمس فاقسمہ حیوتک کیلا ینازعنا احد بعدک فافعل قال فولانیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقسمتہ حیوتہ ثم ولانیہ ابو بکر الصدیق فقسمتہ حیوتہ ثم ولانیہ عمر بن الخطاب فقسمتہ حیوتہ حتی اذا کانت

احادیث متعلق وصایا

احادیث متعلق جہاد

احادیث متعلق خمس

آخر سنة عمر بن الخطاب رضي الله عنه فاتاه مال كثير فعزل حفنة ثم ارسل الى فقال خذ فاقسم فقلت يا
امير المؤمنين بناعنه العام غنى وبالمسلمين اليه حاجة فردوه عليهم فلما كان السنة ولم يدعنا اليه احد بعد عمر بن
الخطاب رضي الله عنه حتى قمت انا مقامي هذا فلقيني العباس بن عبد المطلب بعد خروجي من عند عمر فقال
يا علي لقد حرمتنا العذاة شيئا لا يرد علينا ابدا الى يوم القيامة اخرجه ابو يوسف وعن الزهري ان نجدة كتب
الى ابن عباس يسأله عن سهم ذوي القربى لمن هو فكتب اليه ابن عباس كنت الى تسألني عن سهم
ذوي القربى لمن هو وهو لنا وان عمر بن الخطاب دعانا الى ان ننكح منه ايامى ونقضي عنه عن مغرمنا
ويخدم منه عائلنا فابينا الا ان يسلمه لنا فابى ذلك علينا اخرجه ابو يوسف ومن حديث عائشة رضي الله عنها
قالت كانت فاطمة رضي الله عنها تسأل ابا بكر نصيبها مما ترك رسول الله صلى الله عليه وسلم من خيبر وفدك
وصدقته بالمدينة فابى ابو بكر عليها ذلك وقال ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا نورث ما تركنا صدقة
وقال لست تاركا شيئا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعمل به الا عملت به فاني اخشى ان تركت شيئا
من امره ان ازيغ فاما صدقته بالمدينة فدفعها عمر الى علي وعباس واما خيبر وفدك فامسكها عمر وقال هما
صدقة رسول الله صلى الله عليه وسلم كانتا لحقوقه التي تعروه ونوائبه وامرهما الى من ولي الامر قال فهما
على ذلك الى اليوم اخرجه البخاري ومن حديث مالك بن اوس قال عمر انشدكم بالله الذي باذنه
تقوم السماء والارض هل تعلمون ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا نورث ما تركنا صدقة يريد رسول
الله صلى الله عليه وسلم نفسه فقال الرهط قد قال ذلك فاقبل عمر على علي وعباس فقال انشدكما الله هل
تعلمان ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد قال ذلك قالا نعم قد قال ذلك قال عمر فاني احدثكم عن هذا
الامر ان الله قد خص رسوله في هذا الفيء بشيء لم يعطه احدا غيره ثم قرأ ما افاء الله على رسوله منهم الى قوله قدير
وكانت هذه خالصة لرسول الله صلى الله عليه وسلم والله ما احتازها دونكم ولا استأثر بها عليكم وقد اعطاكموها
وبثها فيكم حتى بقي منها هذا المال فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم ينفق على اهله نفقة سنتهم من هذا
المال ثم يأخذ ما بقي فيجعل مجعل مال الله فعمل رسول الله صلى الله عليه وسلم بذلك حيوته انشدكم بالله هل
تعلمون ذلك قالوا نعم فقال ابو بكر انا ولي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقبضها ابو بكر فعمل فيها بما عمل

لہ

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واللہ یعلم انہ لصادق بار راشد تابع للحق ثم توفی اللہ ابابکر فقلت انا ولی ابی بکر
فقبضتھا سنتین من امارتی اعمل فیھا بما عمل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وما عمل فیھا ابوبکر واللہ یعلم انی فیھا
لصادق بار راشد تابع للحق ثم جئتمانی تکلمانی وکلمتکما واحدۃ وامرکما واحد جئتنی یا عباس تسألنی نصیبک
من ابن اخیک وجاءنی ھذا یریدنی علیا یریدنی نصیب امرأتہ من ابیھا فقلت لکما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قال لا نورث ما ترکنا صدقۃ فلما بدا لی ان ادفعہ الیکما قلت ان شئتما دفعتھا الیکما علی ان علیکما عھد اللہ
ومیثاقہ تعملان فیھا بما عمل فیھا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وبما عمل فیھا ابوبکر وبما عملت فیھا منذ ولیتھا
فقلتما ادفعھا الینا فبذلک دفعتھا الیکما فانشدکم باللہ ھل دفعتھا الیھما بذلک قال الرھط نعم ثم اقبل علی
علی وعباس فقال انشدکما باللہ ھل دفعتھا الیکما بذلک فالا نعم قال فتلتمسان منی قضاء غیر ذلک فوا للہ
الذی باذنہ تقوم السماء والارض لا اقضی فیھا قضاء غیر ذلک فان عجزتما عنھا فادفعاھا الی فانی اکفیکماھا
اخرجہ البخاری وعن ابی یوسف عن غیر واحد من علماء اھل المدینۃ فی قصۃ وضع الخراج علی اھل العراق
والشام ان اھل الشام والعراق اکثروا علی عمر وقالوا لا تکف ما افاء اللہ علینا باسیافنا علی قوم لم یحضروا
ولم یشھدوا ولا بناء قوم ولا بنائھم ولم یحضروا وکان عمر لا یرید علی ان یقول ھذا رأیی قالوا فاستشر قال
فاستشار المھاجرین الاولین فاختلفوا فاما عبد الرحمن بن عوف فکان رأیہ ان یقسم لھم حقوقھم ورأی
عثمان وعلی وطلحۃ رای عمر رضی اللہ عنھم فارسل الی عشرۃ من الانصار خمسۃ من الاوس وخمسۃ من
الخزرج من کبرائھم واشرافھم فلما اجتمعوا حمد اللہ واثنی علیہ بما ھو اھلہ ومستحقہ ثم قال انی لم ارد عجلکم الا لان
تشرکوا فی امانتی فیما حملت من امورکم فانی واحد کاحدکم وانتم الیوم تقرون بالحق خالفنی من خالفنی ووافقنی
من وافقنی اریدان تتبعوا الذی ھو ھوای معکم من اللہ کتاب ینطق بالحق فواللہ لئن کنت نطقت
بامر اریدہ ما اردت بہ الا الحق قالوا قد نسمع یا امیر المومنین قال قد سمعتم کلام ھؤلاء القوم الذین زعموا
انی اظلمھم حقوقھم وانی اعوذ باللہ ان ارکب ظلما لئن کنت ظلمتھم شیئا ھو لھم واعطیتہ غیرھم لقد شقیت ولکن
رأیت انہ لم یبق شیء یفتح بعد ارض کسری وقد غنمنا اللہ اموالھم وارضھم وعلوجھم فقسمت ما غنموا من مال
اورثہ بین اھلہ واخرجت الخمس فوجھتہ علی وجھہ وانا فی توجیہ ورایت ان احبس الارضین بعلوجھا

وانتم عليهم فيما اخرج وفي رقابهم الجزية يؤدونها فيكون شيئا للمسلمين للمقاتلة والذرية ولمن يأتي بعدهم
ارأيتم هذه الثغور بدا لها من رجال يلزمونها ارأيتم هذه المدن العظام بالشام والجزيرة والكوفة والبصرة ومصر
لها من ان تشحن بالجيوش وادرار العطاء عليهم فمن اين يعطى هؤلاء اذا قسمت الارضين والعلوج فقال
جميعا الرأي رأيك فنعم ما قلت وما رأيت ان لم تشحن هذه الثغور وهذه المدن بالرجال ويجري عليهم
ما يقوون به يرجع اهل الكفر الى مدنهم فقال قد بان لي الامر فمن رجل له جزاء وعقل يضع الارض سواء
ويضع على العلوج ما يحتملون فاجتمعوا له على عثمان بن حنيف وقالوا له بنشئة الى اهم من ذلك فان له
بصرا وعقلا وتجربة فاسرع اليه عمر فولاه مساحة ارض السواد فادت جباية سواد الكوفة قبل ان يموت
عمر بعام مائة الف الف والدرهم يومئذ درهم ودانقان ونصف كانت الدراهم يومئذ وزن الدرهم مثقال
وزن المثقال اخرجه في كتاب الخراج ومن حبيب بن ابي ثابت ان اصحاب رسول الله صلى الله عليه
وسلم وجماعة المسلمين ارادوا عمر بن الخطاب ان يقسم الشام كما قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم خيبر فكان
اشد الناس عليه في ذلك الزبير بن العوام وبلال بن رباح فقال عمر فما اترك من بعدكم من المسلمين لا شيء
لهم ثم قال اللهم اكفني بلالا واصحابه قال فرأى المسلمون ان الطاعون الذي اصابهم بعمواس كان عن
دعوة عمر قال وتركهم عمر ذمة يؤدون الخراج الى المسلمين اخرجه ابو يوسف وعن مالك بن اوس بن الحدثان
قال ذكر عمر بن الخطاب يوما الفيء فقال ما انا احق لهذا الفيء منكم وما احد منا باحق به من احد الا انا على منازلنا
من كتاب الله عز وجل وقسم رسوله فالرجل وقدمه والرجل وبلاؤه والرجل وعياله والرجل وحاجته
اخرجه ابو داود وعنه قال قرأ عمر بن الخطاب انما الصدقات للفقراء والمساكين والعاملين حتى بلغ عليم
حكيم فقال هذه لهؤلاء ثم قرأ واعلموا انما غنمتم من شيء فان لله خمسه والرسول حتى بلغ وابن السبيل ثم
قال هذه لهؤلاء ثم قرأ ما افاء الله على رسوله من اهل القرى حتى بلغ للفقراء ثم قرأ والذين جاؤا من بعدهم
ثم قال هذه استوعبت المسلمين عامة فلئن عشت فليأتين الراعي وهو بسرو حمير نصيبه منها لم يعرق فيها
جبينه رواه في شرح السنة وعن ابراهيم بن عبد الرحمن بن عوف قال لما اتى عمر بكنوز كسرى قال له عبد الله
بن ارقم الزهري الا تجعلها في بيت المال حتى تقسمها فقال لا اظلها سقف حتى امضيها فامر بها فوضعت

فی مسجد المسجد وبانوا لحیرسوبها فلما اصبح امرها فکشف عنها فرای فیها من الحجارة والبیضاء ما یکیده تیتا لا یمنه
البصر قال فبکی عمر فقال له عبد الرحمن بن عوف ما یبکیک یا امیر المؤمنین فوالله ان کان هذا الیوم یوم شکر و
یوم سرور و یوم فرح فقال عمر کلا ان هذا لم یعطه قوم قط الا القی بینهم العداوة والبغضاء ثم قال اکیل لهم بالصاع
او مخنوفة فقال علی بل استاثم ثم دعا حسن بن علی اکل الناس فحثی له ثم دعا حسینا ثم اعطی الناس دون
الدواوین وفرض للمهاجرین لکل رجل منهم خمسة آلاف درهم فی کل سنة وللانصار لکل واحد منهم اربعة آلاف
درهم وفرض لازواج النبی لکل امراة منهن اثنی عشر الف درهم الا صفیة وجویریة لکل واحدة منهما ستة آلاف
درهم قال معمر عن الزهری وقتادة قالا فرض عمر لاهل بدر للمهاجرین منهم لکل رجل ستة آلاف درهم اخرجه
البغوی فی شرح السنة وعن ابی جعفر محمد بن علی ان عمر لما دون الدواوین قال بمن ترون ان ابدا فقیل
له ابدا بالاقرب فالاقرب یک قال بل ابدا بالاقرب فالاقرب فالاقرب برسول الله صلی الله علیه
وسلم قال معمر عن هشام بن عروة عن ابیه قال لما الزبیر نفسه من الدیوان حین قتل عمر ومحی عبد الله
بن الزبیر نفسه حین قتل عثمان رواه الیعقوبی فی شرح السنة واما ترتیب کردن شیخین صحابه و سائر امت
را بر منهاج ترتیب آنحضرت صلی الله علیه وسلم پس طول وعرضی دارد که این اوراق متحمل آن نمیتواند
شد لیکن ناچار است از ذکر بعض احادیث که شواهد این معنی باشند پس از جمله ترتیب صدیق عمر فاروق
را تشدید کردن در قتال اهل ردت عن ابی هریرة قال لما توفی رسول الله صلی الله علیه وسلم وکان
ابو بکر وکفر من کفر من العرب فقال عمر کیف تقاتل الناس وقد قال رسول الله صلی الله علیه وسلم امرت
ان اقاتل الناس حتی یقولوا لا الله الا الله فمن قالها فقد عصم منی ماله ونفسه الا بحقه وحسابه علی الله فقال
والله لاقاتلن من فرق بین الصلوة والزکوة فان الزکوة حق المال والله لو منعونی عناقا کانوا یؤدونها
الی رسول الله صلی الله علیه وسلم لقاتلتهم علی منعها قال عمر فوالله ما هو الا ان قد شرح الله صدر ابی بکر فعرفت انه الحق اخرجه البخاری
وعن عمر ذکر عنده ابو بکر فبکی فقال وددت ان عملی کله مثل عمله یوما واحدا من ایامه ولیلة واحدة من لیالیه فذکر لیلة الغار
قال وایامه فلما قبض رسول الله صلی الله علیه وسلم ارتدت العرب وقالوا لا نؤدی زکوة فقال لو
منعونی عقالا لجاهدتهم علیه فقلت یا خلیفة رسول الله تالف الناس وارفق بهم فقال اجبار فی الجاهلیة

وخوارفی الاسلام انہ قد انقطع الوحی وتم الدین انتقص وانا حی رواہ رزین وعن ابن عمر قال لما قبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان ابوبکر فی ناحیۃ المدینۃ فجاء فدخل علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مسجی فوضع فاہ علی جبین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فجعل یقبلہ ویبکی ویقول بابی انت وامی طبت حیا وطبت میتا فلما خرج مر بعمر بن الخطاب وہو یقول مات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ولا یموت حتی یقتل المنافقین وحتی یخزی اللہ المنافقین قال وکانوا قد استبشروا بموت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرفع ورہم فقال یا ایہا الرجل اربع علی نفسک فان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قد مات الم تسمع اللہ یقول انک میت وانہم میتون وقال وما جعلنا لبشر من قبلک الخلد افان مت فہم الخالدون قال ثم اتی بمنبر فصعدہ فحمد اللہ واثنی علیہ ثم قال ایہا الناس الا کان محمد الہکم الذی تعبدون فان الہکم قد مات وان کان الہکم الذی فی السماء فان الہکم لم یمت ثم تلا وما محمد الا رسول قد خلت من قبلہ الرسل افان مات او قتل انقلبتم علی اعقابکم حتی ختم الآیۃ ثم نزل وقد استبشر المسلمون بذلک واشتد فرحہم واخذت المنافقین الکآبۃ قال عبد اللہ بن عمر فوالذی نفسی بیدہ فکانما کانت علی وجوہنا اغطیۃ فکشفت اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن زید بن الحارث عن ابن سابط قال لما حضرت ابا بکرا الوفاۃ ارسل الی عمر یستخلفہ فقال الناس نستخلف علینا قفاظا غلیظا ولو قد ملکنا کان افظ واغلظ فماذا القول لربک اذا لقیتہ وقد استخلفت علینا عمر قال اجلسونی فبالی اقول اللہم امرت خیرا بک ثم ارسل الی عمر فقال انی اوصیک بوصیۃ ان حفظتہا ان لہ علیک حقا فی اللیل لا یقبلہ فی النہار وحقا فی النہار لا یقبلہ فی اللیل وانہ لا یقبل نافلۃ حتی تؤدی الفریضۃ وانما خفت موازین من خفت موازینہ یوم القیمۃ باتباعہم الباطل فی الدنیا وخفتہ علیہم وحق المیزان ان لا یوضع فیہ الا الباطل ان یکون خفیفا وانما ثقلت موازین من ثقلت موازینہ یوم القیمۃ باتباعہم الحق فی الدنیا وثقلہ علیہم وحق المیزان ان لا یوضع فیہ الا الحق ان یکون ثقیلا فان انت حفظت وصیتی ہذہ فلا یکونن غائب احب الیک من الموت ولا بد منہ وان انت ضیعت قولی ہذا فلا یکن البغض الیک من الموت ولن تعجزہ اخرجہ ابو یوسف ورواہ ابن ابی شیبۃ عن زید ولم یذکر ابن سابط وفی روایۃ الم تران اللہ ذکر اہل الجنۃ بصالح ما عملوا وتجاوز عن سیئاتہم فیقول القائل انا ابلغ ہؤلاء ذکر اہل النار بسیئ ما عملوا

لہ
موضع قفا فاغلظت
علیہ الجہم علی وجوہہ
علی بحث اوراسل

ورد عليهم صالح ما عملوا فيقول القائل انا خير من هؤلاء وذكر آية الرحمة وآية العذاب فيكون المؤمن راغبا راهبا
ولا تمنى على الله غير الحق ولا يلقى بيده الى التهلكة فان انت حفظت قولي هذا فلا يكن غائب احب اليك من
الموت ولا بد لك منه وان انت ضيعت قولي هذا فلا يكن غائب ابغض اليك منه ولن تعجزه اخرجه في
مصنفه وعن اسمار بنت عميس وقال له يا ابن الخطاب الى كم استخلفك نظرا لما خلفت ورائي وقد صحبت
رسول الله صلى الله عليه وسلم فرأيت من اثرته نفسه واهلنا على اهله حتى ان كنا لنظل نهدى الى اهله
من فضول ما يأتينا عنه وقد صحبتني فرأيتني انما اتبعت سبيل من كان قبلي والله ما نمت فحلمت ولا توهمت
فسهوت واني لعلى السبيل ما زغت وان اول ما احذرك يا عمر نفسك ان لكل نفس شهوة فاذا اعطيتها
تمادت في غيها واحذرك هؤلاء النفر من اصحاب محمد صلى الله عليه وسلم الذين قد انتفخت اجوافهم ولطحت الصنام
واحب كل امر منهم لنفسه وان لهم نخيرة عند زلة واحد منهم فاياك ان تكون واعلم انهم لن يزالوا منك خائفين
ما خفت الله لك مستقيمين ما استقامت طريقتك هذه وصيتي اقرأ عليك السلام اخرجه ابو يوسف وعن
عبد الله بن حكيم قال خطبنا ابو بكر رض فقال اما بعد فاني اوصيكم بتقوى الله وان تثنوا عليه ما هو اهله وان
تخلطوا الرغبة بالرهبة وتجمعوا الالحاف بالمسئلة فان الله اثنى على زكريا واهل بيته فقال انهم كانوا يسارعون
في الخيرات ويدعوننا رغبا ورهبا وكانوا لنا خاشعين ثم اعلموا عباد الله ان الله قد ارتهن بحقه انفسكم واخذ
على ذلك مواثيقكم واشترى منكم القليل الفاني بالكثير الباقي هذا كتاب الله فيكم لا تفنى عجائبه ولا يطفى
نوره فصدقوا بقوله وانتصحوا كتابه واستبصروا فيه ليوم الظلمة فانما خلقكم للعبادة ووكل بكم الكرام الكاتبين
يعلمون ما تفعلون ثم اعلموا عباد الله انكم تغدون وتروحون في اجل قد غيب عنكم علمه فان استطعتم ان
تنقضي الآجال وانتم في عمل الله فافعلوا ولن تستطيعوا ذلك الا بالله فسابقوا في مهل آجالكم قبل ان
تنقضي فيرهقكم على اسوء اعمالكم فان اقواما جعلوا آجالهم لغيرهم ونسوا انفسهم فانهاكم ان تكونوا امثالهم
فالرحا الرحا النجا النجا فان وراءكم طالبا حثيثا مره سريع اخرجه ابو يوسف وابن ابي شيبة وعن انس قال كان
ابو بكر يخطبنا فيذكر بدء خلق الانسان فيقول خلق من مجرى البول من ثم فيذكر حتى تتقذر لحد ما نفسه
اخرجه ابن ابي شيبة وعن عرفجة السلمي قال قال ابو بكر ابكوا فان لم تبكوا فتباكوا اخرجه ابن ابي شيبة وعن

عثمان بن عفان ان رجالا من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم حین توفی النبی صلی اللہ علیہ وسلم جزعوا
علیہ حتی کاد بعضہم یوسوس قال عثمان فکنت منہم فبینا انا جالس فی ظل اطم من الاطام مر علی عمر فسلم علی
فلم اشعر انہ مر ولا سلم فانطلق عمر حتی دخل علی ابی بکر فقال الا تعجب ان عمر مر بی فسلم علی ولم یرنی
فلم یرد علی السلام واقبل ہو وابو بکر فی ولایۃ ابی بکر حتی سلما علی جمیعا ثم قال ابو بکر جاءنی اخوک عمر فذکر
انہ مر علیک فسلم فلم ترد علیہ السلام فما الذی حملک علی ذلک قال قلت ما فعلت قال عمر بلی واللہ لقد
فعلت ولکنہا غفلۃ یا بنی امیۃ قال قلت واللہ ما شعرت انک مررت ولا سلمت قال ابو بکر صدق
عثمان وقد شغلک من ذلک امر فقلت اجل قال ما ہو فقال عثمان توفی اللہ تعالی عز وجل نبیہ
صلی اللہ علیہ وسلم قبل ان نسألہ عن نجاۃ ہذا الامر قال ابو بکر قد سالت عن ذلک قال فقمت الیہ فقلت
لہ بابی انت وامی انت احق بہا قال ابو بکر قلت یا رسول اللہ ما نجاۃ ہذا الامر فقال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم من قبل منی الکلمۃ التی عرضت علی عمی فردہا علی فہی لہ نجاۃ اخرجہ احمد وعن عائشۃ زوج
النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان فاطمۃ بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سألت ابا بکر بعد وفاۃ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ان یقسم لہا میراثہا مما ترک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مما افاء اللہ علیہ فقال لہا
ابو بکر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لا نورث ما ترکنا صدقۃ قال فغضبت فاطمۃ فہجرت
ابا بکر فلم تزل مہاجرۃ حتی توفیت قال وعاشت بعد وفاۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ستۃ اشہر
قال وکانت فاطمۃ تسأل ابا بکر نصیبہا مما ترک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من خیبر وفدک وصدقتہ
بالمدینۃ فابی ابو بکر علیہا ذلک وقال لست تارکا شیئا کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یعمل بہ الا
عملت بہ وانی اخشی ان ترکت شیئا من امرہ ان ازیغ فاما صدقتہ بالمدینۃ فدفعہا عمر الی علی
وعباس فغلبہ علیہا علی وامامخیبر وفدک فامسکہما عمر وقال ہما صدقۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
کانتا لحقوقہ التی تعروہ ونوائبہ وامرہما الی من ولی الامر قال فہما علی ذلک الیوم اخرجہ احمد وعن ابی وائل
البجلی عن ابی بکر الصدیق قال سمعتہ یخطب الناس مرۃ حین استخلف فقال ان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قام عام الاول مقامی ہذا وبکی ابو بکر فقال اسأل اللہ العفو والعافیۃ فان الناس لم یعطوا

بعد اليقين شيئا خيرا من العافية وعليكم بالصدق فانه في الجنة وايا كم والكذب فانه مع الفجور وهما في النار
ولا تقاطعوا ولا تباغضوا ولا تحاسدوا ولا تدابروا وكونوا اخوانا كما امركم الله عز وجل اخرجه احمد وعن علي
قال كنت اذا سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم حديثا ينفعني الله بما شاء منه واذا حدثني عنه غيري
استحلفته فاذا حلف لي صدقته وان ابا بكر حدثني وصدق ابو بكر انه سمع النبي صلى الله عليه وسلم قال ما من
رجل يذنب ذنبا فيتوضأ ويحسن الوضوء ثم يصلي ويقال سفيان ثم يصلي ركعتين فيستغفر الله
عز وجل الا غفر له اخرجه احمد وعن ابي برزة الاسلمي انه قال كنا عند ابي بكر الصديق في عمله فغضب على
رجل من المسلمين فاشتد غضبه عليه جدا فلما رأيت ذلك قلت يا خليفة رسول الله اضرب عنقه فلما
ذكرت القتل صرف عن ذلك الحديث اجمع الى غير ذلك من النحو فلما تفرقنا ارسل الي بعد ذلك ابو بكر الصديق
فقال يا ابا برزة ما قلت قال ونسيت الذي قلت وقلت ذكرنيه قال اما تذكر ما قلت قال قلت
لا والله قال اراك حين رأيتني غضبت على الرجل فقلت واضرب عنقه يا خليفة رسول الله صلى الله
عليه وسلم اما تذكر ذلك او كنت فاعلا ذاك قال قلت نعم والله بدا والآن ان امرتني فعلت قال
ويحك او ويلك ان تلك والله رباهي لاحد بعد محمد صلى الله عليه وسلم اخرجه احمد وعن الحسن البصري ان رجلا
قال لعمر بن الخطاب اتق الله يا عمر فاكفهر عليه فقال له قائل اسكت فقد اكثرت فقال له عمر دعه لا خير فيهم
ان لم يقولوا لنا ولا خير فينا ان لم تقبل واوشك ان ترد على قائلها اخرجه ابو يوسف وعن ابي المليح
بن اسامة الهذلي قال خطب عمر بن الخطاب فقال يا ايها الرعاء ان لنا عليكم حق النصيحة بالغيب والمعونة
على الخير ايها الرعاء انه ليس من علم احب الى الله ولا اعم نفعا من حلم امام ورفقه وليس من جهل ابغض الى الله
ولا اعم ضررا من جهل امام وخرقه وانه من يأخذ بالعافية فيما بين ظهرانيه يعطى العافية من فوقه اخرجه ابو يوسف
وعن ابن عباس قال دخلت على امير المؤمنين عمر حين طعن فقلت ابشر يا بخته يا امير المؤمنين اسلمت
حين كفر الناس وجاهدت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم حين خذله الناس وقبض رسول الله صلى الله عليه وسلم
وهو عنك راض ولم تختلف في خلافتك اثنان وقتلت شهيدا فقال اعدد علي فاعددت عليه فقال والله
الذي لا اله غيره لو ان لي ما على الارض من صفراء وبيضاء لافتديت به من هول المطلع اخرجه ابو يوسف

ومن عطاء الخراسانی قال خطب عمر الناس فحمد اللہ واثنی علیہ ثم قال اما بعد فانی اوصیکم بتقوی اللہ الذی
یبقی ویہلک من سواہ الذی بطاعتہ ینفع اولیاءہ وبمعصیتہ یضر اعداءہ کما لیس لہا لک ہالک معذرۃ فی تعمد
ضلالۃ حسبما ہدی ولا فی ترک حق حسبہ ضلالۃ وان احق ما تعاہد الراعی من رعیتہ قعاہد بہم بالذی یسلمکم
فی وظائف دینہم الذی ہداہم اللہ لہ وانما علینا ان نامرکم بما امرکم اللہ بہ من طاعتہ وان ننہاکم عما نہاکم اللہ
عنہ من معصیتہ وان نقیم امر اللہ فی قریب الناس وبعیدہم ولا نبال علی من نال الخلق الا وان اللہ فرض الصلوٰۃ
وجعل لہا شروطا فمن شروطہا الوضوء والخشوع والرکوع والسجود واعلموا ایہا الناس ان الطمع فقر وان
الیاس غنی وفی العزلۃ راحۃ من خلطاء السوء واعلموا انہ من لم یرض عن اللہ فیما کرہ من قضائہ لم یؤد
الیہ واجب کنہ شکرہ واعلموا ان للہ تعالی عبادا یمیتون الباطل بہجرہ ویحیون الحق بذکرہ رغبوا ورہبوا
فرہبوا ان خافوا فلایاسوا فالبصر وامن الیقین مالم یعاینوا فخلصوا بما لم یزایلوا اخلصہم الخوف فجروا ما انقطع
عنہم الحیوۃ علیہم نقمۃ والموت لہم کرامۃ اخرجہ ابو یوسف وعن زید الیامی قال لما اوصی عمر قال یا وصی الخلیفۃ
من بعدی تبقوی اللہ واوصیہ بالمہاجرین الاولین ان یعرف لہم حقہم وکرامتہم واوصیہ بالانصار الذین
تبوؤا الدار والایمان ان یقبل من محسنہم ویتجاوز عن مسیئہم واوصیہ باہل الامصار فانہم ردء الاسلام
وغیظ العدو وجباۃ المال ان لا یوخذ منہم الا فضلہم عن رضاہم واوصیہ بالاعراب فانہم اصل العرب
ومادۃ الاسلام ان یوخذ من حواشی اموالہم فیرد علی فقرائہم واوصیہ بذمۃ اللہ وذمۃ رسولہ ان یوفی لہم
بعہدہم وان یقاتل من وراءہم ولا یکلفوا فوق طاقتہم اخرجہ ابو یوسف وعن معدان بن ابی طلحۃ ان
عمر خطب یوم جمعۃ فذکر نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وذکر ابا بکر وقال انی قد رایت دیکا قد نقرنی وان اللہ
لم یکن لیضیع دینہ ولا خلافتہ والذی بعث بہ نبیہ صلی اللہ علیہ وسلم فان عجل بی امر فالخلافۃ شوری بین
ہؤلاء الستۃ الذین توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو عنہم راض وانی قد علمت ان قوما سیطعنون
فی ہذا الامر امضرتہم بیدی ہذہ علی الاسلام فان فعلوا فاولئک اعداء اللہ الکفرۃ والضلال وانی
لا ادع بعدی شیئا اہم الی من الکلالۃ وما اغلظ لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی شیء ما عاجبنی یلفظ
الی فی الکلالۃ وما راجعتہ فی شیء ما راجعتہ فی الکلالۃ حتی طعن باصبعہ فی صدری وقال یا عمر الا تکفیک آیۃ

السيف التي في آخر سورة النساء فان اعش اقض فيها قضية تقضي بها من يقرء القرآن ومن لا يقرء القرآن ثم قال اللهم اني اشهدك على امراء الانصار فانما بعثتهم ليعلموا الناس دينهم وسنة نبيهم صلى الله عليه وسلم ويقسموا فيهم فيئهم ويعدلوا عليهم ويرفعوا الي ما اشكل عليهم من امرهم ايها الناس انكم تاكلون شجرتين لا اراهما الا خبيثتين لقد رايت رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا وجد ريحهما من الرجل في المسجد امر به فاخذ بيده فاخرج الى البقيع ومن اكلهما فليمتهما طبخا اخرجه احمد وعن خالد بن معدان قال دخل عبد الله بن الاهتم على عمر بن عبد العزيز مع العامة فلم يجا عمر الا وهو بين يديه يتكلم فحمد الله واثنى عليه ثم قال اما بعد فان الله خلق الخلق غنيا عن طاعتهم آمنا لمعصيتهم والناس يومئذ في المنازل والمرائي مختلفون فالعرب بشر تلك المنازل اهل الحجر واهل الوبر واهل الدير يحتابذونهم طيبات الدنيا وخاء عيشها لا يسألون الله جنة ولا يتلون له كتابا ميتهم في النار وحيهم اعمى الحس مع ما لا يحصى من المرغوب عنه والمزهود فيه فلما اراد الله ان ينشر عليهم رحمته بعث اليهم رسولا من انفسهم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمومنين رؤف رحيم صلى الله تعالى عليه وعليهم السلام ورحمة الله وبركاته فلم يمنعهم ذلك ان جرحوه في جسمه ونقبوه في رسمه ومعه كتاب من الله ناطق لا يقوم الا باذنه ولا يرحل الا باذنه ولا يقدم ولا يوخر الا باذنه فلما امر بالنهضة وحمل على الجهاد انبسط لامر الله لوثته فابلج الله حجته واجاز كلمته واظهر دعوته وفارق الدنيا نقيا نقيا ثم قام بعده ابو بكر فسلك سنته واخذ سبيله وارتدت العرب او من فعل ذلك منهم فابى ان يقبل منهم بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم الا الذي كان قابلا ان تنزع السيوف من اغمادها واوقد النيران في شعلها ثم نكب بابل الحق اهل الباطل فلم يبرح يقطع اوصالهم ويبقي الارض ديارهم حتى ادخلهم في الذي خرجوا منه وقرهم بالذي نفروا عنه وقد كان اصاب من مال الله بكرايره تقوى عليه وحشيته ارضعت ولدا له فراى ذلك عند موته غصة في حلقه فادى ذلك الى الخليفة من بعده وفارق الدنيا نقيا نقيا على منهاج صاحبه ثم قام بعده عمر بن الخطاب فمصر الامصار وخلط الشدة باللين وشمر عن ذراعيه وشمر عن ساقيه واعد للامور اقرانها وللحرب آلتها فلما اصاب قين المغيرة بن شعبة امر ابن عباس يسال الناس هل يشتبون قاتله فلما قيل قين المغيرة بن شعبة استهل يحمد ربه ان لا يكون اصاب

ذوق فی الغنی فتجح علیہ بانہ انما استحل منہ بما استحل من حسنہ وقد کان اصاب من مال اللہ بسبعۃ وثمانین الفا
فکسر بابہ وکرہ بہا کفالہ اولاد فاذا بالی الخلیفۃ من بعدہ وفارق الدنیا تقیا نقیا علی منہاج صاحبہ
ثم انک یا عمر بنی الدنیا ولدتک امک وما لک تمہدہا ونبت فیہا تلتمس امنطانہا فانیا وتبتنی ابقیتہا حیث
الفانیا الدہر بتہا وجنوتہا وقذفتہا الا ما تزودت منہا فالحمد للہ الذی جلاہا بک جوبتہا وکشف بک کربتہا
فامض ولا تلتفت فانہ لا یغر علی الحق شئی ولا یمیل علی الباطل شئی اقول قولی ہذا واستغفر اللہ لی
وللمومنین والمومنات قال ابو ایوب فکان عمر بن عبد العزیز یقول فی الشئی قال لی ابن الاہتم امض
ولا تلتفت اخرجہ الدارمی وعن سالم بن عبد اللہ رانہ قال دخل رجل من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم المسجد یوم الجمعۃ وعمر بن الخطاب یخطب فقال عمر ایۃ ساعۃ ہذہ فقال یا امیر المومنین انقلبت
من السوق فسمعت النداء فما زدت علی ان توضات فقال عمر الوضوء ایضا وقد علمت ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم کان یامر بالغسل اخرجہ مالک واصحاب بہم حدیث تقدم تفسیرہ وہذا یدل بانکہ مراد ان ہذا
بہم حضرت عثمان است وعن عمرو بن میمون الاودی ان عمر بن الخطاب لما حضر قال ادعوا لی
علیا وطلحۃ والزبیر وعثمان وعبد الرحمن بن عوف وسعدا قال فلم یکلم احدا منہم الا علیا وعثمان فقال
یا علی لعل ہؤلاء القوم یعرفون لک قرابتک وما اتاک اللہ من العلم والفقہ فاتق اللہ وان ولیت
ہذا الامر فلا ترفعن بنی فلان علی رقاب الناس وقال لعثمان یا عثمان ان ہؤلاء القوم لعلہم یعرفون
لک صہرک من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وسنک وسرنک فان انت ولیت ہذا الامر فاتق اللہ
ولا ترفعن بنی فلان علی رقاب الناس فقال ادعوا لی صہیبا فقال صل بالناس ثلثا ویجتمع ہؤلاء الرہط
فلیما فان اجمعوا علی رجل فاشر برؤسہم فلما بایع ذلک عمر بن الخطاب خرج حتی دخل علی فاطمۃ فقال یا
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واللہ ما من الخلق احد احب الینا من ابیک وما من احد احب الینا بعد ابیک
منک وایم اللہ ذلک بانی ان اجتمع ہؤلاء النفر عندک ان امر بہم ان یحرق علیہم البیت قال فلما خرج

عمر بارد یا فقالت تعلمون ان عمر قد جارنی وقد حلف بالله لئن عدتم لیحرقن علیکم البیت وایم الله لیمضین لما حلف علیه فانصرفوا راشدین فروا رایکم ولا ترجعوا الی فانصرفوا عنها فلم یرجعوا الیها حتی بایعوا لابی بکر اخرجه ابن ابی شیبة وعن اسلم مولی عمر ان عمر بن الخطاب رای علی طلحة بن عبید الله ثوبا مصبوغا وهو محرم فقال عمر ما هذا الثوب المصبوغ یا طلحة فقال طلحة یا امیر المومنین انما هو مدر فقال عمر انکم ایها الرهط ائمة یقتدی بکم الناس فلو ان رجلا جاهلا رای هذا الثوب لقال ان طلحة بن عبید الله کان یلبس الثیاب المصبغة فی الاحرام فلا تلبسوا ایها الرهط شیئا من هذه الثیاب المصبغة اخرجه مالک وعن جابر بن عبد الله قال سمعت عمر بن الخطاب یقول لطلحة بن عبید الله مالی اراک قد شعثت واغبررت منذ توفی رسول الله صلی الله علیه وسلم لعلک سارک یا طلحة امارة ابن عمک قال معاذ الله انی لاجدرکم ان لا افعل ذلک انی سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول انی لاعلم کلمة لا یقولها رجل عند ما حضرت الموت الا وجد روحه لها روحا حین یخرج من جسده وکانت له نورا الیوم القیمة فلم اسال رسول الله صلی الله علیه وسلم عنها ولم یخبرنی بها فذلک الذی دخلنی قال عمر فانا اعلمها قال فلله الحمد فما هی قال هی الکلمة التی قالها لعمه لا الا الله قال طلحة صدقت اخرجه احمد وعن عبد الله بن عباس فی قصة سرغ فقاوی عمر بن الخطاب انی مصبح علی ظهر فاصبحوا علیه فقال ابو عبیدة افرارا من قدر الله فقال عمر لو غیرک قالها یا ابا عبیدة نعم نفر من قدر الله الی قدر الله ارایت لو کانت لک ابل فهبطت وادیا له عدوتان احدیهما خصبة والاخری جدبة الیس ان رعیت الخصبة رعیتها بقدر الله وان رعیت الجدبة رعیتها بقدر الله اخرجه مالک وعن عیاض بن رفاعة قال بلغ عمر ان سعدا المانی القصر قال انقطع الصعوبة فبعث الیه محمد بن مسلمة فلما قدم اخرج زنده واورى ناره واتباع حطبا بدرهم وقیل لسعد ان رجلا فعل کذا وکذا فقال ذلک محمد بن مسلمة فخرج الیه فحلف بالله ما قاله فقال نودی عنک الذی تقول ونفعل ما امرنا به فاحرق الباب ثم اقبل یعرض علیه ان یزوده فابی فخرج فقدم علی عمر فهجره الیه فساره فابی ان یرجع فسبع عشرة فقال لولا حسن الظن بک لرایناک انک لم تودعنا قال بلی ارسل یقرء السلام ویعتذر ویحلف بالله ما قاله قال فهل زودک شیئا قال لا قال فما منعک ان تزودنی انت قال انی کرهت ان آمرک فیکون لک البارد ویکون لی الحار

وعوی اہل المدینۃ قد قتلہم الجوع وقد سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لا یشبع الرجل
جارہ اخرجہ احمد وعن سلیمان بن حنظلۃ قال اتینا ابی ابن کعب فتحدثنا الیہ فلما قام قمنا ونحن
فتیۃ فرمقنا عمر بحدقہ فنظر بہ عمر بالدرۃ قال فاتقاہ بذراعیہ فقال یا امیر المومنین ما تصنع قال
ترمی فتنۃ لمستوعرۃ لتتابع اخرجہ الدارمی وعن محمد بن سیرین قال قال عمر لابن مسعود ما ابتاع
او ابنت ابک تقفی دلست بامیر ول حار ہا من تولی قارہا اخرجہ الدارمی وعن تمیم الداری قال
تطاول الناس فی البناء فی زمن عمر بن الخطاب فقال عمر یا معشر العرب البادیۃ الارض انہ لا یصلحہ
الا الجماعۃ ولا جماعۃ الا بامارۃ ولا امارۃ الا بطاعۃ فمن سودہ قومہ علی الفقہ کان حیوۃ لہ ولہم ومن سودہ
قومہ علی غیر فقہ کان ہلاکا لہ ولہم اخرجہ الدارمی وعن عبد اللہ بن مسعود قال لما قبض النبی صلی اللہ
علیہ وسلم واستخلفوا ابا بکر وکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعث معاذا الی الیمن فاستعمل ابو بکر
علی الموسم فلقی معاذا بمکۃ ومعہ رفیق فقال ما ہؤلاء قال ہؤلاء اہدی لی وہؤلاء لابی بکر فقال
عمر انی اریک ان تاتی بہم ابا بکر قال فلقیہ من الغد فقال یا ابن الخطاب لقد رأتنی البارحۃ وانا اذب
النار وانت آخذ بحجزتی وما رأنی الا مطیعک قال فاتی بہم ابا بکر فقال ہؤلاء اہدی لی وہؤلاء لک قال
فانا سلمنا لک ہدیتک فخرج معاذ الی الصلوۃ فاذا ہم یصلون خلفہ فقال معاذ لمن تصلون
للہ عز وجل قال فاتمم لہ فاعتقہم اخرجہ الحاکم وعن حذیفۃ بن الیمان انہ تزوج یہودیۃ بالمدائن فکتب
الیہ عمر بن الخطاب ان خل سبیلہا فکتب الیہ احرام ہی یا امیر المومنین فکتب الیہ اعزم علیک ان
لا تضع کتابی حتی تخلی سبیلہا فانی اخاف ان یقتدی بک المسلمون فیختاروا نساء اہل الذمۃ لجمالہن
وکفی بذلک فتنۃ لنساء المسلمین اخرجہ محمد وعن سعید بن ابی بردۃ قال کتب عمر الی ابی موسی اما بعد
فان اسعد الرعاۃ من سعدت بہ رعیتہ وان اشقی الرعاۃ عند اللہ من شقیت بہ رعیتہ ایاک ان ترفع
فیرفع عمالک فیکون مثلک عند اللہ مثل البہیمۃ نظرت الی خضرۃ من الارض فرتعت فیہا تنتفی بذلک
السمن وانما تحفہا فی سمنہا والسلام علیک اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن سفیان قال کتب عمر الی ابی
موسی ایک لن تنال الآخرۃ بشیء افضل من الزہد فی الدنیا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن یحیی بن

سعيد ان عمر بن الخطاب ادرك جابر بن عبد الله ومعه حمال لحم فقال ما هذا فقال يا امير المؤمنين قد منا
الى اللحم فاشتريت بدرهم لحما فقال عمر ما يريد احدكم ان يطوى بطنه عن جاره او ابن عمه ابن يذهب
عنك هذه الآية اذهبتم طيباتكم في حيوتكم الدنيا واستمتعتم بها اخرجه مالك وعن ابن عمر قال دخل عليه
عمر وهو على مائدته فاوسع له عن صدر المجلس فقال بسم الله ثم ضرب بيده فلقم لقمة ثم ثنى باخرى ثم قال
اني لاجد طعم ودسم وما هو بدسم اللحم قال عبد الله يا امير المؤمنين اني خرجت الى السوق اطلب السمين
لاشتريه فوجدته غاليا فاشتريت بدرهم من المهزول وحملت عليه بدرهم سمنا فاردت ان تنيزود
عيالي عظما عظما فقال عمر ما اجتمعا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم قط الا اكل احدهما وتصدق بالآخر
قال عبد الله خذها يا امير المؤمنين فلن يجتمعا عندي الا فعلت ذلك قال ما كنت لافعل اخرجه ابن ماجة
وعن ابن عباس قال كان عمر يدخلني مع اشياخ بدر فكان بعضهم وجد في نفسه فقال لم يدخل هذا معنا
انا ابناء مثله فقال عمر انه من حيث علمتم فدعاذات يوم فادخله معهم فما رايت انه دعاني يومئذ الا ليريهم
قال ما تقولون في قول الله اذا جاء نصر الله والفتح فقال بعضهم امرنا ان نحمد الله ونستغفره اذا نصرنا
وفتح علينا وسكت بعضهم فلم يقل شيئا فقال لي اكذلك تقول يا ابن عباس فقلت لا قال فما
تقول قلت هو اجل رسول الله صلى الله عليه وسلم اعلمه له قال اذا جاء نصر الله والفتح وذلك علامة
اجلك فسبح بحمد ربك واستغفره انه كان توابا فقال عمر ما اعلم منها الا ما تقول اخرجه البخاري وعن ابي
فراس قال خطب عمر بن الخطاب فقال يا ايها الناس الا انا انما كنا نعرفكم اذ بين ظهرينا النبي صلى الله
عليه وسلم واذ ينزل الوحي واذ نبأنا الله من اخباركم الا وان النبي صلى الله عليه وسلم قد انطلق وقد
انقطع الوحي وانما نعرفكم بما نقول لكم من اظهر منكم خيرا ظننا به خيرا واحببناه عليه ومن اظهر لنا شرا ظننا به
شرا وابغضناه عليه سرائركم بينكم وبين ربكم الا انه قد اتى علي حين وانا احسب ان من قرء القرآن يريد
الله وما عنده فقد خيل الي بآخرة الا ان رجالا قد قرأوه يريدون به ما عند الناس فاريدوا الله بقراءتكم
واريدوه باعمالكم الا اني والله ما ارسل عمالي اليكم ليضربوا ابشاركم ولا ليأخذوا اموالكم ولكن ارسلهم اليكم
ليعلموكم دينكم وسنتكم فمن فعل به سوى ذلك فليرفعه الي فوالذي نفسي بيده اذا لاقصنه منه فوثب

عمر بن العاص فقال یا امیر المومنین لو رایت انکان رجل من المسلمین علی رعیۃ فادب بعض رعیتہ
انک تقتصہ منہ فقال ای والذی نفس عمر بیدہ اذا لاقتصہ منہ وقد رایت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم یقتص من نفسہ الا لا تضربوا المسلمین فتذلوہم ولا تجمروہم فتفتنوہم ولا تمنعوہم حقوقہم
فتکفروہم ولا تنزلوہم الغیاض فتضیعوہم اخرجہ احمد وعن عیاض الاشعری قال شہدت الیرموک و
علینا خمسۃ امراء ابو عبیدۃ بن الجراح ویزید بن ابی سفیان ابن حسنۃ وخالد بن الولید وعیاض ولیس
عیاض ہذا بالذی حدث شیئا کما قال وقال عمر اذا کان قتال فعلیکم ابو عبیدۃ قال فکتبنا الیہ انہ قد جاش
الینا الموت واستمددناہ فکتب الینا انہ قد جاءنی کتابکم تستمدونی وانی ادلکم علی من ہو اعز نصرا واعظم
جندا اللہ عز وجل فاستنصروہ فان محمدا صلی اللہ علیہ وسلم قد نصر یوم بدر فی اقل من عدتکم فاذا اتاکم
کتابی ہذا فقاتلوہم ولا تراجعونی قال فقاتلناہم فہزمناہم وقتلناہم اربع فراسخ اخرجہ احمد وعن زید
بن اسلم قال کتب ابو عبیدۃ بن الجراح الی عمر بن الخطاب یذکر لہ جموعا من الروم وما یتخوف منہم
فکتب الیہ عمر اما بعد فانہ مہما ینزل بعبد مومن من منزل شدید یجعل اللہ بعدہ فرجا وانہ لن یغلب
عسر یسرین وان اللہ یقول فی کتابہ یا ایہا الذین آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا اللہ لعلکم
تفلحون اخرجہ مالک وعن یحیی بن سعید ان عمر بن الخطاب کان یقول کرم المومن تقواہ ودینہ حسبہ
ومروتہ خلقہ والجراۃ والجبن غرائز یضعہا اللہ حیث یشاء فالجبان ینفر عن ابیہ وامہ والجری یقاتل
من لا یؤوب بہ الی رحلہ والتقتل حتف من الحتوف والشہید من احتسب نفسہ علی اللہ اخرجہ مالک
وعن ابی عثمان النہدی قال اتانا کتاب عمر بن الخطاب ونحن بآذربیجان مع عتبۃ بن فرقد اما بعد فانزلوا
وارتدوا واتعلوا والقوا الخفاف والقوا السراویل وعلیکم بلباس ابیکم اسمعیل وایاکم والتنعم وزی
العجم وعلیکم بالشمس فانہا حمام العرب وتمعددوا واخشوشنوا واخشوشبوا واخلولقوا واعطوا الرکب
استہا وانزوا نزوا وارموا الاغراض وفی روایۃ وانزوا علی ظہور الخیل نزوا واستقبلوا بوجوہکم
الشمس فانہا حمامات العرب اخرجہ البغوی فی شرح السنۃ اما انصاف شیخین بصفات کاملہ تبلیغ کرنا
در عرف زبان ما طریقت گویند از خوف وخشیۃ ومحبت وفنا در مرضی حق تعالی ورسول او صلی اللہ علیہ وسلم

وتعظیم جانب خدا تعالیٰ ورسول او صلی اللہ علیہ وسلم ونصیحت قرآن والیستادن نزدیک او امر ونواہی
او وورع وزہد واعراض از دنیا وتقلل از معاش ومانند آن پس بطریق اتم بود وظہور خرق عوائد و
تربیت الٰہی ایشانرا بر وی وامانند آن از ایشان بسیار مروی شدہ وشواہد آن معنی بسیار است حدیثی
چند ازین جملہ نیز روایت کنیم عن الضحاک قال رای ابوبکر الصدیق طیرا واقعا علی شجرۃ فقال طوبی
لک یا طیر والله لودت انی کنت مثلک تقع علی الشجرۃ وتاکل من الثمر ثم تطیر ولیس علیک حساب
ولا عذاب والله انی لودت انی کنت شجرۃ الی جانب الطریق مر علی جمل فاخذنی فاوخلنی فاہ
فلاکلنی ثم ازوردنی ثم اخرجنی بعرا ولم اکن بشرا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن محمد بن ابراہیم قال لما نزلت
ان الذین یغضون اصواتہم عند رسول اللہ اولئک الذین امتحن اللہ قلوبہم للتقوی قال ابوبکر الصدیق
یا رسول اللہ لا اکلمک الا کاخی السرار حتی القی اللہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن مجاہد قال قام ابوبکر خطیبا فقال
البشر وافانی ارجو ان تیم اللہ ہذا الامر حتی تشبعوا من الزیت والخبز اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن میمون
قال اتی ابوبکر بوافر انجاصین فقال ما صید من صید ولا غصن من شجر الا بما ضیعت من التسبیح اخرجہ
ابن ابی شیبۃ وعن ابی النضر قال دخل علی ابی بکر ناس من اخوانہ یعودونہ فی مرضہ فقالوا لہ یا خلیفۃ
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا ندعو لک طبیبا ینظر الیک قال قد نظر الی قالوا فماذا قال لک قال
قال انی فعال لما ارید اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عبد الرحمن بن ابی بکر قال ان اصحاب الصفۃ کانوا اناسا
فقراء وان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من کان عندہ طعام اثنین فلیذہب بثالث وسادس وان کان عندہ
طعام اربعۃ فلیذہب بخامس وسادس وان ابا بکر جاء بثلثۃ وانطلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعشرۃ
وان ابا بکر تعشی عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم فجاء بعد ما مضی من اللیل ما شاء اللہ قالت لہ امراتہ ما حبسک
عن اضیافک قال او ما عشیتہم قالت ابوا حتی تجیء فغضب وقال والله لا اطعمہ ابدا فحلفت المراۃ
ان لا تطعمہ وحلف الاضیاف ان لا یطعموہ قال ابوبکر کان ہذا من الشیطان فدعا بالطعام فاکل
واکلوا جمیعا فجعلوا لا یرفعون لقمۃ الا ربت من اسفلہا اکثر منہا فقال لامراتہ یا اخت بنی فراس ما ہذا
قالت وقرۃ عینی انہا الان لاکثر منہا قبل ذلک بثلث مرار فاکلوا وبعث بہا الی النبی صلی اللہ علیہ

وسلم فذکرانہ اکل منہا متفق علیہ وعن یحیی بن سعید انہ قال بلغنی ان ابابکر الصدیق قال لعائشۃ وہو مریض فی کم کفن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقالت فی ثلثۃ اثواب بیض سحولیۃ فقال ابوبکر خذوا ہذا الثوب لثوب علیہ قد اصابہ مشق او زعفران فاغسلوہ ثم کفنونی فیہ مع ثوبین آخرین فقالت عائشۃ رضی اللہ عنہا ما ہذا فقال ابوبکر الحی احوج الی الجدید من المیت وانما ہذا للمہلۃ اخرجہ مالک وعن عائشۃ زوج النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہا قالت ان ابابکر الصدیق کان نخلہا جادعشرین وسقا من مالہ بالغابۃ فلما حضرتہ الوفاۃ قال واللہ یا بنیۃ ما من الناس احب الی غنی بعدی منک ولا اعز علی فقرا بعدی منک وانی کنت نحلتک حاد عشرین وسقا فلو کنت جددتیہ واحترتیہ کان لک وانما ہو الیوم مال وارث وانما ہما اخواک واختاک فاقسموہ علی کتاب اللہ قالت عائشۃ فقلت یا ابت واللہ لو کان کذا وکذا لترکتہ انما ہی اسماء فمن الاخری فقال ذو بطن بنت خارجۃ اراہ جاریۃ اخرجہ مالک ودر شواہد النبوۃ از ابو مسعود انصاری منقول است کہ گفتہ است اسلام ابوبکر شبیہ بوحی است زیرا کہ وی گفتہ است کہ شبی پیش از بعثت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در خواب دیدم کہ نوری عظیم از آسمان فرود آمد و بر بام کعبہ افتاد و در مکہ ہیچ خانہ نماند کہ ازان نور چیزی بآن در نیامد پس آن ہمہ انوار جمع شدند و یک نور گشتند ہمچنان کہ اول بود بخانہ من در آمد و من در خانہ خود را بستم بامداد آن خواب را بیکی از احبار یہود گفتم و تعبیر آن خواستم گفت این از قبیل اضغاث احلام است و اعتباری ندارد چون روزگاری برین گذشت در بعضی تجارات بر بحیرا راہب بودم رسیدم و تعبیر خواب خود را از وی پرسیدم گفت تو چہ کسی گفتم کہ مردی ام از قریش گفت خدا تعالی در میان شما پیغمبری خواہد برانگیخت و تو در ایام حیات وی وزیر وی خواہی بود و بعد از وفات وی خلیفہ وی پس چون رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شد مرا باسلام خواند گفتم ہر پیغمبر را دلیلی بودہ است بر نبوت وی دلیل تو چیست گفت دلیل نبوت من آن خوابی کہ دیدی و آن خبر در جواب تو گفت کہ آن را اعتباری نیست و بحیرا گفت کہ تعبیر آن چنین است و چنین من گفتم ترا باین کہ خبر کرد گفت جبرئیل گفتم من از تو پیچ دلیل و برہان نمی طلبم زیادہ ازین اشہد ان لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ واشہد انک عبدہ ورسولہ

بعد ازان رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که هیچکس را با سلام دعوت نکردم که در اول توقف و تردد نکرد
مگر ابو بکر که چون ویرا دعوت کردم تصدیق کرد و گفت که تو رسول خدای وی صدیق اکبر است و نیز در
شواهد مذکور است که امیر المومنین ابو بکر صدیق گفته است که روزی در ایام جاهلیت در سایه درختی
نشسته بودم ناگاه دیدم که شاخی از ان درخت میل بجانب من کرد چنانکه بسر من رسید من ران
می نگریستم وی گفتم که این چه خواهد بود آوازی از ان درخت بگوش من آمد که پیغمبری در فلان وقت
بیرون خواهد آمد می باید که تو سعادت مندترین مردمان باشی بوی گفتم روشن تر بگوی که آن پیغمبر
کیست و نام وی چیست گفت محمد بن عبد الله بن عبد المطلب بن هاشم گفتم وی صاحب و الیف
و حبیب من است از ان درخت عهد بستدم که هرگاه وی مبعوث شود مرا بشارت دهی چون وی
مبعوث شد از ان درخت آواز آمد بجد باش و اهتمام لن ای ۔ ابو قحافه که وی بوی آمد سوگند
بر رب موسی که هیچکس بر تو در اسلام سبقت نخواهد گرفت چون بامداد کردم بسوی رسول الله صلی الله
علیه وسلم رفتم چون مرا دید گفت ای ابو بکر ترا بنجد الله تعالی و رسول وی میخوانم گفتم اشهد انک رسول الله
صلی الله علیه وسلم بتحقیک بالحق سر را جامیز پس بوی ایمان آوردم و تصدیق وی کردم و نیز در شواهد
از ابو بکر الصدیق منقول است که در مرض آخر خود گفت که امشب در تفویض امر خلافت بتکرار استخاره کردم
و از خدا تعالی خواستم که مرا بر انچه رضای وی دران باشد توفیق دهد گفت میدانید که دروغ نخواهم گفت
و کدام عاقل در وقت ملاقات خدا تعالی افترا بروی روا دارد و فریفتن مسلمانان بدروغ جائز شمارد
همه گفتند ای خلیفه رسول خدا هیچکس را در صدق تو شکی نیست بگو انچه میگوئی در آخر شب خواب بر من
غلبه کرد رسول را صلی الله علیه وسلم دیدم که دو جامه سفید پوشیده بود و اطراف آن جامه ها را من
جمع میکردم ناگاه آن دو جامه سفید سبز شدن و درخشیدن گرفت چنانکه نور آن دیده بیننده را می ربود
دیدم جانب رسول الله صلی الله علیه وسلم دو مرد بلند بالا بودند در غایت حسن و جمال لباس ایشان
سرمایه سبز پس رسول الله صلی الله علیه وسلم مرا سلام کرد و بشرف مصافحه مشرف ساخت دست
مبارک بر سینه من نهاد خفقان و اضطرابی که در خود مییافتم ساکن شد گفت ای ابو بکر اشتیاق ما

بما فاقات تو بسیار است وقت نشد که پیش ما آئی من در خواب چندان گریستم که اهل من ازان خبر دار شدند
بعد ازان مرا خبر دادند پس گفتم واشوقاه الیک یا رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود که اندکی ماندہ است
که وصال بی تو هم فراق دست دهد بعد ازان گفت خدا تعالی ترا در تنویض خلافت اختیار داد گفتم
یا رسول الله تو اختیار کن رسول صلی الله علیه وسلم فرمود که والی رعیت ساز عامل صادق قوی فاق رو
را که مرتبی است در زمین و آسمان و پاکیزه ترین روزگار است اعنی عمر بن الخطاب پس گفت این
دو مرد وزیران تو اند در دنیا و مددگاران تو اند در وقت وفات دو همسایگان تو در بهشت بعد ازان
مرا سلام کرد و آن دو مرد نیز مرا سلام کردند و گفتند خلاص یافتی از مکروه و تو صدیقی در آسمان و تو
صدیقی در میان ملائکه و صدیقی در زمین و صدیقی در میان خلق گفتم یا رسول الله پدر و مادر
من فدای تو باد این دو مرد کیانند که من مثل ایشان ندیدم فرمود که این دو فرشته کریم جبرئیل
و میکائیل است برفت و من بیدار شدم رخساره از آب دیده تر و اهل بیت من بر بالین من گریان
عن ابن شهاب قال رای النبی صلی الله علیه وسلم رؤیا فقصها علی ابی بکر فقال یا ابا بکر رأیت کانی
استبقت انا وانت درجة فسبقتک بمرقاتین ونصف فقال یا رسول الله یقبضک الله الی رحمته و
مغفرته واعیش بعدک سنتین ونصفا مغرولابن سعد عن نافع قال بلغنا ان عمر بن الخطاب قال
فی ولدی رجل یوجد شئ من یلی فیملأ الارض عدلا قال نافع لا احسبه الا عمر بن عبد العزیز مغرو
للبیهقی وعن زید بن اسلم عن ابیه ان عمر بن الخطاب دخل علی ابی بکر الصدیق وهو یجتذب لسانه
فقال عمر مه غفر الله لک فقال ابو بکر هذا اورد نی الموارد اخرجه مالک وعن زید بن اسلم ان عمر بن الخطاب
کان یقول اللهم انی اسالک شهادة فی سبیلک ووفاة ببلد رسولک اخرجه مالک وعن زید بن
اسلم انه قال شرب عمر بن الخطاب لبنا فاعجبه فسال الذی سقاه من این هذا اللبن فاخبره انه ورد
علی ماء قد سماه فاذا نعم من نعم الصدقة وهم یسقون فحلبوا لی من البانها فجعلته فی سقائی فهو هذا فادخل
عمر بن الخطاب یده فاستقاءه اخرجه مالک وعنه عن ابیه ان عمر بن الخطاب کان یصلی من اللیل
ما شاء الله حتی اذا کان من آخر اللیل ایقظ اهله للصلوة یقول لهم الصلوة الصلوة ثم یتلو هذه الآیة

وأمر اهلك بالصلوة واصطبر عليها لا نسألك رزقا نحن نرزقك والعاقبة للتقوى اخرجه مالك وعنه عن ابيه انه قال لعمر بن الخطاب ان في الظهر ناقة عمياء فقال عمر ادفعها الى اهل بيت ينتفعون بها قال فقلت وهي عمياء قال يقطر وبنا بالابل قال فقلت كيف تاكل من الارض قال فقال عمر امن نعم الجزية هي ام من نعم الصدقة فقلت بل من نعم الجزية (قطار عوا بندكرده) فقال عمر والله ثم اكلها فقلت والله ان عليها وسم نعم الجزية فامر بها عمر فنحرت وكانت عند صحاف تسع فلا يكون فاكهة ولا طرفة الا جعل منها في تلك الصحاف فبعث بها الى ازواج النبي صلى الله عليه وسلم ويكون الذي يبعث به الى حفصة ابنته من آخر ذلك فان كان فيه نقصان كان في حظ حفصة قال فجعل في تلك الصحاف من لحم تلك الجزور فبعث بها الى ازواج النبي صلى الله عليه وسلم وامر بالبقي من لحم تلك الجزور فصنع فدعا عليه المهاجرين والانصار اخرجه مالك وعنه انه قال خرج عبد الله وعبيد الله ابنا عمر بن الخطاب في جيش الى العراق فلما قفلا مرا على ابي موسى الاشعري وهو امير البصرة فرحب بهما وسهل ثم قال لو اقدر لكما على امر لنفعكما به لفعلت ثم قال بلى هنا مال من مال الله اريد ان ابعث به الى امير المؤمنين فاسلفكماه فتبتاعان به متاعا من متاع العراق ثم تبيعانه بالمدينة فتؤديان راس المال الى امير المؤمنين ويكون لكما الربح فقالا وددنا فافعل وكتب الى عمر بن الخطاب ان ياخذ منهما المال فلما قدما باعا فاربحا فلما ادّيا ذلك الى عمر بن الخطاب قال اكل الجيش اسلفه مثل ما اسلفكما قالا لا فقال عمر بن الخطاب ابنا امير المؤمنين فاسلفكما ادّيا المال وربحه فاما عبد الله فسكت واما عبيد الله فقال ما ينبغي لك يا امير المؤمنين هذا لو نقص المال او هلك لضمناه فقال عمر ادياه فسكت عبد الله وراجعه عبيد الله فقال رجل من جلساء عمر يا امير المؤمنين لو جعلته قراضا فقال عمر قد جعلته قراضا (مضاربة) فاخذ عمر راس المال ونصف ربحه واخذ عبد الله وعبيد الله نصف ربح المال اخرجه مالك عن عمر بن الخطاب انه مرّ بالبقيع فقال السلام عليكم يا اهل القبور اخباركم عندنا ان نساءكم قد تزوجن ودياركم قد سكنت واموالكم قد قسمت فاجابه هاتف يا عمر ابن الخطاب اخبارنا عندنا قدمناه فوجدناه وما انفقناه فقد ربحناه وما خلفناه فقد خسرناه فقد خسرنا مغفرة لابن ابي الدنيا في كتاب القبور باسناد فيه متهم عن يحيى بن ايوب الخزاعي قال سمعت من يذكر عمر بن الخطاب

ذہب الی قبر شاب فنادادہ یا فلان ولمن خاف مقام ربہ جنتان فاجابہ الفتی من داخل القبر یا عمر قد اعطانیہا ربی فی الجنۃ مرتین والقصۃ بطولہا معروفۃ ابن عساکر وعن یحیی بن سعید بن المسیب انہ سمع عمر لما صدر عمر بن الخطاب من منی ناخ بالابطح ثم کوم کومۃ ثم طرح علیہا رداءہ واستلقی ثم مد یدیہ الی السماء فقال اللہم کبرت سنی وضعفت قوتی وانتشرت رعیتی فاقبضنی الیک غیر مضیع ولا مفرط ثم قدم المدینۃ فی عقب ذی الحجۃ فخطب الناس ثم قال ایہا الناس قد سنت لکم السنن وفرضت لکم الفرائض وترکتم علی الواضحۃ الا ان تضلوا بالناس یمینا وشمالا وضرب باحدی یدیہ علی الاخری ثم قال ایاکم ان تہلکوا عن آیۃ الرجم ان یقول قائل انا لا نجد حدین فی کتاب اللہ فقد رجم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ورجمنا والذی نفسی بیدہ لولا ان یقول الناس زاد عمر بن الخطاب فی کتاب اللہ لکتبتہا الشیخ والشیخۃ اذا زنیا فارجموہما البتۃ فانا قد قرأناہا قال یحیی قال سعید بن المسیب فما انسلخ ذو الحجۃ حتی قتل عمر بن الخطاب اخرجہ مالک وعنہ ان عمر بن الخطاب قال لرجل ما اسمک فقال جمرۃ قال ابن من قال ابن شہاب قال ممن قال من الحرقۃ قال این مسکنک قال بحرۃ النار قال بایہا قال بذات لظی فقال عمر ادرک اہلک فقد احترقوا قال فکان کما قال عمر بن الخطاب اخرجہ مالک وعنہ ان عمر بن الخطاب کان یاکل خبز السمن فدعا رجلا من اہل البادیۃ فجعل یاکل ویتبع باللقمۃ وضر الصحفۃ فقال لہ عمر کانک مقتفر فقال والد ما اکلت سمنا ولا رأیت اکلا بہ منذ کذا فقال عمر لا آکل السمن حتی یحیی الناس عام یغاثون او عام یعصرون اخرجہ مالک وعنہ ان عمر بن الخطاب قال ایاکم واللحم فان لہ ضراوۃ کضراوۃ الخمر اخرجہ مالک وعن اسحق بن عبد اللہ بن ابی طلحۃ انہ قال قال انس بن مالک رأیت عمر بن الخطاب وہو یومئذ امیر المومنین وقد رقع بین کتفیہ برقع ثلاث بعضہا فوق بعض اخرجہ مالک وعن انس بن مالک قال رأیت عمر بن الخطاب وہو یومئذ امیر المومنین یطرح لہ صاع من تمر فیاکلہ حتی یاکل حشفہا اخرجہ مالک وعنہ انہ سمع عمر بن الخطاب وسلم علیہ رجل فرد علیہ السلام ثم سال عمر الرجل کیف انت قال احمد الیک اللہ فقال عمر ذاک الذی اردت منک اخرجہ مالک وعنہ قال سمعت عمر بن الخطاب وخرجت معہ حتی دخل حائطا فسمعتہ یقول وبینی وبینہ جدار وہو فی جوف الحائط عمر بن الخطاب امیر المومنین بخ

یا ابن الخطاب لتتقین اللہ او لیعذبنک اخرجہ مالک وعن قیس قال لما قدم عمر الشام استقبلہ الناس وہو
علی بعیرۃ فقالوا یا امیر المومنین لو رکبت برذونا یلقاک عظماء الناس ووجوہہم فقال عمر لا ارالکم ہہنا انما
(اسپ ترکی)
الامر من ہہنا واشار بیدہ الی السماء خلوا سبیل جملی اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن شقیق قال کتب عمر ان
(لائق)
الدنیا خضرۃ حلوۃ فمن اخذہا بحقہا کان قمنا ان یبارک لہ فیہ ومن اخذہا بغیر ذلک کان کالآکل الذی
لا یشبع اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن محمد بن شہاب قال قال عمر لا تعرض فیما لا یعینک واعتزل عدوک
واحتفظ من خلیلک الا الامین فان الامین من القوم لا یعادلہ شئی ولا تصحب الفاجر فیعلمک
من فجورہ ولا تفش الیہ سرک واستشر فی امرک الذین یخشون اللہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ عن محمد بن
المنکدر قال دخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی ابی بکر فرآہ ثقیلا فخرج من عندہ فدخل علی عائشۃ
یخبرہا بوجع ابی بکر اذ دخل ابو بکر یستاذن فقالت عائشۃ ابی یدخل فجعل النبی صلی اللہ علیہ وسلم یتعجب لما
عجل اللہ فیہ من العافیۃ فقال ما ہو الا ان خرجت من عندی فعوفیت فاتانی جبرئیل علیہ السلام
فسعطنی سعطۃ فقمت وقد برأت معمر ولابن ابی الدنیا وابن عساکر عن صالح بن کیسان قال قال
(وادرینی من الکنہ)
مخرز بن نضلۃ رایت سماء الدنیا فرجت لی حتی دخلتہا حتی انتہیت الی السماء السابعۃ ثم انتہیت الی
سدرۃ المنتہی فقیل لی ہذا منزلک فعرضتہا علی ابی بکر الصدیق وکان اعبر الناس فقال ابشر بالشہادۃ
فقتل بعد ذلک بیوم فی غزوۃ ذی قرد معمر ولابن سعد قال ابن اسحق وبلغنی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قال لابی بکر وہو محاصر ثقیفا انی رایت انی اہدیت لی قبعۃ مملوۃ زبدا فنقرہا دیک فاراق ما فیہا فقال
ابو بکر یا رسول اللہ ما اظن ان تدرک منہم یومک ہذا ما ترید قال ولا انا اری ذلک معمر وللبیہقی وعن
محمد بن سوقۃ قال اتیت نعیم بن ابی ہند فاخرج الی صحیفۃ فاذا فیہا من ابی عبیدۃ بن الجراح وسعاذ
بن جبل الی عمر بن الخطاب سلام علیک اما بعد فانا عہدناک وامر نفسک لک منہم فاصبحت وقد ولیت
امر ہذہ الامۃ احمرہا واصفرہا واسودہا یجلس بین یدیک الشریف والوضیع والعدو والصدیق ولکل
حصۃ من العدل فانظر کیف انت عند ذلک یا عمر فانا نحذرک یوما تعنو فیہ الوجوہ وتجف فیہ القلوب
(ای تذل)
وتقطع فیہ الحجج ملک قہرہم بجبروتہ الخلق وآخرون لا یرجون رحمتہ ویخافون عقابہ فانا کنا نحدث

ان امر هذه الامة سيرجع في آخرها انها ان يكون اخوان العلانية اعداء السريرة وانا نعوذ بالله من منزل
كتبنا سوى المنزل الذي نزل من قلوبنا فانا كتبنا به نصيحة لك وسلام عليك فكتب اليهما من عمر
بن الخطاب الى ابي عبيدة ومعاذ بن جبل السلام عليكما اما بعد فانما كتبتما الي تذكران انكما عهدتماني
وامر نفسي لي لهم واني قد صحبت قد وليت امر هذه الامة احمر ها واسودها يجلس بين يدي الشريف
الوضيع والعدو والصديق ولكل حصته من ذلك وكتبتما كيف انت عند ذلك يا عمر وانه لا حول ولا قوة
الا بالله وكتبتما تحذرني ما حذرت به الامم قبلنا وقديما كان اختلاف الليل والنهار بآجال الناس
يقربان كل بعيد ويبليان كل جديد ويأتيان لكل موعود حتى يصير الناس الى منازلهم من الجنة والنار
وكتبتما تذكران انكما تحدثان ان امر هذه الامة سيرجع في آخر زمانها ان يكون اخوان العلانية اعداء
السريرة وتسلم بادلتك ليس هذا بزمان ذلك وان ذلك زمان يظهر فيه الرغبة والرهبة يكون رغبة
بعض الناس الى بعض لصلاح دنياهم ورهبة بعض الناس من بعض وكتبتما به نصيحة تحظاني بالله ان
انزل كتابا سوى المنزل الذي نزل من قلوبكما وانكما كتبتما به نصيحة وقد صدقتما فلا تدعا الكتاب الي
فانه لا غنى عنكما والسلام عليكما اخرجه ابن ابي شيبة وعن سليم بن حنظلة عن عمر بن الخطاب انه كان يقول
اللهم اني اعوذ بك ان تاخذني على غرة او تدعني في غفلة او تجعلني من الغافلين اخرجه ابن ابي شيبة
وعن يسار بن نمير قال والله ما تخلفت لعمر الدقيق قط الا وانا له عاص اخرجه ابن ابي شيبة وعن الحسن
قال كان عمر بن الخطاب يمر بالآية في ورده فيخنقه البكاء فيبكي حتى يسقط حتى يلزم بيته حتى يعاد يحسبونه
مريضا اخرجه ابن ابي شيبة وعنه كان عمر يمشي في طريق ومعه عبد الله بن عمر فرأى جارية مهزولة تطوف
مرة وتقوم اخرى فقال يا بؤس هذه باه من يعرف نباه فقال عبد الله هذه والله احدى بناتك قال
بناتي قال نعم قال من هي قال نبت عبد الله بن عمر قال ويلك يا عبد الله بن عمر اهلكتها بترك الاموال
ما تصنع منعتنا ما عندك فنظر اليه فقال ما عندي غير ان تكسب لبناتك كما تكسب الاقوام لاولادها لا تكن
عبدي الا سهمك مع المسلمين اخرجه ابن ابي شيبة وعن رجل عن عمر بن الخطاب انه قال في خطبته حاسبوا
انفسكم قبل ان تحاسبوا وزنوا انفسكم قبل ان توزنوا للعرض الاكبر يوم تعرضون لا تخفى منكم خافية

ف ۷ كتبت في سنة ثمان عشر من الهجرة

اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن سعید المسیب بن حدی بن الخیار قال قال عمر ان العبد اذا تواضع للہ رفع اللہ حکمتہ وقال انتعش نعشک اللہ فھو فی نفسہ صغیر وفی انفس الناس کبیر وان العبد اذا تعظم وعدا طورہ وہصہ اللہ الی الارض وقال احنأ احناک اللہ فھو فی نفسہ کبیر وفی انفس الناس صغیر حتی لھو احقر عندھم من خنزیر اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن رجل من غفار عن ابیہ قال اقبلت بطعام احملہ من الجار علی ابل من ابل الصدقۃ فتفحصھا عمر فاعجبہ بکر فیھا قلت خذہ یا امیر المومنین فضرب بیدہ علی کتفی فقال واللہ ما انا باحق بہ من رجل من بنی غفار اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عون بن عبد اللہ بن عتبۃ قال قال عمر جالسوا التوابین فانھم ارق شیء افئدۃ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن یحیی بن جعدۃ قال قال عمر لولا ان اسیر فی سبیل اللہ او اضع جبینی للہ فی التراب او اجالس قوما یلتقطون طیب الکلام کما یلتقط التمر لاحببت ان اکون قد لحقت باللہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن الاعمش عن شیخ قال قال عمر من اراد الحق فلیتنزل بالبراز یعنی یظہر امرہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن الضحاک قال کتب عمر بن الخطاب الی ابی موسی اما بعد فان القوۃ فی العمل ان لا تؤخر واعمل الیوم لغد فانکم اذا فعلتم ذلک تدارکت علیکم الاعمال فلم تدروا ایھا تاخذون فاضعتم فاذا خیرتم بین امرین احدھما للدنیا والآخر للآخرۃ فاختاروا امر الآخرۃ علی امر الدنیا فان الدنیا تفنی وان الآخرۃ تبقی کونوا من اللہ علی وجل وتعلموا کتاب اللہ فانہ ینابیع العلم وربیع القلوب اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن ابی عثمان قال قال عمر الشتاء غنیمۃ العابد اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عطاء الخراسانی قال احتبس عمر بن الخطاب علی جلسائہ فخرج الیھم من العشی قالوا ما حبسک فقال غسلت ثیابی فلما جفت خرجت الیکم اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عبد الرحمن بن ابی لیلی قال قدم علی عمر ناس من العراق فرای کانھم یاکلون تقذرا افراطا فقال ماھذا یا اھل العراق لو شئت ان یدھمق لی کما یدھمق لکم لفعلت ولکنا نستبقی من دنیانا لنجدہ فی اخرانا اما سمعتم اللہ قال اذھبتم طیباتکم فی حیوتکم الدنیا واستمتعتم بھا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عاصم بن عمر قال کان عمر یقول یحفظ اللہ المومن کان عاصم بن ثابت بن الافلح نذران لا یمس مشرکا ولا یمسہ مشرک فمنعہ اللہ بعد وفاتہ کما امتنع منھم فی حیوتہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن الربیع بن بدیع قال سمعت ابن عمر

ل
یعنی بہ نعمت پیدا کرکھانا لائی شاید ایشان پر تکلف ۱۲

قال کان عمر بن الخطاب یوتی بخبزہ ولحمہ ولبنہ وزیتہ ویقلہ وخلہ ویاکل ثم یمس اصابعہ ویقول ہکذا یمسح یدیہ بیدیہ ویقول ہذہ مناویل آل عمر اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن ابی ملیح قال قال عمر ما الہ بنا فی الآخرۃ الا کنفجۃ ارنب اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن حبیب قال قدم اناس من العراق علی عمر فیہم جریر بن عبد اللہ قال فاتاہم بجفنۃ قد صنعت بخبز وزیت قال فقال لہم قدا رای ما تقدمون الیہ فای شئ ترید ون حلوا وحامضا وحارا وبارد اوقذف فی البطون اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعنہ عن بعض اصحابہ عن عمر انہ دعی الی طعام وکانوا اذا جاروا بلون خلطہ بصاحبہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عبد اللہ بن عامر قال رایت عمر بن الخطاب اخذ بتبنۃ من الارض فقال لیتنی ہذہ التبنۃ لیتنی لم اک شیئا لیت امی لم تلدنی لیتنی کنت نسیا منسیا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن ابن عمر قال کان راس عمر علی حجری فقال ضعہ لا ام لک فقال ویلی وویل ام عمر ان لم یغفر لی ربی اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن حجر قال قال عمر ان الفجور ہکذا وغطی راسہ الی حاجبیہ والا ان البر ہکذا وکشف راسہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن انس قال غلا السعر وغلا الطعام بالمدینۃ علی عہد عمر فجعل یاکل الشعیر فاستنکرہ لبطنہ فاہوی بیدہ الی بطنہ فقال واللہ ما ہو الا ما تری حتی یوسع اللہ علی المسلمین اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن عبد اللہ بن عامر قال خرجت مع عمر فرای ابیۃ مضطربا فسطاطا حتی یرجع قال قلت فبای شئ کان یستظل بہ قال یطرح النطع علی الشجرۃ یستظل بہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن حمید بن عبد الرحمن قال قال عمر لو ہلک حمل من حمر الصدقۃ ضیاعا بشاطئ الفرات خشیت ان یسالنی اللہ عنہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن بشر بن عمر قال لما اتی عمر بن الخطاب الشام اتی سرغ دون فرکب علیہ فلما ہبط نزل عنہ وضرب وجہہ وقال قبحک اللہ وقبح من علمک ہذا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن حذیفۃ قال دخلت علی عمر وہو قاعد علی جذع فی دارہ وہو یحدث نفسہ فدلوت منہ فقلت ما الذی اہمک یا امیر المؤمنین فقال ہکذا بیدہ واشار بہا قال قلت ما الذی یہمک فواللہ لو رایتانک امرا تنکرہ لنقومناک قال اللہ الذی لا الہ الا ہو لو رایتم منی امرا تنکرونہ لقومتموہ فقلت اللہ الذی لا الہ الا ہو لو رایتانک امرا تنکرہ لنقومناک قال ففرح بذلک فرحا شدیدا وقال الحمد للہ الذی جعل فیکم اصحاب محمد صلی اللہ علیہ وسلم من الذین اذا رای

ف نعم ما قیل فی ہذا المعنی
ست سنی سیرت بجنبش
آورد ست عمر را بر سر منبر
ورنہ ما را ست

منی امرأ تنکرہ قومنی اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن اسلم قال کنت آتی عمر بالصاع من التمر فیقول یا اسلم حسبت عنی قشرہ فاحسفہ فیاکلہ اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن میکائیل شیخ من اہل خراسان قال کان عمر اذا قام من اللیل قال قد تری مقامی وتعلم حاجتی فارحنی من عندک یا اللہ بحاجتی مفلحا منجحا مستجابا مستجابا الی قد حضرت لی ورحمتی فاذا قضی صلوتہ قال اللھم لا اری شیئا من الدنیا یدوم ولا اری حالا فیھا تستقیم اللھم اجعلنی انطق فیھا بعلم واصمت فیھا بحلم اللھم لا تکثر لی من الدنیا فاطغی ولا تقل لی منھا فانسی فان ما قل وکفی خیر مما کثر والھی اخرجہ ابن ابی شیبۃ وعن علی بن الاقمر قال کان عمر بن الخطاب یطعم الناس بالمدینۃ وھو یطوف علیھم وبیدہ عصا فمر برجل یاکل بشمالہ فقال یا عبد اللہ کل بیمینک قال انی یا عبد اللہ انھا مشغولۃ قال فمضی ثم مر بہ وھو یاکل بشمالہ فقال یا عبد اللہ کل بیمینک قال یا عبد اللہ انھا مشغولۃ ثلاث مرات قال وما شغلھا قال اصیبت یوم موتۃ قال فجلس عمر عندہ یبکی فجعل یقول لہ من یوضیک من یغسل راسک وثیابک من یصنع کذا وکذا فدعا لہ بجاریۃ وامر لہ براحلۃ وطعام وما یصلحھا وما ینبغی لہ حتی رفع اصحاب محمد صلی اللہ علیہ وسلم اصواتھم یدعون اللہ لعمر فما رأوا من رافتہ بالرجل واھتمامہ بامر المسلمین اخرجہ محمد وعن معدان بن ابی طلحۃ الیعمری ان عمر بن الخطاب قام خطیبا یوم جمعۃ او خطب یوم جمعۃ فحمد اللہ واثنی علیہ ثم ذکر نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابا بکر ثم قال ایھا الناس انی قد رأیت رؤیا کان دیکا احمر نقرنی نقرتین ولا اری ذلک الا حضور اجلی وان الناس یامرونی ان استخلف وان اللہ لم یکن لیضیع دینہ وخلافتہ والذی بعث بہ نبیہ فان عجل بی امر فالخلافۃ شوری بین ھؤلاء الرھط الستۃ الذین توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وھو عنھم راض فایھم بایعتم لہ فاسمعوا لہ واطیعوا اخرجہ ابن ابی شیبۃ وروی عن عمر قال فی انصرافہ من حجتہ التی لم یحج بعدھا الحمد للہ ولا الہ الا اللہ یعطی من یشاء ما یشاء لقد کنت بھذا الوادی یعنی ضجنان ارعی ابلا للخطاب وکان فظا غلیظا یتعبنی اذا عملت ویضربنی اذا قصرت وقد اصبحت وامسیت ولیس بینی وبین اللہ احد اخشاہ ثم تمثل ؎

لا شیء مما تری تبقی بشاشتہ	یبقی الاٰلہ ویودی المال والولد
لم تغن عن ھرمز یوما خزائنہ	والخلد قد حاولت عاد فما خلدوا

فاحسفہ بھیلیش ۔ وزن افزود ۔ بیاوست افزود ۔ سا کردم ۱۲

ای ابیک ۱۲ ۔ قصرت ۱۲

ولا سلیمان اذ تجری الریاح له	والانس والجن فیما بینها یرد
این الملوک التی کانت لعزتها	من کل اوب الیها وافد یفد
حوض هنالک مورود بلا کذب	لابد من وردہ یوما کما وردوا

وروی عن عمر انه قال حین احتضر وراسه فی حجر ابنه عبد اللہ

ظلوم لنفسی غیر انی مسلم	اصلی الصلوٰة کلها واصوم

اخرجه ابن عبد البر فی الاستیعاب وعن عائشة قالت ناحت الجن علی عمر قبل ان یقتل بثلاث فقالت

ابعد قتیل بالمدینة اظلمت	له الارض تهتز العضاه باسوق
جزی اللہ خیرا من امام وبارکت	ید اللہ فی ذاک الادیم الممزق
فمن یسع او یرکب جناحی نعامة	لیدرک ما قدمت بالامس یسبق
قضیت امورا ثم غادرت بعدها	بوائق فی اکمامها لم تفتق
وما کنت اخشی ان یکون وفاته	بکفی سبی ازرق العین مطرق

اخرجه فی الاستیعاب ودر نفحات مذکور ست روی الامام المستغفری باسناده عن مالک بن انس عن نافع عن ابن عمر ان عمر بن الخطاب خطب الناس بالمدینة فقال یا ساریة بن زنیم الجبل الجبل من استرعی الذئب فقد ظلم قال فانکر الناس ذکر ساریة وساریة بالعراق فقال الناس لعلی انا سمعنا ذکر ساریة وساریة بالعراق علی المنبر فقال ویحکم دعوا عمر فقام ودخل فی شئی الاخرج منه فلم یلبث ان جاء رسول ان ساریة لقی العدو فهزمهم ثم جاء بالغنیمة الی سفح الجبل فاراد العدو ان یحولوا بینهم وبین الغنیمة وسفح الجبل فاتاهم نداء من السماء یا ساریة بن زنیم الجبل الجبل من استرعی الذئب فقد ظلم قال وکانوا یرون ان صوت عمر هو الذی سمعوه وروی الامام المستغفری ایضا باسناده انه لما فتحت مصر اتی اهلها الی عمرو بن العاص فقالوا یا ایها الامیر ان لنیلنا سنة

لا تجری الا بها قال لهم وما ذلک قالوا اذا کانت اثنتا عشرة لیلة خلون من هذا الشهر عمدنا الی جاریة بکر بین ابویها فارضینا ابویها فجعلنا علیها من الحلی والثیاب افضل ما تکون ثم القینا ها فی هذا النیل فقال عمرو ان هذا الامر لا یکون ابدا فی الاسلام وان الاسلام یهدم ما کان قبله فاقاموا ثلثة اشهر لا یجری قلیلا ولا کثیرا حتی هموا بالجلاء فلما رای ذلک عمرو کتب الی عمر بن الخطاب بذلک فکتب عمر انک قد اصبت الذی فعلت وان الاسلام یهدم ما کان قبله وبعث ببطاقة فی داخل کتابه وکتب الیه انی قد بعثت الیک ببطاقة فی داخل کتابی فالقها فی النیل فلما قدم الکتاب الی عمرو بن العاص اخذ البطاقة ففضها واذا فیها من عبد الله عمر امیر المؤمنین الی نیل مصر اما بعد فان کنت تجری من قبلک فلا تجر وان کان الله الواحد القهار هو الذی یجریک فنسال الله الواحد القهار ان یجریک فالقی البطاقة فی النیل وقد تهیأ اهل مصر للجلاء والخروج منها لانها لا تقوم مصلحتهم فیها الا بالنیل فاصبحوا وقد اجری الله تعالی ستة عشر ذراعا فی لیلة واحدة وقطع الله تعالی تلک السنة السوء عن اهل مصر الی الیوم اما اثر جمیلہ حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہ پس از انجملہ قوت نسب و براعت جمال و وجاہت اوست قال ابو عمر فی الاستیعاب وقال مصعب الزبیری وطائفة من اهل النسب انما سمی ابو بکر عتیقا لانه لم یکن فی نسبه شیء یعاب به وقال اللیث بن سعد وجماعة معه انما قیل له عتیق بجماله وعتاقة وجهه وفیه ایضا کان فی الجاهلیة وجیها رئیسا من رؤساء القریش والیه کانت الاشناق فی الجاهلیة والاشناق الدیات کان اذا حمل شیئا قالت قریش صدقوه وامضوا حمالته وحمالة من قام معه ابو بکر وان احتملها غیره خذلوه ولم یصدقوه وفیه ایضا انه کان قد حرم الخمر فی الجاهلیة هو وعثمان وازانجملہ انست کہ اعلم ناس بود بانساب قریش وایام آن و من شیخ من الانصار ان عمر بن الخطاب حین اوتی بسیف النعمان بن المنذر وحاجبه بن مطعم وکان حاجب ابن مطعم النسب قریش لقریش والعرب قاطبة وکان یقول انما اخذت النسب من ابی بکر الصدیق وکان ابو بکر انسب العرب فسلحه ایاه ثم قال فمن کان یا حاجب النعمان بن المنذر قال کان من اشلاء قیصر بن سعد وقال ابن هشام واسم ابی بکر عبد الله وعتیق لقب له لحسن وجهه وعتقه وقال ابن اسحاق وکان ابو بکر رجلا مالفا لقومه محببا سهلا وکان النسب قریش لقریش واعلم قریش بها وبما کان فیها

مصدر یعنی بلوغ مشتاق الفت ۱۲

حاشیہ: اشناق بکسر ہمزہ بمعنی پارہ گوشت از شلا زنبا ندن بقیاء دلا دادن کذا فی الصحاح

من خیر وشر وکان رجلا ماجرا نواخلق ومعروف وکان رجال قومہ یاتونہ ویالفونہ لغیر واحد من الامر تعلم
وتجارتہ وحسن مجالستہ الحدیث ومیش از نبوت باآنحضرت طریق محبت وفدامی ورزید فی قصتہ وہاب
النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی الشام مع عمہ ابی طالب قبل النبوۃ ورجوعہ لسبب قول الراہب قال ارتحلتم
بالمد آکیم ولیہ قال ابو طالب انا فلم یزل ینا شدہ حتی رتہ ابو طالب وبعث معہ ابو بکر بلالا وزودہ
الراہب من الکعک والزیت اخرجہ الترمذی وحسنہ الحاکم وصححہ وآنچہ بعض قماس بسبب صغر سن صدیق
دران وقت وعدم استتار بلال الا بعد الاسلام استبعاد میکنند مجرد وہم است زیرا کہ ممکن است از اہل
کیاست مثل این چیز ہا کہ در صغر سن ظاہر شوند وجائز است کہ بلال را بطریق اجارہ یا عاریت ہمراہ گرفتہ
باشند واللہ اعلم وعن انس بن مالک قال اقبل نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الی المدینۃ وہو مردف
ابا بکر وابو بکر شیخ یعرف والنبی صلی اللہ علیہ وسلم شاب لا یعرف فیلقی الرجل ابا بکر فیقول یا ابا بکر من ہذا
الرجل الذی بین یدیک فیقول ہذا الرجل الذی یہدینی السبیل قال فیحسب الحاسب انہ انما یعنی الطریق
وانما یعنی سبیل الخیر فالتفت ابو بکر فاذا ہو بفارس قد لحقہم فقال یا رسول اللہ ہذا فارس قد لحق بنا
فالتفت نبی اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال اللہم اصرعہ فصرعہ فرسہ ثم قام یحمحم فقال یا نبی اللہ مرنی بما
شئت قال فقف مکانک لا تترکن احدا یلحق بنا الحدیث اخرجہ البخاری واخرج ابو عمر فی قصۃ ابن
حسان الجعار قریش قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کیف تہجوہم وانا منہم وکیف تہجوا با سفیان وہو ابن
عمی فقال واللہ لاسلنک منہم کما تسل الشعرۃ من العجین فقال لہ ایت ابا بکر فانہ اعلم بانساب القوم
منک فکان یمضی الی ابی بکر یقف علی انسابہم فیقول لہ کفت عن فلانۃ وفلانۃ واذکر فلانۃ وفلانۃ فجعل حسان
یہجوہم فلما سمعت قریش شعر حسان قالوا ان ہذا شعر ما غاب عنہ ابن ابی قحافۃ انتہی واز انجملہ آنست کہ
چون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مبعوث شد اول کسیکہ از احرار بالغین ایمان آورد ابو بکر صدیق بود
باجماع اہل تاریخ آری ایشان اختلاف دارند در اول مطلق بعضی گفتہ اند ابو بکر صدیق است وبعضی
گفتہ اند علی مرتضی بعد اتفاق بر آنکہ علی مرتضی صغیر بود در کفالت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کما ہو
مبسوط فی سیرۃ ابن اسحق وطائفہ خدیجہ وزید بن حارثہ را ذکر کردند فقیر در نیجا نکتہ دارد وآن آنست کہ

اولیت در تصدیق بجہت آن از ماثر معدود شدہ است کہ حامل است بر اسلام مردمان و جالب است قلوب ایشانرا و انیعنی بجز بر بالغ مشہور بین الناس مطلع در میان ایشان میسر نیست پس این ماثر خاص بابی بکر صدیق باشد فافہم و عن عمر معولی عقیرۃ قال سئل محمد بن کعب القرظی عن اول من اسلم اعلی او ابو بکر فقال سبحان اللہ علی اولہما اسلاما و انما شبہ علی الناس لان علیا اخفی اسلامہ من ابی طالب و اسلم ابو بکر فاظہر اسلامہ اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب و ہمین است وجہ تطبیق در احادیث مختلفہ عن ابراہیم النخعی قال اول من اسلم ابو بکر و عن الشعبی قال سالت ابن عباس او سئل ای الناس کان اول اسلاما فقال اما سمعت قول حسان بن ثابت ؎

اذا تذکرت شجوا من اخی ثقۃ	فاذکر اخاک ابا بکر بما فعلا
خیر البریۃ اتقاہا و اعدلہا	بعد النبی و اوفاہا بما عملا
و الثانی التالی المحمود مشہدہ	و اول الناس منہم صدق الرسلا

و روی البحر یعن ابی نضرۃ قال قال ابو بکر لعلی انا اسلمت قبلک فی حدیث ذکرہ فلم ینکر علیہ اخرجہ ابو عمر و تصدیق حضرت صدیق بخیر کرامات بود و بغیر طلب معجزہ و لہذا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود و موالی صاحبی فانکم قلتم لی کذبت و قال لی صدقت و از انجملہ آنست کہ در ابتدائی اسلام و ضعف و غربت او ماثرہ عظیمہ از و ظاہر شد یکی آنکہ اربعین الفا در اسلام بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و صحابہ صرف کرد و عن ہشام بن عروۃ عن ابیہ قال اسلم ابو بکر و لہ اربعون الفا انفقہا کلہا علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و فی سبیل اللہ و لہذا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ما نفعنی مال ما نفعنی مال ابی بکر اخرجہ ابو عمر قال ان امن الناس علی فی مالہ صحبتہ ابو بکر اخرجہ البخاری و قال ما لاحد عندنا ید الا و قد کافیناہ ما خلا ابا بکر فان لہ عندنا ید یکافیہ اللہ بہا یوم القیمۃ و ما نفعنی مال احد قط ما نفعنی مال ابی بکر اخرجہ الترمذی و دیگر آنکہ ہفت کس را از غلامان قریش کہ در تصدیق قدم راسخ داشتند و موالی ایشان ایشانرا تعذیب می کردند خرید کردہ آزاد ساخت فی الاستیعاب و اعتق ابو بکر سبعۃ کانوا یعذبون فی اللہ منہم بلال و عامر بن فہیرۃ و عن عامر بن عبد اللہ بن الزبیر قال قال ابو قحافۃ لابی بکر یا بنی انی اراک تعتق رقابا ضعافا فلو انک اذا

فعلت ما فعلت استقمت ربنا الجلد امینة نک ویقیمون دونک فقال ابوبکر یا ابت انی انما اریدما اریدلک
عزوجل قال فیتحدث الناس انه ما نزل ہؤلاء الآیات الا فیه وفیما قال له ابوه فاما من اعطی واتقی
وصدق بالحسنی الی قوله وما لاحد عنده من نعمة تجزی الا ابتغاء وجه ربه الاعلی اخرجه ابن اسحق وفی قصة
عدوان المشرکین علی المستضعفین فکان بلال مولی ابی بکر لبعض بنی جمح وکان صادق الاسلام طاہر
القلب فکان امیة بن خلف یخرجه اذا حمیت الظہیرة فیطرحه علی ظہره فی بطحاء مکة ثم یامر بالصخرة العظیمة
فتوضع علی صدره ثم یقول لا والله لا تزال ہکذا حتی تموت او تکفر بمحمد وتعبد اللات والعزی فیقول
وہو فی ذلک احد احد حتی مر به ابوبکر الصدیق یوما وہم یصنعون ذلک به وکانت دار ابی بکر فی بنی جمح فقال
لامیة الاتقی الله فی ہذا المسکین حتی متی فقال انت افسدته فانقذه مما تری فقال ابوبکر افعل عندی
غلام اسود اجلد منه واقوی علی دینک اعطیکه به قال قد قبلت قال ہو لک فاخذه ابوبکر فاعتقه
واخذه فاعتقه ثم اعتق معه علی الاسلام قبل ان یہاجر الی المدینة ستة رقاب بلال سابعہم عامر بن فہیرة
شہد بدرا واحدا وقتل یوم بیر معونة شہیدا وام عبس وزنیرة واصیب بصرہا حین اعتقہا فقالت قریش
ما اذہب بصرہا الا اللات والعزی فقالت کذبوا وبیت الله ما تضر اللات والعزی ولا تنفعان فرد الله
لہا بصرہا واعتق الہدیة وبنتہا وکان ینادی الامة من بنی عبد الدار فیعذبہا وقد لبعثہما سیدہما بالطین لہا وہی
تقبل والله لا اعتقکما ابدا فقال ابوبکر خل یا ام فلان فقالت خل انت افسدتہا فاعتقہا قال فبکم ہا قالت
بکذا وکذا قال قد اخذتہا وہما حرتان ارجعا الیہا طحینہا قالتا والله ما نرجع شیئا یا ابابکر ثم ترد الیہا قال وذلک ان تشتما
ومر بجاریة بنی مؤمل حی من بنی عدی بن کعب وکانت مسلمة وعمر بن الخطاب یعذبہا لترک الاسلام
وہو یومئذ مشرک وہو یضربہا حتی اذا مل قال انی اعتذر لک انی لم اترکک الا ملالة فتقول کذلک فعل الله
بک فاشتراہا ابوبکر فاعتقہا اخرجه ابن اسحق سوم انکه بر دست ابوبکر صدیق جمعی از نجبار قریش اسلام ۴
آوردند قال ابن اسحق فلما اسلم ابوبکر اظہر اسلامه ودعا الی الله عزوجل والی رسوله صلی الله علیه
وسلم وکان ابوبکر رجلا مالفا لقومه محببا سہلا فجعل یدعو الی الاسلام من وثق به من قومه ممن یغشاہ
ویجلس الیه فاسلم بدعائه فیما ذکر لی عثمان بن عفان والزبیر بن العوام وعبد الرحمن بن عوف وسعد بن

ابی وقاص وطلحة بن عبید الله فجاء بهم الی رسول الله صلی الله علیه وسلم حین استجابوا له واسلموا وصلوا
ودر نجا نکته باید فهمید که این جماعه بنجبار قریش بودند وهر یکی از قبیله قویه بود ودر قبیله خود متمکن تمام
داشت پس اسلام ایشان بحقیقت کسر حد قبائل قریش باشد وبرهم زدن سورة کفار ما عثمان پس
اوسط بنی عبد الشمس بود وزبیر اوسط بنی اسد وسعد وعبد الرحمن اوسط بنی زهره وطلحة اوسط بنی تیم واز انجمله
آنست که چون قریش بایذای آنحضرت صلی الله علیه وسلم برخاستند حضرت صدیق در دفع شر ایشان
جان خود را وقایه جان آنحضرت صلی الله علیه وسلم ساخت وعن اسماء بنت ابی بکر انهم قالوا لها ما اشد ما
رایت المشرکین بلغوا من رسول الله صلی الله علیه وسلم قالت کان المشرکون تعهدوا فی المسجد الحرام فتذاکروا
رسول الله صلی الله علیه وسلم وما یقول فی آلهتهم فبینا هم کذلک اذ دخل رسول الله صلی الله علیه وسلم المسجد
فقاموا الیه وکان اذا سألوه عن شئی صدقهم فقالوا الست تقول فی آلهتنا کذا وکذا قال بلی فغشوا به
باجمعهم فاتی الصریخ الی ابی بکر فقیل له ادرک صاحبک فخرج ابو بکر حتی دخل المسجد فوجد رسول الله
صلی الله علیه وسلم والناس مجتمعون علیه فقال ویلکم اتقتلون رجلا ان یقول ربی الله وقد جاءکم بالبینات
من ربکم قال فلهوا عن رسول الله صلی الله علیه وسلم واقبلوا علی ابی بکر یضربونه قالت فرجع الینا فجعل
لا یمس شیئا من غدائره الا جاء معه وهو یقول تبارکت یا ذا الجلال والاکرام اخرجه ابو عمر وعن عروة بن الزبیر
قال سالت عبد الله بن عمر عن اشد ما صنع المشرکون برسول الله صلی الله علیه وسلم قال رایت عقبة
ابن ابی معیط جاء الی النبی صلی الله علیه وسلم وهو یصلی فوضع رداءه فی عنقه فخنقه به خنقا شدیدا فجاء ابو بکر
حتی دفعه عنه فقال اتقتلون رجلا ان یقول ربی الله وقد جاءکم بالبینات من ربکم اخرجه البخاری
واز انجمله آنست که حضرت صدیق اول کسی است که مسجد بنا کرد واعلان اسلام نمود وعن عائشة زوج
النبی صلی الله علیه وسلم انها قالت لم اعقل ابوی قط الا وهما یدینان الدین ولم یمر علینا یوم الا یاتینا
فیه رسول الله صلی الله علیه وسلم طرفی النهار بکرة وعشیة فلما ابتلی المسلمون خرج ابو بکر مهاجرا نحو ارض
الحبشة حتی اذا بلغ برک الغماد لقیه ابن الدغنة وهو سید القارة فقال این ترید یا ابا بکر فقال ابو بکر اخرجنی
قومی فاریدان اسیح فی الارض واعبد ربی فقال ابن الدغنة مثلک یا ابا بکر لا یخرج ولا تخرج انت

تكسب المعدوم وتصل الرحم وتحمل الكل وتقري الضيف وتعين على نوائب الحق فانا بك جار ارجع واعبد ربك ببلدك فرجع وارتحل معه ابن الدغنة فطاف ابن الدغنة عشية في اشراف قريش فقال لهم ان ابا بكر لا يخرج مثله ولا يخرج اتخرجون رجلا يكسب المعدوم ويصل الرحم ويحمل الكل ويقري الضيف ويعين على نوائب الحق فلم يكذب قريش بجوار ابن الدغنة وقالوا لابن الدغنة مر ابا بكر فليعبد ربه في داره فليصل فيها وليقرا ما شاء ولا يؤذينا بذلك ولا يستعلن به فانا نخشى ان يفتن نساءنا وابناءنا فقال ذلك ابن الدغنة لابي بكر فلبث ابو بكر بذلك يعبد ربه في داره ولا يستعلن بصلوته ولا يقرا في غير داره ثم بدا لابي بكر فابتنى مسجدا بفناء داره وكان يصلي فيه ويقرا القرآن فيتقذف عليه نساء المشركين وابناءهم يعجبون منه وينظرون اليه وكان ابو بكر رجلا بكاءا لا يملك عينه اذا قرا القرآن وافزع ذلك اشراف قريش من المشركين فارسلوا الى ابن الدغنة فقدم عليهم فقالوا انا كنا اجزنا ابا بكر بجوارك على ان يعبد ربه في داره فقد جاوز ذلك فابتنى مسجدا بفناء داره فاعلن بالصلوة والقراءة فيه وانا قد خشينا ان يفتن نساءنا وابناءنا فانهه فان احب ان يقتصر على ان يعبد ربه في داره فعل وان ابى الا ان يعلن بذلك فاسلهان يرد اليك ذمتك فانا قد كرهنا ان نخفرك ولسنا مقرين لابي بكر الاستعلان قالت عائشة فاتى ابن الدغنة الى ابي بكر فقال قد علمت الذي عاقدت لك عليه فاما ان تقتصر على ذلك واما ان ترجع الي ذمتي فاني لا احب ان تسمع العرب اني اخفرت في رجل عقدت له فقال ابو بكر فاني ارد اليك جوارك وارضى بجوار الله اخرجه البخاري

ومن جملة آنست كه صديق بجهت اعلاء كلمه اسلام در قصه غلبه فارس بر روم مراهنه كرد عن ابن عباس قال كان المسلمون يحبون ان يظهر الروم على فارس لانهم اهل الكتاب وكان المشركون يحبون ان يظهر فارس على الروم لانهم اهل اوثان فذكر ذلك المسلمون لابي بكر فذكر ذلك ابو بكر النبي صلى الله عليه وسلم فقال النبي صلى الله عليه وسلم اما انهم سيغلبون فذكر ابو بكر لهم ذلك فقال اجعل بيننا وبينك اجلا فان ظهرنا كان لنا كذا وكذا وان ظهروا كان لك كذا وكذا فجعل بينهم اجل خمس سنين فلم يظهروا فذكر ذلك ابو بكر النبي صلى الله عليه وسلم فقال الا جعلته دون العشرة قال فظهرت الروم بعد ذلك فذلك قوله الم غلبت الروم في ادنى الارض وهم من بعد غلبهم سيغلبون قال فغلبت الروم ثم غلبت بعد بعد الامر من قبل

ومن بعد یومئذ یفرح المومنون بنصر اللہ قال سفیان وسمعت انہم ظہروا یوم بدر اخرجہ الحاکم وازانجملہ آنست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تا در مکہ بود صبح وشام ببر روز بخانہ صدیق می آمد عن عائشۃ قالت لم اعقل ابوی قط الا وہما یدینان الدین ولم یمر علینا یوم الا یاتینا فیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم طرفی النہار بکرۃ وعشیۃ اخرجہ البخاری وازانجملہ آنست کہ چون حضرت خدیجہ متوفی شد صدیق عائشہ را در عقد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در آورد ودوران باب ادبی کہ بہتر ازان صورت نہ بندد در روایت نمود عن حبیب مولی عروۃ قال لما ماتت خدیجۃ حزن علیہا النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاتاہ ابوبکر لعائشۃ فقال یا رسول اللہ ہذہ تذہب بہجۃ حزنک وان فی ہذہ خلفا من خدیجۃ ثم ردہا فکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یختلف الی ابی بکر الحدیث اخرجہ الحاکم من طریق محمد بن عمرو عن عائشۃ قالت قدمنا المدینۃ فنزلت مع عیال ابی بکر ونزل ابی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو یومئذ یبنی المسجد وابیاتنا حول المسجد فانزل فیہا اہلہ ومکثنا ایاما فی منزل ابی بکر قال ابوبکر یا رسول اللہ ما یمنعک ان تبنی باہلک فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الصداق فاعطاہ ابوبکر اثنی عشر اوقیۃ ونشا فبعث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الینا ونبی ابی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی بیتی ہذا الذی انا فیہ اخرجہ الحاکم من طریق محمد بن عمر وازانجملہ آنست کہ چون معراج متحقق شد اول کسی کہ بآن تصدیق نمود ابوبکر صدیق بود عن عائشۃ قالت لما اسری النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی المسجد الاقصی اصبح یتحدث الناس بذلک فارتد ناس ممن کان امنوا بہ وصدقوہ الحدیث اخرجہ الحاکم وقد ذکرناہ من قبل وازانجملہ آنست کہ چون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہجرت فرمود بسوی مدینہ صدیق رفیق آنحضرت شد واین خدمت بنوعی از دست او سر انجام یافت کہ خدائے تعالی بآن تنویہ فرمود ثانی اثنین اذ ہما فی الغار وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بآن ستود کہ حملنی ابوبکر الی دار الہجرۃ ومدح وثنائی او در ہمہ اہل اسلام ظاہر شد عن عائشۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال للمسلمین انی اریت دار ہجرتکم ذات نخل بین لابتین وہما الحرتان فہاجر من ہاجر قبل المدینۃ ورجع عامۃ من کان ہاجر بارض الحبشۃ الی المدینۃ وتجہز ابوبکر قبل المدینۃ فقال لہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی رسلک فانی ارجو ان یوذن فقال ابوبکر وہل ترجو ذلک بابی انت وامی قال نعم فحبس ابوبکر نفسہ علی

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بالعشیۃ وعلف راحلتین کانتا عندہ ورق السمر وہو الخبط اربعۃ اشہر قال ابن شہاب قال عروۃ قالت عائشۃ فبینما نحن یوما جلوس فی بیت ابی بکر فی نحر الظہیرۃ قال قائل لابی بکر ہذا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم متقنعا فی ساعۃ لم یکن یاتینا فیہا فقال ابو بکر فداء لہ ابی وامی واللہ ما جاء بہ فی ہذہ الساعۃ الا امر قالت فجاء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاستاذن فاذن لہ فدخل فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لابی بکر اخرج من عندک فقال ابو بکر انما ہم اہلک بابی انت وامی یا رسول اللہ قال فانی قد اذن لی فی الخروج قال ابو بکر الصحابۃ بابی انت وامی یا رسول اللہ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نعم قال ابو بکر فخذ بابی انت وامی یا رسول اللہ احدی راحلتی ہاتین قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بالثمن قالت عائشۃ فجہزناہما احث الجہاز وصنعنا لہما سفرۃ فی جراب فقطعت اسماء بنت ابی بکر قطعۃ من نطاقہا فربطت بہ علی فم الجراب فلذلک سمیت ذات النطاقین قالت ثم لحق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابو بکر بغار فی جبل ثور فمکثا فیہ ثلث لیال یبیت عندہما عبد اللہ بن ابی بکر وہو غلام شاب ثقف لقن فیدلج من عندہما بسحر فیصبح مع قریش بمکۃ کبائت فلا یسمع امرا یکادان بہ الا وعاہ حتی یاتیہما بخبر ذلک حین یختلط الظلام ویرعی علیہما عامر بن فہیرۃ مولی ابی بکر منحۃ من غنم فیریحہا علیہما حین یذہب ساعۃ من العشاء فیبیتان فی رسل وہو لبن منحتہما ورضیفہما حتی ینعق بہا عامر بن فہیرۃ لنعق بغلس یفعل ذلک فی کل لیلۃ من تلک اللیالی الثلث واستاجر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابو بکر رجلا من بنی الدیل وہو من بنی عبد بن عدی ہادیا خریتا والخریت الماہر بالہدایۃ قد غمس حلفا فی آل العاص بن وائل السہمی وہو علی دین کفار قریش فامناہ فدفعا الیہ راحلتیہما وواعداہ غار ثور بعد ثلث لیال براحلتیہما صبح ثلث وانطلق معہما عامر بن فہیرۃ والدلیل فاخذ بہم طریق السواحل اخرجہ البخاری

واز آنجملہ آنست کہ چون غزوہ بدر واقع شد مآثر عظیمہ از صدیق ظاہر گشت ثانی آنحضرت بود در عریش وچون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دعا کرد گفت حسبک یا رسول اللہ قد الححت علی ربک ومعنی این کلام تردید تقریر آنست کہ ابو بکر صدیق ملہم شد بانکہ دعا باجابت مقرون شد واین صورت از جملہ آن واقعہا ہست کہ الہام صحابہ سبقت نمود دران بر وحی انگاہ وحی بر حسب الہام ایشان فرود آمد بلکہ بحقیقت ہمین الہام وحی ہست بسوی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بآن وجہ کہ چون ایشان ملہم شدند آنحضرت صلی اللہ

علیہ وسلم بفراست صادقہ خویش دریافت کہ این خاطر از جانب مدبر سموات وارض است واین فراست وحی باطنی است چنانکہ در قصہ اذان رویا عبد اللہ بن زید وقیاس فاروق را التصویب فرمود ودر لیلۃ القدر بر رویا جمعی از صحابہ اعتماد نمود الی غیر ذلک من الوقائع واین وجہ احسن وجوہ است درین باب واللہ اعلم بالصواب

عن ابن عباس قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یوم بدر اللھم انی انشدک عہدک ووعدک اللھم ان شئت لم تعبد فاخذ ابو بکر بیدہ فقال حسبک فخرج وہو یقول سیہزم الجمع ویولون الدبر اخرجہ البخاری وچون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از عریش برآمدہ متوجہ کارزار شد میمنہ یا میسرہ آن بصدیق داد وجبرئیل یا میکائیل ہمراہ شد عن علی قال بینما انا امیح من قلیب ببدر اذ جاءت ریح شدیدۃ لم ار مثلہا قط ثم ذہبت ثم جاءت ریح شدیدۃ لم ار مثلہا قط الا التی کانت قبلہا ثم ذہبت ثم جاءت ریح شدیدۃ لم ار مثلہا قط الا التی کانت قبلہا فکانت الریح الاولی جبرئیل نزل فی الف من الملائکۃ مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکانت الریح الثانیۃ میکائیل نزل فی الف من الملائکۃ یمین رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکان ابو بکر عن یمینہ وکانت الریح الثالثۃ اسرافیل نزل فی الف من الملائکۃ عن میسرۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وانا فی المیسرۃ فلما ہزم اللہ تعالی اعداءہ جعلنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فوق فخرت بلی فوقعت علی عقبی فدعوت اللہ عز وجل فامسکنی فلما استویت علیہا طعنت بیدی ہذہ فی القوم حتی اختضب ہذا منی دما واشار الی البطہ اخرجہ الحاکم وعن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یوم بدر ہذا جبرئیل آخذ برأس فرسہ علیہ ادات الحرب اخرجہ البخاری وچون اسیران بدر آمدند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشورت کردند با بو بکر صدیق ومشورہ او اخذ فدا بود آنحضرت ہمان را اختیار کردند وعن عبد اللہ بن مسعود قال لما کان یوم بدر قال لہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما تقولون فی ہؤلاء الاساری فقال عبد اللہ بن رواحۃ انت فی واد کثیر الحطب فاضرم نارا ثم القہم فیہا فقال العباس رضی اللہ عنہ قطع اللہ رحمک فقال عمر فاوثقہم رسا رہم قاتلوک وکذبوک فاضرب اعناقہم فقال ابو بکر عشیرتک وقومک ثم دخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ما تقولون فی ہؤلاء ان مثل ہؤلاء کمثل اخوۃ لہم کانوا من قبلہم قال نوح رب لا تذر علی الارض من الکافرین دیارا وقال موسی ربنا اطمس علی اموالہم واشدد علی قلوبہم الایہ وقال ابراہیم فمن تبعنی فانہ منی ومن عصانی فانک

غفور رحیم وقال عیسی ان تعذبهم فانهم عبادک وان تغفر لهم فانک انت العزیز الحکیم وانتم قوم بکم علة ولا یفلتن احد منکم الا بفداء او ضربة عنق اخرجه الحاکم وازانجمله آنست که چون غزوه احد متحقق شد صدیق سعی در کشف بلاء آنحضرت صلی الله علیه وسلم بجا آورد قال ابن اسحق فلما عرف المسلمون رسول الله صلی الله علیه وسلم نهضوا به ونهض معهم نحو الشعب معه ابوبکر الصدیق وعمر بن الخطاب وعلی بن ابی طالب وطلحة بن عبید الله والزبیر بن العوام والحارث بن الصمة ورهط من المسلمین عن عائشة قالت قال الصدیق لما مال الناس عن رسول الله صلی الله علیه وسلم یوم احد کنت اول من فاء فبصرت بعینی بعد فاذا انا برجل قد اعتنقنی من خلفی یرید رسول الله صلی الله علیه وسلم فاذا هو ابو عبیدة بن الجراح اخرجه الحاکم ومراد از جولان در نیخانه قرار است بلکه متفرق شدن از آنحضرت صلی الله علیه وسلم بسبب آنکه گمان کردند که تمام لشکر کفار بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم حمله آورده اند وچون ابوسفیان تفحص میکرد احوال فوج آنحضرت را ازین سه کس را نام برد زیرا که ازین سه کس می ترسید من حدیث البراء اشرف ابوسفیان فقال افی القوم محمد فقال لا تجیبوه فقال افی القوم ابن ابی قحافة فقال لا تجیبوه فقال افی القوم ابن الخطاب فقال لا تجیبوه فقال ان هؤلاء قتلوا فلو کانوا احیاء لاجابوا فلم یملک عمر نفسه فقال کذبت یا عدو الله ابقی لک ما یخزیک اخرجه البخاری وچون آنحضرت صلی الله علیه وسلم تعاقب اهل احد متوجه شد صدیق حاضر ان آن واقعه بود عن عائشة فی قوله تعالی الذین استجابوا لله والرسول الآیة قالت لعروة یا ابن اختی کان ابواک منهم الزبیر وابوبکر لما اصاب نبی الله صلی الله علیه وسلم ما اصاب یوم احد فانصرف المشرکون وخاف ان یرجعوا فقال من یذهب فی اثرهم فانتدب منهم سبعون رجلا کان فیهم ابوبکر اخرجه البخاری وازانجمله آنست که در غزوه خندق یک جانبی بدست صدیق دادند والآن مسجد صدیق نزدیک خندق موجود است وازانجمله آنست که در غزوه مریسیع حضرت عائشه متهم شدند ومنافقان آنچه نمی بایست گفتند وصدیق را دران حادثه مآثر جمیله متحقق شد عن عائشة فی قصة الافک قالت رسول الله صلی الله علیه وسلم ثم قال اما بعد یا عائشة انه قد بلغنی عنک کذا وکذا فان کنت بریئة فسیبرئک الله وان کنت الممت بذنب فاستغفری الله وتوبی الیه فان العبد اذا اعترف ثم تاب

قالت فلما قضی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقالتہ قلص دمعی حتی ما احس منہ قطرۃ فقلت لابی اجب عنی
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ابی واللہ ما ادری ما اقول لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخرجہ البخاری
وعنہا قالت قال ابوبکر الصدیق وکان ینفق علی مسطح بن اثاثۃ لقرابتہ منہ وفقرہ واللہ لا انفق علی مسطح
شیئا ابدا بعد الذی قال لعائشۃ ما قال فانزل اللہ عزوجل ولا یاتل اولوا الفضل منکم والسعۃ الی قولہ غفور
رحیم قال ابوبکر الصدیق بلی واللہ انی لاحب ان یغفر اللہ لی فرجع الی مسطح النفقۃ التی کان ینفق علیہ قال
واللہ لا انزعہا منہ ابدا اخرجہ البخاری قال ابن عباس قال اللہ تعالی لابی بکر قد جعلت فیک یا ابا بکر
الفضل والمعرفۃ باللہ وصلۃ الرحم وجعلت عندک السعۃ فتعطف علی مسطح فلہ قرابتہ ولہ ہجرتہ ولہ مسکنتہ
ذکرہ الواحدی فی الوسیط وازانجملہ آنست کہ در غزوہ حدیبیہ مآثر جمیلہ از صدیق ظاہر شد وفی قصۃ الحدیبیۃ
قال عروۃ عند ذلک ای محمد ارایت ان استاصلت امر قومک ہل سمعت باحد من العرب اجتاح اصلہ قبلک
وان تکن الاخری فانی واللہ لاری وجوہا وانی لاری اشوابا من الناس خلیقا ان یفروا ویدعوک
فقال لہ ابوبکر امصص بظر اللات انحن نفر عنہ وندعہ فقال من ذا قالوا ابوبکر فقال اما والذی نفسی بیدہ
لولا ید کانت لک عندی لم اجزک بہا لاجبتک وفیہ ایضا فقال عمر بن الخطاب فاتیت نبی اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فقلت الست نبی اللہ حقا قال بلی قلت الست علی الحق وعدونا علی الباطل قال بلی قلت فلم
نعطی الدنیۃ فی دیننا اذا قال انی رسول اللہ ولست اعصیہ وہو ناصری قلت اولیس کنت تحدثنا
انا سناتی البیت فنطوف بہ قال بلی افاخبرتک انا ناتیہ العام قلت لا قال فانک آتیہ ومطوف بہ قال
فاتیت ابابکر فقلت یا ابابکر الیس ہذا نبی اللہ حقا قال بلی قلت الست علی الحق وعدونا علی الباطل قال
بلی قلت فلم نعطی الدنیۃ فی دیننا اذا قال ایہا الرجل انہ رسول اللہ ولیس یعصی ربہ وہو ناصرہ فاستمسک
بغرزہ فواللہ انہ علی الحق قلت الیس کان یحدثنا انا سناتی البیت فنطوف بہ قال بلی قال افاخبرک انک
ناتیہ العام قلت لا قال فانک آتیہ ومطوف بہ قال عمر فعملت لذلک اعمالا اخرجہ البخاری وفیہ انہ بعث عینا
من خزاعۃ وسار النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی کان بغدیر الاشطاط اتاہ عینہ قال ان قریشا جمعوا جموعا
وقد جمعوا لک الاحابیش وہم مقاتلوک وصادوک عن البیت ومانعوک فقال اشیروا ایہا الناس

علی تمرون ان امیل الی عیالکم وذراریکم ہؤلاء الذین یریدون ان یصدونا عن البیت فان یاتونا کان
اللہ قد قطع عینا من المشرکین والا ترکناہم محرومین قال ابوبکر یا رسول اللہ خرجت عامدا البیت
لا ترید قتل احد ولا حرب احد فتوجہ لہ فمن صدنا عنہ قاتلناہ قال امضوا علی اسم اللہ اخرجہ البخاری
واز انجملہ آنست کہ در خیبر حاضر شد وسعی کرد اگرچہ فتح بردست مرتضیٰ شد عن سلمۃ بن الاکوع قال بعث
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابابکر الی بعض حصون خیبر فقاتل وجہد ولم یکن فتح اخرجہ الحاکم وعن بریدۃ
الاسلمی قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ربما اخذتہ الشقیقۃ فیلبث الیوم والیومین لا یخرج فلما بعث
بخیبر لخذتہ الشقیقۃ فلم یخرج الی الناس وان ابابکر اخذ رایۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثم نہض فقاتل
قتالا شدیدا ثم رجع اخرجہ الحاکم واز انجملہ آنست کہ بر سریہ نبی فزارہ صدیق را امیر ساخت عن سلمۃ بن
الاکوع قال امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابابکر فغزونا ناسا من بنی فزارۃ فلما دنونا من الماء امرنا ابوبکر
فعرسنا فلما صلینا الصبح امرنا ابوبکر فشننا الغارۃ قال فوردنا الماء فقتلنا بمن قتلنا فانصرف عنق من
الناس وفیہم الذراری والنساء قد کادوا یلحقون بالجبل فطردنا سہا بینہم وبین الجبل فلما رأوا السہم
وقفوا فجئت بہم اسوقہم الی ابی بکر وفیہم امرأۃ من بنی فزارۃ علیہا قشع من ادم معہا ابنۃ لہا من احسن العرب
قال فنفلنی ابوبکر ابنتہا قال فقدمت المدینۃ فلقیتنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقلت والہ یا رسول
اللہ ما کشفت لہا ثوبا وہی لک یا رسول اللہ فبعث بہا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الی مکۃ ففادی بہا
اساری من المسلمین کانوا فی ایدی المشرکین اخرجہ الحاکم واز انجملہ آنست کہ چون فتح مکہ واقع شد ابوسفیان
پیش صدیق آمد وطلب اعادہ صلح کرد قال محمد بن اسحق ثم خرج یعنی ابا سفیان حتی اتی رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فکلمہ فلم یرد علیہ شیئا ثم ذہب الی ابی بکر فکلمہ ان یکلم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ما انا
بفاعل ثم اتی عمر بن الخطاب فکلمہ فقال انا اشفع لکم عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فواللہ لو لم اجد الا
الذر لجاہدتکم بہ الی آخر الحدیث وقال محمد بن اسحق فلما دخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مکۃ ودخل المسجد اتی
ابوبکر بابیہ یقودہ فلما رآہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ہلا ترکت الشیخ فی بیتہ حتی اکون انا آتیہ فیہ فقال
ابوبکر یا رسول اللہ ہو احق ان یمشی الیک من ان تمشی انت الیہ فاجلسہ بین یدیہ ثم مسح صدرہ ثم قال لہ

اذا ذکر ابوبکر فعلیکم بالصلوٰۃ علیہ فانہ من صلی علیہ مرۃ صلی اللہ علیہ بہا عشرا

اسلم فاسلم الحديث وقال علي بن ابي طالب هذه الآية في ابي بكر يعني قوله تعالى حتى اذا بلغ اشده وبلغ اربعين سنة اسلم ابواه جميعا ولم يجتمع لاحد من الصحابة المهاجرين ابواه غيره اوصاه الله بهما والزم ذلك من بعده اخرجه الواحدي وعن موسى بن عقبة لم يدرك اربعة النبي صلى الله عليه وسلم الا هؤلاء ابو قحافة وابو بكر وابنه عبد الرحمن وابو عتيق بن عبد الرحمن بن ابي بكر اخرجه الواحدي وعن ابن عمر قال لما دخل رسول الله صلى الله عليه وسلم عام الفتح راى النساء يلطمن وجوه الخيل بالخمر فتبسم الى ابي بكر وقال يا ابا بكر كيف قال حسان بن ثابت فانشده ابو بكر رضي الله عنه ؎

عدمت بنيتي ان لم تروها		تثير النقع من كنفي كداء	بالنصب
ينازعن الاسنة مسرعات		يلطمهن بالخمر النساء	

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ادخلوا من حيث قال حسان اخرجه الحاكم وفي قصة حنين عن ابي قتادة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من اقام بينة على قتيل قتله فله سلبه فقمت لالتمس بينة على قتيلي فلم ار احدا يشهد لي فجلست ثم بدا لي فذكرت امره لرسول الله صلى الله عليه وسلم فقال رجل من جلسائه سلاح هذا القتيل الذي يذكره عندي فارضه مني فقال ابو بكر كلا تعطيه اصيغ من قريش وتدع اسدا من اسد الله يقاتل عن الله ورسوله قال فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم فاداه الي فاشتريت منه خرافا فكان اول مال تاثلته اخرجه البخاري قال ابن اسحاق وقد بلغني ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لابي بكر الصديق وهو محاصر ثقيفا يا ابا بكر اراني اهديت الى قبة مملوة زبدا فنقر هاديك فهراق ما فيها فقال ابو بكر ما اظن ان تدرك منهم يومك هذا ما تريد فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم وانا لارى ذلك وفي قصة غنائم حنين قال ابن اسحق واعطى عباس بن مرداس ابا عبيد فسخطها فعاتب فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يعاتب النبي صلى الله عليه وسلم ؎

فاصبح نهبي ونهب العبيد		بين عيينة والاقرع	
وما كان حصن ولا حابس		يفوقان مرداس في مجمع	
ومن تضع اليوم لا يرفع			

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم اذهبوا فاقطعوا منى لسانه فاعطوه حتى رضى فكان ذلك تقطع لسانه
والذى امره رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم انت القائل فاصبح
نهبى ونهب العبيد بين الاقرع وعيينة فقال ابوبكر الصديق بين عيينة والاقرع فقال رسول الله
صلى الله عليه وسلم ياوالله فقال ابوبكر الصديق اشهد انك كما قال الله وما علمناه الشعر وما ينبغى له
وازانجمله آنست كه چون غزوه تبوك واقع شد آنحضرت صلى الله عليه وسلم تخصيص فرمود بر تجهيز جيش
وصديق را خداتعالى نصيب وافى ازان عطا فرمود عن اسلم قال سمعت عمر بن الخطاب يقول امرنا
رسول الله صلى الله عليه وسلم ان نتصدق ووافق ذلك عندى مالا فقلت اليوم اسبق ابابكر ان
سبقته يوما قال فجئت بنصف مالى فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما ابقيت لاهلك قلت مثله
واتى ابوبكر بكل ما عنده فقال يا ابابكر ما ابقيت لاهلك فقال ابقيت لهم الله ورسوله قلت لا اسبقك
الى شئ ابدا آخر جه الترمذى وازانجمله آنست كه درسال نهم آنحضرت صلى الله عليه وسلم صديق را امير حج گردانيد دال كسى است كه اسلام
امير حج شد ونيجا غلطى است وآن آنست كه جمعى دانند كه فرستادن حضرت مرتضى عزل ابوبكر صديق
بود وتحقيق آنست كه امير حج ابوبكر صديق بود وپيغام براءة تحويل على مرتضى عن محمد بن على انه لما نزلت
براءة على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقد كان بعث ابابكر الصديق ليقيم الناس الحج قيل له يا رسول الله
لو بعثت بها الى ابى بكر فقال لا يؤدى عنى الا رجل من اهل بيتى ثم دعا على بن ابى طالب فقال اخرج
بهذه القصة من صدر براءة واذن فى الناس يوم النحر اذا اجتمعوا بمنى انه لا يدخل الجنة كافر ولا يحج بعد
العام مشرك ولا يطوف بالبيت عريان ومن كان له عند رسول الله صلى الله عليه وسلم عهد فهو له الى
مدته فخرج على بن ابى طالب على ناقته رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى ادرك ابابكر فلما رآه ابوبكر قال
اميرا ام مامورا قال بل مامورا ثم مضيا فاقام ابوبكر للناس الحج والعرب اذ ذاك فى تلك الاسابيع على
منازلهم من الحج التى كانوا عليها فى الجاهلية حتى اذا كان يوم النحر قام على بن ابى طالب فاذن فى
الناس بالذى امره به رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال ايها الناس انه لا يدخل الجنة كافر ولا
يحج بعد هذا العام مشرك ولا يطوف بالبيت عريان ومن كان له عند رسول الله صلى الله عليه وسلم

عهدا الی مدة فهوله الی مدته فلم یحج بعد ذلک العام مشرک ولم یطف بالبیت عریان ثم قدما علی رسول الله
صلی الله علیه وسلم وکان هذا من براءة فمن کان من اهل الشرک من اهل العهد العام واهل المدة الی الاجل المسمی رواه
ابن اسحق وعن ابن عباس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم بعث ابا بکر وامره ان ینادی بهؤلاء
الکلمات فاتبعه علیا فبینما ابو بکر ببعض الطریق اذ سمع رغاء ناقة رسول الله صلی الله علیه وسلم فخرج ابو بکر
فزعا فظن انه رسول الله صلی الله علیه وسلم فاذا علی فرفع الیه کتاب رسول الله صلی الله علیه وسلم وامره
علی الموسم وامر علیا ان ینادی بهؤلاء الکلمات فقام علی فی ایام التشریق فنادی ان الله بریء من
المشرکین ورسوله فسیحوا فی الارض اربعة اشهر لا یحجن بعد العام مشرک ولا یطوفن بالبیت عریان ولا
یدخل الجنة الا مومن فکان علی ینادی بها فاذا فرغ قام ابو هریرة فنادی اخرجه الحاکم وازانجمله آنست که در
حجة الوداع انتقال انحضرت صلی الله علیه وسلم بزاله خود اندا خت عن اسماء بنت ابی بکر قالت خرجنا
مع رسول الله صلی الله علیه وسلم حجاجا وان زمالة رسول الله صلی الله علیه وسلم وزمالة ابی بکر واحدة
فنزلنا العرج وکانت زمالتنا مع غلام ابی بکر قالت فجلس رسول الله صلی الله علیه وسلم وجلست عائشة
الی جنبه وجلس ابو بکر الی جنب رسول الله صلی الله علیه وسلم من الشق الآخر وجلست الی جنب ابی ننتظر
غلامه وزمالته متی یاتینا فاطلع الغلام یمشی ما معه بعیره قالت فقال له ابو بکر این بعیرک قال اضللته
اللیلة قالت فقام ابو بکر یضربه ویقول بعیر واحد اضللته وانت واحد رجل فما یزید رسول الله صلی الله
علیه وسلم علی ان یتبسم ویقول انظروا الی هذا المحرم ما یصنع اخرجه الحاکم وازانجمله آنست که چون انحضرت
صلی الله علیه وسلم مریض شدند در باب صدیق عنایت ها کردند وتفویض امامت بوی نمودند ودرین
باب مبالغه عظیم فرمودند قال ابن اسحق قال الزهری حدثنی ایوب بن بشیر ان رسول الله صلی الله
علیه وسلم خرج عاصبا راسه حتی جلس علی المنبر ثم کان اول ما تکلم به انه صلی علی اصحاب احد واستغفر لهم
فاکثر الصلوة علیهم ثم قال ان عبدا من عباد الله خیره الله بین الدنیا والآخرة وبین ما عنده فاختار
ما عند الله قال ففهمها ابو بکر وعرف ان نفسه یرید فبکی وقال بل نحن نفدیک بانفسنا وابنائنا قال
فقال علی رسلک یا ابا بکر ثم قال انظروا فی هذه الابواب اللافظة فی المسجد فسدوها الا بیت ابی بکر قال

ابن ہشام فی بعض الروایات الاباب ابی بکر فانی لا اعلم احدا کان افضل فی الصحبۃ منذ ی یدامنہ
وقال ابن اسحق وحدثنی عبد الرحمن بن عبد اللہ عن بعض آل ابی سعید بن المعلی ان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قال یوما منذ فی کلامہ ہذا فانی لو کنت متخذا من العباد خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا ولکن صحبۃ واخاء
ایمان حتی یجمع اللہ بیننا عندہ قال ابن شہاب حدثنی عبد الملک بن ابی بکر بن عبد الرحمن عن ابیہ عن
عبد اللہ بن زمعۃ قال لما استقر برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وانا عندہ فی نفر من المسلمین قال دعاہ
بلال الی الصلوۃ فقال مروا من یصلی بالناس قال فخرجت فاذا عمر فی الناس وکان ابو بکر غائبا
فقلت قم یا عمر فصل بالناس قال فقام عمر فلما کبر سمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صوتہ وکان عمر
رجلا مجہرا قال فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاین ابو بکر یابی اللہ ذلک والمسلمون قال فبعثت
الی ابی بکر فجاء بعد ان صلی عمر تلک الصلوۃ فصلی بالناس قال قال عبد اللہ بن زمعۃ قال لی عمر ویحک
ماذا صنعت بی یا ابن زمعۃ واللہ ما ظننت حین امرتنی الا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم امرک بذلک
ولولا ذلک ما صلیت بالناس قال قلت ما امرنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ولکنی حین لم ار ابا بکر
رایتک احق من حضر بالصلوۃ بالناس وچون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم متوفی شد ند اختلافی واقع شد
در وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وثابت ترین ہمہ ابو بکر صدیق بود واین علامت شدہ صحت او است
وبلوغ بمرتبہ خلافت وارتضا وبعد ازین صحابہ بطوع ورغبت بصدیق اکبر بیعت کردند وملی مرتضی
بعد از شش ماہ موافقت نمود واعتراف کرد بفضیلت صدیق وگفت ما نبود کہ ما را
در مشورت شریک نکردند از نجہت ما غباری در خاطر خود گرفتیم ودر خلافت خود اعظم مآثر کہ ازوی
ظاہر شد قتال اہل ردت بود ودران باب ہمتی عجیب نصیب او شد وبسوی او است اشارت قولہ تعالی
ومن یرتد منکم عن دینہ فسوف یاتی اللہ بقوم یحبہم ویحبونہ الآیۃ وجمع قرآن نمود کہ منت او بر جمیع
مسلمانان ثابت است وشروع در فتح شام وعراق کرد واوائل شام وعراق فتح شد واین فتح گویا
جمیع فتوح اسلام شد وآخر مآثر کہ از انجناب بظہور رسید نصب عمر بن الخطاب بود وصحت رای او
درین باب کالشمس فی الظہیرۃ النہار بر ہمگنان ظاہر شد واللہ اعلم وماثرہ عظیمہ کہ او را رضی اللہ بعد از وفات

وقال ابن اسحاق

ظاہر شد دفن است نزدیک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وسعید بن المسیب از حدیث ابو موسیٰ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر چاہی در میان شیخین نشستہ اند حضرت عثمان مقابل آنحضرت نشست این معنی بطریق اشارہ فہمیدہ است و از اینجا معلوم میشود کہ دفن با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مکرمتی است کہ خدا تعالیٰ شیخین را بآن برگزیدہ امری است اتفاقی کہ کیف ما کان واقع شد۔

اما مآثر جمیلہ فاروق اعظم رضی اللہ عنہ

پس از انجملہ آنست کہ قبل از اسلام در قریش تمکنی و صولتی تمام داشت قال ابو عمر قال الزبیر صاحب النسب کان عمر بن الخطاب من اشراف قریش والیہ کانت السفارۃ فی الجاہلیۃ وذلک ان قریشا کانت اذا وقعت بینہم حربا وبینہم وبین غیرہم بعثوہ سفیرا وان نافرہم منافر او فاخرہم مفاخر بعثوہ منافرا ومفاخرا ورضوا بہ وذکرہ فی الاستیعاب و از انجملہ آنست در اسلام خود مراد بود نہ مرید مخلص بود نہ مخلص و شتان بین المرتبتین و کثرۃ اسباب مقتضیہ اسلام از ہمین جہت است گویا در ین راہ نہ در آمد تا آنکہ از در و دیوار او را نداکردند و برخوان نعمت نیامد تا آنکہ مکرر بہر زبان نخواندند عن عبد اللہ بن عمر قال قال عمر بینما انا نائم عند آلتہم اذ جاء رجل بجمل فدبجہ فصرخ بہ صارخ لم اسمع صارخا قط اشد صوتا منہ یقول یا جلیح امر نجیح رجل فصیح یقول لا الہ الا اللہ فوثب القوم قلت لا ابرح حتی اعلم ما وراء ہذا ثم نادے یا جلیح امر نجیح رجل فصیح یقول لا الہ الا اللہ فقمت فما تشبثنا ان قیل ہذا نبی اخرجہ البخاری قال ابن اسحٰق وکان اسلام عمر بن الخطاب فیما بلغنی ان اختہ فاطمۃ بنت الخطاب کانت عند سعید بن زید بن عمرو بن نفیل وکانت قد اسلمت واسلم زوجہا سعید بن زید وہم مستخفون باسلامہم من عمر وکان نعیم بن عبد اللہ النحام رجل من قومہ من بنی عدی بن کعب قد اسلم وقد کان یخفی باسلامہ فرقا من قومہ وقد کان خباب بن الارت یختلف الی فاطمۃ بنت الخطاب یقرئہا القرآن فخرج عمر یوما متوشحا سیفہ یرید رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ورہطا من اصحابہ وقد ذکر لہ انہم قد اجتمعوا فی بیت عند الصفا وہم قریب من اربعین من بین رجال ونساء ومع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم

عمہ عمر بن عبد المطلب ابو بکر بن ابی قحافۃ الصدیق وعلی ابن ابی طالب ورجال من المسلمین فکان
اقام مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بمکۃ ولم یخرج فیمن خرج الی ارض الحبشۃ فلقیہ نعیم بن عبد اللہ
فقال این ترید یا عمر فقال اریدمحمدا ہذا الصابی الذی فرق امر قریش وسفہ احلامہا وعاب دینہا وسب
آلہتہا فاقتلہ فقال لہ نعیم واللہ لقد غرتک نفسک من نفسک یا عمر افترى بنی عبد مناف تارکیک تمشی علی الارض
وقد قتلت محمدا افلا ترجع الی اہل بیتک فتقیم امرہم قال واي اہل بیتی قال ختنک وابن عمک سعید بن
زید بن عمرو واختک فاطمۃ بنت الخطاب فقد واللہ اسلما وتابعا محمدا علی دینہ فعلیک بہما قال فرجع
عامدا الی اختہ وختنہ وعندہما خباب بن الارت معہ صحیفۃ فیہا طہ یقرءہا ایاہما فلما سمعوا حس عمر تنیب
خباب فی مخدع لہم او فی بعض البیت واخذت فاطمۃ الصحیفۃ فجعلتہا تحت فخذہا وقد سمع عمر حین دنا من
البیت قراءۃ خباب علیہما فلما دخل قال ما ہذہ الہمہمۃ التی سمعت قالا لہ ما سمعت شیئا قال بلی
واللہ قد اخبرت انکما تابعتما محمدا علی دینہ وبطش بختنہ سعید بن زید فقامت الیہ اختہ فاطمۃ بنت
الخطاب لتکفہ عن زوجہا فضربہا فشجہا فلما فعل ذلک قالت اختہ وختنہ نعم قد اسلمنا وآمنا باللہ
ورسولہ فاصنع ما بدا لک ولما رای عمر ما باختہ من الدم ندم علی ما صنع فارعوی فقال لاختہ اعطینی
ہذہ الصحیفۃ التی سمعتکم تقرءون آنفا انظر ما ہذا الذی جاء بہ محمد وکان عمر کاتبا فلما قال ذلک قالت لہ
اختہ انا نخشاک علیہا قال لا تخافی وحلف لہا بآلہتہ ليردنہا اذا قرءہا الیہا فلما قال ذلک طمعت فی
اسلامہ فقالت لہ یا اخی انک نجس علی شرکک وانہ لا یمسہا الا الطاہر فقام عمر فاغتسل فاعطتہ
الصحیفۃ وفیہا طہ فقرءہا فلما قرء منہا صدرا قال ما احسن ہذا الکلام واکرمہ فلما سمع بذلک خباب خرج الیہ
فقال یا عمر واللہ انی لارجو ان یکون اللہ قد خصک بدعوۃ نبیہ وانی سمعتہ امس وہو یقول اللہم اید
الاسلام بابی الحکم بن ہشام او بعمر بن الخطاب فاللہ اللہ یا عمر فقال لہ عمر عند ذلک فدلنی یا خباب
علی محمد حتی آتیہ فاسلم فقال خباب ہو فی بیت عند الصفا ومعہ نفر من اصحابہ فاخذ عمر سیفہ فتوشحہ
ثم عمد الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم واصحابہ فضرب علیہم الباب فلما سمعوا صوتہ قام رجل من اصحابہ
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فنظر من خلل الباب فراہ متوشحا السیف فرجع الی رسول اللہ صلی اللہ

علیہ وسلم وہو فزع فقال یا رسول اللہ ہذا عمر بن الخطاب متوشحا السیف فقال حمزۃ بن عبد المطلب
فاذن لہ فان کان جاء یرید خیرا بذلناہ وان جاء یرید شرا قتلناہ بسیفہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ایذن لہ فاذن لہ الرجل ونہض الیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حتی لقیہ فی الحجرۃ فاخذ بحجزتہ او بمجمع
ردائہ ثم جبذہ جبذۃ شدیدۃ فقال ما جاء بک یا ابن الخطاب فواللہ ما اری ان تنتہی حتی ینزل اللہ
بک قارعۃ فقال عمر یا رسول اللہ جئتک لاومن باللہ ورسولہ وبما جاء من عند اللہ قال فکبر رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم تکبیرۃ عرف اہل البیت من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان عمر قد اسلم
فتفرق اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من مکانہم وقد عزوا فی انفسہم حین اسلم عمر مع اسلام
حمزۃ وعرفوا انہما سیمنعان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وینتصفون بہما من عدوہم وقال ابن اسحق
وحدثنی عبد اللہ بن ابی نجیح المکی عن اصحابہ وعطاء ومجاہد وعن من روی ذلک ان اسلام عمر فیما تحدثوا بہ
عنہ انہ کان یقول کنت للاسلام مباعدا وکنت صاحب خمر فی الجاہلیۃ اجہا واشربہا وکان لنا
مجلس یجتمع فیہ رجال من قریش بالخزورۃ عند دور آل عمر بن عبد بن عمران المخزومی قال فخرجت
الیہ لیلۃ ارید جلسائی اولئک فی مجلسہم ذلک قال فتجشمتہم فلم اجد منہم احدا قال فقلت لوانی جئت فلانا الخمار
وکان بمکۃ یبیع الخمر لعلی اجد عندہ خمرا فاشرب منہا قال فخرجت فجئتہ فلم اجدہ فقلت فلوانی جئت الکعبۃ
فطفت بہا سبعا او سبعین قال فجئت المسجد اریدان اطوف بالکعبۃ فاذا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
قائم یصلی وکان اذا صلی استقبل الشام وجعل الکعبۃ بینہ وبین الشام فکان مصلاہ بین الرکنین
الرکن الاسود والرکن الیمانی قال فقلت حین رایتہ واللہ لوانی استمعت لمحمد اللیلۃ حتی اسمع ما یقول
قال فقلت لئن دنوت منہ لارعبنہ فجئت من قبل الحجر فدخلت تحت ثیابہا فجعلت امشی رویدا
ورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قائم یصلی یقرء القران حتی قمت فی قبلتہ مستقبلہ بابنی وبینہ الا ثیاب
الکعبۃ فلما سمعت القران رق لہ قلبی فبکیت ودخلنی الاسلام فلم ازل قائما فی مکانی ذلک حتی
قضی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صلوتہ ثم انصرف وکان اذا انصرف خرج علی دار ابن ابی حسین وکانت
طریقتہ حتی یخرج المسی ثم یسلک بین دار عباس بن عبد المطلب وبین دار ابن ازہر بن عوف الزہری

ثم علی دار الاخنس بن شریق حتی یدخل بیته وکان مسکنه صلی الله علیه وسلم فی الدار الرقطاء التی کانت بید
معاویة بن ابی سفیان قال عمر فتبعته حتی اذا دخل بین دار عباس ودار ابن ازهر ادرکته فلما سمع رسول
الله صلی الله علیه وسلم حسی عرفنی فظن رسول الله صلی الله علیه وسلم انی انما اتبعته لاوذیه فنهمنی ثم قال
ما جاء بک یا ابن الخطاب هذه الساعة قال قلت جئت لاومن بالله وبرسوله وبما جاء من عند الله
قال فحمد الله رسول الله صلی الله علیه وسلم ثم قال قد هداک الله یا عمر ثم مسح صدری ودعا لی بالثبات
ثم انصرفت عن رسول الله صلی الله علیه وسلم ودخل رسول الله صلی الله علیه وسلم بیته وآثار التجلیة الیق
چون مسلمان شد اعلان اسلام خود کرد ودرین باب تشویش بسیاری متقاساة نمود قال ابن
اسحق وحدثنی نافع مولی عبد الله بن عمر عن ابن عمر قال لما اسلم عمر قال ای قریش انقل للحدیث
قیل له جمیل بن معمر الجمحی قال فغدا علیه قال عبد الله بن عمر وغدوت اتبع اثره وانظر ما یفعل وانا غلام
اعقل کلما رایت حتی جاءه فقال اعلمت یا جمیل انی اسلمت ودخلت فی دین محمد صلی الله علیه وسلم
قال فوالله ما راجعه حتی قام یجر رداءه واتبعه عمر واتبعت ابی حتی اذا قام علی باب المسجد صرخ باعلی صوته
یا معشر قریش وهم فی اندیتهم حول الکعبة الا ان ابن الخطاب قد صبا قال یقول عمر من خلفه کذب
ولکنی قد اسلمت وشهدت ان لا اله الا الله وان محمدا عبده ورسوله وثاروا الیه فما برح یقاتلهم ویقاتلونه
حتی قامت الشمس علی رؤسهم قال وطلح فقعد وقاموا علی راسه وهو یقول افعلوا ما بدا لکم فاحلف بالله
لو کنا ثلثمائة رجل لقد ترکناها لکم او ترکتموها لنا قال فبینا هو علی ذلک اذ اقبل شیخ من قریش علیه حلة
حبرة وقمیص موشی حتی وقف علیهم فقال ما شانکم قالوا صبا عمر قال فمه رجل اختار لنفسه امرا فماذا تریدون
اترون بنی عدی بن کعب یسلمون لکم صاحبهم هکذا خلوا عن الرجل قال فوالله لکانما کانوا ثوبا کشط عنه
قال فقلت لابی بعد ان هاجر الی المدینة یا ابت من الرجل الذی زجر القوم عنک بمکة یوم اسلمت
وهم یقاتلونک قال ذاک ای بنی العاص بن وائل السهمی قال ابن اسحق وحدثنی عبد الرحمن بن الحارث
عن بعض آل عمر او بعض اهله قال قال عمر لما اسلمت تلک اللیلة تذکرت ای اهل مکة اشد لرسول
الله صلی الله علیه وسلم عداوة حتی آتیه فاخبره انی قد اسلمت قال قلت ابو جهل وکان عمر ابن حنتمة

بنت هشام ابن المغیرة قال فاقبلت حین اصبحت حتی ضربت علیه بابه قال فخرج الی ابوجهل فقال مرحبا باهلا یا ابن اختی ماجاء بک قال جئت لاخبرک انی قد آمنت بالله وبرسوله محمد وصدقت بما جاء به قال فضرب الباب فی وجهی وقال قبحک الله وقبح ما جئت به وعن عبد الله بن عمر قال لما اسلم عمر اجتمع الناس عند داره وقالوا اصبا عمر وانا غلام فوق ظهر بیتی فجاء رجل علیه قباء من دیباج فقال فصبا عمر فاذاک فانا له جار فرأیت الناس تصدعوا عنه فقلت من هذا قالوا العاص بن وائل اخرجه البخاری وازانجمله آنست که مسلمانان بسبب او عزیز شدند واعلان اسلام نمودند عن ابن مسعود قال ما زلنا اعزة منذ اسلم عمر اخرجه الحاکم قال ابن اسحق ولما قدم عمرو بن العاص وعبد الله بن ابی ربیعة علی قریش ولم یدرکوا ما طلبوا ورد هم النجاشی بما یکرهون واسلم عمر بن الخطاب وکان رجلا ذا شکیمة لایرام ما وراء ظهره امنع (شدت وقوت) به اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم وبحمزة حتی عارضوا قریشا فکان عبد الله بن مسعود یقول ما کنا نقدر علی ان نصلی عند الکعبة حتی اسلم عمر بن الخطاب فلما اسلم قاتل قریشا حتی صلی عند الکعبة وصلینا معه وعن سعد بن ابراهیم قال قال عبد الله بن مسعود ان اسلام عمر کان فتحا وان هجرته کانت نصرا وان امارته کانت رحمة ولقد کنا ما نصلی عند الکعبة حتی اسلم عمر فلما اسلم قاتل قریشا حتی صلی عند الکعبة وصلینا معه اخرجه ابن هشام فی زیاداته علی السیرة وازانجمله آنست که بهجرت کرد پیش از انحضرت صلی الله علیه وسلم عن البراء بن عازب قال اول من قدم علینا مصعب بن عمیر وابن ام مکتوم وکانا یقرئان الناس فقدم بلال وسعد وعمار بن یاسر ثم قدم عمر بن الخطاب فی عشرین من اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم ثم قدم النبی علیه السلام الحدیث اخرجه البخاری وازانجمله آنست که در غزوه بدر ماثر جمیله از فاروق ظاهر شد عن ابن عباس ان النبی صلی الله علیه وسلم قال لاصحابه یوم بدر انی قد عرفت ان رجالا من بنی هاشم وغیرهم قد اخرجوا کرها لا حاجة لهم بقتالنا فمن لقی احدا من بنی هاشم فلا یقتله ومن لقی ابا البختری بن هشام فلا یقتله ومن لقی العباس ابن عبد المطلب عم رسول الله صلی الله علیه وسلم فلا یقتله فانما خرج مستکرها قال فقال ابو حذیفة انقتل ابناءنا وابناءنا واخواننا وعشیرتنا ونترک العباس والله لئن لقیته لالحمنه السیف قال فبلغت رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال لعمر بن الخطاب یا ابا حفص قال عمر والله انه لاول یوم کناني فیه رسول الله

صلی اللہ علیہ وسلم بابی حفص الیثرب وجہ عم رسول اللہ یا سیف فقال عمر یا رسول اللہ دعنی فلاضرب
عنقہ بالسیف فواللہ لقد نافق فکان ابو حذیفۃ یقول ما انا بآمن من تلک الکلمۃ التی قلت یومئذ
ولا ازال منہا خائفا الا ان یکفرہا عنی الشہادۃ فقتل یوم الیمامۃ شہیدا اخرجہ ابن اسحق وعن ابن
عباس قال حدثنی عمر بن الخطاب فذکر قصۃ بدر الی ان قال فاستشار رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم ابا بکر وعمر وعلیا فقال ابو بکر یا نبی اللہ ہؤلاء بنو العم والعشیرۃ والاخوان فانی اری ان تاخذ
منہم الفدیۃ فیکون ما اخذنا منہم قوۃ لنا علی الکفار وعسی اللہ ان یہدیہم فیکونون لنا سندا فقال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما تری یا ابن الخطاب قال قلت واللہ ما اری ما رای ابو بکر ولکنی اری ان تمکنی
من فلان قریب لعمر فاضرب عنقہ حتی یعلم اللہ انہ لیست فی قلوبنا ہوادۃ للمشرکین ہؤلاء صنادیدہم
وائمتہم وقادتہم فہوی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما قال ابو بکر ولم یہو ما قلت فاخذ منہم الفداء فلما کان من
الغد قال عمر غدوت الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاذا ہو قاعد وابو بکر وافا ہما یبکیان فقلت یا رسول
اللہ اخبرنی ما الذی یبکیک انت وصاحبک فان وجدت بکاء بکیت وان لم اجد بکاء تباکیت لبکائکما فقال
فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الذی عرض علی اصحابک من الفداء لقد عرض علی عذابکم ادنی من ہذہ
الشجرۃ لشجرۃ قریبۃ وانزل اللہ عز وجل ما کان لنبی ان یکون لہ اسری حتی یثخن فی الارض الی لولا
کتاب من اللہ سبق لمسکم فیما اخذتم من الفداء ثم احل لہم الغنائم فلما کان یوم احد من العام المقبل عوقبوا
بما صنعوا یوم بدر من اخذہم الفداء فقتل منہم سبعون وفر اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن النبی
صلی اللہ علیہ وسلم وکسرت رباعیتہ وہشمت البیضۃ علی راسہ وسال الدم علی وجہہ وانزل اللہ تعالی
اولما اصابتکم مصیبۃ قد اصبتم مثلیہا قلتم انی ہذا قل ہو من عند انفسکم ان اللہ علی کل شئی قدیر یا خذکم
الفداء اخرجہ احمد وعن عروۃ بن الزبیر فی قصۃ عمیر بن وہیب فبینا عمر بن الخطاب فی نفر من المسلمین
یتحدثون عن یوم بدر ویذکرون ما اکرمہم اللہ بہ وما اراہم بہ من عدوہم اذ نظر عمر الی عمیر بن وہیب
حین اناخ علی باب المسجد متوشحا السیف فقال ہذا الکلب عدو اللہ عمیر بن وہیب ما جاء الا لشر
وہو الذی حرش بیننا وحزر لنا القوم یوم بدر ثم دخل عمر علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال

یا نبی اللہ ہذا عدو اللہ عمیر بن وہب قد جاء متوشحا السیف قال فادخلہ علی قال فاقبل عمر حتی اخذ بحمالۃ سیفہ فی عنقہ فلببہ بہا وقال للرجال ممن کان معہ من الانصار ادخلوا علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاجلسوا عندہ واحذروا علیہ من ہذا الخبیث فانہ غیر مامون ثم دخل بہ علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وعمر آخذ بحمالۃ سیفہ فی عنقہ قال ارسلہ یا عمر اون یا عمیر فدنی الحدیث بطولہ وفیہ معجزۃ اخرجہ ابن اسحق واز انجملہ آنست کہ مانع جمیلہ در غزوہ احد از فاروق ظاہر شد قال ابن اسحق فبینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بالشعب معہ اولئک النفر من اصحابہ اذ علت عالیۃ من قریش الجبل فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اللہم انہ لا ینبغی لہم ان یعلونا فقاتل عمر بن الخطاب ورہط معہ من المہاجرین حتی اہبطوہم عن الجبل وذکرہ فی السیرۃ قال ابن اسحق ان ابا سفیان حین اراد الانصراف اشرف علی الجبل ثم صرخ باعلی صوتہ فقال ان الحرب سجال یوم بیوم بدر اعل ہبل فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قم یا عمر فاجبہ فقال اللہ اعلی واجل لا سواء قتلانا فی الجنۃ وقتلاکم فی النار فلما اجاب عمر ابا سفیان قال لہ ابو سفیان ہلم الی یا عمر فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعمر ایتہ فانظر ما شانہ فجاءہ فقال لہ ابو سفیان انشدک اللہ یا عمر اقتلنا محمدا قال عمر اللہم لا واللہ لا یسمع کلامک الآن قال انت اصدق عندی من ابن قمیئۃ وابر یقول ابن قمیئۃ لہم انی قتلت محمدا واز انجملہ آنست کہ در خندق سیہا نمود عن جابر بن عبد اللہ ان عمر بن الخطاب جاء یوم الخندق بعد ما غربت الشمس جعل یسب کفار قریش وقال یا رسول اللہ ما کدت ان اصلی حتی کادت الشمس تغرب قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم واللہ ما صلیتہا فنہض لنا مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم بطحان فتوضأ للصلوۃ وتوضأنا لہا فصلی العصر بعد ما غربت الشمس ثم صلی بعدہا المغرب اخرجہ البخاری واز انجملہ آنست کہ در غزوہ بنی مصطلق آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فاروق را تعلیم فرمود تا در فق برعیت واحتراز از سبب اختلاف ایشان واین اصل است عظیم از اصول خلافت قال ابن اسحق فی قصۃ جہجاہ الغفاری اجیر عمر وقول عبد اللہ بن ابی ما قال فقال عمر بن الخطاب امر بہ عباد بن بشر فیقتلہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فکیف یا عمر اذا تحدث الناس ان محمدا یقتل اصحابہ ولکن اذن بالرحیل فحدثنی عاصم بن عمر ان عبد اللہ بن عبد اللہ

لبن ابی الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ قد بلغنی انک تبعث
قتل عبد اللہ بن ابی فبلغک عنہ فان کنت لابد فاعلا فمرنی بہ فانا احمل الیک راسہ فواللہ لقد
علمت الخزرج ما کان بہا من رجل ابر بوالدہ منی انی اخشی ان تامر بہ غیری فیقتلہ فلا تدعنی نفسی
انظر الی قاتل عبد اللہ بن ابی یمشی فی الناس فاقتلہ فاقتل مومنا بکافر فادخل النار فقال رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بل نترفق بہ ونحسن صحبتہ مابقی معنا وجل بعد ذلک اذا احدث احدث کان قومہ
ہم الذین یعاتبونہ ویاخذونہ ویعنفونہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعمر بن الخطاب حین امرہ
ذلک من شانہم کیف تری یا عمر امم واللہ لو قتلتہ یوم قلت لی اقتلہ لارعدت لہ آنف ولامرتک الیوم
بقتلہ لقتلتہ قال قال عمر قد واللہ علمت لامر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعظم برکۃ من امری واللہ
آنست کہ در غزوہ حدیبیہ چیست اسلام بر فاروق غلبہ کرد و بتربیت نبوی تسکین یافت قال ابن
اسحق فلما استام الامر ولم یبق بینہما الا الکتاب وثب عمر بن الخطاب فاتی ابا بکر فقال یا ابا بکر لیس
برسول اللہ قال بلی قال اولسنا بالمسلمین قال بلی قال اولیسوا بالمشرکین قال بلی قال فعلام
نعطی الدنیۃ فی دیننا قال ایہا الرجل الزم غرزہ فانی اشہد انہ رسول اللہ قال وانا اشہد انہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ثم اتی رسول اللہ فقال یا رسول اللہ الست برسول اللہ قال بلی قال اولسنا بالمسلمین قال بلی قال
اولیسوا بالمشرکین قال بلی قال فعلام نعطی الدنیۃ فی دیننا قال انا عبد اللہ ورسولہ ولن اخالف امرہ
ولن یضیعنی قال فکان عمر یقول مازلت اصوم واتصدق واصلی واعتق من الذی صنعت یومئذ
مخافۃ کلامی الذی تکلمت بہ حین رجوت ان یکون خیرا وقال ابن اسحق فوثب عمر بن الخطاب مع
ابی جندل یمشی الی جانبہ ویقول اصبر یا ابا جندل فانما ہم المشرکون وانما دم احدہم دم کلب قال و
یدنی قائم السیف منہ قال یقول عمر رجوت ان یاخذ السیف فیضرب بہ اباہ قال فضن الرجل
بابیہ ونقدت القضیۃ واز انجملہ آنست کہ در غزوہ خیبر سیہا از فاروق پدید آمد قال ابن اسحق حدثنی
محمد بن ابراہیم التیمی عن ابی الہیثم من نصر الاسلمی ان ابا سعید ثہ انہ سمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
یقول فی مسیرہ الی خیبر لعامر بن الاکوع انزل یا ابن الاکوع فحدثنا من ہنیہاتک قال فنزل یرتجز

برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ؎

واللہ لولا اللہ ما اہتدینا	ولا تصدقنا ولا صلینا
انا اذا قوم بغوا علینا	وان ارادوا فتنۃ ابینا
فانزلن سکینۃ علینا	وثبت الاقدام ان لاقینا

فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرحمک ربک فقال عمر بن الخطاب وجبت واللہ یا رسول اللہ لولا متعتنا بہ فقتل یوم خیبر شہیدا یاید دانست کہ قول مرتضی علی سار النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی خیبر فلما اتاہا بعث عمر وبعث الناس الی مدینتہم او قصرہم فقاتلوہم فلم یلبثوا ان ہزموا عمر واصحابہ فجاروا ویجبنونہ ویجبنہم اخرجہ الحاکم نہ مراد ازان حقیقۃ جبن است بلکہ این کلمہ ایست بلیغہ چون مہم در اینجا اقتحام بود در حرب شجاعت را محصور ساختند در اقتحام و ترک اقتحام راجبن نامیدہ والا اینجا جنگ بود بصرفہ باملاحظہ سلامت لشکر موافق وازانجملہ آنست کہ در غزوہ فتح در قصہ حاطب بن ابی بلتعۃ فاروق را غیرتے برخاست پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودند بحسن معاملہ فقال عمر انہ قد خان اللہ ورسولہ والمؤمنین فدعنی فلاضرب عنقہ فقال الیس من اہل بدر فقال لعل اللہ اطلع علی اہل بدر فقال اعملوا ماشئتم فقد وجبت لکم الجنۃ او فقد غفرت لکم فدمعت عینا عمر وقال اللہ ورسولہ اعلم اخرجہ البخاری ودر باب ابی سفیان نیز ہمچنین واقع شد قال ابن اسحق فی حدیث العباس وشفاعتہ لابی سفیان مررت بنفر عمر بن الخطاب قال من ہذا وقام الی فلما رای ابا سفیان علی عجز الدابۃ قال ابو سفیان عدو اللہ الحمد للہ الذی امکن منک بغیر عقد ولا عہد ثم خرج یشتد نحو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکضت البغلۃ فسبقتہ بما تسبق الدابۃ البطیئۃ الرجل البطیئ قال فاقتحمت عن البغلۃ فدخلت علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ودخل علیہ عمر فقال یا رسول اللہ ہذا ابو سفیان قد امکن اللہ منہ بغیر عقد ولا عہد فدعنی فاضرب عنقہ قال قلت یا رسول اللہ انی قد اجرتہ ثم جلست الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاخذت برأسہ فقلت واللہ لا یناجیہ اللیلۃ دونی فلما اکثر عمر فی شانہ قال قلت مہلا یا عمر فواللہ لو کان من رجال بنی عدی بن کعب ما قلت ہذا ولکنک قد عرفت انہ من رجال بنی عبد مناف فقال مہلا

یا عباس فواللہ لاسلامک یوم اسلمت کان احب الی من اسلام الخطاب لو اسلم وفی تفسیر رؤیا النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی الطائف وتعبیر ابی بکر لہا ثم ان خویلۃ بنت حکیم بن امیۃ وہی امرأۃ عثمان بن مظعون قالت یا رسول اللہ اعطنی ان فتح اللہ علیک الطائف حلی بادیۃ بنت غیلان او حلی الفارعۃ بنت عقیل وکانت من احلی نساء ثقیف وذکرلی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لہا وانکان لم یؤذن لی فی ثقیف یا خویلۃ فخرجت خویلۃ فذکرت ذلک لعمر بن الخطاب فدخل عمر علی رسول اللہ فقال یا رسول اللہ ما حدیث حدثتہ خویلۃ زعمت انک قلتہ قال قد قلتہ قال قال عمر او ما اذن لہم یا رسول اللہ قال لا قال افلا اوذن بالرحیل قال بلی قال فاذن عمر بالرحیل وعن عبد اللہ بن عمرو بن العاص قیل لہ ہل حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حین کلمہ التمیمی یوم حنین قال نعم جاءہ رجل من تمیم یقال لہ ذو الخویصرۃ فوقف علیہ وہو یعطی الناس فقال یا محمد قد رایت ما صنعت فی ہذا الیوم فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اجل فکیف رایت قال لم ارک عدلت قال فغضب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال ویحک اذا لم یکن العدل عندی فعند من یکون فقال عمر بن الخطاب یا رسول اللہ الا نقتلہ قال لا دعوہ فانہ ستکون لہ شیعۃ یتعمقون فی الدین حتی یخرجوا منہ کما یخرج السہم من الرمیۃ ینظر فی النصل فلا یوجد شیء ثم فی القدح فلا یوجد شیء ثم فی الفوق فلا یوجد شیء سبق الفرث والدم اخرجہ ابن اسحق فی السیرۃ وبعد از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فاروق اعظم در خلافت صدیق سعی عظیم تقدیم رسانید ودر ایام صدیق نائب خلیفہ ومشیر او وقاضی او بود عن ابراہیم النخعی قال اول من ولی ابو بکر شیئا من امور المسلمین عمر بن الخطاب ولاہ القضاء فکان اول قاض فی الاسلام وقال اقض بین الناس فانی فی شغل اخرجہ ابو عمر وچون نوبت خلافت بفاروق رسید سیاستی بردست او واقع شد کہ غیر نبی بران قادر نباشد وہیچ خلیفہ را مانند آن نصیب نشد واگر عقل سلیم را اعمال نمائیم ودر اموری کہ خلافت انبیا را می شاید بہتر از حال وی تصور نگردد زیرا کہ حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم بدو چیز مشغول بودند یکی تعلیم علم از کتاب وسنت کہ مشتمل است بر عبادات واحسان وتدبیر منزل وسیاست مدینہ ومکمت اخلاق وانواع تذکیر وفاروق اعظم بعد از انکہ بشباب

عظیمہ در باب علم از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یافتہ بود وقد کان فیما کان قبلکم محدثون فان یک فی امتی احد فانہ عمر وقال ان اللہ جعل الحق علی لسان عمر وقلبہ وقال علی ما کنا نعدان السکینۃ تنطق علی لسان عمر وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در رؤیا دیدند کہ قدحی از شیر با نحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رسیدہ است فشربت حتی رایت الری یخرج من اظفاری ثم اعطیت فضلی عمر قالوا فما اولتہ ذلک یا رسول اللہ قال العلم ودر قصص بسیار ایات برحسب اجتہاد او نازل شدہ بود واین دلالت میکند بر موافقت جزء عقلی نفس ناطقہ او بجزء عقلی حضرات انبیا بعد این ہمہ شریک صدیق شد در تالیف قران ودر ہر شہری مقرئی ومحدثی را فرستاد واہتمام بلیغ نمود در آنکہ کمی وزیادت واقع نشود ومسائلی را کہ محقق بود ند تفحص کرد واز وحی استفسار نمود تا آنکہ حدیث ظاہر شد واگر ظاہر نشد صحابہ را جمع کرد ودران باب مشورت نمود تا آنکہ اتفاق بر قولی واقع شد وترتیب کتاب وسنت واجماع وقیاس وی آورد وسد مداخل تحریف نمود واز خوض در لم ولا نسلم نہی کرد واز تشدد در سنن وغیر آن زجر فرمود چنانکہ علمای صحابہ ہمہ گواہی دادند کہ وی اعلم زمان خود بست وامارۃ او رحمت است تامہ یامنت وفی الاستیعاب ولی الخلافۃ بعد ابی بکر بویع لہ بہا یوم مات ابو بکر بالخلافۃ سنۃ ثلث عشرۃ فساس سیرۃ وانزل نفسہ من مال اللہ بمنزلۃ رجل من الناس وفتح اللہ لہ الفتوح بالشام والعراق ومصر ودون الدواوین فی العطاء ورتب الناس فیہ علی سوابقہم وکان لا یخاف فی اللہ لومۃ لائم وہو الذی نور شہر رمضان بصلوۃ التراویح فیہ وارخ التاریخ من الہجرۃ الذی بایدی الناس الی الیوم وہو اول من سمی بامیر المومنین وہو اول من اتخذ الدرۃ وکان نقش خاتمہ کفی بالموت واعظا یا عمر دیگر جہاد کفار وفاروق بعد از انکہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درین باب بشارات عظیمہ یافتہ بود ثم استحالت غربا فاخذ بہا عمر بن الخطاب فلم ار عبقریا من الناس ینزع نزع عمر حتی ضرب الناس بعطن والذی نفسی بیدہ ما لقیک الشیطان سالکا فجا الا سلک فجا غیر فجک واین دلالت میکند بر موافقت جزء عملی نفس ناطقہ او بجزء عملی حضرات انبیا بعد اینہمہ تحمل اعباء جہاد بوجہی نمود کہ خوشتر ازان صورت نگیرد وقال الیافعی فی السنۃ الرابعۃ عشر فتحت دمشق صلحا من ابی عبیدۃ وغیرہ من خالد ثم امضیت صلحا وفیہا کانت وقعۃ جسر ابی عبیدۃ وفیہا

فتحت بعلبک وحمص صلحا وهرب هرقل عظیم الروم الی القسطنطینیة فی السنة الخامسة عشر کانت وقعة
الیرموک وکان المسلمون ثلثین الفا والروم ازید من مائة الف فهزموا جیلة الغسانی وقتلوا الروم
مرة بعد اخری حتی ادوهم بالقتل وهربت البقیة من تحت اللیل وفیها وقعة القادسیة بالعراق وکان
المسلمون نحوا من سبعة آلاف والمجوس ستین الفا وفی السنة السادسة عشر فتحت حلب وانطاکیة صلحا
وفیها انشأ ابو عبیدة بامر امیر المومنین کوفة وفیها نزل عمر علی بیت المقدس وکان المسلمون قد حاصروا
تلک المدینة المبارکة فطال حصارهم فقال لهم اهلها لا تتعبوا فلن یفتحها الا رجل نحن نعرف علامته عندنا
فان کان امارتکم بتلک العلامة سلمنا الیه من غیر قتال فارسل المسلمون الی عمر یخبرونه بذلک فرکب
عمر راحلته وتوجه الی بیت المقدس وکان معه غلام له یعاقبه فی الرکوب نوبته بنوبته وقد تزود شعیرا وتمرا
وزیتا وعلیه مرقعة لم ینزل یطوی القفار باللیل والنهار الی ان قرب من بیت المقدس فتلقاه
المسلمون قالوا له ما ینبغی ان یری المشرکون امیر المومنین فی هذه الهیئة ولم یزالوا به حتی البسوه
لباسا غیر ما وارکبوه فرسا وجدید الفرس داخله شیء من العجب فنزل عن الفرس ونزع اللباس
ولبس المرقعة وقال اقیلونی ثم سلک فی هذه الهیئة الی ان وصل فلما راه المشرکون من اهل الکتاب
کبروا وقالوا هذا هو وفتحوا له الباب وفی السنة السابعة عشر افتتح ابو موسی الاهواز وفیها کانت وقعة
جلولاء وقتل من المشرکین مقتلة عظیمة وبلغت الغنائم ثمانیة عشر الف الف وقیل ثلثین الف
الف وفی السنة الثامنة عشر الموصل والسوس وتستر وفی السنة التاسعة عشر فتحت تکریت وقیساریة
وفی سنة عشرین افتتح عمرو بن العاص بعض دیار مصر وفی سنة احدی وعشرین فتح مصر وکانت وقعة
نهاوند دوامت المصاف فیها ثلثة ایام ثم جاء النصر وفی سنة اثنین وعشرین فتحت آذربیجان
علی ید المغیرة بن شعبة ومدینة نهاوند صلحا والدینور مع همدان عنوة علی ید حذیفة وطرابلس المغرب
علی ید عمرو بن العاص وفیها فتحت جرجان وقد روضة الاحباب مذکور است که در زمان خلافت
دی هزار وسی وشش شهر با توابع ولواحق آن فتح شد وچهار هزار مسجد ساخته گشت وچهار هزار
کنیسه خراب گردید وچهار هزار منبر چوبی بر حجاریها جوامع بهمت خطبه جمعه بنا کردند انتهی

در اینجا دو نکته باید فهمید یکی آنکه قول هرمزان دلالت میکند بر آنکه همه عالم بمنزله یک مرغ بود سرش عراق
و نحل نشستن کسری بود و دو جناح او فارس و روم و یک پائے ترکستان و دیگر مغرب و فرنگستان
پس کسر کسری بتحقیق فتح تمام عالم است عن جبیر بن حیة قال بعث عمر الناس فی افناء الامصار
یقاتلون المشرکین فاسلم الهرمزان فقال انی مستشیرک فی مغازی هذه قال نعم مثلها و مثل من فیها
من الناس من عدو المسلمین مثل طائر له راس وله جناحان وله رجلان فان کسر احد الجناحین
نهضت الرجلان بالجناح والراس فان کسر الجناح الآخر نهضت الرجلان والراس فان شدخ الراس
ذهب الرجلان والجناحان والراس فالراس کسری والجناح قیصر والجناح الآخر فارس فمر المسلمین
فلیفزوا الخ رجه البخاری دیگر آنکه فرق بسیار است درمیان فوج کشی حضرت فاروق و فوج کشی جمعی که
بعد او آمدند زیرا که در عهد بادشاهی و فوج کشی نبود و رسوم سپاهیان نمیدانستند و مقابله کسری
و قیصر در خاطر ایشان نمیگذشت حضرت فاروق مردم را صنعت سپاهیان آموخت و لشکر را ساخت
و هیبتی را که در دل ایشان بود برانداخت و جمعی که بعد از حضرت عمر فوج کشی کردند از فوج آماده و مستعد
کارگر فتند و چیزی که رسوم آن معلوم بود و قواعد آن مهد باتمام رسانیدند و شتان بینهما بالجمله در مقدمه
سادسه کلام بتطویل انجامید و از حد اختصار بیرون رفت اما چون مضمون عنده ذکر الصالحین منزل
البرکات منظور بود کج عنان قلم ازان اطناب وجهی نداشت ملخص سخن آنست که اصل نبوت اراده
خیر است به نسبت افراد بنی آدم و ازالهٔ جهالات و مظالم از ایشان به بعث انسانی که افضل افراد
انسان باشد و در شیخین تلو این خصلت متحقق شد و ان انعقاد اراده است در ملکوت بنصب خلیفه
که متمم باشد کاری را که اصل آن نبی موسس ساخته و متوسط باشد درمیان پیغامبر و امت او
در تبلیغ علوم و چون این اراده نیابت و استخلاف است و مقصود بخبر اتمام امر اول نیست تبلیغ
همان شریعت سابقه است بغیر وحی و عصمت از اصل نبوت بودن باین وارد و این معنی در شیخین
چنانکه میباید و می شاید متحقق شد و یکی از خواص نبوت زیادت است در جزء علمی نفس ناطقه و تلو او
که در غیر نبی نباشد فهم معنی شرائع است بانکه محدث و ملهم باشد و این خصلت نیز در شیخین ثابت است

دیگر خواص نبوت زیادت است در جزء علمی نفس ناطقه باعتبار ارشاد و فیض صحبت و تالیف برام
غیر و ظاهر است که کسی غیر شیخین بمرتبه شیخین نرسید بلکه بعد ایشان اختلاف آراء و سفک دماء پیدا شد
و سوم از خواص نبوت زیادت است در جزء عملی باعتبار فتوح و جمع اهل اسلام و تالیف ایشان
الهی درین باب واگر کسی در احوال شیخین و فتوح ایشان تامل کند بداند که گویا باد عنایت الهی
شیخین باجزاء ریل پر خورد و گرد باد فتوح لاتعد و لاتحصی احداث نمود و اعانت شیخین حال ضعف
اسلام نیز بسیار گشت و نشر علوم آنحضرت صلی الله علیه وسلم که از دست شیخین ظاهر شد ظاهر
است بلکه اگر کسی را دیده حق شناس باشد شک نکند در آنکه هر مسئله از مسائل دین که در زمان پیغمبر
صلعم نبود همانست محل اختلاف در مذاهب اربعه گویا اصل مذاهب اربعه اجتهادات شیخین اند
اما این سخن بکسی که سرمایه علم او بجز قدوری و وقایه نباشد نتوان گفت این را استحضار اصول
می باید پس هر شخصی می باید که در حال خود تامل نماید که بچه چیز از نمود و مجوس ممتاز شده است
اول چیزی که بدان ممتاز شده است قرآن است و مؤلف قرآن در مصحف شیخین و احکام فقه و فقها
حقه و اجماع کننده در مسائل اجماعیه و واضح کننده مسائل خفیه و قیاس کننده بمشورت صحابه حضرت
عمر است و در هر شهری محدثی و مقرئی را نصب کننده حضرت عمر است و سبب شائع بودن اسلام
در میان بلدان ایشان اند پس بحقیقت منت اول حضرت حق راست تبارک و تعالی که جنس فصل
خود عرب و عجم را از ضلالت متمسک دار بانید و رسول بطوائف ناس فرستاد و قرآن نازل نمود و ملت
اسلام در اقالیم شائع ساخت و منت دیگر رسول کریم راست صلی الله علیه وسلم که بر دست وی این
نعمتها بر روی کار آمد و منت سوم شیخین راست که قرآن و سنت و احکام اسلام را بما رسانیدند
کسری و قصر قیصر بر دست ایشان واقع شد و ایشان سبب هدایت سایر عرب و عجم گشتند و آن
عرب و عجم سبب هدایت تمام عالم پس انکار فضل ایشان و قائل نشدن بمنت ایشان از انکار
بدیهیات ست **فائده** هیچ میدانی که اهل سنت و جماعت چرا تفضیل شیخین و حب الختنین
خود ذکر کرده اند و این فرق از کجا آمده است بدانکه واجب اول بر مکلف آنست که متقاد حکم خدا تعالی

وپیغامبر شود و دل خود را مصمم کند که آنچه از خدا پیغامبر آورده است بر همان عمل کند عقیدة و عملا و این امر تبعه در اصل ایمان داخل است واجب ثانی آنست که طلب کند طریقی که بآن بشناسد که امر خدا تعالی و رسول چیست و اگر این طریق را نجوید از ربقه تقلید شرع برمی آید و ملحد گردد باز این طریق را طریقی میباید که بوجه تواتر یا شهرت یا اتفاق آراء بدان مؤدی بمقصد باشد والا اخذ او احکام ملت را از غیر اعتقاد باشد و اعتقاد منحصر است در یقین و غالب رای و پیش وی آنچه از ملت است بحقیقت و آنچه موسوس است و ران ممتاز نگردد و در درجات لاتعد و لاتحصی افتد و در ملت محمدیه واقع آنست که آنچه متواتر است قران است و جامع آن شیخین اند و نزدیک متخالف آراء و اختلاف حروف امروز هیچ طریق امتیاز در میان حق و باطل غیر اعتماد بر شیخین نیست و اگر این را باور نمیکنی تامل کن که اگر کسی پرسد که معوذتین چرا از قران شد و دعا قنوت چرا از قران نیست و اما تند آن هیچ جوابی غیر اعتماد بر مصاحف عثمانیه و قرار داد ایشان نخواهی یافت و این همه فرع عمل شیخین است و آنچه مشهور است و متفق علیه در میان فرق اهل سنت همانست که از شیخین ثابت شده بعد از اتفاق که در زمان شیخین حاصل شده چیزی قلیل است اما این نکته کسی که سرمایه فقه او شرح وقایه و منهاج باشد نمی تواند و آنست آنرا عالمی متحری باید با بحر از این جهت تفصیل شیخین اصلی عظیم شد از اصول اعتقاد تا آنرا استحکام نکنند خوض در مطالب تفصیلیه علی وجه البصیرة نباشد و این سخن بدان ماند که در مذاهب فروع هر مقلدی بجد تمام افضلیت امام خود اثبات میکند اصاب فی ذلک ام اخطأ و بدون این افضلیت عزم تقلید او در فروع پیدا نشود لیکن این مقلدان بغور سخن نرسیده اند بیک وجه اصابت نمودند و بیک وجه خطا حفظت شیأ و غابت عنک اشیاء و این سخن حق است که تا اعتقاد افضلیت مبلغ قران و سنت و بین معانی هر دو نکنند خاطر براخذ شرائع جمع نگردد لیکن اگر ایشان را اتساع در علم میبود میدانستند که کتاب و سنت و آثار فقهای صحابه و تابعین اجتماعا و اختلافا باقاعده که از شیخین در ترتیب کتاب و سنت یا اجماع و قیاس منقول است مقید میگردانند بجدی متعین باعتبار کلیه و اجمال غیر متعین باعتبار جزئیه و تفصیل پس کسی که آن اسلوب را فهم کرد مقید شد در احکام شرع بطوری خاص

وتفصیلی کہ بعد ازان آید مثل تفصیل این مذاہب است بتخریج وتفریع وآنرا نہایتی نیست واعتقاد آن مرجع نیست پس اگر این مقدمہ را بر شما فہیم منکشف گردد استقاد قرن اول وثانی وثالث کہ مشہود بالخیر اند واختلاف قرون اولی وائمہ عظام کہ بدون تشبث بدامان شیخین واعتقاد افضلیت ایشان وترجیح اجماعیات ایشان وپذیرفتن آنچہ از جانب ایشان بودہ است طلاجی ندارد ودرین سخن بران ماند کہ شیعہ قائل شدہ اند بانکہ امام می باید کہ افضل امت باشد ومعصوم ومفترض الطاعۃ منصوب من عند اللہ ورسولہ واین قول متضمن حق وباطل ہر دو شدہ است قول محقق آنست کہ افضلیت امت نسبت اہل خلافت نبوت کہ متقن قوانین وسیاق شرائع ومروج دین ایشان اند لازم است والا اعتماد کلی حاصل نشود وبجای عصمت حفظ الہی وتائید ربانی بحسب عادۃ اللہ می باید اثبات نمود وبجای افتراض طاعت ونصب من عند اللہ ورسولہ استخلاف بنص واشارہ می باید ذکر کرد تا سخن درست گردد واہل سنت وجماعت ہمین قول محقق منتج در شیخین بلکہ در خلفای اربعہ اثبات نمودند تفصیل این اجمال آنکہ افضلیت کہ میگویند در طبقہ اولی میباید کہ ہنگام احکام دین وترویج شریعت وتقنین قوانین آن بودہ نہ در ملک عضوض زیرا کہ در ملک عضوض حامل علم دیگر شد واصحاب دولت دیگر چنانکہ فتوی در اصل موقوف بودہ بر علم کثیر الحال آنہمہ فتوی ہا منقح کردہ نوشتہ اند الحال عبارت دانی می باید دلیس وعصمت باعتبار جری عادت میباید زیرا کہ جمیع معاملات مردمان وگردش معاش ایشان بر عادت است نہ بر اصل معقول واین مقدمہ را شواہد از عرف شرع بسیار است ودر تخصیص نص واشارہ مفہم چنانکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر صدیق اکبر کرد وصدیق استخلاف کرد فاروق را کافی است انیست اصل این مسئلہ فتدبر ترشد تکملہ چون درین اوراق قلم بسیرت شیخین جاری شد لازم آمد کہ بحسب تاثیر چیزی از احوال سیرت متقنین ومآثر جمیلہ ایشان نوشتہ شود۔

اما مآثر جمیلہ ذی النورین رض

پس از انجملہ آنست کہ از اشراف قریش بود بیضاء بنت عبد المطلب عمہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم

جده او بود ام الام وی بود در جاهلیت زنا و خمر را مرتکب نشده بمقتضای عقل کامل خود وی از انجامه است که
در اول اسلام بشرف اسلام مشرف شدند چنانکه نبذی ازان در مناقب صدیق اکبر گذشت بعد ازان باندک
خود را بر اسلام تحمل نمود و بعد ازان آنحضرت صلی الله علیه وسلم را بشرف مصاهرت مشرف ساختند بعد ازان
بجانب حبشه هجرت نمود برای خدا تعالی بعد ازان بمدینه هجرت نمود و وی یکی از انجامه است که جمع کردند قرآن
را از مهاجرین و در شاهد آنحضرت صلی الله علیه وسلم حاضر شد الا بدر و احد و بیعت حدیبیه و عبد الله بن عمر بیان
نمود که او را در هر یکی ازین سه نوبت شرفی عجیب حاصل شد اما در بدر سبب بیماری جگر گوشه آنحضرت بود صلی الله
علیه وسلم و آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند لک اجر رجل ممن شهد بدرا و سهمه و اما در احد پس خدا تعالی آیه فرستاد
ولقد عفا عنکم پس تخلف کان لم یکن گشت اما در حدیبیه پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم عثمان را بجهت مصلحت بمکه
فرستاده و این بیعت در غیبت او واقع شده پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند عثمان فی حاجة الله
وحاجة رسوله هذه یدی وهذه ید عثمان و در خرید کردن بیر رومه تجهیز جیش عسرت از وی فضیلتی نمایان بروی
کار آمد و آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند ما ضر عثمان ما عمل بعد الیوم و آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود من
یزید فی مسجدنا بخیر له منها فی الجنة پس ذو النورین موضع پنج ساریه خرید کرده در مسجد زیاده نمود و تجهیز نمود
جیش عسرت را بتسعمائة و خمسین بعیر او خمسین فرس که متم الف بودند و آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند اسکت
یا ثبیر فانما علیک نبی وصدیق وشهیدان و گواهی دادن که این شخص در وقت فتنه بر
حق خواهد بود فرمود لعل الله یقمصک قمیصا فان ارادوک علی خلعه فلا تخلع لهم و حضرت ذی
النورین در حد ذات خود متصف بود بحیا آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود الا استحی من رجل
تستحی منه الملائکة و این سخن عمقی دارد و آن آنست که اگر منصفی در احوال حضرت ذی النورین
تامل کند دریابد که هر بار سے که فتنه مهیا شد حضرت عثمان خون جگر خورد و از مبالغه در انتقام تقاعد
نمود و این معنی ناشی از انجام نفس است از خوض در مقتضاے جوش و خروش مشارع
آنرا بلفظ حیا تعبیر فرمود و بکثرت عبادت در صحیح مسلم از حمران منقول است ما جاء یوم
الا وهو یریق علیه نطفه یعنی غسل بسیار میکرد و این دلالت میکند بر وجدان نور طهارت و از صوم

وہر تلاوت قرآن وصلوٰۃ لیل واعتاق رقاب وانفاق ہر مساکین مرتبۂ کامل نصیب او شد وآنر
افشای علم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نصیب او آن بود کہ علم را متفق ساخت بریک مصحف ومصلحتے
کہ درین امر متحقق است حجتی نیست در روایت کرد قرآن را چنانکہ سلسلہ بعضی قرا سبعہ باو میرسد
اشاعت اسلام وترفیہ مسلمانان مرتبۂ ادنی نصیب او شد وتا نواحی کابل مدطرف مشرق رد
او منتوح گشت واز جانب روم تا شہر قسطنطنیہ قلعہ اسلام رسید پس او را خلافت نبوت بہر دو شعبہ
خود درست شد در حیثیت او آنست کہ روایت کردہ شدہ است انہ کان اذا وقف علی قبر بکی حتی یبل
لحیتہ فقیل لہ تذکر الجنۃ والنار فلا تبکی وتبکی من ہذا فقال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان
القبر اول منزل من منازل الآخرۃ فان نجا منہ فما بعدہ الیسر منہ وان لم ینج منہ فما بعدہ اشد منہ قال
وقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما رایت منظرا قط الا والقبر افظع منہ اخرجہ الترمذی واز فضائل او آنست
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو فی نفر من کبار المہاجرین لینہض کل رجل منکم الی کفوہ فینضم
النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی عثمان فاعتنقہ وقال انت ولیی فی الدنیا والآخرۃ وقال لطلحۃ یا طلحۃ
انہ لیس من نبی الا ولہ رفیق من امتہ وہو فی الجنۃ فان عثمان رفیقی ومعی فی الجنۃ وقال کثیر بن الصلت
اغفی عثمان فی الیوم الذی قتل فیہ فاستیقظ فقال لولا ان یقول الناس تمنی عثمان الفتنۃ لحدثتکم
قلنا اصلحک اللہ فحدثنا فلسنا نقول ما یقول الناس فقال انی رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
فی منامی ہذا فقال انک شاہد معنا الجمعۃ وعن ابن عمران عثمان اصبح محدثا فقال رایت النبی صلی اللہ
علیہ وسلم فی المنام اللیلۃ فقال یا عثمان افطر عندنا فاصبح عثمان صائما فقتل من یومہ اخرج الحاکم
ہذہ الاحادیث

واما علی مرتضی رضی اللہ عنہ

پس فضائل او بسیار است ومناقب او بیشمار اول ہاشمی است کہ از دو ہاشمیہ بزاد
وتولد او در خانہ کعبہ بود واین فضیلتی است کہ پیش از وی بآن متصف نبود الا یک شخص وآن حکیم

واما علی مرتضی رضی اللہ عنہ

بن حزام ست کذا فی المستدرک و در حجر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تربیت یافت و اول کسی ست کہ ایمان آورد بر یک قول و بر قول ثانی اول مسلم ابوبکر صدیق ست و صہر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و اولاد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از صلب او باقی ماندند و در وقت ہجرت بر فراش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خفت تا مردمان گمان نکنند کہ آنحضرت برآمدہ ست و در وقت مواخاۃ با آنحضرت شرف مواخات یافت و در بدر او و حمزہ و عبیدہ مبارزت کردند با پہلوانان قریش و غالب آمدند و بازاران بشمشیر بانکہ روز قیامت در مخاصمہ کفار اول جمعی کہ استادہ شوند وی باشد و در احد سعی نمایان از وی ظاہر شد و از ثابتان بود در ان معرکہ و در خندق عمرو بن ود را کہ پہلوان قریش بود کشت و در خیبر متخلف شد بجہت رمدی کہ عارض وی شدہ بود بعد ازان توفیق الہی یار او شد کہ با وجود رمد بخدمت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بپیوست و بدعای آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از رمد شفا یافت و فتح قلعہ بر دست او واقع شد و در ان باب فضیلت تامہ کہ سابعث غدا رجلا یحب اللہ و رسولہ و یحبہ اللہ و رسولہ میسر شد و در مواطن بسیار حامل لواء آنحضرت بود و در سال نہم بشرف تبلیغ براءۃ کہ لا یبلغہ الا انا او رجل منی مشرف شد و در غزوہ تبوک جانشین آنحضرت شد در مدینہ و در ان باب فضیلت عظمی انت منی بمنزلۃ ہارون من موسی نصیب او شد و در سال آخرین از ہجرت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بحکومت یمن تعیین فرمودند و قلعہ بدست او مفتوح شد و چون جاریہ را از خمس تسری نمود قیل و قال در مردمان فاش شد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بر او غیرت کردند و از ایذای او منع فرمودند و فرمودند ہو منی و انا منہ و در غدیر خم خطبہ فرمودند کہ من کنت مولاہ فعلی مولاہ و در وقت مباہلہ چون اہل بیت را حاضر کردند و ایشان حاضر ساختند و در دعا اللہم ہؤلاء اہل بیتی فطہرہم تطہیرا داخل شد بلکہ رئیس ایشانان شد و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حق او فرمود لا یحب علیا منافق و لا یبغضہ مومن از جہت آنکہ بر امر حق عمل میکرد و شدید بود در امر اللہ و چون امر فرمود بسد ابواب بابا و را مستثنی گردانید زیرا کہ بشرف ہمسایگی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف بود و قربا و مطلوب بود این بود شرح قیام

او بیک جناح ثبوت کہ افشاء اسلام است و نصرت او در یک جناح دیگر از جناحین خلافت نبوت کہ
افشاء علم است آنچہ حبیلہ از وی ظاہر شد کہ تعلیم قرآن و تا حال روایت او باقیست کہ بعض قرار
سبعہ از وے روایت دارند و یکی از مکثرین است در روایت حدیث و قضایا بسیار در ایام خلافت
بر دست او ظاہر شد و در میان مردمان ماند و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم او را بعلم گواہی داد و گفت کہ انا مدینۃ
الحکمۃ و علی بابہا و تبفوق در قضا کہ اقضاکم علی و کان عمر یتعوذ باللہ من معضلۃ لیس لہا ابو الحسن و
قال علی سلونی عن کتاب اللہ فوا اللہ ما من آیۃ الا و انا اعلم ابلیل نزلت ام بنہار ام فی سہل او فی جبل
و در سرعت انتقال ذہن کہ شعبہ عظیم است از شعبات حکمت نصیب او فی یافت قصص بشمار و آیات
کردہ اند محاسبات دقیقہ و تنبیہ باہر مسئلہ از کتاب و سنت و قواعد مقررہ مسلمہ و در زہد و ورع و احتیاط
بیت المال و تجرد رہائل و مشرب و ملبس و قلت میل بسوی قرابت خود در قسمت بیت المال ذرہ علیا
تعیب او شدائی غیر ذلک من مناقبہ الجمیلۃ باید دانست کہ امام احمد بن حنبل گفتہ است ما جاء لاحد من
اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من الفضائل ما جاء لعلی بن ابی طالب و سزاوار نیز آنست کہ در زمان
خلافت او در میان مختلف شدند بروی و جمعی سب طعن اظہار نمودند پس بقیہ اصحاب سعی بلیغ کردند در
روایت فضائل او تا سد آن باب فساد باشد از آنجملہ قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در غدیر خم کانی قد دعیت
فاجبت و انی قد ترکت فیکم الثقلین احدہما اکبر من الآخر کتاب اللہ و عترتی فانظروا کیف تخلفونی فیہما فانہما
لن یفترقا حتی یردا علی الحوض ثم قال ان اللہ عز و جل مولای و انا ولی کل مومن ثم اخذ بید علی
فقال من کنت ولیہ فہذا ولیہ اللہم وال من والاہ و عاد من عاداہ و معنی این حدیث وجوب محبت اہل
بیت است و اعتقاد فضائل ایشان و تعظیم و تجلیل ایشان و قال علی رضی اللہ عنہ انا عبد اللہ و اخو
رسولہ و انا الصدیق الاکبر لا یقولہا بعدی الا کاذب صلیت قبل الناس لسبع سنین و معنی این حدیث
آنست کہ در زمان خلافت او کسی مانند او نبود چنانکہ حذیفہ گفت در وقت بیعت او لا نبالی بعد
الاصغر او ابتر و قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اذی علیا فقد اذانی و قال انت منی
و انا منک و قال من اطاع علیا فقد اطاعنی و من عصا علیا فقد عصانی و قال من سب

علیا فقد سبنی وقال علے دعا نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا علے ان فیک من عیسے مثلا البغضتہ الیہود حتے بہتوا امہ واجبہ النصاری حتے انزلوہ بالمنزلۃ التی لیس لہا وقال علے الا وانہ یہلک فی محب مطری بما لیس فی ومبغض مقتری یحملہ شنانی علے ان یبہتنی الا وانی لست نبی ولا یوحی الی ولکنی اعمل بکتاب اللہ وسنۃ نبیہ صلے اللہ علیہ وسلم ما استطعت فما امرتکم بہ من طاعۃ اللہ فحق علیکم طاعتی فیما احببتم او کرہتم وما امرتکم بمعصیۃ انا وغیری فلا طاعۃ لاحد فی معصیۃ اللہ عزوجل انما الطاعۃ فی المعروف وقال صلی اللہ علیہ وسلم لعلے انت تبین لامتی ما اختلفوا فیہ وقال یا علے ان لک کنزا فی الجنۃ وقال یا علے من فارقنی فقد فارق اللہ ومن فارقک یا علے فقد فارقنی وقال انا سید ولد آدم وعلے سید العرب واین اشارہ بپدر است نسب اوست وقال اللہم ادر الحق معہ حیث دار وقال لاقطعن العمالقہ فقال لہ جبرئیل او علے فقال او علے بن ابی طالب واین اشارت بقتل حروریہ است وقال انا مدینۃ العلم وعلے بابہا وقال لہ ہذا امیر البررۃ وقاتل الفجرۃ وقال علے قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انت المنذر وانا الہاد وقال یا فاطمۃ اما ترضین ان اللہ عزوجل اطلع الی اہل بیتی فاختار رجلین احدہما ابوک والآخر بعلک وقدم لرسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فرخ مشوے فقال اللہم ائتنی باحب خلقک الیک یاکل معی من ہذا الطیر فجاء علے فاکل معہ وقال صلے اللہ علیہ وسلم لنبے عمہ ایکم یوالینی فی الدنیا والآخرۃ واقبل علے رجل رجل منہم فابوا فقال علے انت ولیی فی الدنیا والآخرۃ واین واقعہ پیش از ہجرت بود واخذ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ثوبہ فوضعہ علے علے وفاطمۃ وحسن وحسین وقال انما یرید اللہ لیذہب عنکم الرجس اہل البیت ویطہرکم تطہیرا بندہ ضعیف گوید در آیہ تطہیر قوم راسہ غلط افتادہ است قومی گفتند کہ این آیت نازل نشدہ است در ازواج وسیاق وسباق آیت آنرا تکذیب مے کند وقومے گفتہ اند کہ قصہ دعا آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم در باب مرتضے وزہرا وحسن وحسین رضی اللہ عنہم واقع نشدہ است واین نیز کذب است زیرا کہ حدیث در صحیح مسلم مذکور شدہ است

واہل حدیث مجمع اند بر صحت آن و قومی گفتہ اند کہ این آیہ دلالت میکند بر آنکہ ہر کہ از اشرف پیر
بروے عقاب و عتاب نخواہد بود زیرا کہ مراد از ارادہ درین آیہ ارادہ تکوینی است و این نیز غلط است
بلکہ مراد ارادہ تشریعی است چنانکہ سیاق آیت بران دلالت میکند و معنی ارادہ تشریعی آنست کہ او
امر را مشروع ساخت بوجہی کہ مقتضی باشد بصالح مثل آیہ صوم یرید اللہ بکم الیسر ولا یرید بکم العسر
و آیہ یرید اللہ لیبین لکم و یہدیکم سنن الذین من قبلکم و یتوب علیکم واللہ علیم حکیم واللہ یرید ان یتوب
علیکم و یرید الذین یتبعون الشہوات ان تمیلوا میلا عظیما و حق آنست کہ آیہ در مخاطبہ ازواج است
و معنی ارادہ ارادہ تشریعی است و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دعا کرد بہ ہمہ ای این کرام بجہت مناسبت
ارادہ تشریعی بارادہ تکوینی و خدا تعالی آن دعا را بدرجہ اجابت رسانید و ایشان
بشربہ بہشت شدند بالقطع و سد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابواب المسجد غیر باب علی فکان
یدخل المسجد جنبا و ہو طریقہ لیس لہ طریق غیرہ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایہا الناس لا
تشکوا علیا فواللہ انہ لاخشن فی ذات اللہ و فی سبیل اللہ و قال علی لما بعثنی رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم الی الیمن قلت یا رسول اللہ انی رجل شاب و انہ یرد علی من القضاء ما لا علم لی بہ
قال فوضع یدہ علی صدری و قال اللہم ثبت لسانہ واہد قلبہ فما شککت فی القضاء او قضی
بعد و دخل صلی اللہ علیہ وسلم علی فاطمۃ فقال انی وایاک و ہذا النائم یعنی علیا و ہما یعنی
الحسن والحسین لفی مکان واحد یوم القیمۃ و قال صلی اللہ علیہ وسلم اشتاقت الجنۃ الی ثلثۃ علی و عمار
و سلمان و قال یا علی الا اعلمک کلمات ان قلتہن غفر لک علی انک مغفور لک لا الہ الا اللہ
العلی العظیم لا الہ الا اللہ الحلیم الکریم سبحان اللہ رب العرش العظیم والحمد للہ رب العالمین و مر
صلی اللہ علیہ وسلم بحدیقۃ فقال علی یا رسول اللہ ما احسنہا من حدیقۃ فقال لک فی الجنۃ احسن
منہا و قال لعلی تقاتل الناکثین و القاسطین و المارقین و قال لعلی و عمار الا احدثکما باشقی
رجلین قلنا بلی یا رسول اللہ قال احیمر ثمود الذی عقر الناقۃ و الذی یضربک یا علی علی ہذہ
یعنی قرنہ حتی تبل ہذہ من الدم یعنی لحیتہ و قال صلی اللہ علیہ وسلم انظر الی علی عبادتہ و قال لعلی

لہ یعنی از شرک و معصیت و اہل بیت شرک و معصیت کردہ و بہشت شدند و ہمہ ای این کرام بجہت مناسبت ارادہ تشریعی بارادہ تکوینی و خدا تعالی آن دعا را بدرجہ اجابت رسانید و ایشان بشربہ بہشت شدند بالقطع ۱۲

وفاطمة وحسن وحسین انا حرب لمن حاربتم وسلم لمن سالمتم وقال احبوا اللہ لما یغذوکم من نعمہ واحبونی بحب اللہ واحبوا اہل بیتی لحبی وقال مثل اہل بیتی فیکم مثل سفینة نوح من رکبہا نجی و من تخلف عنہا غرق ومثل حطة بنی اسرائیل اخرج الحاکم ہذہ الاحادیث کلہا فی المستدرک وبا دانست کہ در ایام خلافت حضرت مرتضی فتنہ ہا برخاست کہ ایام او را استیعاب نمود واو را از جہاد کفار و انتظام ملک باز داشت واہل زمان بسبب آن فتنہ بروی مختلف شدند ودر نیمقام مقصود ما سر وآن قصص نیست بلکہ بیان عقیدۂ اشاعرہ دران واقعات لاغیر اصل این فتنہ آن بود کہ قومی از مصریان کہ نہ از صحابہ بودند ونہ از تابعین لہم باحسان بلکہ بقلت تدین موصوف وبہ بدنہادی معروف بسبب کینہای چند بر مدینہ شریفہ آمدند وبر ذوالنورین تضییق نمودند مدعا ایشان آنکہ یکی از سہ کار قبول نماید خلع خلافت کند یا عزل ونصب امراء امصار بطور ما گذارد یا او را بکشیم ذوالنورین بسبب وصیت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ لعل اللہ یقمصک قمیصا فان ارادوک علی خلعہ فلا تخلع لہم خلع خلافت اختیار ننمود وعزل ونصب بر طور ایشان گذاشتن چون مرادف خلع بود بآن نیز راضی نشد پس ابتداء بدنہاد محاصرہ کردند وصحابہ حاضرین از نصرت تا توقف نمودند جمعی بگمان آنکہ کار تا بکشتن نخواہد رسید بلکہ مفسدان اصلاح آن کینہ ہا کردہ باز خواہند گشت وجمعی بآن سبب کہ عاجز شدند از انفراد در مقاومت اعداء وجد ذی النورین در دفع آن اشرار وانعقاد اجتماع بر قتال ایشان نیافتند وذوالنورین کن کیستر انی آدم اختیار نمود وبعد از محنت ہای بسیار شربت شہادت چشید وبعد از قتل ذی النورین آن جماعہ کہ بگمان آنکہ قتلی واقع نخواہد شد توقف نمودہ بودند متاسف ومحزون گشتند وتلافی ما سبق بقدر امکان قصد نمودند وقاتلان بجز آنکہ پناہی بحضرت مرتضی برند وبا او بیعت کنند علاجی نیافتند پس در باب عقد خلافت او از ہمہ بیشتر سعی کردند ودوم موافقت او زدند وکیف ما کان عقد بیعت واقع شد بعد از ان صحابہ کرام مثل طلحہ وزبیر وعائشہ رضی اللہ عنہم باجمعی از بنی امیہ پیوستہ قصد بصرہ نمودند بآن زعم کہ طلب قصاص نمایند اگر امیر المومنین استیفاء قصاص ننماید نکث

بیعت نمودہ بجنگ برخیزند زیرا کہ این بیعت چون بسے قاتلان واقع شدہ بود آنرا بیعت فتنہ تصور نمودہ
بودند حضرت مرتضےٰ از مدینہ شریفہ بقصد اصلاح امر ایشان برآمد و چون کار را اصلاح گذشت از مدینہ
مدد طلب نمود و بکوفہ رسید و از اہل کوفہ کیفا ما کمن بیعت گرفت و در مقابلہ اہل بصرہ صف کشید و حرب
جمل واقع شد و شد آنچہ شد بعد ازان معاویہ بن ابی سفیان امیر شام بہمین ارادہ حرکت نمودہ در صفین
تلاقے صفین واقع شد و بعد گفتگوی بسیار تحکیم حکمین مقرر گشت و بسبب آن تحکیم خرق متسع شد
و اختلاف زیادہ تر بروی کار آمد و در بلاد اسلام حکم امیر شام جاری شد و اکثر امرار مرتضےٰ
جایائے خود گذاشتہ فرار نمودند و امیر شام از اہل شام بیعت خلافت گرفت و چون حال برین
منوال شد جمعے از بدمذہبان کہ انتہاز فرصت مینمودند بر جستند و در حرورا اجتمع شدند حضرت
مرتضےٰ بقتال ایشان نہضت فرمود ایشانرا قتل نمود و این واقعہ یکے از مناقب مرتضےٰ
بعد ازان لیکے ازان خوارج کہ در حدیث شریف اشقی القوم در شان او آمدہ تفہ
کردد شہید ساخت انیست انچہ اہل سیر بران مجمع اند و موافقان و مخالفان بران متفق الا
انکہ در تاویل این واقعہ ہا مختلف شدہ اند و در معذور داشتن و نا معذور داشتن متفرق گشتند
بالجملہ عقیدہ اہل سنت آنست کہ مرتضےٰ از شرکت در قتل ذے النورین برے بود چنانکہ خود
آن معنے مکرر بر سر منبر بیان فرمود و ہمچنین عائشہ و طلحہ و زبیر ازین لوث بری بودند آرے
بعض قرائن مثل سے آن قاتلان در عقد بیعت مرتضےٰ و بودن ایشان در جیش مرتضےٰ
و عدم استیفار قصاص از ایشان منشار ظنون فاسدہ شد و بحقیقت لوثے ازین ماجرا
بدامن پاک مرتضےٰ نرسید قال النووی واما عثمان فخلافتہ صحیحۃ بالاجماع وقتل مظلوما وقتلتہ
فسقۃ لان موجبات القتل مضبوطۃ ولم یجر منہ ما یقتضیہ ولم یشارک فی قتلہ احد من الصحابۃ
وانما قتلتہ ہمج ورعاع من غوغاء القبائل وسفلۃ الاطراف والاراذل تحزبوا وقصدوہ من مصر
فعجزت الصحابۃ الحاضرون عن دفعہم فحصروہ حتی قتلوہ رضی اللہ عنہ واما علی فخلافتہ
صحیحۃ بالاجماع وکان ہو الخلیفۃ فی وقتہ ولا خلافۃ لغیرہ واما معاویۃ فہو من العدول

الفضلاء والصحابة النجباء رضی اللہ عنہم واما الحروب التی جرت فکانت لکل طائفة شبهة اعتقد تصویب
انفسها بسببها وکلهم عدول ومتاولون فی حروبهم وغیرها ولم یخرج شیء من ذلک احدا منهم من العدالة
لانهم مجتهدون اختلفوا فی محل الاجتهاد کما یختلف المجتهدون بعدهم فی مسائل الربا وغیرها ولا
یلزم من ذلک بغض احدهم واعلم ان سبب تلک الحروب ان القضایا اذا کانت مشتبهة فاشتدة
اشتباهها اختلف اجتهادهم وصاروا ثلثة اقسام قسم ظهر لهم بالاجتهاد ان الحق فی هذا الطرف وان
مخالفه باغ فوجب علیهم نصرته وقتال الباغی علیه فیما اعتقدوه ففعلوا ذلک ولم یکن یحل لمن بعدهم
صفته التاخر عن مساعدة امام العدل فی قتال البغاة فی اعتقاده وقسم عکس هؤلاء ظهر لهم
بالاجتهاد ان الحق فی الطرف الآخر فوجب علیهم مساعدته وقتال الباغی علیه وقسم ثالث اشتبهت
علیهم القصة وتحیروا فیها فلم یظهر لهم ترجیح احد الطرفین فاعتزلوا الفریقین وکان هذا الاعتزال هو
الواجب فی حق هؤلاء لانه لا یحل الاقدام علی قتال مسلم حتی یظهر انه مستحق لذلک ولو ظهر لهؤلاء
رجحان احد الطرفین وانه الحق لما جاز لهم التاخر عن نصرته فی قتال البغاة علیهم فکلهم معذورون
رضی اللہ عنهم ولهذا اتفق اهل الحق ومن یعتد به فی الاجماع علی قبول شهادتهم وروایاتهم وکمال
عدالتهم رضی اللہ عنهم بالجملہ در زمان خلافت مرتضیٰ مردم چہار گروہ گشتند جمعی با حضرت مرتضیٰ رفیق
شدند ودلیل ایشان آنست کہ مرتضیٰ بہترین مردم است درین عصر واحق است بخلافت
وجمعی کہ ممانعت میکنند راہ بفساد دارند واحتمال فساد وسعی در انتظام خلافت مطلوب است
وجمعی دیگر مخالف شدند وبجنگ برآمدند شبہ ایشان آنکہ خلافت مرتضیٰ منعقد نشدہ است
وبیعت اہل مدینہ بکرہ بود یا بسبب اغراض نہ باجتہاد وبیعت اہل کوفہ ہم چنان ودر قتل
حضرت عثمان شرکت داشت وبا قاتلان ایشان شتی وانچہ مرتضیٰ را ساقط عدالت میدانستند
ودر قصہ تحکیم خود را خلع کردند وبحقیقت مرتضیٰ از ثوبت قتل مبرا بود اما بظاہر شبہ گونہ می آمد
ازین جہت آن مخالفان در مقابلہ مرتضیٰ مجتہد مخطی بودند قال سیدی عبد القادر فی الغنیة
واما قتاله لطلحة والزبیر وعائشة ومعاویة رضی اللہ عنهم فقد نص الامام احمد علی الامساک

عن ذلک وبسبب ما تجر بینهم من منازعة ومنافرة وخصومة لان الله تعالی یزیل ذلک من
یوم القیامة کما قال عز من قائل ونزعنا ما فی صدورهم من غل اخوانا علی سرر
ولان علیا کان علی الحق فی قتاله لانه کان یعتقد صحة امامته علی ما بینا من اتفاق اهل الحل
والعقد من الصحابة علی امامته وخلافته فمن خرج عن ذلک وناصبه حربا کان او باغیا
علی الامام فجاز قتاله ومن قاتله من معاویة وطلحة والزبیر طلبوا ثار عثمان بن عفان خلیفة
المقتول ظلما والذین قتلوه کانوا فی عسکر علی فکل ذهب الی تاویل صحیح فاحسن احوال المخالف
فی ذلک ورد هم الی الله عز وجل وهو احکم الحاکمین وهو خیر الفاصلین ودر نیجا نکته باید دانست
که در حدیث آمده در باب عمار تقتله الفئة الباغیة یدعوهم الی الجنة ویدعونه الی النار ومعنی آنست
نزدیک فقیر آنست که مرتضی افضل اهل زمان خود بود در ایام خلافت خود واگر خلافت بافضل
زمان راجع شود اقامت احکام شرعیه خوب تر صورت گیرد واگر بافضل زمان رجوع نکند
در احکام شرعیه واقع شود واول موصل است بحق وثانی نبارسیس معنی این حدیث آنست
که عمار همراه افضل اهل زمان واحق ایشان بخلافت در وقت خود خواهد بود وچون معنی حدیث
باین وجه تقریر کردیم فضیلت عظمی باشد در حق مرتضی وطرف مقابل معذور باشد
خطا اجتهادی وقد قال النبی صلی الله علیه وسلم المجتهد یخطی ویصیب وجمعی دیگر از فقهای صحابه
مثل سعد بن ابی وقاص وعبد الله بن عمر واسامة بن زید وابو موسی وابو مسعود تقاعد کردند
ودلیل ایشان آن بود که آنحضرت صلی الله علیه وسلم امر کرد بقعود در ایام فتنه واین حدیث ثابت
است واز جنگ در میان مسلمانان نهی فرمود وایشان باینهمه ثنای حضرت مرتضی میکردند
وذکر مناقب او می نمودند واو را احق بالخلافه میدانستند از کلام بعضی شبه در عقد خلافت حاصل
میشود واز کلام بعضی نه تنبیه گمان اکثر ناس آنست که تمسک این جماعه عمومات نهی است از قتال
مسلمین وآن بحقیقت مخصوص است بقتال همراه امام حق اگرچه ایشان انیقسم نفسیدند واین
ظن از بعض الظن است بلکه مستند ایشان احادیث متواتره است ونهی از این قتال باد مما

وعلاماتی که بران منطبق یافتند و متون این احادیث از دو صد زیاده در کتب متداوله مذکور
است وحساب طرق متشعبه او از حد احصا بیرون بلکه از تتبع احوال چنان متبادر میشود که مستند قوی
که قتال نمودند قیاس است که اگر نصرت خلیفه نکنند فساد عالم لازم می آید وسعی در اخلال فساد مامور
به است در شرع وعمومات جواز قتال باظالمان واستحقاق مرتضی خلافت را بسوابق وخصائص
خود و مستند این فریق نصوص که رد آن قیاس وزین مسئله کند ومخصص عمومات باشد والله
اعلم در اینجا فقیر را نکته ایست وآن آنست که هر چند اخلال فساد مطلوب است بدون افشار
نفوس وبدون هرج ومرج میسر نمی آید لهذا اجماع اهل حق واقع است بر آنکه نزد یک تمکن خلیفه که
شروط خلافت را جمع نکرده است قتال نباید کرد و با خلیفه جابر براه مخالفت نباید سپرد وآنحضرت
صلی الله علیه وسلم بنور فراست دریافتند که این فساد تشتتی نیست چنانکه حضرت امام حسن رض
در تفسیر سوره قدر روشن تر بیان کردان النبی صلی الله علیه وسلم رای بنی امیته علی منبره فساءه
ذلک فنزلت انا اعطیناک الکوثر یا محمد یعنی نهرا فی الجنته ونزلت انا انزلناه فی لیلة القدر ورایوا ینزلون
ما لیلة القدر لیلة القدر خیر من الف شهر یملکها بعدک بنو امیته یا محمد قال القاسم بن الفضل فعددنا
فاذا هی الف شهر لا یزید یوما ولا ینقص رواه الترمذی پس منع کردند از اقدام بر حروب وفرمودند
ستکون فتنة القاعد فیها خیر من القائم واین حدیث بدرجه تواتر رسیده ومخصص عمومات گشته و
این معنی نه با قیاس عقلی مصادمت میکند ونه با استحقاق مرتضی خلافت را جنگ دارد فقدبر
ترشد وجمعی خوارج شدند ومذهب باطل که ترک خبر واحد وتعمق در دین وغیر آنست پیش گرفتند
وسعد بن ابی وقاص گفته که آیه وینقضون عهد الله من بعد میثاقه ویقطعون ما امر الله به ان
یوصل در شان ایشان نازل شده ودر حدیث امر بقتال ایشان وارد گشته ومقاتله با ایشان
یکی از مآثر عظیمه مرتضی است ویکی از نصرت دین که از آنجناب ظاهر شد فائده در حدیث آمده
است که آنحضرت صلی الله علیه وسلم اشاره فرمودند بشخصی از خوارج که این شخص منشا تفرق
امت من خواهد شد ودر شان حضرت مرتضی وارد شده یا علی ان فیک من عیسی مثلا ابغضته

الیہود حتی بہتوا امہ واجہۃ النصاری حتی انزلوہ بالمنزلۃ التی لیس لما وقال علی الاداز یہلک فی محب مطری بالیس فی ومبغض مفتری بحملہ شنائی علی ان یبغی ودرین دو حدیث معجزہ ایست مبانگیختہ واین اخبار است آنچہ پیش آمدہ باستقرار معلوم میشود کہ تفرق امت بہمین اسباب راجع است تفصیل این اجمال آنکہ جمعی کہ بجہل وراجمع شدہ فساد ہا پیش آوردند از تتبع احوال ایشان وتفحص اقوال صحابہ وتابعین آنجا کہ بعض بدعات را بجہل وریہ نسبت کردہ اند وانستہ میشود کہ عقائد باطلہ ایشان راجع بود بسبب اصل یکی آنکہ آنچہ در شریعت موافق معقول ایشان نمی افتاد بشرطے کہ در قرآن بان تصریح واقع نشدہ باشد رد میکردند وتکذیب روات نمودند مانند رویت خدا تعالی در معاد وعذاب قبر ووزن اعمال وشفاعت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وعفو کبائر وخروج اہل کبائر از دوزخ در آخر امر وحوض کوثر وغیران دیگر آنکہ اخبار احاد کہ مخصص قواعد کلیہ میباشد از خص وغیر آن معتبر نمیدانستند مانند آنکہ میگفتند کہ قضائی صلوات بر حائض فرض است مثل صوم سوم آنکہ تشدد در دین واخذ اعمال شاقہ تجویز می نمودند مانند وصال وصوم دہر وغیر آن وچون این فرقہ ضالہ بمساعی جمیلہ حضرت مرتضی بر ہم خورد وبقایای این فرقہ باقی ماندند وعقائد خود را بر نگ دیگر تقریر نمودند معتزلہ اصل اول را پیش گرفتند وراہ تاویل بصرف از ظاہر سلوک نمودند کہ اہون از تکذیب است وغالیان از اصحاب الرای اصل دوم را باحکام نمودند ومراد ما از اصحاب الرای آنانند کہ ترک اخبار احاد کنند بسبب قواعد مقررہ خویش نہ اصحاب قیاس زیرا کہ قیاس اصل رابع است از اصول دین وملتفتہ از صوفیہ اصل سوم را اخذ نمودند ومراد ما ازین صوفیہ غیر سید الطائفہ وامثال واتباع اوست بلکہ جمعی کہ ترک اکساب وتورعات زائدہ پیش گرفتہ بودند واعدا حضرت مرتضے کہ بعداوت او شقی میشدند سبب کنندگان او ندیدن از بقایای ایشان جمعی در عمان ہستند واخبار اد کہ حسب ایشان از حد اعتدال بیرون رفت بسیار ند الآن سہ قوم بر روی کار ند اسماعیلیہ کہ زندیق صرف اند واما سیہ کہ بحقیقت منکر ختم نبوت اند وزیدیہ کہ فتنہ مقاتلات بین المسلمین را ایشان منتشر شدہ اند باز این فرق

منشعب شده اند بفرقهای بسیار که تعداد ایشان عسر دارد و حضرت مرتضی بریست از بوث ایشان
و انیمعنی از خطب او ظاهر است والله اعلم مقدمه سابعه در بیان رجحان شیخین بر غیر خویش
درین خصال که مناط فضل کلی آنرا نهاده ایم و پیش از خوض در تمهید مه نکته چند تقریر کنیم تا خوض
در مقصود بروجه بصیرت واقع شود نکته اولی باید دانست که سنة الله بران جاری شده که
بندگان مقرب او تعالی در همه صفات کمال برابر نباشند بلکه متفاوت باشند در کارخانه الهی
رحم ابوبکر در کار است چنانکه شدت عمر هم در کار است نمی بینی که انبیا صلوات الله علیهم که خلاصه بشر
و افضل بنی آدم ایشانند در نقصان هیچ وجه در میان ایشان نیست در صفات کمال مختلف اند
داؤد و سلیمان ملوک بودند و عیسی و یونس اهل تجرید نمی بینی که قاعده سلطنت بدون امرا
و سپاهیان و اهل قلم راست نمی نشیند و امرا صفت ریاست و فوج کشی و حل و عقد مصالح
ملکی مطلوب است و در سپاهیان صفت شجاعت و پهلوانی مطلوب است و در اهل قلم کیاست
و کاردانی مطلوب است کار ملک بدون اجتماع این همه میسر نمیشود و کاری که از یکی می آید از
دیگری نمی آید و در هیئت اجتماعیه سلطنت همه مطلوب اند همچنین در نبوت کبری که جامع خلافت
و رسالت باشد همه این امور مطلوب اند حسان بن ثابت بشعر و مدح آنحضرت صلی الله علیه وسلم
مبشر به بهشت شد و ابی بن کعب بحفظ قرآن و عبد الله بن مسعود بفقه و قرآن و خالد بشمشیر زنی
و خلفاء اربعه هر چند جامع بودند در اکثر صفات کمال اما باعتبار کثرت و قلت مختلف و متفاوت
بودند صحبت دائمه با خلوص محبت و فنا کلی و خود را در مرضی آنحضرت صلی الله علیه وسلم گم کردن
بوجهی که در هیچ حال راه مخالفت اگرچه در اوفی چیزی باشد نه پیاید و جان فشانی و بذل مال
و جاه در حب آنحضرت صلی الله علیه وسلم و در افشاء اسلام خصیصه ایست که حضرت صدیق
بآن تفوق نمود و قیام بجل و عقد ملت و تمهید اسلام در اقطار ارض با ملاحظه جانب تعظیم
آنحضرت صلی الله علیه وسلم خصیصه ایست که حضرت فاروق بان تفوق نمود و اعانت بمال
در هر موطنی و حسن سلوک با حبیبین آنحضرت صلی الله علیه وسلم و صله ارحام بوجهی که خوبتر ازان

متصور نشود و کمال حیا که عبارت از انجام نفس است در وقت توران داعیه شهوت و فضب یا
وفر از نور طہارت و عبادت و تلاوت و قیام بعبادات مالیه از اعتاق و انفاق خصیصه ایست که
حضرت ذی النورین بآن تفوق نمود و قرابت قریبه با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و همیشه در
تربیت آنحضرت بمنزله فرزند در تربیت والد خود بودن با نجابت کامله و شجاعت وافره که پیدا
معتبر شود و زهد کامل و ورع عظیم که بولایت مناسب است و ذکاء ثاقب و سرعت انتقال بمافی ضمیر
در قضایا و فصاحت کامله خصیصه ایست که حضرت مرتضی بآن تفوق نمود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
تفوق هریکی باین خصال از سائر مسلمین گواهی داد نداخرج الترمذی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم قال ارحم امتی بامتی ابوبکر واشدهم فی امر اللہ عمر واشدهم حیاء عثمان واقضاهم علی واعلمهم
بالحلال والحرام معاذ بن جبل وافرضهم زید بن ثابت واقرأهم ابی بن کعب لکل قوم امین وامین
هذه الامة ابو عبیدة بن الجراح وما اظلت الخضراء ولا اقلت الغبراء اصدق لهجة من ابی ذر شبه عیسی
فی ورعه واخرج الحاکم عن النزال بن سبرة قال وافقنا علیا طیب النفس وهو یمزح فقلنا له حدثنا
عن اصحابک فقال کل اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اصحابی فقلنا حدثنا عن ابی بکر فقال
ذاک امرء سماه اللہ صدیقا علی لسان جبرئیل ومحمد صلی اللہ علیهما واخرج ابن عبد البر عن طارق
قال جاء ناس الی ابن عباس فقالوا جئناک نسألک فقال سلوا عما شئتم فقالوا ای رجل کان
ابوبکر قال کان خیر کله او قال کالخیر کله علی حدة کانت فیه قالوا فای رجل کان عمر قال کان کالطیر
الحذر الذی یظن ان له فی کل طریق شرکا قالوا فای رجل کان عثمان قال رجل الهبته نومته عن
یقظته قالوا فای رجل کان علی قال کان اللہ قد ملأ جوفه علما وعلما وباسا ونجدة مع قرابته من
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وکان یظن ان لن یذیده الی شئی الا نالہ فما مدیده الی شئی فناله
بالجملہ هیچکس از اهل عقل نمیتواند گفت که غیر حضرت مرتضی در هاشمیه نسب مبارزت اقران مانند
حضرت مرتضی بود چنانکه نمیتواند گفت که غیر فاروق در حسن سیاست امت و تدبیر امور فتح و
بنی مانند فاروق بود چنانکه نمیتواند گفت که در صحبت دائمه با رضا جوئی و وفا و قدر نسبت

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از اول اسلام تا آخر و بذل اموال و مہج مثل صدیق بود چنانکہ نمیتواند گفت کہ غیر ذی النورین در انفاق و اعتاق و حیا و کظم غیظ و ترک خوض در فتنہ نزدیک بہ ایشان بود آن مانند ذی النورین بود ؎ ہر کسی را بہر کارے ساختند ؎ میل او اندر دلش انداختند ؎ نکتہ ثانیہ باید دانست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ترجمان غیب بود و آنچہ از مناقب ہر یکی از صحابہ بیان فرمود ہر کسی را بفضیلتے کہ در وی بود عاقبۃ الامر ہمان فضیلت بر روی کار آمد اختصاص داد ابی بن کعب را سید القرا گفت و فرمود کہ خدا تعالی مرا فرمودہ است کہ سورہ لم یکن را تعلیم تو کنم ابی گفت او سمانی اللہ قال نعم فذرفت عیناہ ابی ہیچ میدانی کہ نکتہ در تخصیص ابی چیست آنست کہ سلسلہ جماعہ عظیمہ از قرا امت مرحومہ بواسطہ او بجناب رسالت رسیدہ اند مقدم بود و عبد اللہ بن مسعود را چرا فرمود کہ ما امرکم ابن ام عبد فخذوہ و ما اقرأکم فاقرؤہ برای آنکہ سلسلہ فقہ و قرارت جم غفیر از امت بجناب رسالت بواسطہ او رسیدہ اند مقدم بود و در حق خالد چرا فرمود سیف من سیوف اللہ برای آنکہ فتوح بسیار بدست او شدنی بود و در حق سعد چرا فرمود عسی ان تبقی حتی ینتفع بک اقوام و یضر بک آخرون برای آنکہ فتح عراق و حکومت آن بدست او شدنی بود و در حق ابو عبیدہ چرا گفت امین ہذہ الامۃ ابو عبیدہ برای آنکہ حل و عقد شام بدست او افتادنی بود و در حق عمرو بن العاص چرا گفت نعم المال الصالح للرجل الصالح برای آن گفت کہ ایالت مصر او را بودنی بود و در حق معاویہ چرا گفت آن ولیت امر الناس فاحسن الیہم برای آن گفت کہ خلافت آخر بوی رسیدنی بود و در حق ابن عباس چرا دعا کرد اللہم علمہ الکتاب برای آن گفت کہ تفسیر قرآن بدست او شدنی بود و در حق انس چرا دعا کرد اللہم اکثر مالہ و ولدہ برای آنکہ او را این معنی شدنی بود و در حق ابو ذر چرا گفت شبہ عیسی فی الزہد برای آنکہ این صفت در وی کامل بود و ابو ہریرہ را چرا جنیات علم داد کہ در نجستا و اکثار روایت حدیث مشاہدہ فرمودہ بود و در حق شیخین چرا گفت اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر برای آنکہ خلافت ایشان مقدر بود و بالجملہ ترجمانیت غیب و کمال او فرا این مظہر تام نشناختہ

است کسی کہ ہر یکی از مناقب صحابہ را جداگانہ نشناختہ و منزلت ہر یکی از دیگری علیحدہ ندانستہ
است پس ممکن نیست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شخصی را بر انجلافت و لوازم آن مثلاً مستکن کند و بمعنی
بردی کار نیاید پس کسے اگر بشارت صحیحہ برای غیر آنکہ آثار آن امر از وی ظاہر شوند روایت کند
محال گفتہ است و اگر بشارت بچیزی کہ واقع شد روایت کردہ شود صورت واقعہ پیش از
تتبع سند تصحیح او میکند غامض تر ازین آنست کہ زیدیہ گمان میبرند کہ در شرع امامت را حق مقرر
ساختند فقیر میگوید این گمان ایشان فاسد است زیرا کہ تکلیف بچیزے کہ بیچگاہ نبود از مثل
این مظہر اتم نہایت مستبعد است زیرا کہ این فیض از ہمان موطن می آید کہ تقدیر حوادث آنجا
است و اگر ہمچنین بود لطف نباشد بلکہ تقریب باشد بمعصیت نعوذ باللہ من سوء الاعتقاد و چون
می فہم کہ شارع مسائل عبادات و معاملات و مناکحات و جراحات و قضا و حدود بیان کرد و
شروط خلافت عظمی بیان نکرد بہمین سبب کہ در اکثر امت خلافت بشروط خود بودنی نیست
پس شفقت بر امت ترک تصریح بآن است تا ضروریات دین را عاصی نشوند واللہ اعلم
بحقیقۃ الحال نکتہ ثالثہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قدر شناس ترین مردمان بودند و او فی
ایشان بذمم و او صل ایشان ارحام را و احسن ایشان در مراعات حقوق پس بسیار است کہ
صلہ ارحام را رعایت فرماید و برای ایشان غضب کند و در حق عباس چرا نفرماید او ما شعرت
یا عمران عم الرجل صنو ابیہ و در حق سیدتنا فاطمہ رضی اللہ عنہا چرا نگوید یرینی ما رابہا و یوذینی ما اذاہا
ان بنی فلان یستاذنونی ان ینکحوا ابنتہم علی بن ابیطالب فلا آذن لہم ثم لا آذن لہم و در حق ابوبکر صدیق
چرا نفرماید ہل انتم تارکوا لی صاحبی و در حق علی چرا نفرماید ہو منی و انا منہ یوذینی ما اذاہ من کنت
مولاہ فعلی مولاہ من سب علیا فقد سبنی و برای علی چرا نہ حلف کند کہ ان علیا دجد فی ابطنہ
منصار و حق انصار چرا نفرماید الا انصار شعار و الناس دثار اللہم انتم من احب الناس الی پس
مرد منصف را لابد است از آنکہ مراتب ارحام و خصوصیاتی کہ از قرابت خیزد وجد البصیر و اپنہ مناط
مدح در امور دینیہ کہ متعلق اتصاف بصفت خلافت نبوت باعتبار ہر دو شعبہ او باشد جدا اعتبار

کند مثلا کلمه انما هو منی وانا منه بیان کمال خصوصیت قرابت است واداء حقوق ارحام است بمسئله
فضل کلی مساس ندارد وبآن دلیل کرآنحضرت صلی الله علیه وسلم چنانکه درحق حضرت مرتضی وزهرا
رضی الله عنهما این کلمه گفت همچنان درحق عباس رض بهمین کلمه نطق فرمود باز فرودتر آمد ودرحق
درة بنت ابی لهب بهمان کلمه بعینها اداء نمود کما اخرجه احمد عن درة بنت ابی لهب قالت کنت
عند عائشة فدخل النبی صلی الله علیه وسلم فقال ایتونی بوضوء وقالت فاتیته درت انا وعائشة
الکوز فبدرت واخذته فتوضاء فرفع بصره الی اوطرفه الی وقال انت منی وانا منک از نجا دانسته
شد که این کلمه برای صله رحم است نه از باب فضل ودرصدقات بنی تمیم فرمود نه صدقات
قومنا باز درفضائل اسلم وغفار وجهنیه ومزینه را بر بنی تمیم تفضیل داد پس دانسته شد که این اضافت
بمعنی صله ارحام است نه از باب فضل وهمچنین من سبّ علیّا فقد سبنی ومن اذاه فقد اذانی از قبیل
وصل ارحام است بآن دلیل که بمثل این کلمه درحق عباس ومانند او متکلم شده اند نکته رابعه
نقاط احب ومانند آن درحق جمعی وارد شده وآنرا بحسب قرائن وخصوصیات احوال بمعنی مناسبت
باید فرود آورد مثلا گوئیم که حب بچند وجه می باشد حب مرد نساء خود را وحب مرد اولاد خود را
وحب کامل کامل را لسبب موافقت در کمال وحب مرد یتیم را باعتبار آنکه محل شفقت است
ومحبت تلمیذ شیخ خود را وهریکی ازین محبت ها جدا از دیگری فهمیده میشود وزیادت یک نوع
به نسبت فردی وزیادت نوع دیگر به نسبت فرد دیگر معقول میگردد پس اگر آنحضرت صلی الله
علیه وسلم یکبار عائشه صدیقه را احب الناس گوید ودیگر جا اسامه را وسوم جا صدیق اکبر را وجای
چهارم علی مرتضی را تناقض نباشد بلکه در هر حدیث اشاره باشد بمحبت خاص فافهم نکته
خامسه سابقا مذکور شد که حقیقت فضل وجود یک چیز است در دو شخص ورجحان یکی بر دیگری
دران خصلت الآن باید دانست که این رجحان گاهی باعتبار انواع این خصلت باشد پس
دریکی نوعی ظاهر شود ودر دیگری نوع دیگر ونوع اول انفع باشد در صناعتی که سخن باعتبار آن
صناعت میرود از نوع ثانی مثلا شجاعت دو قسم است شجاعت پهلوانی وشجاعت ملوک

وشجاعت ملوک انفع است در خلافت کبری و مثلا صفت علم شعبہ ہای بسیار دارد و سرعت انتقال
ذہن باخذ مسئلہ و خروج از محل اشتباہ و تعارض ادلہ بوجہی کہ بآن فن کہ سخن دران میرود مناسب
باشد نظیر آنکہ در علم منقول ہر کہ اوثق باشد در حفظ و حدیث او نکارت ندارد بہتر است از کسے کہ
فہم ثاقب دارد و اوہام در حدیث او داخل شوند و مثلا زہد دو نوع است زہد اولیا کہ نفرت
است از دنیا و ترک مداخلت نمایند راسا و زہد انبیا کہ طمع خود را طرح ساختہ اصلاح عالم کنند
و مداخلت نمایند در مال و جاہ بوجہی کہ بہتر ازان متصور نگردد لہذا فی الجملہ گاہی باعتبار ظہور
آثار آن خصلت از یکی بتکرار بوجہی کہ دانستہ شود کہ ملکہ یکی ارسخ است از ملکہ دیگر فافہم نکتہ
سادسہ عقل تجویز میکند کہ شخصے با پیغامبر صحبت نداشتہ باشد بلکہ آشنا نشدہ تقدیر الٰہی
جاری شود بانکہ این شخص را متمم بعض کارہای مقصودہ پیغامبر سازند و خدا تعالیٰ پیغامبر را
باین سر مطلع فرماید پس پیغامبر آنرا خلیفہ خود سازد و وی بہترین امت باشد و دیگران رعیت
او و این فضیلت علحدہ است و نیز تجویز میکند کہ شخصی در اول بعثت پیغامبر باعتبار اتفاق
و تالیف قوم و سعی جمیل در افشائے دین و برہم زدن اعداد مستقر ساختن قواعد ملت اعانتہا
کردہ باشد و نظر رحمت الٰہی کہ بجانب پیغامبری باشد باعتبار این خصال درین شخص کار خود
بکند و بعد ازان ہم بحضور او پیغامبر متوفی شود و وی افضل امت باشد و دیگران تابع او و
این فضیلت علحدہ است از منت الٰہی در حق شیخین آنست کہ ہر دو نوع فضیلت را جمع کردہ اند
پس اگر در فضیلت ثانیہ جمعی با شیخین مساوی الاقدام درگذران کسے باشند لانسلم کہ فضل کلی
بران دائر باشد زیرا کہ ایشان جمع بین الفضیلتین کردہ اند نکتہ سابعہ خدا تعالیٰ خواست
کہ دین خود را بواسطہ پیغمبر خود در آفاق منتشر گرداند و اینمعنی بدون علما و قرا کہ از آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم علم قرآن و سنت روایت کنند متصور نمیشد پس بر زبان مبارک آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم فضائل جماعہ از صحابہ جاری ساخت تا حث باشد بر اخذ علم قرآن
از ایشان و آن فضائل بمنزلہ اجازت نامہ ہای محدثین است برائے تلامذہ خود تا قوی کہ

رجال را باقوال نمیتوانند شناخت باری اقوال را بر جال بشناسند و درین فضائل جمیع علما صحابه
مشترک اند چنانکه از کتب حدیث ظاهر است انا مدینة العلم وعلی بابها ازین باب است واتوا البیوت
الی واعلمکم بالحلال والحرام معاذ نیز ازین باب چون این نکته ها مذکور شد باصل سخن رویم که
شیخین افضل اند از سائر صحابه قال الله تعالی لایستوی منکم من انفق من قبل الفتح وقاتل
اولئک اعظم درجة من الذین انفقوا من بعد وقاتلوا وکلا وعد الله الحسنی قال الواحدی لایستوی
منکم من انفق من قبل الفتح وقاتل یعنی فتح مکة قال مقاتل لایستوی فی الفضل من انفق
ماله وقاتل العدو من قبل فتح مکة مع من انفق من بعد وقاتل قال الکلبی فی روایة محمد بن
الفضل نزلت فی ابی بکر تدل علی هذا انه کان اول من انفق المال علی رسول الله صلی الله
علیه وسلم فی سبیل الله واول من قاتل علی الاسلام قال ابن مسعود اول من اظهر اسلامه
بسیفه النبی صلی الله علیه وسلم وابو بکر وقد شهد له النبی صلی الله علیه وسلم بانفاق ماله قبل الفتح
فیما اخبرنا عبد الله بن اسحق باسناده عن ابن عمر قال بینا النبی صلی الله علیه وسلم جالس وعنده
ابو بکر الصدیق علیه عباءة قد خللها علی صدره بخلال اذ نزل علیه جبرئیل فاقراه من الله السلام
فقال یا محمد مالی اری ابا بکر علیه عباءة قد خللها علی صدره بخلال قال یا جبرئیل انفق ماله
قبل الفتح علی قال فاقراه من الله السلام وقل له یقول لک ربک اراض انت عنی فی
فقرک هذا ام ساخط فالتفت النبی صلی الله علیه وسلم الی ابی بکر فقال یا ابا بکر هذا جبرئیل یقرئک
من الله السلام ویقول لک ربک اراض انت عنی فی فقرک هذا ام ساخط قال فبکی ابو بکر
فقال علی ربی اغضب انا عن ربی اراض انا عن ربی اراض وقوله اولئک اعظم درجة من
الذین انفقوا من بعد وقاتلوا قال عطاء درجات الجنة تتفاضل فالذین انفقوا من قبل
الفتح فی افضلها قال الزجاج لان المتقدمین نالهم من المشقة اکثر مما نال من بعدهم وکانت
بصائرهم ایضا انفذ وکلا وعد الله الحسنی کلا الفریقین وعد الله الجنة اما افضلیت شیخین به نسبت
جمعی که بعد فتح مکه مسلمان شدند پس بمنطوق این آیه کریمه واما جمعی کثیر از انصار و مهاجرین

اولین که در اصل این صفات شریک اند پس بمفهوم این آیه زیرا که فحوای آیت دلالت میکند بر انکه
هر چند اعانت پیغمبر در قتال و انفاق سابق تر فضل زیاده تر پس حال عباس و خالد ظاهر شد
و همچنان جمعی که در اول اعانتها کردند اما در آخر نماندند تا اعانت کنند مثل حمزه و مصعب بن عمیر
و همچنان آنانکه نشر علوم کردند لیکن نصرت اسلام باعتبار جهاد از ایشان ظاهر نشد مانند ابی بن
کعب و عبد الله بن مسعود و معاذ بن جبل آنچه در انجامی باید کرد حال مرتضی است پس میگوئیم
اما افضلیت شیخین باعتبار تشبه باراده بعثت پس بدو وجه می باید دانست یکی بشارات صریحه
که در منامات واقع شد مصرح آمد بحال شیخین نه بحال مرتضی دوم آنچه واقع شد در خارج زیرا که
وجود خارجی مبین و مفسر بشارات صادق مصدوق است پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم
در حق شیخین بشارت دادند که خلیفه خواهند شد و کار دین از دست ایشان منتظم خواهد شد و فتوح
بسیار بر دست ایشان از مکمن غیب بظهور خواهد رسید و واقع شد آنچه بشارت دادند بخلاف
مرتضی که فتوح اسلام در ایام خلافت وی متحقق نشد و خود چه امکان دارد که آنحضرت صلی الله
علیه وسلم بشارت دهد بچیزی که واقع نشود سوال اگر گوئی هر چیزی که در عالم حادث میشود باراده
الهیه است چه خیر و چه شر و منامات مبین و مخبر امر آینده است پس منامات و بشارات موجب
فضیلت چرا باشند و تشبه بانبیا از جهت منامات چرا حاصل شود جواب گوئیم اری ولیکن عدلی
که از ملوک ظاهر می شود هم باراده الهیه است و عدلی که از انبیا ظاهر میشود هم باراده الهیه و همچنین
تعلیم علمی که از علما میباشد و تعلیم علمی که از انبیا بوجود می آید و لابد میان هر دو طبقه بون بائن است
پس تامل باید کرد که فرق از کجا خاست مبدا فرق آنست که این را بمنزله سنگ و چوب میگرداند
و کار را سر انجام میدهند و نفس او آنچه او را برای آن نصب کرده اند نمی فهمد و رنگ آن اراده
را در خود جانمی دهد و نفس او متلون بلون اراده الهیه نمیگردد و متجرد نمیشود برای خدمت اراده
الهیه و مانند تیریست که بجانب کفار کرا انداز ند و کافر را بان کشته تقویت دین نمایند تیر را چه
فضیلت و کدام قربت و پیغامبر بسبب لحوق بملاء اعلی میشنا سد که از وی چه چیز اراده کرده اند

سوال

ورنگی از ارادہ الہیہ در نفس او فرومی رود و ازان رنگ در نفس او شعبہ ہا بسیار ظاہر می گردد بعد
ازان قوی عقلیہ و قلبیہ ہمہ لمدرو فی الدر بکارہای خویش متوجہ میشوند شتان بین المرتبتین و چون
نبوت منقطع شد تشبہ باین فضیلت بجز آن صورت نمیگیرد کہ ہمان ارادہ الہیہ کہ در سینہ پیغامبر
ظہور فرمودہ در بعض امور کہ صعود پیغامبر بملا اعلی پیش از اتمام آن مقدر شدہ تقاضا نماید
کہ بنوعی از نسبت پیغامبر دران مداخلت کند و بحسب صورت بردست دیگری ظہور نماید
پس این مناسبات مخبر ند بآنکہ اتمام این امور بر دست فلان و فلان واقع خواہد شد و این
مناسبات و بشارات باظہار کمال رضائی خود دران باب و تربیت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم
ظاہر او باطنا ایشانرا و استخلاف ایشان نص و اشارہ تمہید اصول آن کارہا و تاسیس قواعد
آن مطلبہا مداخلت پیغامبر است دران امر پس احساس میکند بہ نیابت پیغامبر دران
امر و رنگ انیمنی در نفس ناطقہ او فرو میرود و قوے قلبیہ و عقلیہ او را در ہیجان می آرد و گویا
جارحہ از جوارح پیغامبر میگردد و رحمت خاص الہی کہ در حق پیغامبر مصروف بود در حق
او نیز ہمان رحمت کار میکند ازین جہت این بشارات و استخلاف مناط فضیلت شدند
و چون این نکتہ بخاطر اکثر علما نرسیدہ است ازین بشارات حسابی نگرفتہ اند و در باب فضائل
بران اعتماد کلی نکردہ اند و لکن الحق ما قلت اما افضلیت شیخین باعتبار تشبہ در جزء علمی پس از جہت
آنست کہ علم را دو نوع است نوعی کہ مخصوص بشیخین است او خل است در خلافت نبوت از
نوعی کہ مخصوص بمرتضی است و تفصیل این اجمال موقوف است بر دو تحقیق تحقیق ادل
فاروق و مرتضی ہر دو مبشر ند بزیادۃ جزء علمی بصریح احادیث و صدیق اکبر بدلالت تضمنی
در حدیث اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر زیرا کہ مقتدا نمیباشد الا ممتاز در علم لیکن از تتبع
آثار منقولہ از ایشان ظاہر میشود کہ حضرت مرتضی زیادہ تر بود در سرعت انتقال بمأخذ مسئلہ
لہذا محاسبات عجیبہ قیاسات دقیقہ از وی بشمار روایت کردہ شدہ است و فاروق در دقت
انتقاد اجماع بوی بیشتر اعتنا نمودی چنانکہ در مسائل بسیار تحریر نمودیم عن خشل ابن المعتمر

ان علیا کان بالیمن فاحتفر وا بئرا للاسد فجاء حتی وقع فوقع فیہا رجل وتعلق بآخر وتعلق الآخر بآخر وتعلق الآخر بآخر حتی صاروا اربعۃ فجرحہم الاسد فیہا فمنہم من مات فیہا ومنہم من اخرج فمات قال فتسارع عوانی ذلک حتی اخذوا السلاح قال فاتاہم علی فقال ویلکم تقتلون ماتی انسان فی شان اربعۃ اناسی تعالوا اقض بینکم بقضاء فان رضیتم بہ والا فارتفعوا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال فقضی للاول ربع الدیۃ وللثانی ثلث دیۃ وللثالث نصف دیۃ وللرابع الدیۃ الکاملۃ قال فرضی بعضہم وکرہ بعضہم وجعل الدیۃ علی قبائل الذین ازدحموا قال فارتفعوا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم وکان متکئا فاخبتی قال سا اقضی بینکم بقضاء قال فاخبران علیا قضی بکذا وکذا قال فامضی قضاءہ اخرجہ احمد وعن زید بن ارقم قال بینا انا عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذ جاءہ رجل من اہل الیمن فجعل یحدث النبی صلی اللہ علیہ وسلم ویخبرہ فقال یا رسول اللہ اتی علیا ثلثۃ نفر یختصمون فی ولد وقعوا علی امرأۃ فی طہر واحد فقال للاثنین طیبا نفسا بہذا الولد ثم قال انتم شرکاء متشاکسون انی مقرع بینکم فمن قرع لہ فعلیہ الولد وثلثا الدیۃ لصاحبہ فاقرع بینہم فقرع احدہم فدفع الیہ الولد وضحک النبی صلی اللہ علیہ وسلم حتی بدت نواجذہ او اضراسہ اخرجہ الحاکم وعن زر بن حبیش قال جلس رجلان یتغدیان مع احدہما خمسۃ ارغفۃ ومع الآخر ثلثۃ ارغفۃ فلما وضعا الغداء بین ایدیہما مر بہما رجل فسلم فقالا اجلس للغداء فجلس وأکل معہما واستفضل منہم فوفی الکل الارغفۃ الثمانیۃ فقام الرجل فطرح الیہما ثمانیۃ دراہم وقال خذا ہذا عوضا مما اکلت لکما وثلثۃ من طعامکما وقال صاحب الخمس الارغفۃ لی خمسۃ دراہم ولک ثلثۃ وقال صاحب الارغفۃ الثلثۃ لا ارضی الا ان یکون الدراہم بیننا اثلاثا فابیا ان یقبلا فارتفعا الی امیر المؤمنین علی ابن ابیطالب فقصا علیہ قصتہما فقال لصاحب الثلاثۃ قد عرض علیک صاحبک ما عرض وخبرہ اکثر من خبرک فارض بالثلثۃ فقال لا والله لا ارضیت منہ الا بالاحمر الحق فقال علی لیس لک فی مراحق الا درہم واحد ولہ سبعۃ فقال الرجل سبحان الله یا امیر المؤمنین ہو یعرض علی ثلثۃ فلم ارض واشرت علی باخذہا فلم ارض وتقول لی الآن انہ لا یجب لی فی مراحق الا درہم واحد فقال لہ علی عرض علیک صاحبک ان تاخذ الثلثۃ صلحا فقلت لا ارضی الا بالاحمر الحق ولا یجب لک فی مراحق الا واحد فقال الرجل فعرفنی بالوجہ فی مراحق حتی اقبلہ فقال علی الیس الثمانیۃ

الارغفة اربعة وعشرین ثلثا اکلتموها وانتم ثلثة انفس ولا یعلم الاکثر منکم اکلا ولا الاقل فتحملون فی اکلکم
علی السوار قال بلی قال فاکلت انت ثمانیة اثلاث وانما لک تسعة اثلاث واکل صاحبک ثمانیة اثلاث
واخذ تسعة عشر ثلثا اکل منها ثمانیة وبقی ارسبعة واکل لک واحد امن تسعة ولک واحد بواحدک وله سبعة
فقال الرجل رضیت الآن اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب ودر مسئله عول گفت صار ثمنها تسعا وفاروق
زیاده تر بود در مناظره ومشاوره در مسائل شرعیه تا اقیسه متعارضه را بسنجد وهمه علما را بانچه
مرجح است قائل کند واختلاف از میان مردمان مرتفع شود واصل ثالث که اجماع است متحقق
گردد لهذا ابن مسعود گفته است کان عمر اذا سلک مسلکا وجد ناه سهلا ودر زمان حضرت مرتضی
اجماعی منعقد نگشت ومشاورتی با علما در میان نه آمد وعلمی که در همه اهل اسلام شائع گردد ظاهر
نشد واین معنی هر شخصے که ادنی معرفتی باثار سلف داشته باشد واضح غیر محتاج به بیانست و
آنحضرت صلی الله علیه وسلم باختصاص هریکی بصفتش اشاره فرموده جای که در باب فاروق
فرموده فاولته الدین ودر باب مرتضی فرموده اقضاکم علی وانا مدینة العلم وعلی بابها زیرا که
قضا موقوف بر سرعت انتقال ذهن است وحکمت نیز همچنان ودین عبارت از چیزیست
که مردمان بروی جمع شوند واز صاحب ملت نقل کنند واصحاب مرتضی مختلف شدند در فهم کلام
او وبذا هب باشتی رو نهادند مثلا جمعی ازوی روایت کردند تبریه خود از شرکت در دم عثمان و
جمعی از کلام وی رضاء قتل وی فهم کردند که قتله الله وانا معه قاله ابن سیرین رواه ابن ابی
شیبة همچنین در هر حادثه مشکله از نفقه وغیر آن مثل تحریم متعه وغسل رجلین کلمهای دقیقه از
حضرت مرتضی شنیدند ودر تطبیق آن متحیر ماندند وفتح باب اختلاف واقع شد واصحاب حضرت
فاروق در اکثر احوال همین یک مدعا از کلام وی فهمیدند وبروی مختلف نشدند ودر انچه رای
اوست متحیر نگشتند فاروق خود باین نکته ایما نموده است جای که گفته ان الفجور هکذا وغطے
راسه الی حاجبیه الا ان البر هکذا وکشف راسه واحتیاج بسنجیدن واقیسه متعارضه بمثالی واضح کنیم
مثلا وزن کردن شیر سرعت انتقال بان خصیصه مرتضویه است وسنجیدن او با ادله شرعیه

سئله عول

وتنبیه بانکه بسیاری از وجود معرفت حال که اطبا بآن قائل اند وتجربه بآن شهادت میدهد در
شرع معتبر نیست مثل آنکه علامت بلوغ انشقاق ارنبه اطبا دانسته اند ودر شریعت بجز بلوغ
خمسه عشر واحتلام واحبال وحیض ونبات عانه معتبر نداشته اند پس وزن شیر هر چند اصلی
داشته باشد در مظان کلیه شرع معتبر نداشته اند ولهذا در مذاهب اربعه حکم این مسئله بجز شهادت
یا یمین نگفته اند این سنجیدن خصیصه فاروقیه است ومثلا تنبیه بانکه قرعه در امور مشتبهه فصل
کننده است از خصائص مرتضویه است ونشست واون او بانکه قرعه در جای است که حقوق
متساویه جمع شوند نه برای اثبات حقی ومثلا در صورتیکه شخصی خبر دهد بانکه برادر فلانی محتلم
شده ام وباین سبب اذیتی بفلانی لاحق شود علم مرتضوی حاکم بان است که او را در آفتاب
ایستاده کنند وبر سایه او در نگرند زیرا که عالم خیال ظل عالم شهادت است وعلم فاروقی حاکم
بآن است که او را زجری یا تنبیهی کنند تا ردع باشد از ایذا مانند آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم
از سب اموات کافرین منع کردند که لاتسبوا الاحیاء وما نند آنکه حضرت عمر از هجو منع نمود وتحقیق
ثانی اشبه بخلافت نبوت آنست که همان علوم که از انبیا منقول است در میان مشهور کرده
آید آنچه مجمل است او را در اجمال گذاشته شود وآنچه مفصل است بتفصیل بیان کرده آید زیرا که
شارع هیچ چیز مجمل نگذاشته الا از جهت حکمتی در اجمال او ومفصل نساخته الا از جهت مصلحت در
تفصیل او وسنت انبیا علیهم الصلوات آنست که عمل مقصودتر باشد از علم وعلم بقدر تهذیب
نفوس عالم القا فرمایند وسخن دقیق با ایشان نگویند وچنان نکنند که افهام مخاطبین متحیر شوند
یا مستشرف شوند بآنکه ورای آنچه بر زبان گویند در دل چیزی دیگر پنهان کرده باشند باز علمی
که به نیابت تعلیم آن کنند هر چند حواله بصاحب علم بیشتر باشد واستبداد ای کمتر وهر چند تقلید
زیاده تر وغوص بعقل کمتر وهر چند خروج از مضائق اختلاف بیشتر واجماع آرا بیشتر نیابت قوی
تر وخلافت محکم تر ازین غامض تر گوئیم فضیلتی که غلمفار احاصل است آنست که علم موسس ومهد
پیغامبر را که بدرجهٔ شهرت نرسیده بشهرت رسانند تا جارحه باشند از جوارح پیغامبر در اتمام امراد

وعلوم حادثه اگرچه بدقت نظر زیاده باشد بجوی نمی ارزد و در جنب جارحه بودن از جوارح پیغامبر
ولهذا اصحابه با وجود آنکه چندان تدقیق سخن نکرده اند مقبول تر اند عند الله و عند الرسول و عند الصحابه
من المومنین و معقولیان زمان ما هر چند دقیقه شناس انداز فیض الهی دور تر ند ۸ فدای
کوری خفاش چشم بینائی ۸ که بغیر ز رخ آفتاب نیم شبی است ۸ و این سخن به نسبت معقولیان
زمان ما که بعلوم مستحدثه مشغول شده از میراث انبیا محروم مانده اند گفته شد هدانا الله تعالی
وایاهم طریق الحق و از حضرت مرتضی مردم چیز ها نقل کرده اند چون تفتیش آن چیز ها از جهت
اسناد کرده می شود آن همه متلاشی میگردد و اما جفر ابیض و مصحف فاطمه پس باطل است بالتواتر
تواتر از مرتضی نقل کرده شده عن ابی الطفیل قال سئل علی هل خصکم رسول الله صلی الله علیه
وسلم بشئی فقال ما خصنا رسول الله صلی الله علیه وسلم بشئی لم یعم به الناس کافة الا ما کان فی قراب
سیفی هذا قال فاخرج صحیفة فیها مکتوب لعن الله من ذبح لغیر الله لعن الله من سرق منا الارض
ولعن الله من لعن والدیه ولعن الله من آوی محدثا اخرجه احمد و اسانید متواتره این حدیث
هر که خواهد در مسند امام احمد مطالعه نماید و اما معارف و دقیقه علم وحدت وجود پس باطل است
بالاتفاق جمله علم از جناب مرتضی زیرا که جمله علم از جناب او یا اهل سنت اند یا امامیه یا زیدیه و
باستقرار تام معلوم میشود که غیر این هر سه فریق جمع همت بر حمل علم از انجناب نکرده اند اما اهل
سنت پس علم وحدت وجود در طبقه صحابه و تابعین و تبع تابعین اصلا مذکور نبوده و علماء اهل
نقل هرگز از اندانسته اند از متاخرین انانکه باین قائل شده اند مستند ایشان کشف است نه نقل
اگر بطریق اعتبار سخن ازین باب گفته باشند آنرا بمبحث ما مساس نیست و اما زیدیه پس راه
ولایت را بکلی منکرند و این راه از ائمه خود نقل میکنند خلفا عن سلف و اما امامیه پس آنها
نیز منکرند کما لا یخفی پس این علوم اگر از حضرت مرتضی مروی میبود لا محاله یکی ازین سه فریق
آنرا نقل میکرد و بران قائل میشد و اما زبردبنیات پس حال آن ازان رسواتر است که احتیاج
بتصدیر بیان داشته باشد انچه ازان جناب ثابت شده همین علم سنت است و فقه و تهذیب

نفس وحمل علم ازوی در ہمین ابواب با یکدیگر بہ بردومات مشغول اند وگوی وچوگان درمیان دارند
واگر بفرض چیزی ازین ابواب ثابت شود از جنس خلافت نبوت نیست و با مبحث اساس
ندارد و آنچہ ازین علوم از حضرت مرتضی روایت کردہ شدہ وی بآن متفرد نیست یکی از علماء
صحابہ است در روایات او ہمدوش روایات عبداللہ بن مسعود مثلا مزیتی کہ از وی ادراک
کردہ میشود ہمان خصلت است کہ ذکر آن کردیم اما افضلیت شیخین باعتبار تشبہ در جزء علمی نفس
ناطقہ بنسبت سیاست مدن و ترتیب جیوش پس امری است ظاہر کالشمس فی الرابعۃ النہار
در وقت شیخین عالم مجتمع بود برای واحد و اختلاف درمیان ایشان نبی ہمہ با ہم متفق مشغول
بجہاد کفار بود نداشتند علی الکفار رحماء بینہم صفت حال ایشان بود و در ایام حضرت مرتضی اختلاف
در اختلاف واقع شد و مردمان احزاب متحزبہ گشتند سیوف مسلمین از کفار مغمود گشت و درمیان
خود با مسلول و ہر تدبیری کہ برای رد این بے انتظامی واقع شد خرق را تمع ساخت و عالم
بامنی و اطمینانی نشد تا آنکہ ہمہ امر از دست مرتضی برآمد و بجز حوالی کوفہ در تصرف نماند آن
نیز با ہزاران منازعت و مزاحمت موافق و مخالف بر اصل این حکایت متفق اند ہر چند
در تصویب و تخطیہ و در معذور داشتن و عکس آن مختلف باشند سوال اگر گوئی کہ فتح عراق
و شام و مصر و کسر کسری و قصر قیصر و ہمہ امت را بمنزلہ یک تن ساختن بعد آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم یحتمل کہ بسبب امور خارجیہ بودہ باشد مثلا تعلق ارادہ حق عز و علا بتائید اسلام و غلبہ مسلمین
بر کافرین کما قال عز من قائل ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین انہم لہم المنصورون وان
جندنا لہم الغالبون و مثلا مردمان در عصر اول خوی فتنہ و فساد نداشتند و این خصلت آہستہ
آہستہ درمیان ایشان پیدا شد و ببرکت صحبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رغبت قویہ داشتند
در جہاد و چون زمان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعید شد آن برکت مستتر گشت و درین صورت
این امور نسبت افضلیت نباشند اگر متقدم در زمان متاخر می بود احوال متاخر بر روی
کار می آمد و اگر متاخر در زمان متقدم میبود احوال متقدم متحقق میشد جواب گوئیم کہ فیض الہی

ہرچند متوقف نیست بر استعدادی دون استعدادی لیکن سنۃ اللہ بران جاری شدہ کہ فیض الٰہی
جاری نمیشود مگر بر دست کسی کہ مستعد آن باشد پس از جریان فیض الٰہی بر دست کسی فضل
او میتوان شناخت و لانسلم کہ در عصر اول خوی فتنہ نداشتند نمی بینی کہ بعد وفات آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم بسیاری مرتد گشتند و جمعہ قائم نمیشد الا در سہ مسجد مسجد حرام و مسجد مدینہ و مسجد جواثی بندر
صائب شیخین ہمہ رجوع کردند باسلام و اگر جائز باشد کہ از شخصی اعمال حسنہ ظاہر می شود و بر
اتفاق حمل کنند و آن افعال را بخلفی راسخ منسوب نسازند قاعدہ عقل باطل شود و سفسطہ
لازم آید و اگر بر سنت الٰہی حوالہ کنند و ازان افعال مدحی و ذمی بصاحب آن راجع نشود قاعدہ تضیع
امر معروف و نہی منکر و تفاضل بین الناس برانداختہ گردد و ہمین مقال جاری شود در
و اوصاف مدحیہ او را اعتدادی نباشد سبحانک ہذا بہتان عظیم یکی از دلائل بطلان این ظن آنست
کہ صحابہ کہ این جماعہ را دیدند و صحبت داشتند از افعال ایشان باخلاق ایشان پے بردند و آن
اخلاق را در وصف ہر یکی بیان نمودند چنانکہ از ابن عباس نقل کردیم و بعد اللتیا و التی انچہ
مدار افضلیت در خلافت نبوت است جارحہ از جوارح پیغامبر بودن است و اتمام کار پیغامبر بعد
از صعود او بر فیق اعلی بر دست خلفای او با صل اخلاق مثل شجاعت و حکمت کار ندارد یم
چون اینمعنی در شیخین یا فتیم معتقد افضلیت ایشان شدیم سوال اگر گوئی کہ مقصود حضرت تضیع امر
ازین حروب اظہار حق بود و نفی باطل پس حروب او نیز بحقیقت نوعی از جہاد باشد جواب گوئیم کہ
شبہ نیست در آنکہ قصد حضرت مرتضی بجز اصلاح نبود و از ہمین جہت لوثی ازین مقاتلات
بدامن او نرسید اما جارحہ بودن از جوارح پیغامبر غیر مسلم است زیرا کہ اگر نفی این فسادہا مقدر
میبود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بآن امر میکردند و نبوعی از سبب دران مداخلت می نمودند
چنانکہ در فتح شام و عراق فرمودند و آن سیہا منتج ثمرات خود می بود چون نفی این فسادہا واقع نشد
بلکہ ہر تدبیری منعکس گشت دانستیم کہ ازان جنس نیستند کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از
نزد یک خدا تعالی بآن موعود شدہ باشند و چون پیش از اتمام متوفی شدند دیگری بآن قیام

نمود دبر دست دیگری صورت گرفت ای ایمنی در قتال خوارج متحقق است و بشارت آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم دران حادثہ واقع و حضرت مرتضے خود این واقعہ را بیان کرد عن ابی کثیر
الانصار قال کنت مع سیدی مع علی بن ابی طالب حیث قتل اہل النہروان کان الناس
وجدوا فی انفسہم من قتلہم فقال علی یا ایہا الناس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قد حدثنا اقوام
یمرقون من الدین کما یمرق السہم من الرمیۃ ثم لا یرجعون فیہا بدا حتی یرجع السہم علی فوقہ وان
آیۃ ذلک ان فیہم رجلا اسود مخدج الید احدی یدیہ کثدی المراۃ لہا حلمۃ کحلمۃ ثدی المراۃ حولہ سبع
بلبات فالتمسوہ فانی اراہ فیہم فالتمسوہ فوجدوہ فکبر علی فقال اللہ اکبر صدق اللہ ورسولہ
وانہ لمتقلد قوسا لہ عربیۃ فاخذہا بیدہ فجعل یطعن بہا فی مخدجتہ ویقول صدق اللہ ورسولہ
وکبر الناس حین راوہ واستبشروا وذہب عنہم ما کانوا یجدونہ اخرجہ احمد وعن الحسن عن
قیس بن عباد قال کنا مع علی فکان اذا شہد شہدا او اشرف علی الکثیبۃ او ہبط وادیا قال سبحان
اللہ صدق اللہ ورسولہ فقلت لرجل من بنی یشکر انطلق بنا الی امیر المومنین حتی نسالہ
عن قولہ صدق اللہ ورسولہ قال فانطلقنا الیہ فقلنا یا امیر المومنین رایناک اذا شہدت شہدا
او ہبطت وادیا او اشرفت علی الکثیبۃ قلت صدق اللہ ورسولہ فہل عہد رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم الیک شیئا فی ذلک قال فاعرض عنا وانحنا علیہ فلما رای ذلک قال والذی عہد الی
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عہدا الا شیئا عہدہ الی الناس ولکن الناس قد قعوا علی عثمان فقتلوہ وکان
غیری فیہ اسود حالا وفعلا منی ثم انی رایت انی احقہم بہذا الامر فوثبت علیہ فاللہ اعلم احبنا ام
اخطانا اخرجہ احمد اما افضلیت شیخین باعتبار زیادت در خبر علی نفس ناطقہ منبہت تا تغیر صحبت
در نفوس ہمنشینان و معاملہ کنندگان بواسطہ استماع این جماعہ اقوال ایشانرا و مشاہدہ بعضا عہ
احوال و اقوال ایشانرا پس ظاہر است اما تاثیر اقوال پس بیان آن آنست کہ مسلمین در
زمان شیخین متفق بودند باخذ بسنت ظاہر کہ معتبر بفقہ است و باطنا کہ معبر باحسان و طریقت
است و موافقہ شیخین اصحاب را باین دو طریق و تادب ایشان با وجود آنکہ شرف صحبت

حاشیہ: فیہ ان فیہم رجلا اسود مخدج الید احدی یدیہ کثدی المراۃ لہا حلمۃ کحلمۃ ثدی المراۃ حولہ سبع بلبات فالتمسوہ فانی اراہ فیہم فالتمسوہ فوجدوہ فکبر علی فقال اللہ اکبر صدق اللہ ورسولہ وانہ لمتقلد قوسا لہ عربیۃ فاخذہا بیدہ فجعل یطعن بہا فی مخدجتہ ویقول صدق اللہ ورسولہ وکبر الناس حین راوہ واستبشروا وذہب عنہم ما کانوا یجدونہ اخرجہ احمد وعن الحسن عن قیس بن عباد قال کنا مع علی فکان اذا شہد شہدا او اشرف علی الکثیبۃ او ہبط وادیا قال سبحان اللہ صدق اللہ ورسولہ فقلت لرجل من بنی یشکر انطلق بنا الی امیر المومنین حتی نسالہ عن قولہ صدق اللہ ورسولہ قال فانطلقنا الیہ فقلنا یا امیر المومنین رایناک اذا شہدت شہدا او ہبطت وادیا او اشرفت علی الکثیبۃ قلت صدق اللہ ورسولہ فہل عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الیک شیئا فی ذلک قال فاعرض عنا وانحنا علیہ فلما رای ذلک قال والذی عہد الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عہدا الا شیئا عہدہ الی الناس ولکن الناس قد قعوا علی عثمان فقتلوہ وکان غیری فیہ اسود حالا وفعلا منی ثم انی رایت انی احقہم بہذا الامر فوثبت علیہ فاللہ اعلم احبنا ام اخطانا اخرجہ احمد

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دریافتہ بودند و باشیخین در اصل صحبت و علم و جہاد ہمعنان بودند مانند سعد بن ابی وقاص و معاذ بن جبل و ابو عبیدۃ بن الجراح و حذیفہ و عبد اللہ بن مسعود و شواہد این بسیار است تا جائی کہ ناظر متعجب شود و داند کہ این تاثیر غیبی است ؎ ہیبت حق است این از خلق نیست ؎ ہیبت این مرد صاحب دلق نیست ؎ قصہ بنا کردن سعد بن ابی وقاص خانہ را و نصب کردن دروازہ بر اسلوب خانہ ہای اکاسرہ باز شکستن آن بموعظت فاروق مشہور است و عزل خالد با آنہمہ شجاعت و جلالت کہ داشت و مواخذہ کردن فاروق او را بر صلہ شاعری و عدم ثوران فتنہ ازان و تہدیدات فاروق عمرو بن العاص را و امثال او در کتب تاریخ و رقائق مذکور است و تقریر ادلہ مسائل را و اجتماع آرا بر انچہ مقتضای رای او بود مثل حادثہ وضع خراج در کتب آثار مسطور است چون نوبت خلافت بمرتضی رسید قلوب ایشان متفرق شدند و نفوس ایشان سر برآوردند و در مسئلہ اثبات خلافت و جواز تحکیم و عدم جواز استیفا قصاص حضرت ذی النورین ہر چند تقریر مطول ترشد مغلق تر گشت و شبہات بیشتر در میان آمدند و لا سیما از صحابہ ہیچکس از رای خود برنگشت و این حکایتہا را موافق و مخالف ہر دو متفق اند اگرچہ ہر یکی سر و حکایت بمقتضای مذہب خود کردہ باشد و اما تاثیر احوال پس ازان میتوان دانست کہ مصاحبان شیخین ہمہ متادب ماندند بشریعت و راغب باحسان و از کسی حرکتی شنیعہ ظاہر نشد و مصاحبان حضرت مرتضیؓ اکثر ایشان سپاہی منشان بودند اہل طمع و حرص و حقد و حسد و با حضرت مرتضی خلوص محبت نداشتند و نہ رسوخ انقیاد چنانکہ جناب مرتضی مکرر از ایشان بر سر منبر شکایت ہا می کرد کہ کاشکی اہل کوفہ را صرف کنیم باہل شام مانند صرف دراہم و دنانیر دہ کس را دہم و یکی بستانم و بیوفائی ہا از ایشان ظاہر شد چنانکہ تا حال الکوفی لا یوفی مثل سائر است و با حسن مجتبی و حسین شہید کربلا رضی اللہ عنہما انچہ از بیوفائی ہا کردند احتیاج بیان نیست و جمعی کہ خلوص محبت و رسوخ انقیاد داشتند در اعتقاد خود شیر و گربہ افتادند جمعی افراط کردند در اعتقاد و تعظیم تا انجا رسانیدند کہ حد غیر نبی نباشد و

حضرت مرتضی ایشانرا ازین افراط مکرر باز میداشت و ایشان منزجر نشدند چنانکه قصه ها
بسیار منبعثه انجماعه که در صحابه طعن میکردند منقول است و جمعی تفریط کردند دون آنچه در حق او
بایست و جمعی متوسط الحال بودند و ایشان اصحاب عبد الله بن مسعود اند و در حمل کلام او
بر معنی مناسب نیز مختلف شدند جمعی آنچه مبالغه با و تاکید ها که بر سر منبر میفرمود اصغا نمیکرد
و میگفتند مرد محارب است میگوید خلاف آنچه در خاطر دارد و همین عقیده فاسده تخم مذاهب
فاسده شد از تقیه و اختیار آنچه مخالف جمهور باشد چنانکه شیعه میگویند و جمعی حمل کردند کلام
او را و آنچه موافق جماعه باشد و ایشان اصحاب عبد الله بن مسعود بودند و روایات ایشان
همانست عمده نزدیک اهل سنت و جماعت پس اگر تاثیر صحبت مرتضی ایشانرا می گرفت این
اختلافها پیدا نمیشد چنانکه در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم و تبعین پیدا نشد سوال اگر کوئی
که حضرت مرتضی بمراتب دعوت می نمود و تبعین از مراتب یک پایه فرود تر می آمدند و یا گوئی
مخاطبات مرتضی خاص تر بود و عامه را دست بمعانی کلام او نمیرسید و تبعین در کلام سهل
التناول افتاده می گفتند یا گوئی احوال مرتضی تجرد و ملکیت مائل تر بود و احوال تبعین به تبتل
و اختلاط مناسب تر و مناسبت شرط است در میان موثر و متاثر پس اختلاف قوم ناشی
از کمال و افضلیت مرتضی است و اگر مرتضی ایشانرا آنچه می بایست ارشاد فرمود و ایشان
بقبول او کار نکردند نقص انجماعه عاصیه ثابت میشود نه نقص مرتضی چنانکه جمعی با آنحضرت
صلی الله علیه وسلم نگرویدند و بسبب نگرویدن ایشان نقصی با آنحضرت صلی الله علیه وسلم
عائد نشد بلکه دایره شقاوت بر ایشان افتاد جواب گوئیم الحق هیچ نقصی بمرتضی عائد نیست
و مذهب اهل سنت اثبات نقص بمرتضی نوجهی از وجوه نیست بحث در فضیلت و افضلیت
باعتبار تشبه به پیغامبر صلی الله علیه وسلم میرود و خدا تعالی در باب منت بر پیغامبر و بر اصحاب
او میفرماید هو الذی ایدک بنصره و بالمؤمنین و الف بین قلوبهم لو انفقت ما فی الارض جمیعا
ما الفت بین قلوبهم و قال واذکروا نعمت الله علیکم اذ کنتم اعدا فالف بین قلوبکم فاصبحتم بنعمته

انوانا دمعلوم است بوجهی کہ امکان شک ندارد کہ عرب پیش از زمان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
اجہل ناس واقطع ایشان بودند بارحام خدا تعالی ہمہ را بفیض صحبت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
متفق ساخت وتالیف فرمود واہل بدو وحراس ضب ویربوع را مستاوب باداب انبیا گردانید
وہر کسی بر حسب استعداد خود از مائدہ کرم آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فائدہ گرفت الا ہر مارد می متمرد
کہ ختم اللہ علی قلوبہم وعلی سمعہم وعلی ابصارہم غشاوۃ حال وی است وہمچنین در زمان شیخین اکثر
ناس بر حسب استعداد بہرہ برداشتند الا اشقیای چند پس میزان رحمت عامہ ظہور لطف است
در حق اکثر افراد انسان نہ کل آن مارا بحث در ہمین صفت کہ رکن اعظم نبوت وخلافت ہمین
تواند بود دستہ اللہ دستہ رسل اللہ است کہ مرالحق را باشہد مدارات برآمیزند تا معجونی باشد کہ
بیماران امراض نفسانی بگلوتوانند فرو برد لہذا رخص در شریعت نازل شدند وآنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم با منافقان مدارات نمود ونیز دستہ رسل اللہ آنست کہ مخاطبات غامضہ با ایشان
القا نمایند تا دل ایشان متحیر نگردد وبا ایشان بر روش ایشان باشند تا اخذ فیض توانند کرد
ولہذا خدا تعالی آدمیان را پیغامبر ساخت نہ ملائکہ را چنانکہ در قرآن عظیم مکرر بیان فرمود پس
مشابہت کاملہ با انبیا ہمین است کہ باین نوع معاملہ کنند وہر کہ این صفت در وی اکمل وی
افضل امت باشد باعتبار نشر ملت وپرورش اہل ملت وہمین است تفسیر افضلیت در خلافت
پس مانع از ظہور این صفت ہر چہ باشد خواہ شدت مرض وغموض قول وغلبہ تجرد یا غیر آن از
کمال نیابت وتمام خلافت وانتہا در تشبہ با پیغامبران در آنچہ بنفع ملت عائد است باز داشتہ
است واین سخنی است کہ بر سبیل تنزل گفتہ می شود والا اگر مرالحق را بر شمائیم بہ نسبت بجوز
در مآکل وملابس وتقلل معاش ومانند آن مسلم است وبا مبحث ما تعلقی ندارد واختصاص
آن مسلم نیست واگر بہ نسبت اموری کہ بخلافت وریاست تعلق دارد وبہ نسبت ترک
مقاتلات مسلمین کہ خطر آن اعظم است بگوئیم مرالحق بجانب شیخین است ورعایت امر تقوی
آن باشد کہ لا لہ دلا علیہ واگر بہ نسبت قلت اعتنا بتالیف جمعی کہ ہمراہ او بودند اعتبار کنیم پس

مرکبی تالیف ایشان ست چنانکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کردند زیرا کہ انتظام مسلمین چون نیز
ایمعنی متحقق نیشود و ایمعنی یکی از امور مہمہ باشد و ہمچنین اگر غموض سخن را ترشحی نیم بہ نسبت
علوم دقیقہ محل بحث نیست بلکہ واقع ہم نیست چنانکہ بتفصیل بیان کردیم و اگر بنسبت تورید
در سخن و دور دور رفتن در مقتضای الحرب خدعۃ اعتبار کنیم موجب مدحی نمیباشد و ہمچنین دعوی
بائل بودن بتجرد با وجود آنہمہ مداخلات و منازعات و کشش و کوشش کہ سابقاً از بیہ خلیفہ مثل
آن ظاہر نشد اگرچہ منتج ثمرات نگردید گنجائش تسلیم ندارد و بدان بائن است و اما آنکہ ہمہ عرب بعد از ہاک
در رذائل نفس ازین مہالک صعبہ بفیض آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بقدر استعداد خود خلاص
شوند الا ماردی متمردی کہ ختم اللہ علی قلوبہم صفت اوست و قلیل ما ہو و ہمہ عرب بعد خلاص
از رذائل و تمرن بر فضائل در مہالک صعبہ واقع شوند بقدر استعداد خود با الا ہر نیک بختی کہ با
حوادث نیکبختی او را نہ جنباند و قلیل ما ہو و اگرچہ این چیز با در جبلات مرتضی قدح نمیکند زیرا کہ در آن
مخالفان بران مخالفان ہست فقط لیکن چون رجوع ثواب اعمال بہ پیشوای قوم امر مقرر است
می باید کہ اجور اعمال تابعان شیخین زیادہ عائد شوند و بحضرت مرتضی اجر بعض تابعان عائد شود
و از دیگران نہ اجر عائد شود و نہ وزر و ایمعنی در افضلیت کافی ہست اما افضلیت شیخین باعتبار
تحمل اعباء دعوت پس بیان او آنست کہ اعباء دعوت سہ نوع بودہ اند نوعی کہ پیش از ہجرت
بود و قتی کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اظہار دعوت اسلام نمودند و عرب ہمہ بکفر و انکار برخاستند
و با یکدیگر بر این امر اتفاق نمودہ بایذاء آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و اصحاب مشغول گشتند و در ہیچ وقت
صدیق اکبر و عمر فاروق سبب کسر جماعہ کفار و قتل حد ایشان گشتند چنانکہ تقریر آن گذشت کہ
صدیق اول کسی ست از احرار بالغین کہ مسلمان شد و بر قصر او صحابہ اتفاق نمود و آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم فرمودند ما نفعنی مال احد ما نفعنی مال ابی بکر و در مشاق آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم نصرت داد و فاروق سبب عزت اسلام و غلبہ مسلمین گردید بخلاف مرتضی کہ در آن
عصر صغیر بود زیرا کہ وقت اسلام ہفت سالہ بود یا دہ سالہ عن عمر مولی عفرۃ قال سئل محمد بن کعب

القرظی عن اول من اسلم اعلی او ابو بکر قال سبحان اللہ علی او لما اسلاما وانما اشتبہ علی الناس لان علیا اخفی اسلامہ من ابی طالب واسلم ابو بکر فاظہر اسلامہ ولا شک عندنا ان علیا اولہما اسلاما اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب وعن حبۃ العرنی قال رایت علیا ضحک علی المنبر ارادہ ضحک ضحکا اکثر منہ حتی بدت نواجذہ ثم قال ذکرت قول ابی طالب ظہر علینا ابو طالب وانا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ونحن نصلی ببطن نخلۃ فقال ما ذا تصنعان یا ابن اخی فدعاہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الی الاسلام فقال ما بالذی تصنعان باس او بالذی تقولان باس ولکن واللہ لا تعلونی استی ابدا وضحک تعجبا بقول ابیہ ثم قال اللہم لا اعرف ان عبدت معک من ہذہ الامۃ عبدک قبلی غیر نبیک ثلاث مرار تقدم حلیت قبل ان یصلی الناس سبعا اخرجہ احمد ونوعی کہ بعد از ہجرت بود تا وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم وشیخین ومرتضی بعد اشتراک در تحمل اعباء جہاد مختلف شدند مرتضی بشجاعت پہلوانی پیش قدمی کرد وشیخین بمشورت کہ شعبہ ایست از شجاعت ملوک وامرا واگر کسی تامل بلیغ واستقرا تام بکار برد بداند کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قدری کہ با شیخین مشورہ کردہ اند واصغاء صلاح دید ایشان نمودہ با دیگری نکردہ اند وانیمعنی از قصص وحکایات ظاہر است ونوعی کہ بعد وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ظاہر شد در اموری کہ در بشت آنحضرت داخل بود کما قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او تیت مفاتیح الارض لیکن صعود آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بملاء اعلی پیش از ظہور آن مقدر بود پس شیخین بطریق نیابت آنمعنی را سر انجام دادند ودران باب ہیچ لاحقی را لحوق بایشان ممکن نشد چہ جای مساوات ومسابقت وحضرت مرتضی انیمعنی را رو شن تر او نمود وگفت سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وثنی ابو بکر وثلث عمر ثم خبطتنا فتنۃ فہو ما شاء اللہ واین قول از مرتضی بطریق تواتر روایت کردہ شدہ وہر کہ اسانید آن میخواہد در مسند احمد نظر کند وحضرت مرتضی در ایام خلافت خود در شغل مناقشہا ومنازعہا افتاد ودر ایام او ہیچ بلد مفتوح نشد وہیچ فتحی ظاہر نگردید بلکہ جہاد بالکلیہ مسدود ماند پس باعتبار تحمل اعباء جہاد شیخین افضل وارجح شدند باید دانست کہ شجاعت

دو قسم است شجاعت پهلوانان و شجاعت امرا شجاعت پهلوانان غلبه بر اقران است در نهایت
بقوت بطش و ثبات قلب و شجاعت امرا فتح بلاد و هزیمت اعدا و جیوش است بسیاست جیش و
حسن استعمال انها در مواضع آنها با ثبات قلب و زیادت عقل و عدالت و دانستن هر چه در وقت
مطلوب است از صلح و جنگ و تانی و عجلت و دانستن معرفت هر یک از افراد جیش و کار
مطلوب گرفتن از ایشان و گاهی این دو شجاعت مفترق میشوند چنانکه عنتر موصوف بود
بشجاعت پهلوانی فقط و امیر تیمور بشجاعت امرا فقط پس تیمور اشجع ملوک بود هر چند منقول
نشد که با پهلوانی مبارزت کرده باشد و او را از پا افگنده باشد و هر چند حضرات خلفا هم متصف
بودند بهر دو شجاعت اما حضرات شیخین را فضل بود در شجاعت امرا و حضرت مرتضی را زیادت
بود در شجاعت پهلوانان و این معنی بدیهی است بنسبت کسی که سیرت کسبی همه ایشان و آثار منقول
همه از ایشان دانسته باشد و شجاعت امرا انفع است در تمشیت ملت و شجاعت پهلوانان
نیز در آن دخلی دارد و بقدر خود و لهذا نصیب آنحضرت صلی الله علیه وسلم که میزان شرف و فضل
است و منتهای آن از شجاعت امرا او فر و اتم بود بنسبت شجاعت پهلوانان و همچنان از
رو سا دین و دنیا شده آمده است اما افضلیت شیخین باعتبار نشر علوم دین بیان آن است
که افضل علوم قرآن عظیم است و جمع کننده قران و نصب کننده قاریان در آفاق شیخین
اند و حضرت مرتضی هر چند روایت قرآن کرده است اما روایت آن نکرده اند الا اصحاب عبد الله
بن مسعود از اهل کوفه مثل زر بن حبیش و ابو عبد الرحمن السلمی و ایشان اول بار قران را بر
عبد الله بن مسعود خوانده بودند و بر مرتضی دوباره گذرانیدند و اگر نمیگذرانیدند هم روایت ایشان
صحیح می بود عن سعد بن عبیدة عن ابی عبد الرحمن السلمی عن عثمان عن النبی صلی الله علیه وسلم
قال خیرکم من تعلم القرآن و علمه قال و اقرانی ابو عبد الرحمن فی امرة عثمان حتی کان الحجاج
قال و ذلک الذی اقعدنی مقعدی هذا اخرجه البخاری و بعد از قران عظیم حدیث آنحضرت است
صلی الله علیه وسلم و فاروق محدثین را در آفاق فرستاد و اصل علم حدیث همانست از جمله ایشان

عبد اللہ بن مسعود بود در کوفہ و روایت او در کوفہ ثابت است و از جملہ ایشان ابو موسی و جمعی دیگر
در بصرہ و ہمچنان در شام جمعی از صحابہ امام مرتضی در بلاد کسی را نصب نکردہ ی در حدیث مثل عبد اللہ بن مسعود ست
لیکن اینجا فرقی ہست کہ اہل حدیث آنرا دانند و آن آنست کہ اصحاب عبد اللہ بن مسعود ثقات و فقہا اند و رواۃ حضرت
مرتضی لشکریان مستور الحال و حدیث مرتضی بدرجہ صحت نرسیدہ است الا آنچہ اصحاب عبد اللہ بن مسعود در روایت کردہ
اند عن ابن ابی ملیکۃ قال کتبت الی ابن عباس اسالہ ان یکتب لی کتابا و یخفی عنی فقال ولد ناصح انا اختار لہ
الامور اختیارا و اخفی عنہ قال فدعا بقضاء علی فجعل یکتب منہ اشیاء و یمر بہ الشیء فیقول واللہ ما
قضی بہذا علی الا ان یکون ضل و عن ابی اسحق قال لما احدثوا تلک الاشیاء بعد علی قال
رجل من اصحاب علی قاتلہم اللہ ای علم افسدوا و عن ابن عباس قال سمعت المغیرۃ
یقول لم یکن یصدق علی علی فی الحدیث عنہ الا من اصحاب عبد اللہ بن مسعود روی الاحادیث
الثلثۃ مسلم فی مقدمتہ صحیحہ و اما اہل مدینہ و اہل شام از حضرت مرتضی حدیث ندارند الا قلیلی
و بعد از قرآن و حدیث مدار اسلام بر فقہ ست و امہات فقہ مسائل اجماعیہ عمر فاروق است
و اگر اکثر اہل اسلام را بنظر امتحان نگاہ کنی حنفیان و مالکیان و شافعیان اند امامہ مذہب مالک
پس مبنای آن موطا ست و در موطا از روایت مرتضی بجز چند حدیث مرفوعہ و چند اثر شمردہ شدہ
منقول نیست و ہمچنین در مسند ابی حنیفہ و آثار امام محمد کہ مبنای فقہ حنفیہ ست از روایت مرتضی
بجز چند حدیث مرفوع و چند اثر شمردہ شدہ زیادہ از آنچہ در موطا ست بقلیلی منقول نیست و ہمچنین
در مسند شافعی کہ مبنای مذہب شافعیہ ست از روایت مرتضی بجز چند حدیث مرفوع و چند اثر
موقوف کہ بنسبت احادیث مرویہ از دیگران در نہایت قلت ست منقول نیست و کسی
کہ بر اصول و امہات این مذاہب اطلاع دارد شک نمیکند در آنکہ اصل این مذاہب مسائل
اجماعیہ فاروق ست و آن مانند امر مشترک ست در میان ہمہ آنہا بعد از ان اعتماد بر فقہاء
صحابہ از اہل مدینہ مانند ابن عمر و عائشہ و فقہا سبعہ از کبار تابعین مدینہ و زہری و مانند
آن از صغار تابعین مدینہ اصل مذہب مالک ست کہ صورت خاص مذہب او از ان پیدا شدہ

همچنین اعتماد بر فتاوی عبد الله بن مسعود در غالب حال و بر قضایای مرتضی در بعض
احوال بان شرط که اصحاب عبد الله بن مسعود روایت کرده باشند و اثبات نموده و بعد ازان
بر تحقیقات ابراهیم نخعی و شعبی و تخریجات ایشان اصل مذهب ابی حنیفه است که سبب آن صورت
خاص مذهب او پیدا شده و همچنین تفتیش معتمد فقهای مکه و مدینه و عرض اقوال ایشان بر
احادیث مرفوعه و تصنیف آنها بر قواعد اصول و تطبیق مختلفات از آنها و مانند آن سبب صورت
خاص مذهب شافعی شده است (است کرده) و جمع و تنقیح احادیث مرتضی و آثار مرتضی نیست اما انیمعنی را
مجرد ماهر در اصول و امهات این مذاهب نمیتواند شناخت و بعد ازان علم سیر و دقائق است
و حضرت مرتضی یکی است از علماء صحابه درین باب متساوی القدم با عبد الله بن مسعود (رضی الله عنه) و غیر
آن اما استناد نحو بحضرت مرتضی پس امر یست اعتباری و نقلی بآن صحیح نشده عن عاصم عن
مورق العجلی قال قال عمر بن الخطاب تعلموا الفرائض و اللحن و السنن کما تعلمون القرآن
اخرجه الدارمی و فی الدر لنشیر اللحن یرید تعلموا لغة العرب باعرابها و فی الکشاف فی تفسیر قوله تعالی
ان الله بریء من المشرکین و رسوله فی تاویل روایة و رسوله بالجر علی الجوار و قیل علی القسم
کقوله لعمرک و حکی ان اعرابیا سمع رجلا یقرأها فقال ان کان الله بریء من رسوله فانا منه بریء
فبلغ الرجل الی عمر فحکی الاعرابی قراءته فعند ها امر عمر بتعلیم العربیة انتهی و این قصه دلالت میکند
بر آنکه عجمیان را مقید ساختن بنحو نشان ان فاروق بود و اما التصوف بمعنی سلوک و تهذیب باطن
پس نمی بینیم که حضرت مرتضی در روایت این باب اکثر باشد از ابن مسعود و ابن عمر مثلا
سوال اگر گوئی که حضرت مرتضی اعلم ناس بود بقرآن و سنن و مردمان ازوی آنهمه روایت
کردند اما بسبب سوء تحمل ایشان علم او مخلوط شد و انتفاع تام بآن متحقق نگشت پس افضلیت
مرتضی را ازین معنی چه خلل رسید جواب گوئیم آری فضل مرتضی را فی نفسه بهیچمعنی خلل نکرد و نه
استحقاق او خلافت را و همین است عقیده ما و لیکن نیابت پیغمبر را از جهت جار حه بودن
در انچه خدا تعالی اجمالا پیغمبر را داد و تفصیل او بر دست یکی از امتیان او مطلوب بود خلل نمایان کرد

زیرا کہ خلیفہ پیغامبر بحقیقت مانند نے است کہ در دہان نائی باشد و او بجز نائی دماجزنی
نایم ٭ او دمی بی مادبالی وی نہ ایم ٭ پس ارادہ الہی منعقد میشود بظہور علم و رشد در افراد
انسان و در فع مظالم ایشان و انقیاد عالم انیمعنی را از ارادہ ہرگز تخلف نیست کما قال عز من
قائل ولقد سبقت کلمتنا لعبادنا المرسلین انہم لہم المنصورون وان جندنا لہم الغالبون واین
بمثابہ آنست کہ در دل نائی غزلی بہم میرسد کہ مقام راست یا عشاق را مثلا در ضمن فلان
غزل بسر آید بعد ازان رنگی ازین ارادہ در قوای عقلیہ و قلبیہ پیغامبر فرود می آید و قوی
او را بافعال مناسبہ بآن مقصد در ہیجان می آرد و پیغامبر منقاد این رنگ شدہ بہر روش
ممکن در سینہ این مقصود مداخلت میفرماید و این بمثابہ آنست کہ نائی صوتی از گلوی خود
بر می آرد کہ اجمال ہمان نفس نائی است کہ بر روی کار خواہد آمد اما برای رفع صوت یا تحسین آن
نی را بر دست میگیرد و بر دہان خود می نہد بعد ازان ہمان ارادہ الہی بواسطہ ہمت پیغامبر
و عزیمت او و مداخلت او و نسبت او در نفس شخصے کہ مستعد آن کار بودہ است کار میکند
و از وی آن افعال انشا مینماید و این بمثابہ آنست کہ از نی صوتی حزین بر میخیزد و او سفیر
بیش نیست انیست معنی خلافت نبوت و این فضیلتی است قطع نظر از قابلیت و استعداد
اگر در فضیلت جمعی مشترک باشند و ارادہ الہی تخصیص یکی ازان جمع کند باعتبار مصالحی کہ
خدا تعالی بعلم آن متفرد است این شخص افضل امت باشد و نائب مطلق پیغامبر اینہمہ وجود
بالفعل مطلوب است نہ وجود بالقوۃ و تفاضل انبیا از ہمین جہت بکثرت امت واقع است
در حدیث معراج آمدہ است کہ حضرت موسی علیہ السلام چون کثرت امت آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم دید ندرقت کردند و گفتند بعثت بعدی غلام یدخل الجنۃ من امتہ اکثر ممن یدخل
من امتی و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودند تزوجوا فانی مکاثر بکم الامم اگر وجود بالفعل درین
فضیلت مطلوب نمیبود چرا کثرت طلب میکردند حال آنکہ فضل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
فی نفسہ بہا است کہ سابق بود پس وجود خارجی اینجا شرح ارادہ الہی میکند و ہر چند کثرت

فائده واقع شود خلافت نبوت محکم تر باشد واین فضیلت امری است که تا عارف تحقیقا
وتحقابان رنگین نشود کنه آن نداند در حجان او ابر سائر فضائل نفهمد واین فقیر تا الحال این
بستان نشمید بآن اشنا نشد واین بختی است که بنفس ملسوده تعلق دارد لهذا بسط سخن درین
مسله نمی کنم واین فضیلت بحسب حقیقت خود مشروط باستعدادی نیست سه تو چون
ساقی شوی درد تنک ظرفی نماند بقدر بحر باشد وسعت آغوش ساحلها ولیکن
سنة الله بران جاری شده که این فضیلت ندهند مگر کسی را که جامع فضائل شتی باشد
جبلة وکسبا ومدتها رحمت الهی که به پیغامبر متوجه شده بود در ضمن آن پیغامبر باین شخص
نیز کار خود کرده باشد واخلاق کامله داشته باشد وعلوم پیغامبر بوجه کامل اخذ کرده بود
شرطیه این شروط ازین جهت برخاسته است اما افضلیت شیخین باعتبار صفات قلبیه که
آنرا العرف اهل زمان بطریقت تعبیر کنند پس بدو وجه بیان کنیم اول آنکه زهد مرتضی از قسم
زهد اولیا بود وزهد شیخین مانند زهد انبیا ودرع مرتضی از قسم ورع اولیا بود ودرع شیخین مانند
ورع انبیا ودلیل واضح برین مدعا آنست که اتفاق جمیع اهل تاریخ است برآنکه ورع مرتضی
وزهد او سبب عدم انتظام خلافت او شد ودرع شیخین وزهد ایشان سبب انتظام خلافت
ایشان گشت ومعلوم است که اوصاف کامله انبیا بوجهی واقع است که مانع ریاست عالم
نمی شود بخلاف زهد اولیا ووجه ثانی آنکه اعظم انواع زهد آنست که بی رغبتی کند در خلافت
که صورت جاه است بلکه اگر بحقیقت رجوع کنیم زهد ترک مقتضای نفس خود است هر چیه باشد
پس اگر شخصی که مقتضای نفس او مال است نه جاه زهد او ترک مال باشد از خوف خدا یا بجهت
تفرغ برای ذکر او نه ترک جاه وشخصی که مقتضای نفس او جاه باشد نه مال زهد او ترک جاه
باشد نه ترک مال پس حضرت مرتضی سعی ناکرده برای خلافت وجنگها بالفعل آورد تدبیر ها نمود
هر چند این همه بر حسب اجتهاد وی باشد ورخصت شرع لیکن کسی که اصل این حادثه ها
از وی واقع نشد حال او اصفی است از کسیکه باین حادثه ها افتاد واعظم انواع ورع آنست

کہ ترک کند مقاتلات را بین المسلمین زیرا کہ قتال خطر اعظم است و اثم او اشد پس اگرچہ در شرع
وجہ اباحت یافتہ شود باز فی شبہ ترک نماید و این مقاتلات در شیخین واقع نشد بخلاف حال
مرتضی و ہمچنین تواضع اعظم انواع او تواضع با اقران خود است در وقتی کہ با ایشان دران فن
ہمعنان باشند و شیخین با اہل علم و با مستحقین خلافت در زمان خود بغایت تواضع داشتند
زیادہ از حضرت مرتضی و ہمچنین ہر صفتی ازین صفات چون برشمارگی انواع بسیار دارد
و اعظم انواع آن در شیخین می یابیم و اگر زہد و ورع بمعنی تقلل در معاش بگیریم فضل حضرت
مرتضی بحسب آن نیز محل تامل است عن محمد بن کعب القرظی ان علیا قال لقد رایتنی مع رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وانی لاربط الحجر علی بطنی من الجوع وان صدقتی الیوم لاربعون الفا
وفی روایۃ وان صدقۃ مالی لتبلغ اربعین الف دینار اخرجہ احمد و اگر بمعنی احتیاط در تصرف
بیت المال اعتبار کنیم ہمہ دران متساوی الاقدام اند از قصص اختصاص حضرت مرتضی
بآن ظاہر نمی شود سوال اگر گوئی کہ مداخلات و منازعات حضرت مرتضی درین امور ہمہ
اللہ فی اللہ بود و ہر سعی کہ کرد بنا بر بقای تام و معرفت کاملہ کردانجا توکل با سباب جمع
میتوانند شد پس انیمعنی با افضلیت از جہت ورع زہد و توکل و تواضع و مانند آن منافاۃ
ندارد جواب اگر سیم احسنت بلنور سخن فرو رفتی و آنچہ تحقیق است درین باب آوردی اما ہنوز
عمق سخن باقی است حفظت شیئا و غابت عنک اشیاء و درینجا شبہ نیست کہ حضرت
مرتضی از کاملان و مکملان بود و مثل این حرکات از مثل حضرت مرتضی نمی آید مگر للہ فی اللہ
و این سعی با توکل و زہد منافات ندارد و اما آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود ان روح القدس
نفث فی روعی ان نفسا لا تموت حتی تستکمل رزقہا فاجملوا فی الطلب و درین حدیث اشارہ
(دمید میاید در دل من) (یعنی کنید در طلب)
است بمعرفت دقیقہ از علم سلوک و آن آنست کہ آدمی در ابتداء توجہ الی اللہ افتال را نجود
مستند میگرداند و وی بحقیقت قدری است در طریقت اگرچہ باعتبار شریعت سنی باشد
بعد ازان ترقی میکند بتوحید پس ہمہ حرکات عالم را مستند می بیند بفاعل واحد مثل استناد

حرکات بعبث او مهره بازی با وستادی که ورای ستر نشسته است و وی درین حالت جبری است در طریقت بعد ازان هر دو صفت در وی جمع میشوند و رویت یکی از دیگری مانع نمی آید و درین حالت متوسط شد در قدر و جبر و قائل شد بامر بین الامرین و رجوع نمود بمرتبه عوام اهل سنت و سنی گشت در طریقت بعد ازان او را لباس دیگر می پوشانند در نظر او سست میکنند اسباب را هر چند که این اسباب منافی توحید او نیست بلکه هر چند اسباب بیشتر توحید او زیاده تر اما باین همه اجمال فی الطلب پیش مے آرد چنانکه از فلتات لسان وی و مجاری احوال وی مستفاد میشود که ازین همه وارسته است و حالت اولی حال اولیا است و حالت ثانیه مقام انبیا که بوراثت انسان کمل اولیا بآن مشرف میشوند همچنین در اول حالت آدمی بزبان ذکر میگوید و دل او عین ذکر نشده است بعد ازان ترقی میکند و دل او عین ذکر میگردد و از ذکر زبانی مستغنی میشود بلکه آنرا نمیتواند کرد بعد ازان تفرقه واقع میشود در میان زبان وی و دل وی زبان وی بکلام ناس متکلم است و دل او عین ذکر است و این حال اولیا است بعد ازان او را لباس دیگری پوشانند در غیبت سید بشر ذکر او را در مقام ذاکران میگذارند و این مقام انبیا است و لهذا حضرات انبیا با وجود کمال خود او را در عداد ناس بودند و از هدایشان و اعبد ایشان نمی بینی که مولانا جلال الدین رومی قدس سره میفرماید

ترک استثنا ز مردم قسوت است	نه همین گفتن که عارض حالت است
ای بسا نا برده استثنا بگفت	جان او با جان استثنا است جفت

و شک نیست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بالکل معنی استثنا متصف بودند منهذا مواخذه کرده شد ایشان را بر ترک استثنا و چند روز وحی نیامد و بعد ازان نازل شد ولا تقولن لشئ انی فاعل ذلک غدا الا ان یشاء الله و حضرت سلیمان علیه السلام لامحاله بحقیقت استثنا متصف بودند معهذا بر ترک لفظ استثنا مواخذه واقع شد و حضرت موسی علیه الصلوة والسلام باآنهمه جلالت گفتند انا اعلم پس برین کلمه عتاب کرده شد بالجمله مظاهر انبیا و ورثه ایشان

مائل بیاشد بقصد الی اللہ بعد از انکہ از سیر فی اللہ و باللہ ہمہ فراغ حاصل کردہ اند و سر این ہمہ آنست کہ سالک را لقا نمیدہند مگر بصورت اصل جبلت او پس انبیا و ورثہ ایشان در اصل جبلت بر ضد مخلوق میشوند کہ قوت ملکیہ ایشان قوی تر باشد و قوت بہیمیہ ایشان با وجود قوت خود منصبغ بصبغ ملکیہ و متاثر از وی بود بمنزلہ شعلہ سراج کہ بالطبع مائل بعلو است و بعد از فنا مامور نیکہ ایشانرا امید ہند بہان میل بعلو و انصباغ قوت بہیمیہ بصبغ قوت ملکیہ خواہد بود بخلاف غیر ایشان و ہمین است وجہ جمع در اقوال مختلفہ ائمہ سلوک خواجہ نقشبند قدس سرہ بطریق تمثیل فرمودند کہ موسی اندر درخت آتش دید چہ سبز تر میشد آن درخت از نار چہ شہوت و حرص مرد صاحبدل چہ انچنین دان و انچنین انکار چہ و بعض اتباع خواجہ نقشبند گفتہ اند کہ غضب فنا فی و باقی اشد است از غضب عامی و سیدی عبد القادر قدس سرہ میفرمایند کہ بعد حصول فنا و بقا مجاہدہ دیگر پیش می آید و کسر نفس دیگر بار لازم می شود پس ہر یکی از ایشان بمقامی خبر داده است و اختلاف الاقوال لاختلاف الاحوال و این مسئلہ یکی از غوامض علم سلوک است فقیر بر تر شد انیست تقریر انچہ درین رسالہ از دلیل نقلی و عقلی بر تفصیل شخین اقامت نموده ایم بقیۃ الکلام و دفع شبہات مخالفان است دمار او درین رسالہ باجوبہ امامیہ و زیدیہ کہ کار نیست مناظرہ ایشان بر طور دیگری باید نہ باحادیث صحیحین و مانند آن و بعد از قطع نظر از امامیہ و زیدیہ باستقرار معلوم شدہ کہ مخالفان و متوافقان درین مسئلہ سہ گروہ اند جمعی کہ مشتغل اند بعلم کلام تصیر طوسی شبہات چند بر ہم دوختہ اعتقاد ایشانرا مختل ساختہ است و ایشان بر رد آن شبہات قادر نشدہ تقلید سلف صالح خود دست آویز ساختہ اند کما یظہر من کلام العضد و التفتازانی و غیرہما و مادہ شبہ ایشان عدم تتبع فضل کلی است از غیر آن و جمعی کہ ناظر اند در علم حدیث بطریق روایۃ بطریق تحقیق و اجتہاد پس قادر نشدند بجمع مختلفات حدیث و مسقط اشارہ ہر حدیث جدا از دیگری نفہمیدہ و از استاذان محقق معانی حدیث را فرا نگرفتہ اند و خللی کہ ایشان را پیش آمدہ نہ در ہمین مسئلہ است تنہا بلکہ در بسیاری از مسائل فقہ و کلام و

دیا گم کردہ اند و صوفیائیہ ملت مصطفیہ گشتہ بہ تقلید سلف را محکم کردہ و بہ طرق اجتہاد و تحقیق راہ استوار نمودہ کلاغی تگ کبک را در کوش کردہ تگ خویشتن ہم فراموش کردہ و جمعی کہ مشتغل اند بعلوم صوفیہ و رفع سلاسل صوفیہ بحضرت مرتضی کہ میان ایشان مشہور شدہ ہست دست آویز نمودہ از حقیقت کار غافل ماندہ ریا مکاشفات و اعتبارات شیخ محی الدین بن عربی و امثال او در کتابہا دیدہ بظاہر آن مغرور شدہ اند و ہر چند مخاصمہ با این سہ فریق ازان بیشتر ہست کہ درین عجالۃ الوقت استیفاء آن توان کرد لیکن مقصود درینجا اشارہ باصول این شبہات و ایما باہمات طرق تفصی ازان ہست و ما لا یدرک کلہ لا یترک کلہ و آنرا در ضمن سہ فصل بیان کنیم

فصل اول

اگر گوئی کہ صاحب تجرید اثبات کردہ ہست افضلیت حضرت مرتضی را بر سائر صحابہ جائی کہ گفتہ ہست و علی افضل لکثرۃ جہادہ و عظم بلاءہ فی وقایع النبی صلی اللہ علیہ وسلم و لم یبلغ احد درجتہ فی غزاۃ بدر و احد و الاحزاب و خیبر و حنین و رجعت الصحابۃ الیہ فی اکثر الوقایع بعد فلظہم و قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم اقضاکم علی و استند الفضلاء فی جمیع العلوم الیہ و اخبر ہو بذلک و لقولہ تعالی و انفسنا و لکثرۃ سخائہ و کان ازہد الناس بعد النبی صلی اللہ علیہ وسلم و ابعدہم و احلمہم و اشرفہم خلقا و اطلقہم وجہا و اقدمہم ایمانا و افصحہم لسانا و اسدہم رایا و اکثرہم حرصا علی اقامۃ حدود اللہ و احقظہم لکتاب اللہ العزیز و لاخبارہ بالغیب و استجابۃ دعائہ و ظہور المعجزات منہ و اختصاصہ بالقرابۃ و الاخوۃ و وجوب المحبۃ و النصرۃ و مساواۃ الانبیاء و خبر الطائر و المنزلۃ و الغدیر و لانتفاء سبق کفرہ و لکثرۃ الانتفاع بہ و تمیزہ بالکمالات النفسانیۃ و البدنیۃ و الخارجیۃ

جواب گوئیم منشاء این شبہات عدم تمیز ہست درمیان فضل کلی و فضل جزئی و عدم تفرقہ ہست درمیان اوصافی کہ بآن تشبہ کند غیر نبی بانبی از جہت نبوت او و عدم تنقیح ہست صنفی را از فضیلت کہ باعتبار ریاست ملت و خلافت انبیا بکار آید از صنفی دیگر کہ در امنی بکار نیاید اگرچہ

اصل فضیلت مشترک باشد واین بحث را سابقا شرح کردیم وباک نیست از اعادهٔ نکت منتخبه ازان
باید دانست که خدا تعالی در کتاب عظیم میفرماید الیوم اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتی پس ما را در
اصل امر ملت التفات بغیر پیغامبر نیست همت ما محصور است بر اخذ از پیغامبر صلی الله علیه وسلم
وسرمایه سعادت همان علم ما خوذ از آنحضرت میدانیم زیرا که شریعت همانست که از آنحضرت صلی الله
علیه وسلم اخذ نموده ایم وآن منسوخ نمی شود وغیر آنحضرت را مفترض الطاعة بعینه نمیدانیم آری
در روایت شریعت از آنحضرت صلی الله علیه وسلم وفهم معانی آن محتاجیم بصحابه وتابعین ومجتهدین
ومحدثین وهدایت ونعمت همان است که خدا تعالی آنحضرت را صلی الله علیه وسلم داد آری بعض
چیز ها موعود بود وآنحضرت صلی الله علیه وسلم پیش از انجاز ان موعود برفیق اعلی صعود فرمود
لحکمة لا یعلمها الا الله تعالی پس انجاز موعود واقع شد بر دست بعض اصحاب آنحضرت پس هر وقت
که متأخرین در علوم ملیه فضل کلی ذکر کنند مقصود ایشان نیست الا تشبه بآنحضرت صلی الله علیه وسلم
در اوصاف او با عتبار نبوت او ووساطه بودن در میان امت وآنحضرت بوجهی که اگر این
واسطه را اعتبار نکنیم سلسله اخذ گسسته گردد ونیابت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بآن معنی که
آن امور موعوده بر دست کسی ظاهر شود باصل اخلاق واعمال فضل کلی تعلق ندارد الا
بالعرض وآن انست که آن اخلاق واعمال مفضی به نیابت آنحضرت گردد وتحمل اعباء دعوت
بواسطه او واقع شود در زمان بنی اسرائیل ممکن بود که یک نبی متوفی شود وجهادی وهدایتی
که از دست وی می آمد بدست دیگری ظاهر کنند ووی نبی آن قوم باشد بعد نبی اول خواه
نبی اول استخلاف کرده باشد یا نه ونیز ممکن بود که شخصی پیغامبری را عانتها کرده باشد واعباء
دعوت را تحمل نموده باشد خاصتهً وجهادًا واتفاقًا ووی افضل امت باشد بآن جهت که
رحمت الهی در ضمن پیغمبر شامل حال او شده ونیز ممکن است که شخصی پیدا شود که قوی علمیه
وعملیه او مناسبت تمام داشته باشد با پیغامبر از ین جهت افضل امت باشد هر چند از
کارهائی که پیغامبر در مدت حیات خود کرده بود از تحمل اعباء دعوت چیزی از وی بظهور نرسیده

وچون نبوت منقطع شد صورت اولی بعینها ممکن نیست بلکه اقرب بآنست باظهور موعود پیغامبر
است بر ستاوی بعد تسبب پیغامبر دران امر بوجوه بسیار و هر سه ازین خصلت در شیخین
متحقق بودند و صحابه بقدر استعداد خود با دریں امور داخل اند و حضرت مرتضی کیکی از کاملان
و مکملان است بطریق اولی باصول این صفات متصف است اما تشبه شیخین به پیغامبر دریں
خصال باعتبار هیئة اجتماعیه اتم بود از تشبه مرتضی و چون تحریر مدعا باین وجه کردیم معارضات
و ممانعات متکلمین از هم پاشید معهذا تنبیه بر بعض اجوبه بشبهات ضرور است قوله لکثرة جهاده
و عظم بلاده فی وقائع النبی صلی الله علیه وسلم فی غزاة بدر و احد و الاحزاب و خیبر و حنین یا بالله
که منشاء این فضائل اعانت پیغامبر است در تحمل اعباء پیغامبر و آن اعانت بچند وجه متحقق
میشود هر چند شیخین در مرتضی جامع بودند در اصل این وجوه اعانت شیخین قبل از هجرت و بعد
وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم بیشتر بود از اعانت مرتضی و اعانت در ایام دولت آنحضرت
صلی الله علیه وسلم بعد هجرت بتدبیر و مانند آن از شیخین زیاده تر واقع شده بود از حضرت مرتضی
شجاعت و پهلوانی زیاده تر بظهور پیوست پس این همه چیز ها مناقب عظیمه و فضائل جلیله او
شدند و حق آنست که مرتضی در اصل تشبه شیخین اقوی و اولی و افضل باشند و اگر در هر وجه فضیلت
و هر صفت او فضیلت واقع شود این محال است و سنة الله بآن جاری نشده است که
مقربان همه در هر امر مساوی باشند لیکن افضلیت باعتبار اصول این خصال است که تحمل
اعباء دعوت ست قوله و رجعت الصحابة الیه فی اکثر الوقائع بعد فلسفهم الخ باید دانست که حضرت
فاروق و حضرت مرتضی هر دو مبشر اند بزیادت علم و حکمت چنانکه در احادیث بسیار آمده است
اما علم دو قسم است یکی سرعت انتقال ذهن باخذ مسئله از شریعت یا عقل دیگر نشست داون
مسائل شریعت و تامل کردن در آنکه این انتقال یا انتقال دیگر در قواعد مبسوطه شریعت
کدام مناسب تر است تفصیل این اجمال آنست که اعلی انواع علوم انیست که خدا تعالی
وحی فرستد بر پیغامبر خود و وی بحق الیقین حقیقت آن بشناسد و حق را از باطل تمیز کند و بحجج

شبهه را در اینجا دخل نباشد و این مخصوص بحضرات انبیاست و بعد ازان خروج است از مسائل
مبسوطه در ملت که شبهه پاشند باهم بسوی چیزی که دران شبهه نباشد نص متواتر و تصریح صحیح صاف
ملت و اجماع جمله ملت تا انچه بقطع ثابت شد از غیر آن فرق کرده شود و انفع در ملت اسلام و اشبه
بعلوم انبیا نوع ثانی است حضرت فاروق چون مسئله مشتبهه میشد بجهت خروج از مضیق اشتباه
بسمر حدیقین مشاورت با اصحاب میفرمود تا بسنجد که سخن کدام یک ارجح و احق است و این امری
است مشهور و کلمه حق اگر از کسی ظاهر میشد ستائش او بجد میفرمود و میگفتند لولا فلان لهلک عمر
و این کلمه در حق مرتضی و معاذ بن جبل و زید بن ثابت از ایشان محفوظ است و ستایش کردن
فاروق ابی بن کعب و معاذ بن جبل و ابن مسعود و ابو عبیدة بن الجراح بر السنه مذکور بتحقیقت
امتی را در کشف حقائق بروجه ثانی لابد است از مشاورت و استعانت چنانکه نامه که حضرت عمر
به ابو موسی اشعری نوشته است گواهی میدهد بلکه حضرت عمر منظور نظر خود رفع کلمه اسلام ساخته بود و آنرا
کار خود که برای آن پیدا شده و از تقاسیم رحمت نصیب او گشته گرفته بود و اعلاء کلمه حق که موقوف
است بر چیزهای بسیار مثل تنقیح علم شریعت و مثل جهاد اعداء الدین و مثل سیاست مسلمین
بوجهی که مقتضی باشد بامن ایشان و اطمینان ایشان و هر یکی ازین سه خصلت فروع بسیار دارد
و اقامت بر نوعی بدون معاونان میسر نیست و از هر که اعانتی در چیزی ازان چیزها می یافت
آنرا ستایش بجد میفرمود و حق او بر ذمه خود میدانست چنانکه بادشاه عادل دانا چون پیش نهاد
خود فتح بلاد و ملک گیری میکند هر پهلوانی را ستایش مینماید و قدر او می شناسد و همچنین اهل
قلم را و ایلچیان را و همچنین هر رامی رصاصه را و صاحب مدافع را و همچنین منهی اخبار را و همچنین
راه نماینده را بمقر اعداد بادشاه عالمگیر هر فتحی که در دکهن واقع میشد بنام ناظم صوبه کابل مینوشت
و او را خلعت فاخره در مقابله آن میداد بان سبب که فتح این ملک موقوف است بر ارتفاع
تشویش خاطر از جیوش توران و ایران و سبب ارتفاع تشویش صوبه کابل بوده است و بعد
ازین همه حکایت رجم مجنونه چنانکه در مسند احمد مذکور است دلالت نمیکند بر غلط فاروق عن

عطاء بن السائب عن ابی ظبیان الجهنی ان عمر بن الخطاب اتی بامراة قد زنت فامر برجمها
فذهبوا بها ليرجموها فلقيهم علی فقال ما بذه قالوا زنت فامر عمر برجمها فانتزعها من ايديهم و
رجعوا فمر جعوا الی عمر فقال ما ردکم قالوا ردنا علی قال فعل هذا علی الاشتی قد علمه فارسل الی
علی فجاء وهو شبه المغضب فقال مالک رددت هولاء قال اما سمعت النبی صلی الله علیه وسلم
یقول رفع القلم عن ثلاثة عن النائم حتی یستیقظ وعن الصغیر حتی یکبر وعن المبتلی حتی یعقل قال
بلی قال علی فان هذه مبتلاة بنی فلان فلعله اتاها وهو بها فقال عمر لا ادری قال وانا لا ادری
فلم یرجمها اخرجه احمد بلکه حکم او برجم صحیح بود از جهت زنا اما و مسئله عدم اقامت حد بر مجنون نیز
معلوم بود نزد یکسا فاروق و عدم تفتیش از جنون نیز منکر نبود زیرا که فقها جمع اند بر آنکه چون
شخصی پیش قاضی اقرار کند و مخائل جنون بروی ظاهر نباشد لازم نیست قاضی را تفتیش
از انکه مجنون است یا نیست و مثل این را غلط نمیتوان گفت بلکه مثل آن از آنحضرت صلی الله
علیه وسلم واقع شده عن علقمة بن وائل الکندی عن ابیه ان امراة خرجت علی عهد النبی صلی الله ١٨٢
علیه وسلم تریدالصلوة فتلقاها رجل فتجللها فقضی حاجته منها فصاحت فانطلق ومر برجل
فقالت ان ذالک الرجل فعل بی کذا وکذا فانطلقوا فاخذوا الرجل الذی ظنت انه وقع علیها
فاتوا بها فقالت نعم هو هذا فاتوا به رسول الله صلی الله علیه وسلم فلما امر به لیرجم قام صاحبها الذی
وقع علیها فقال یا رسول الله انا صاحبها فقال لها اذهبی فقد غفر الله لک وقال للرجل قولا
حسنا وقال للرجل الذی وقع علیها ارجموه اخرجه الترمذی پس وقتیکه مثل این امر کمال عصمت
آنحضرت را صلی الله علیه وسلم خلل نکرده باشد افضلیت فاروق را چه خلل رسانده بلکه غلط از حضرت
مرتضی واقع شد و آن غلط در نفس مسئله نبود در قصه احراق مرتد و عبد الله بن عباس بران
متنبه ساخت عن عکرمة ان علیا حرق قوما ارتدوا عن الاسلام فبلغ ذلک ابن عباس فقال
لو کنت انا لقتلتهم لقول رسول الله صلی الله علیه وسلم قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من
بدل دینه فاقتلوه ولم اکن لاحرقهم لان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لا تعذبوا بعذاب الله

فبلغ ذلک علیا فقال صدق ابن عباس اخرجه الترمذی بلکه قضایای فاروق بمخضرم غیر
از فقهای صحابه میبود اگر فی الجمله انحرافی در قضا واقع میشد در معرض مباحثه می آمد معهذا انگشت
نه نهاد مگر بر قدری پس دران مسائل جای تفتیش باقی است و قضایائے حضرت مرتضی
بمخضر صحابه واقع نمیشد و یکن که غلط ما بسیار دران مستور میماند و چون عبد الله بن عباس بر سجلا
مرتضی مطلع شد اعتراض نمود عن ابن ابی ملیکة قال کتبت الی ابن عباس اسأله ان یکتب لی
کتابا و یخفی عنی فقال ولد ناصح انا اختار له الامور اختیارا و اخفی عنه قال فدعا بقضاء علی فجعل
یکتب منه اشیاء و یمر به الشیء فیقول والله ما قضی بهذا علی الا ان یکون ضل اخرجه مسلم فی
مقدمة صحیحه پس عدم ذکر غلطات حضرت مرتضی در کتب متداوله بجهت اختفاء علم او و اختلاط
قضایای اوست چون رواة او مستور الحال غیر حفاظ بوده اند قوله و قال النبی صلی الله علیه وسلم
اقضاکم علی باید دانست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم هر شخصی را از فضلاء صحابه بفضیلتی اختصاص
داده است و بکمالی مشرف نموده در باب شیخین فرموده است اقتدوا باللذین من بعدی
و سید اکهول اهل الجنة ابو بکر و عمر و در باب فاروق فرموده ما سلک فجا الا سلک الشیطان
فجا غیره و در رؤیای قمیص و لبن بعلم و دین بشارت داده و در باب حضرت مرتضی فرموده
اقضاکم علی و در باب ابی بن کعب فرموده اقرأکم ابی و در باب عبد الله بن مسعود فرموده
اقرأوا القرآن من اربعة ابن ام عبد فبدء به الحدیث و رضیت لکم ما رضی ابن ام عبد و در باب
معاذ بن جبل فرموده اعلمکم بالحلال و الحرام معاذ و در باب زید بن ثابت فرموده افرضکم
زید و در باب ابو عبیدة بن الجراح فرموده لکل امة امین و امین هذه الامة ابو عبیدة و در باب
زبیر فرموده لکل نبی حواری و حواری الزبیر و در باب حضرت عائشه فرموده خذوا ربع العلم
من هذه الحمیراء پس اختصاص داد هر یکی را بفضیلتی و لابد آنچه فرموده است است و اختصاص
آن شخص بآن صفت متحقق است حالا دران اوصاف نظر باید کرد که کدام یک افضل است
سلامت خطرت بران گواهی میدهد که متقدم بودن و سید کهول جنت بودن از همه اقوی است

فوله

داول است بر افضلیت تفصیل این اجمال آنکه بعد اجتماع شروط اجتهاد هر که سرعت انتقال
باخذ مسئله بیشتر دارد اورا اقضی گویند زیرا که در قضا اگر بطریق تحقیق باشد نه بطریق تقلید بمثل
قضاة زمان ما انچه زیاده از همه مطلوب است سرعت انتقال ذهن است و هر که حساب نیاموزد
ترسید اندافرض است و هر که طریق ادای مخارج و مانند آن و حفظ احرف مسموعه از زبان پیغمبر
صلی الله علیه وسلم بیشتر دارد اقرء است و هر که در سنن ماثوره در بیع و مناکحات و کتاب الاطعمه
والاشربه واللباس و غیران خوض کند ه تر است اعلم بحلال و حرام است و هر که حافظ روایت
بیشتر است حقیق است بانکه ربع علم ازوی گیرند و هر که فقه قرآن هر دو را شناخت باحسن وجهی
وسلامت ذهن حقیق است بانکه رضای او را اتباع کنند انیمه ترجح خروج نفس است بکمال
خود در قوت علمیه خود اما خروج نفس بکمال خود در قوت علمیه خود پس آن نیز شبهه بارسیار دارد
بعض را بجواری تعبیر فرمود و بعض را بامین و از خروج بکمال قوتین دفعه واحده باسم مقتدا
وسید کهول اهل الجنة تعبیر فرمود زیرا که مفهوم مقتدا و سید ریاست و علم و اکملیت در همه صفات
سیطلبند و حضرت مرتضی انیمنی را در دشمن تربیان کرد که گفت انا لکم وزیرا خیر لکم منی امیر قوله
واستند الفضلا فی جمیع العلوم الیه باید دانست که حضرت مرتضی یکی از کاملان و مکملان است
وحقیق است بانکه جمیع فضلا باو استناد کنند لیکن در خارج اگر کسی را دیده حق شناس باشد
بضرورت عقل میداند که استناد جمیع فضلا تخمین اکثر است از استناد ایشان بحضرت مرتضی
تفصیل این اجمال آنکه فضلا را چون رشمار فیم چند جماعه اند قراء و فقها و محدثین و مفسرین
واصولیین و صوفیه و متکلمین و اهل عربیت اما قراء پس اشهر ایشان هفت کس اند و اصل
مذهب ایشان انتقاء و اختیار و اختلاف روایت است بار سم مصحف عثمانی و مصحف عثمانی ما خود از تخمین
است در روایت قرائت بانواع متمثله بود و فیصل کننده این اختلاف رجوع است بتقریر داد
تخمین لا غیر و سلسله این قرا منیر سد الا بحبی که فاروق ایشان را بجهت تعلیم قرآن نصب نمود
مگر زربن حبیش و ابو عبد الرحمن السلمی که بعد از انکه قرآن را بر عبد الله بن مسعود گذرانیده بودند

بر مرتضی دوبارہ گذرانیدند و انچہ امر و نہی از روایت مرتضی پیش قرا باقی است روایت این دو کس است
فقط و اکثر روایت ایشان از عبد اللہ بن مسعود است اما فقہا پس اشہر ایشان حنفیان و شافعیان
و مالکیان اند و بنای مذہب ایشان اجماعیات فاروق است و امہات کتب ایشان از مرتضی
روایت ندارند الا اندکی و کسی کہ در نیجا شبہ دارد گو موطا و مسند شافعی و آثار امام محمد و مسند ابی حنیفہ
ہمین و اما محدثین پس اقوی حدیث و اکثر آن پیش ایشان روایت ابو ہریرہ و ابن عمر و عائشہ
و عبد اللہ بن مسعود و عبد اللہ بن عباس و انس و ابو سعید خدری و جابر است و ایشان مسمی بکثرین
اند و بعد از ایشان جمعی کہ فاروق ایشانرا در آفاق نصب کردہ بود چون ابو موسی بصرہ و ابو درداء
بشام و عبد اللہ بن عمرو بن العاص و علی ہذا القیاس و چون تحقیق دمی نگریم علم ہمہ ایشان
مستمد است از شیخین یا آنست کہ از شیخین روایت کردہ اند و ارسال نمودہ یا آنست کہ اصل
حدیث ایشانرا مسموع بود از انحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اما تحقیق و تثبیت کردہ اند آنرا از شیخین و
اہل مدینہ و اہل شام و اہل یمن و اہل مصر از مرتضی روایت ندارند الا در غایت قلت و اہل کوفہ
روایت دارند اما پیش محدثین اکثر رواۃ حضرت مرتضی مستور الحال اند غیر حفاظ و در روایت از مرتضی
پیش ایشان صحیح نشدہ است الا از قبل اصحاب عبد اللہ بن مسعود عن ابن عباس قال سمعت
المغیرۃ یقول لم یکن یصدق علی علی فی الحدیث عنہ الا من اصحاب عبد اللہ بن مسعود اخرجہ مسلم
فی مقدمتہ صحیحہ و چون حضرت مرتضی در خطب و مجالس شیخین حاضر میشد و در مشاورہ مسائل فقہیہ
مشارکت میکرد در امہات علم حدیث استمداد با نمودہ است از شیخین چنانکہ از تتبع قرائن احوال
ظاہر میشود و مہذا از مکثرین نیست و از حدیث او صحیح نشدہ است الا اندکی بلکہ یکی از عجائب است
کہ مثل ابو ہریرہ کہ صحبت او با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم قلیل است و در فقہ بہ پایہ ہا بسیار
فروتر از مرتضی پنجہزار حدیث روایت کردہ باشد و ثقات از وی آنرا یاد گرفتہ باشند و حضرت
مرتضی با وجود صحبت دائمہ و کمال فقاہت و تمام حفظ و انضمام استماع از صدیق و فاروق بسیار
را از حدیث با مسموعات خویش و عدم مانع از روایت کہ عبارت از قلت بقا است بعد

آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چنانچہ در صدیق اکبر بودہ است یا اشتغال باسور ناس در تمام عمر خود چنانکہ در فاروق بود یا قلت اشتغال بمشاورت در مسائل فقہیہ چنانکہ در طلحہ و زبیر بود منتہای دراز مدینہ باشد در روایت نکند و در زمان از وی حدیث یاد نگیرند باز در کوفہ چون روایت کند حدیث او تا پانصد نرسد و آن نیز مختل گردد و بشرط صحت نرسد الا قلیلی و لکن اللہ یفعل ما یرید واما اصولیین پس ادل کسی کہ قواعد کلیہ آن علم ضبط نمودہ است شافعی است در مقدمہ کتاب ام و در رسالہ کہ برای عبدالرحمن بن مہدی نوشتہ و اینہا از اصول ترتیب کتاب و سنت و اجماع و قیاس آوردہ ہمہ ماخوذ است از کلام شیخین و مستنبط است از صنع ایشان بلکہ این فقیر تا حال مطلع نشدہ است بر مسئلہ اصولیہ کہ ماخوذ باشد از کلام مرتضی فقط یا مستنبط باشد از کلام او و بسیاری از مسائل اصول از کلام عرب و اسالیب استعمالات ایشان مستنبط است ہر چند شاہدی از حدیث نیز یافتہ شود مثل عموم جمع محلی بلام کہ حدیث اذا قلت و علی عباد اللہ الصالحین اصاب کل عبد صالح فی السماء والارض بدان شہادت میدہد و بسیاری از مسائل اصول امر جبلی است کہ جبلت انسان بآن حکم می کند مثل ترجیح نص بر ظاہر یا ترجیح حدیث راوی کہ احفظ و افقہ باشد بر حدیث غیر آن و مثل ترجیح بکثرت رواۃ نہ ماخوذ از ادائل و در نیابا علم اصول تعلق ندارد و با ہیچکس از صحابہ علی السواء بعد ازان دائرہ توسع شد و ہر حامل مذہبی برای مذہب خود اصول درست کرد و حنفیان برای احکام مذہب خود اصلی چند تراشیدند مثل الخاص یبین فلا یلحقہ البیان العام قطعی کالخاص المفہوم المخالف غیر معتبر الترجیح بکثرۃ الرواۃ غیر معتبر الزیادۃ علی الکتاب نسخ لا غیر ذلک و غالبا سرمایہ اصول ایشان اظہار فرق است در اینچہ خلاف قواعد مشہور ایشان در ظاہر الروایۃ یافتہ شود این را با کلام صحابہ چہ ربط و کدام تعلق و مسئلہ ان اصول مذہب ایشان عقیدہ اہل سنت و جماعت است مجرد از دلائل عقلیہ و اصول آن از شیخین منقول است مثل مسئلہ ایمان بقدر و اسماء حسنی و صفات علیا و عذاب قبر و رویت خدا تعالے و عصمت انبیاء و غیر آن اما آنچہ ملحق کردہ اند از مقولات عشر و مباحث امور عامہ آنرا با کلام

تفسیر

هیچکس از صحابه ربطی نیست بدعتی است صرف اعتنا و آن بصحابه وجهی ندارد و اما تفسیر و عربیت
پس منشار اشتغال بآن فاروق بوده است چنانکه قصه ها بسیار بران دلالت میکند و ابن عباس
راهی از عربیه سر داده است کما شهد له جوابه عن سوالات نافع بن الازرق و آهسته آهسته زیاده
تر میشد و قصه الفاعل مرفوع و المفعول منصوب و المضاف الیه مجرور الخ هذا النحو اصلا صحیح نشده
شبیهه بمفتریات است و اگر بفرض صحیح شود و این قدر اکتفا کنند و استناد و نحو بحضرت مرتضی قصه
ها بسیار مانند آن میتوان آورد که فاروق در آنها مسائل دقیقه عربیت بیان کرده مانند آنکه
قول فاروق لن یغلب عسر یسرین اخرجه مالک گوئیم آن اشارت است بقاعده مشهوره

صوفیه

اذا اعید اسم معرفة فهو هو و اذا اعید نکرة فلیس هو هو و اما صوفیه پس تهذیب باطن بصحبت و غیر
آن از شیخین منقول است و اتصال حسن بصری بحضرت مرتضی دلیس خرقه بمرتضی امری ثابت

نور

باطل که شیعه و اهل سنت هر دو منکر آن اند و دون اثباته خرط القتاد قوله و اخبر هو بذلک یابد
دانست که اظهار کمال خود از اهل کمال خصوصا بنیت صحیحه مانند ترغیب ناس براخذ علم از وی
مثلا مستنکر نیست و انیمعنی از مرتضی و عبد الله بن مسعود و ابی بن کعب و غیرهم ثابت منقول
است عن ابی الطفیل قال شهدت علیا یخطب و هو یقول سلونی عن کتاب الله فوالله ما من
آیة الا و انا اعلم ابلیل نزلت ام بنهار ام فی سهل ام فی جبل اخرجه ابو عمر عن شقیق بن سلمة قال
لما امر عثمان فی المصاحف بما امر قام عبد الله بن مسعود خطیبا فقال تامرونی ان اقرء القرآن علی
قراءة زید بن ثابت و الذی نفسی بیده لقد اخذت من فی رسول الله صلی الله علیه وسلم سبعین
سورة و ان زید بن ثابت لذو ذوابة یلعب مع الغلمان و الله ما نزل من القرآن شئ الا و انا
اعلم فی ای شئ نزل و ما احد اعلم بکتاب الله منی و لو اعلم احدا تبلغنیه الابل اعلم بکتاب الله
منی لاتیته ثم استحیی مما قال فقال و ما انا بخیرکم قال شقیق فقعدت فی الحلق فیها اصحاب رسول الله
صلی الله علیه وسلم فما سمعت احدا انکر علیه و لا رد ما قال اخرجه ابو عمر و غالب بر شیخین طریق تواضع
و نیایش و ترک حظ نفس خود بود چنانکه قصه بالبسیار بر اینمعنی دلالت میکند عن الضحاک قال

ای ابو بکر الصدیق طیرا واقعا علی شجرة فقال طوبی لک یا طیر والله لوددت انی کنت مثلک اقع
علی شجرة واتاکل من الثمر واطیر ولیس علیک حساب ولا عذاب والله لوددت انی کنت شجرة الی جانب
الطریق مر علی جمل فاخذنی فادخلنی فاه فلا کنی ثم ازدردنی ثم اخرجنی بعرا ولم اکن بشرا اخرجه
ابن ابی شیبة وعن عبد الله بن عامر قال ایت عمر بن الخطاب باخذة من الارض فقال لیتنی
هذه التبنة لیتنی لم اک شیئا لیت امی لم تلدنی لیتنی کنت نسیا منسیا اخرجه ابن ابی شیبة وعن المسور
بن مخرمة قال لما طعن عمر جعل یتالم فقال له ابن عباس وکانه یخبره یا امیر المومنین ما کان لک ذلک
لقد صحبت رسول الله صلی الله علیه وسلم فاحسنت صحبته ثم فارقت وهو عنک راض ثم صحبت المسلمین
فاحسنت صحبتهم ولئن فارقتهم لتفارقنهم وهم عنک راضون قال اما ما ذکرت من صحبة رسول الله صلی الله
علیه وسلم ورضاه فذلک من من الله من به علی واما ما تری من جزعی فهو من اجلک ومن اجل
اصحابک والله لو ان لی طلاع الارض ذهبا لافتدیت به من عذاب الله قبل ان اراه اخرجه البخاری
وروینا عن عمرانه قال حین احتضر وراسه فی حجر ابنه عبد الله ویحک ظلوم نفسی غیر انی مسلم اصلی الصلوة
کلها واصوم اخرجه ابو عمر وسر این همه اختلاف حال اهل الله است همه مقربان الهی اند یکی حالت
نیستی میگوید که غالب بر حضرت عیسی علیه السلام انبساط وانس بود وغالب بر حضرت یحیی
علیه السلام خوف وخشیت واکابر اهل طریقت در ترجیح میان این دو حالت تکلم کرده اند شیخ الشیوخ
در قول قدمی هذه علی رقبة کل ولی من اولیاء الله ترجیح طریق نیازش وتواضع میکند واشاره
مینماید بانکه سبب تسطح وتفاخر اشراق نفس است از انس روح حظ خود را واین مسئله دراز است بالجمله
انسب بخلافت انبیاء دید قصور ست زیرا که مطلوب اهم اینجا آموختن ست عامه را که ازین قسم کلام
باز آیند تا در فتنه واقع نشوند چون مسلمین در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم اشنا نبودند لا جرم
معصوم معترض الطاعة اول پیری که تخلفین بآن اقتدا نمودند میان فرق بود در میان حال
پیغامبر وغیر او وعن ابن ابی ملیکة قال قیل لابی بکر یا خلیفة الله فقال انا خلیفة رسول الله صلی الله
علیه وسلم وانا راض به اخرجه احمد وعن ابی برزة الاسلمی قال انظر رجل لابی بکر الصدیق فقال

ذکر استدلال بکر بطریق تمثیل بر تفضیل خود بر تمامی صحابه و تفضیل نمودن او بر ایشان بآنکه ایشان را در صحبت رسول صلی الله علیه وسلم دیده بود و ایشان را ندیده بود و ایشان را در صحبت رسول صلی الله علیه وسلم دیده بود و او را ندیده بود و او را در صحبت رسول صلی الله علیه وسلم دیده بود و ایشان را ندیده بود

ابو برزۃ الا نشر بالخنقۃ قال فانشمر و قال ما بی الا حب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و من آبی فراش قال فخطب عمر بن الخطاب فقال یا ایہا الناس الا انما کنا نعرفکم اذ بین ظہرینا النبی صلی اللہ علیہ وسلم و اذ ینزل الوحی و نبأنا اللہ من اخبارکم الا و ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قد انطلق و قد انقطع الوحی و انما نعرفکم بما نقول لکم من اظہر منکم خیرا ظننا بہ خیرا و احببناہ علیہ و من اظہر منکم لنا شرا ظننا بہ شرا و ابغضناہ علیہ سرائرکم بینکم و بین ربکم اخرجہ احمد و ترک اظہار کمالات خود گویا بجہت پرورش بہین متصدا ہم دانستہ بودند قولہ و لقولہ تعالی و انفسنا فی المواقف و شرحہ وجہ الاحتجاج ان قولہ و انفسنا لم یرد بہ نفس النبی لان الانسان لا یدعو نفسہ بل المراد بہ علی ما دلت علیہ الاخبار و لیس نفس علی محمدا حقیقۃ فالمراد المساواۃ و ترک العمل فی النبوۃ فبقی حجۃ فی الباقی و قد منع ان المراد علی وحدہ باید دانست کہ تخصیص مباہلہ باین صورت ازین جہت واقع شدہ است کہ عادت عرب در مباہلہ احضار اولاد و اقارب بود لہذا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اولاد و اقارب خود را حاضر ساختند پس مناط این فضیلت قرابت است و ما را در اینجا بحثی نیست و فضل کلی را بآن تعلقی نہ و دعوت نفس تنہا اگرچہ معقول نیست در باب مشاکلہ این و مانند این جائز است قال اللہ تعالی تعلم ما فی نفسی و لا اعلم ما فی نفسک و جمع ضمیر بجہت مناسبت مدعی واقع شدہ و از تتبع احادیث معلوم شد کہ انت منی و انا منک و مانند آن از باب صلہ رحم است نہ از باب فضل حضرت عباس را ہمچنین فرمودند در حق ابی لہب را نیز ہمچنین و قوم نبی ناجیہ را نیز ہمچنین و معنی این کلمہ در امثال این رعایت یک جہت است نہ عام در جمیع جہات مثلا رایت اسدا یرمی بیان شجاعت آن را می است نہ اثبات انیاب و اظفار قولہ و لکثرۃ سخاۃ باید دانست کہ در اتصاف حضرت مرتضی بسخاوت و سایر اوصاف کمال ہیچ شبہ نیست و نہ در زیادت او و ران بر بسیاری از صحابہ بحثی کہ در اینہم تفصیل شیخین است و سخاوت دو قسم است سخاوت شخص از مال خاص خود و سخاوت او از بیت المال بصرف آن بر مصرف بر وجہ الکمال و اسباغ بطیب نفس و کشادگی سینہ چنانکہ در حدیث شریف آمدہ انحاز ان الاثنین

الذی یعطی مالا مرہ طیبۃ بذلک نفسہ احد المتصدقین وحضرت تیجین را از ہر دو قسم ہم اونی نصیب شد
بود زیادہ از حضرت مرتضی اما نوع اول پس اہل سیر متفق اند بر انکہ صدیق اموال کثیرہ قبل از ہجرت
و بعد از ہجرت بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم انفاق نمودہ است عن ہشام بن عروۃ عن ابیہ قال
اسلم ابو بکر ولہ اربعون الفا انفقہا کلہا علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وفی سبیل اللہ اخرجہ ابو عمر عن
اسماء بنت ابی بکر قالت لما خرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وخرج ابو بکر معہ احتمل ابو بکر مالہ کلہ معہ
خمسۃ آلاف درہم او ستۃ فانطلق بہا معہ قالت فدخل علینا جدی ابو قحافۃ وقد ذہب بصرہ فقال
واللہ انی لاراہ قد فجعکم بمالہ مع نفسہ قالت قلت کلا یا ابت انہ قد ترک لنا خیرا کثیرا قالت فاخذت
احجارا فوضعتہا فی کوۃ البیت ثم وضعت علیہا ثوبا ثم اخذت بیدہ فقلت ضع یا ابت یدک علی
ہذا المال قالت فوضع یدہ علیہ فقال لا باس اذا کان ترک لکم ہذا فقد احسن وفی ہذا بلاغ لکم ولا واللہ
ما ترک لنا شیئا ولکنی اردت ان اسکن الشیخ بذلک اخرجہ ابن اسحق وفی تفسیر آیہ الذین ینفقون
اموالہم باللیل والنہار سرا وعلانیۃ الخ قیل نزلت فی ابی بکر الصدیق حین تصدق باربعین الفا
دینارا عشرۃ باللیل وعشرۃ بالنہار وعشرۃ فی السر وعشرۃ فی العلانیۃ وآنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم فرمودند بسخاوت صدیق در حدیث مستفیض ان من امن الناس علی فی صحبتہ وماله ابو بکر
و در غزوہ تبوک جمیع مال خود را تصدق نمود و در آیہ انفق من قبل الفتح وقاتل حدیث انفاق
گذشت و فاروق نیز مرات کثیرہ انفاق نمود چنانچہ در غزوہ تبوک نصف مال انفاق نمود و از
حضرت مرتضی مثل این چیزہا اصلا منقول نیست بلکہ پیش از ہجرت صغیر بود در حجر تربیت آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم و بعد از ہجرت صعلوک چنانکہ قصہ تزویج حضرت فاطمہ رضی اللہ تعالی عنہا بر ان
دلالت میکند اما نوع ثانی پس شیخین کمتفی بودند در ایام خلافت خود بادنی ما یقوم بہ العیش و ہیبت
المال انفاق ایشان ازان واضح تر است کہ بہ بیان احتیاج داشتہ باشد و در ایام خلافت
مرتضی عشر عشیر آن واقع نشد در قصہ عقیل و مغاضبت او بحضرت مرتضی بجہت قلت معاش
و خروج او بسوی معاویہ مشہور است و فی الاستیعاب یزعمون ان معاویۃ قال لیوما بحضرۃ

ہذا ابو یزید ولا علمہ بالی خیر لہ من اخیہ لما اقام عندنا وترکہ فقال اخی خیر لی فی دینی وانت خیر لی فی دنیای قد
اثرت دنیای واہل اللہ خاتمتہ خیر وفیہ ایضا قال معاویۃ اعنت علی علی ثبلات کان رجلا رجا ناظرا
ستیرا وکنت کتوما لسری وکان فی اخبث جندہ واشدہ اختلافا علیہ وکنت فی اطوع جندہ واقلہ خلافا
علی ولما ظفرت باصحاب الجمل لم اشک ان بعض جندہ سیعتدون ذلک وہنا فی دنیہ ولو ظفروا بہ کان وہنا
فی شوکتہ ومع ہذا فکنت احب الی قریش منہ لانی کنت اعطیہم وکان یمنعہم فکم رایت من قاطع
الی ونافر عنہ ودر آثار قصہ لاخمس الارضیف الجنادل مشہور است قولہ وکان از زہد الناس بعد
النبی صلی اللہ علیہ وسلم باید دانست کہ حضرت مرتضی لامحالہ نصیبا وافی داشت از زہد واخبار
زہد وی بسیار صحیح شدہ ورجحان او بر بسیاری از صحابہ نیز متحقق است اما بہ نسبت شیخین محل تامل
است زیرا کہ بی رغبتی بدنیا اعظم آن بی رغبتی است در خلافت وانیمعنی در صدیق وفاروق بوجہ
اتم ظاہر شد قال ابو بکر واللہ ما طلبتہا فی لیل ولا نہار بخلاف حضرت مرتضی کہ سیہا در طلب انشار
خلافت واستمرار آن بکار برد واگر بغور سخن فرو روند وبگویند کہ این اقامت لامر اللہ بود پس
ہمچنین قیام حضرت شیخین بخلافت لامر اللہ بود وعدم سعی ایشان وسعی حضرت مرتضی فارق
بین شود وسعد بن ابی وقاص گواہی داد بالکمالیۃ حضرت فاروق در زہد رواہ ابن ابی شیبۃ وآنچہ
از احوال شیخین منقول است تقلل وقناعت است بقلیل وعدم بسط ید در بیت المال وقصص
انیمعنی بسیار است واگر مناط زہد عدم مراعاۃ جمعی کہ جہاد از ایشان سر انجام یابد یا عدم وضع
دیوان بر سوابق گیریم مسلم نیست کہ مستلزم افضلیت باشد والکلام فی الافضلیۃ لافی الفضیلۃ
زیرا کہ زہد دو قسم است زہد شبان صوفیہ وزہد شیوخ ایشان زہد شبان دست شستن است
از اشغال بکلی وترک اکساب وترک مداخلت در معاملہای مردم وزہد شیوخ آنست کہ
با وجود بی رغبتی بمقتضای شرع وبمقتضای حقوق بریکی کہ خدا تعالی آنرا مقرر فرمودہ است کار
کنند وآن کار را بوجہ نیک سر انجام دہند وبا وجود بی رغبتی تمام ونفرت کلی از دنیا واین زہد
منصب انبیاء وارثان ایشان است پس چون شیخین در خلافت آمدند آنرا بامر اللہ ولنبی واللہ

وبحول اللہ وبقوۃ اللہ بوجہی سرانجام دادند کہ زیادہ ازان متصور بشر نباشد وایشاں ازدریں مسئلہ
اسوۂ حسنہ بود بحضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم کہ زہد وجمیع اوصاف کمال ورفعات تشریف
ایشاں بنہایت خود رسیدہ وزیادہ ازاں متصور نیست با اہل وعیال خود صحبت میداشتند
وایفای حق ہر ذی حق میفرمودند واقامت امور خلافت بوجہی کہ اعقل بادشاہاں ازاں
عاجز باشد مینمودند وتدبیر بایں دور منظور میفرمودند وترغیب مردم بمال وغیر آں میکردند از سیر
حضرت مرتضی معلوم میشود کہ زہد وعدم التفات ایشاں بتربیت مردم در اعطا وغیر آں ایشاں را
از استیلا بر اہل زمان خود باز داشت ومرتضی اینمعنی را روشن تر بیان کرد وآں حدیث از روے
متواتر است سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وثنی ابوبکر وثلث عمر ثم احدثنا احداثا یقضی اللہ
فیہا ما یشاء قولہ واعبد ہم باید دانست کہ در کثرت عبادت حضرت مرتضی ورجحان او بر بسیاری
از صحابہ دراں فضیلت ہیچ شبہ نیست اما افضلیت او بنسبت شیخین غیر مسلم است عن الزہری
قال اخبرنی علی بن الحسین ان حسین بن علی اخبرہ ان علی بن ابی طالب اخبرہ ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم طرقہ وفاطمۃ بنت النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال الا تصلیان فقلت یا رسول اللہ
انفسنا بید اللہ فاذا شاء اللہ ان یبعثنا بعثنا فانصرف حین قلت ذلک ولم یرجع الی شیئا ثم
سمعتہ وہو مول یضرب فخذہ وہو یقول وکان الانسان اکثر شیئ جدلا اخرجہ البخاری وفی روایۃ
لاحمد دخل علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وعلی فاطمۃ من اللیل فایقظنا للصلوۃ قال ثم رجع
الی بیتہ فصلی ہویا من اللیل قال فلم یسمع لنا حسا قال فرجع الینا فایقظنا وقال قوما فصلیا فاں
فجلست وانا اعرک عینی واقول انا واللہ ما نصلی الا ما کتب اللہ لنا انما انفسنا بید اللہ فاذا شاء اللہ
ان یبعثنا بعثنا قال فولی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہو یقول ویضرب بیدہ علی فخذہ ما
نصلی الا ما کتب اللہ لنا ما نصلی الا ما کتب اللہ لنا وکان الانسان اکثر شیئ جدلا وعن سریۃ علی
قالت قال علی کنت رجلا نوما وکنت اذا صلیت المغرب وعلی ثیابی نمت ثم قال یحیی بن سعید
فانام قبل العشاء فسألت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن ذلک فرخص لی اخرجہ احمد وعن ابی

قتادة قال ان رسول الله صلی الله علیه وسلم خرج لیلة فاذا هو بابی بکر یصلی وهو یخفض من صوته ومر بعمر وهو یصلی رافعا صوته قال فلما اجتمعا عند النبی صلی الله علیه وسلم قال یا ابا بکر مررت بک وانت تصلی تخفض من صوتک قال قد اسمعت من ناجیت یا رسول الله وقال لعمر مررت بک وانت تصلی رافعا صوتک فقال یا رسول الله اوقظ الوسنان واطرد الشیطان فقال النبی صلی الله علیه وسلم یا ابا بکر ارفع من صوتک شیئا وقال لعمر اخفض من صوتک شیئا اخرجه ابوداود وروی الترمذی نحوه واگر این قائل ترک ایشان نوافل زاید بر وقت خلافت خویش دست آویز نموده است فقط صرف است زیرا که جهاد و قیام بامور مسلمین یکی از طاعات عظیمه است بسیار است که این طاعات افضل باشند بکثیری از طاعات غیر متعدیه و در نجالت عبد را اجر طاعاتی که بسبب این اشغال از نتوانست کرد میدهند چنانکه در حدیث صحیح آمده است قوله واحلمهم واشرفهم خلقا واطلقهم وجها فی المواقف حتی نسب الی الدعابة باید دانست که حسن خلق وطلاقت وجه نه همین مزاح است فقط بلکه مرتبه هر کسی شناختن است کلمه مرتضویه لاخمن الارضیف الجناد ول واخطب السک الحفرة واضرطه عند ذکر ابی هریرة باکلمه فاروق بولا فلان لهلک عمر باید سنجید و معامله که حضرت مرتضی در باب عقیل مرعی داشت و عقیل بان سبب از وی جدا شده بشام رفت با خلق حضرت مصطفی صلی الله علیه وسلم که عباس را بمال کثیر تالیف فرمودند باید سنجید و بحقیقت طلاقت وجه را باخلاق ربطی نیست الا بالعرض و آن آنست که این طلاقت سبب تالیف قلوب و ترک اختلاف بر خلیفه می شود و تالیف و ترک اختلاف سبب امن عام و اطمینان مسلمین میگردد و چون این مطالب از دست شیخین خوبتر از حضرت مرتضی متحقق شد طلاقت وجه را کجا گنجائش مباحثه است لاعبرة بالمظنة بعد حصول المنیة و بعد ازین همه رجحان مرتضی در اصل طلاقت که خالی از دعابات باشد غیر مسلم است عن ابن عباس قال قدم عیینة بن حصن بن حذیفة فنزل علی ابن اخیه الحر بن قیس وکان من النفر الذین یدنیهم عمر وکان القراء اصحاب مجالس عمر ومشاورته کهولا کانوا او شبانا فقال عیینة لابن اخیه یا ابن اخی لک وجه عند هذا الامیر فاستاذن لی علیه قال سأستاذن

نوادر

لک علیہ قال یا ابن عباس فاستاذن الحر لعیینۃ فاذن لہ عمر فلما دخل علیہ قال یا ابن الخطاب فوالله
ما تعطینا الجزل ولا تحکم فینا بالعدل فغضب عمر حتی ہم ان یوقع بہ فقال الحر یا امیر المومنین ان الله
عز وجل قال لنبیہ خذ العفو وامر بالعرف واعرض عن الجاہلین وان ہذا من الجاہلین فوالله
ما جاوزہا عمر حین تلاہا علیہ وکان وقافا عند کتاب الله اخرجہ البخاری ودرنامہ خود نوشتہ ابو عبیدۃ
ومعاذ بن جبل نوشت وکتبتما بہ نصیحۃ تعظانی بالبدان انزل کتابکما سوی المنزل الذی نزل من
قلوبکما وانکما کتبتما بہ وقد صدقتما فلا تمدحا الکتاب بالی فانہ لا غنی عنکما والسلام علیکما وعن حذیفۃ
قال دخلت علی عمر وہو قاعد علی جزع فی دارہ وہو یحدث نفسہ فدنوت منہ فقلت ما الذی یبکیک
والله لورایناک امر انکرہ لقومناک قال والله الذی لا الہ الا ہو لورایتم منی امرا انکرتموہ لقومتموہ
فقلت والله الذی لا الہ الا ہو لورایناک امرا انکرہ لقومناک قال فقرح بذلک فرحا شدیدا وقال
الحمد لله الذی جعل فیکم اصحاب محمد صلی الله علیہ وسلم من الذی افارای امرا منکرا فینکرہ قومنی اخرجہ
ابن ابی شیبۃ وفی آیۃ والذین اتبعوہم باحسان قال ابی بن کعب والله لقد انزلہا الله علی جبرئیل
وانزلہا جبرئیل علی محمد فلم یستامر فیہا الخطاب ولا انہ فخرج عمر وہو یقول الله اکبر الله اکبر اخرجہ الحاکم
وکلمہ لولا فلان لہلک عمر در حق چندین صحابہ صحیح شدہ وآن غایت است در طلاقت وجہ عن زیاد
قال جاء رجل الی علی بن ابی طالب فسالہ عن الوضوء فقال ابدء بالیمین او بالشمال فاظنہ علی
بہ ثم دعا بماء فبدء بالشمال قبل الیمین اخرجہ الدارقطنی وعن زیاد بن عبد الله النخعی قال کنا بباب سعد
مع علی فی المسجد الاعظم والکوفۃ یومئذ بہا خصاص فجاءہ المؤذن فقال الصلوۃ یا امیر المومنین العصر
فقال اجلس فجلس ثم عاد فقال ذلک فقال علی ہذا الکلب یعلمنا بالسنۃ اخرجہ الدارقطنی قولہ
واحدہم ایمانا باید دانست کہ اہل تاریخ مختلف اند کہ حضرت صدیق اول ایشان است باعتبار ایمان
یا مرتضی بعد از انکہ اتفاق دارند بر انکہ خدیجہ رضی الله عنہا مقدم تر است بر ہمہ ایشان قال ابن
اسحق آمنت بہ خدیجۃ بنت خویلد وصدقت بما جاء بہ وذلک قبل ان یاتی الصلوۃ علی احد وکانت اول من آمن
بالله عز وجل وبرسولہ وصدقت بما جاء بہ فخفف الله بذلک عن رسول الله صلی الله علیہ وسلم شیئا

ح حص بالضم یعنی
عاجز کردن یا جور
کردن یا خود را
الحاص الکم فی
آج وسوراخ ۱۲

یکرہ من ردعلیہ وکذب لہ فحیز نہ ذلک لا فرح اللہ عنہ بہا اذا رجع الیہا تلینہ وتخفف علیہ وتصدقہ
وتہون علیہ امر الناس یرحمہا اللہ وذکرہ فی الیتیم پس اگر نفس اقدمیت مؤثر باشد در فضیلت خدیجہ
وزید افضل صحابہ باشند بلکہ بحقیقت اقدمیت مؤثر است در افضلیت بالعرض بسبب آنکہ
داعی است قوم را بایمان وانیمعنی جز باحرار ثلثین کہ مالف قوم ومحبب ایشان باشند متصور
نمیگردد وحضرت مرتضی در وقت ایمان صغیر بود وبسبب خوف پدر خود اظہار ایمان نمیکرد پس اقدمیت
در ایمان باعتبار تحمل اعباء دعوت فضیلتی است کہ بحضرت صدیق خاص شد ہر چند نفس اقدمیت
نصیب دیگران باشد قولہ واقصحہم لسانا باید دانست کہ اتصاف مرتضی بکمال فصاحت
در حجاز اور بسیاری از صحابہ اشہر است از انکہ بمزید بیان احتیاج داشتہ باشد لیکن رجحان
او بہ نسبت شیخین غیر مسلم است زیرا کہ خطب شیخین کہ حفاظ صحابہ مثل عبد اللہ بن عباس نقل
کردہ اند در غایت فصاحت است وانشد ابن اسحق لابی بکر قصائد بلیغۃ منہا قصیدۃ مطلعہا
ہ امن طیف سلمی بالبطاح الدمائث ہ ارقت وامر فی العشیرۃ حادث ہ وآن در زرد علیا است از بلاغت وبعد از نیہ باید دانست کہ فصاحت لسان باعتبار ذات خود با خلافت
نبوت ربطی ندارد والا شعرا گوی مسابقت از علما واولیا ربودہ اند بلکہ اینجا مطلوب بالعرض
بسبب آنکہ خلافت نبوت موقوف است بر اظہار علوم حقہ وآن بفصاحت بوجہ اتم متحقق
میگردد وواقع آنست کہ ہر معضلہ کہ پیش آمد در زمان شیخین شیخین آنرا بروجہی تقریر کردند
کہ مخالفت ومنازعت برخاست ومخالفان ومنازعان را طاقت دم زدن نماند منصف
را باید تامل کردکہ فاروق در تقریر مطالب خود خصوصا قضیہ مرتضی وعباس را بچہ نوع
باقصی مراتب بلاغت ادا نمود ودر قضیہ وقف ارض شام وعراق بچہ آئین داد وبیان
داد بخلاف مرتضی کہ در ایام او معضلات بسیار پیش آمدند ویکی ازان معضلات حل نشد
تا حال فقیر را معلوم نیست کہ صحابی از اجتہاد خود بحسن تقریر مرتضی رجوع کردہ باشد قولہ
واسدہم رایا باید دانست کہ در سداد رای مرتضی خصوصا بسبب سرعت انتقال در

استنباط مسائل فقهیه از باب قضایا مخفی نیست چنانکه آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اقضاکم علی
وفاروق چون تعداد مآثر صحابہ میکرد میگفت اقضانا علی اما در حل وعقد امور خلافت رجحان
مرتضی باعتبار این خصلت بر شیخین غیر مسلم است زیراکہ صدیق در وقت ارتداد عرب تدبیرہا
اندیشید وہمہ مثمر فواید خویش گشتند وفاروق در فتح قادسیہ ویرموک وبنا بصرہ وکوفہ وصلحہا
بخاطر بست وہمہ آنہا مثمر خیرات بسیار ومنافع بیشمار گشتند بخلاف حضرت مرتضی کہ در ایام
خلافت خود ہر تدبیری کہ اندیشید منعکس گشت ومثمر خلاف مطلوب شد واہل رای در
ہر حادثہ مشورہ دادند ومشورہ ایشان پیش مرتضی درجہ پذیرائی نیافت ابن عباس انہمہ
ماجرا را اجمالا تقریر کرد قال کان واللہ قد ملئ علما وحلما من رجل غرۃ سابقۃ وقرابۃ فقلما
اشرف علی شئی من الدنیا الا فاتہ اخرجہ ابو عمر وامام حسن مجتبی رضی اللہ عنہ تفصیلا عن طارق
ابن شہاب قال جاءنا قتل عثمان فذکر القصۃ حتی اذا کنت بالربذۃ اذا علی بہا فصلی بہم العصر
فلما سلم اسند ظہرہ فی مسجدہا واستقبل القوم قال فقام الیہ الحسن بن علی یکلمہ وہو یبکی قال
فقال لہ علی تکلم ولا تحن حنین الجاریۃ قال امرتک حین حضر الناس ہذا الرجل ان تاتی مکۃ
فتقیم بہا فعصیتنی ثم امرتک حین قتل ان تلزم بیتک حتی ترجع الی العرب عوازب احلامہا
فلو کنت فی حجر ضب لضربوا الیک اباط الابل حتی یستخرجوک من جحرک فعصیتنی وانا انشدک
باللہ ان تاتی العراق فتقتل بحال مضیعۃ قال فقال علی اما قولک آتی مکۃ فلم اکن بالرجل الذی
تستحل بی مکۃ واما قولک قتل الناس عثمان فما ذنبی ان کان الناس قتلوہ الحدیث اخرجہ
ابن ابی شیبہ پس سداد رای نتوان شناخت الا بآنکہ ہر تدبیری کہ اندیشد مثمر برکات گردد
یا چون تزاحم واقع شود در آراء دوی رای زند خارج مصدق رای او گردد وانمعنی در شیخین بوجہ
اتم ظہور نمود بخلاف مرتضی رضی اللہ عنہ قولہ واکثرہم حرصا علی اقامۃ الحدود باید دانست کہ
شک نیست زیرا آنکہ حضرت مرتضی وشیخین ہمہ حرص داشتند بر اقامت حدود ومداہنت
در ان نمیکردند لیکن درینجا سختی باقیست وآن آنست کہ حرص بر اقامت حدود دو قسم

می باشد یکی آنکه باوجود کثرت رغبت اگر مسئله مختلف فیها است در اقامت حدود تانی نماید تا آنکه اجماع متحقق شود و اختلاف متلاشی گردد و حق از باطل امتیاز یابد و گواهی علی وجهها مثبت گردد و این تانی عین حق است زیرا که غرض از اقامت حدود نیست مگر امتثال امر الهی و طلب امر تا امتثال او کرده شود طریق اوست بلکه اعتجال در نیصورت مذموم است و همچنین تانی نمودن تا آنکه قوم را بر اقامت ان تالیف کند تا نزاع از میان ایشان برخیزد و فتنه تو ران نکند و نفس محدود و نفوس عشیرة او بجمیت برنخیزند و این سنت آنحضرت است صلی الله علیه وسلم لهذا در قصه افک فرمود من یعذرنی من رجل اذانی فی اهلی و در حدیث آمده است که اگر سارق در دار الحرب سرقه کند در ان محل قطع ید نباید کرد قسم دوم آنکه آدمی مثل مغلوب و سکران باشد و درین چیز با فکر نکند غالب بر شیخین طریقه اولی بود چنانکه قصه فیروز دیلمی بران دلالت میکند و عمر بن عبد العزیز بآن اشارتی لطیفه کرده است عن نافع قال قال عبد الملک بن عمر لعمر بن عبد العزیز یا امیر المومنین ما یمنعک ان تقضی الذی تریده فوالذی نفسی بیده ما ابالی لو غلت بی و بک فیه القدور قال وحق هذا منک یا بنی قال نعم و الله قال الحمد لله الذی جعل لی من ذریتی من یعینی علی امر ربی یا بنی لو هدیت الناس بالذی تقول لم آمن ان ینکروا فاذا انکروا لم اجد بدا من السیف و لا خیر فی خیر لا یاتی الا بالسیف یا بنی انی ارود الناس ریاضة الصعب فان یطل لی عمر فانی ارجو ان ینقذ الله به شیئا و ان تعد علی منیته فقد علم الله الذی اریده اخرجه ابن ابی شیبة و ان او فق است بسیاست و اقرب است بسنت و حضرت مرتضی وجه ثانی را اختیار میفرمود لهذا بامغیرة بن شعبه گفت در وقت خوف اختلاف و تنها فتنه اگر برود دست یا بم رجم کنم او را در همان شب بگریخت و با اهل شام پیوست و شد انچه شد و همچنین است قصه عبد الله بن عمر باوجود آنکه در قصاص ذی النورین توقف فرمود بلکه همین استعجاب است که باعث عدم انتظام امر خلافت او شد و بالجمله غالب بر حضرت مرتضی طریقه اولیا و سکر و غلبه بود و غالب بر شیخین طریقه صحو

وثانی و دور بینی و این را حضرت ابن عباس واضح تر بیان نمود حیث قال کان عمر یری من بعید وکان شدید الحذر وکان علی لا یقصد شیئا الا انه ظن انه سیفعله فما فعله فوله اعظم لکتاب اللہ باید دانست کہ حفظ کتاب اللہ فضیلتی است موجود در شیخین وذی النورین ومرتضی وعبد اللہ بن مسعود وابی بن کعب ہمہ ایشان را فضیلت مرتضی دران مسلم نیست قطع نظر از تفصیل اخبار و سیر ایشان اینقدر خود متیقن است کہ صدیق دو نیم سال بعد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اقامت جمعہ وجماعات نمود و فاروق دہ سال کسری زیادہ در جمعہ وجماعات اما نمود و معلوم است کہ ایشان قرارات طویلہ میخواندند عن ہشام بن عروۃ عن ابیہ ان ابا بکر الصدیق صلی الصبح فقرأ فیہا سورۃ البقرۃ فی الرکعتین کلیتہما اخرجہ مالک وعن ہشام بن عروۃ عن ابیہ انہ سمع عبد اللہ بن عامر بن ربیعۃ یقول صلیت وراء عمر بن الخطاب الصبح فقرأ فیہا بسورۃ یوسف وسورۃ الحج قراءۃ بطیئۃ قال فقلت واللہ انا لقد کان یقوم حین یطلع الفجر فقال اجل اخرجہ مالک ومرتضی وابی بن کعب وعبد اللہ بن مسعود لا محالہ ہمہ اقتدا میکردند وباوجود انہمہ معلوم نیست کہ کسی گاہی انگشت اعتراض در قرأت قرآن بر شیخین نہادہ باشند وہیچ شاہدے بر حفظ حافظہ بہتر ازان متصور نیست کہ مدتے در مجمر حفظ تلاوت کردہ باشند وایشان ہیچ اعتراض بر تلاوت او نکنند بلکہ بقرأت چنان معلوم میشود کہ حضرت مرتضی استماد از شیخین در حفظ کتاب اللہ نمودہ است از انجہت کہ مدتہا در اول جمعہ وجماعات قرارت طویلہ ایشان میشنید وانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شنیدہ بود مثبت تر ومتحقق تر میگشت چنانکہ قاری چون خلف قاری دیگر مدتے نماز گذارد طریق ادا وحفظ آیات محکم تر می شود چنانچہ ہر قاری بر خود تجربہ کردہ باشد واین تثبت وتحقق نیز حقی دارد ہر چند فرود تر باشد از حق اول قولہ ولا اخباره بالغیب واستجابۃ دعائہ وظہور المعجزات منہم باید دانست کہ خوارق عادات از شیخین ومرتضی ہمہ ایشان منقول است لیکن نبی شیخین باقی است وآن آنست کہ کرامات شیخین بما رسیدہ اند بطریق نقل صحیح بخلاف کرامات مرتضی از انجملہ حدیث زیادت طعام کہ در صحیح بخاری موجود است واز انجملہ قول عبد اللہ بن عمر کہ فاروق

چیزی را نمیگفت اظنه کذا الا همچنان میبود بخاری آنرا روایت کرده و از آنجمله قصه یا سارة الجبل
که بطرق متعدده روایت کرده شده است که قریب بدرجه صحیح است از آنجمله قصه دعاء فاروق بموت
خود وقت رجوع از حج که در موطا مذکور است بسند صحیح و از آنجمله خبر دادن او بموت خود پیش از موت
بدو سه روز و آن قصه بطرق متعدده در مسند احمد مذکور است و نزد یک بصحت است و از آنجمله
خواب دیدن صدیق در ابتدا ایمان و در وقت موت خود که بسند غریب مذکور است و از آنجمله
قصه نیل که بسند غریب الاباس به مذکور است الی غیر ذلک ما یروونه حفاظ الحدیث یا سانیدهم
و انصاف آنست که مقام صحابه مقتضی ظهور کرامات نبود چنانکه شیخ الشیوخ رمزی ازان
سر داده و بعد ازانکه نزد یک اهل کشف و وجدان مقرر شده که مقام خلافت مقتضی قلت ظهور
کرامات است چنانکه صاحب فصوص بآن اشاره کرده است در قصه حضرت سلیمان علیه السلام
فکیف که این هر دو مانع بهم آمده باشند قوله و اختصاصه بالقراة باید دانست که رجحان خضرت
مرتضی در قرابت آنحضرت صلی الله علیه وسلم امر ظاهر است هر چند اصل قرابت قریشیه و مصاهرت
در شیخین هم یافته شد اما ملازمت او با افضلیتی که ما را بآن کار است غیر بین است و گاهی
تکلف کرده می شود برای اثبات ملازمت نقلا و عقلا اما نقل پس خدا تعالی میفرماید و اولوا
الارحام بعضهم اولی ببعض فی کتاب الله و آن عام است در خلافت و غیر آن و اما عقل پس
عقلاء هر طبقه متفق اند بر انکه بعد مردن بادشاهی بادشاه نمیگردانند الا کسی را که از اهل بیت
او باشد اتفاق طوائف اکاسره فارس و قیاصره روم و خواقین ترک و تبا بعه ایشان
بر این امر واقع نشده است الا بجهت مصالحه مهمه که بدون این رسم فوت پیشود و مانند انکه
انقیاد مردمان اهل بیت بادشاه اول را اسهل است از انقیاد ایشان غیر اهل بیت او را
و مانند آنکه اهل بیت بادشاه اول اعرف اند بطریق سیاست از غیر خویش و این سفسطه
صرف و باطل محض است از جهت آنکه این آیت نازل شده است در میراث مال باتفاق
امت و در قضا و امام جماعت بودن و مثل آن نازل نیست باتفاق امت و در خلا فت

نیز نازل نیست قطعا والا اجماع بر خلاف آن منعقد نمیشد و عادت قاضیه است بر انکه مستحق
خلافت باشیعنی در هر زمانی بان تمسک میکرد و لیس فلیس و علی التسلیم حق بآن عباس بود
نه مرتضی زیرا که در ولایت ذوالارحام بطریق ارث و در ولاء موالی عباس حاجب بود نه مرتضی
و ولایتی دیگر در شرع معهود نیست و اتفاق طوائف کفار را درین معرض آوردن طرفی ندارد
و بلکه این اتفاق مثل اتفاق انسانست بر بسط ید بر بیت المال بغیر اذن شرع بلکه توریث نیز
ناص است بر آن که احق بملک کسی است که قابلیت آن دارد و از بنی اسرائیل باشد و در آیات
دران جاری نیست بلکه اگر ایشانرا دیده حق شناس میبود قیاس میکردند خلافت نبوت را
بر نبوت پس چنانکه خدا تعالی نبوت را در بنی اسرائیل نهاد و آن شائع بود در جمیع اسباط
بنی اسرائیل بعد حضرت موسی پیغامبر یوشع شد نه فرزندان حضرت هارون و نه از سبط لاوی
بعد ازان حضرت داود از سبط یهودا پیدا شدند نه از سبط لاوی و علی هذا القیاس پس همچنین
در شریعت ما خلافت حق قریش شد و آن شائع است در بطون قریش هر کرا ازان میان
بصفات تسوه متصف شد حقیق خلافت است و تحقق خلافت بالفعل موقوف است بر
اجماع یا وصیت یا تسلط کما بین فی موضعه و چون مصالح در شیخین لوجه اتم یافته شد آن منظر
را کجا گنجائش اعتبار ماند قوله والاخوة باید دانست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم حضرت صدیق
را فرموده اند و لکنه اخی وصاحبی و در حق فاروق فرموده اند یا اخی اشرکنا فی دعائک
اما عقد مواخاة بحضرت مرتضی خاص است و آنرا بابحث ما ربط و نسبت حالا تامل باید کرد که
کدام مصلحت مقتضی تعیین هر دو و تخصص شده است در عقد مواخات پس اینچه بتبادر است
بذهن بسبب تتبع قرائن حال آنست که عرب مالوف بودند بصلات ارحام و اقارب یکدیگر را تعهد
میکردند در حال مرض و در حال سفر و مانند آن و چون آنحضرت صلی الله علیه وسلم و اصحاب
هجرت کردند و رشته تواصل ارحام از هم گسست آنحضرت صلی الله علیه وسلم عقد مواخات را
بجای آن ارحام نصب فرمودند تا بآن مواخات یکی تعهد دیگری نماید در مرض و در حال

غیبت و رفق یکی با دیگری مانند رفق برادر حقیقی با برادر خود پس آن مواخات را مبنی ساخت بر سهولت
رفق و تعهد نه بر کفاءة و نظیر بودن در فضل و علم و مانند آن لهذا در یک مواخات بعض انصار را
با قریش مواخاة داد و در یک مواخات بعض موالی را با صریح عرب و فاضل و مفضول را چنانکه
از تفحص دفتر مواخات از سیرت ابن اسحق و غیر آن معلوم میشود زیرا که بسا است که در معاشرت
طبیعت دو کس از موالی و عرب موافقت کند نه طبیعت دو کس از عرب و بسیار است که دو همسایه
متفاوتین در فضل باهم رفق باشند از نظیرین در فضل که خانه ها ایشان متباعد باشد و علی
هذا القیاس پس مواخاة دلیل رفقیه است در بعض وجوه لاغیر و معهذا اقصه مواخاة مشعر بران
است که آنحضرت صلی الله علیه وسلم باعتبار حاجت خود هیچکس را برادر خود نساخت زیرا که آنحضرت
را صلی الله علیه وسلم رفقا و خدم بسیار بودند از مهاجرین و انصار و چون رقی و بکائی در حضرت
مرتضی مشاهده فرمود بجهت حاجت او را بتشریف اخوت داد و این شبیه بآن است که چون
اختلاف کلمه بنی النجار دید و تعیین یکی از ایشان مناسب نبود خود نقیب ایشان شد لحاجتهم
الیه لا لحاجته الیهم عن ابن عمر قال آخی رسول الله صلی الله علیه وسلم بین اصحابه فجاء علی تدمع عیناه
فقال اخیت بین اصحابک ولم تواخ بینی وبین احد فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم انت اخی
فی الدنیا والآخرة اخرجه الترمذی قال ابن اسحق حدثنی عاصم بن عمر بن قتادة الانصاری انه
لما مات ابو امامة اسعد بن زرارة اجتمعت بنو النجار الی رسول الله صلی الله علیه وسلم وکان ابو
امامة نقیبهم فقالوا لا یا رسول الله ان هذا قد کان منا حیث قد علمت فاجعل منا رجلا مکانه
یقیم من امرنا ما کان یقیم فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم لهم انتم اخوانی وانا لمافیکم وانا نقیبکم
وکره رسول الله صلی الله علیه وسلم ان یخص بها بعضهم دون بعض فکان من فضل بنی النجار الذی
یعدون علی قومهم ان کان رسول الله صلی الله علیه وسلم نقیبهم ذکره فی السیرة قوله لبوبا لمحبة
اشاره میکند بآیة لا اسألکم اجرا الا المودة فی القربی وحدیث حب علی آیة الایمان وبغض علی
آیة النفاق وحدیث انا حرب لمن حاربکم وسلم لمن سالمکم باید دانست که محبت اهل بیت آنحضرت

صلی اللہ علیہ وسلم و تعظیم و توقیر ایشان ہمچنین تعظیم و توقیر ازواج آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ ازواج
اسلام است و در غیر آن خلافی نیست و مؤثر و بجا شیعہ است یا زوجیت یا از اہل بیت آنحضرت بودن عرفا ہر چند بیعت تشریعیہ
نباشد مانند اسامہ مخصوص حضرت تقصیر مولہذا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از ایذاء حضرت عباس منع فرمودند باکرام او
امر کردند عن عبد المطلب بن ربیعۃ ان العباس دخل علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مغضبا و انا عنده فقال ما اغضبک
قال یا رسول اللہ مالنا و لقریش اذا لاقوا بینهم تلاقوه بوجوه مبشرة و اذا لقونا لقونا بغیر ذلک
فغضب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حتی احمر وجهه ثم قال والذی نفسی بیده لا یدخل قلب رجل
الایمان حتی یحبکم للہ و لرسوله ثم قال ایها الناس من اذی عمی فقد اذانی فانما عم الرجل صنو ابیه
و در حدیث او ما شعرت یا ابن الخطاب ان عم الرجل صنو ابیه در بخاری ہے مذکور ہے
و در باب حضرت عائشہ صدیقہ آیات نازل شد و ایذاء او و توقف در تبرئہ او کہ موجب ایذاء
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میشد تا کجا ہا رسانید قال اللہ تعالی و لولا فضل اللہ علیکم و رحمته لمسکم
فیما افضتم فیه عذاب عظیم اذ تلقونه بالسنتکم و تقولون بافواهکم ما لیس لکم به علم و تحسبونه هینا و هو
عند اللہ عظیم و لولا اذ سمعتموه قلتم ما یکون لنا ان نتکلم بهذا سبحانک ہذا بہتان عظیم و حضرت شیخین
موالی آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم مثل ام ایمن و اسامہ توقیر زائد از وصف میکردند عن عمر انه
فرض لاسامة فی ثلاثة آلاف و خمسمائة و فرض لعبد اللہ بن عمر فی ثلثة آلاف فقال عبد اللہ
بن عمر لابیه فضلت اسامة علی فواللہ ما سبقنی الی مشهد قال لان زیدا کان احب الی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم من ابیک و کان اسامة احب الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منک فآثرت
حب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی حبی اخرجه الترمذی و انیعنی موجب فضیلتی در نفس انیکس
نمیباشد فکیف افضلیت باعتبار تشبہ بانبیا و چنانکہ محبت اہل بیت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
بابی است از ابواب شرع محبت شیخین و سائر اہل سوابق و اہل فضل نیز بابی است از ابواب
شرع کما ورد ہل انتم تارکوا لی صاحبی و قال اقتدوا بالذین من بعدی و انیعنی بدو وجه معلل
میگردد تعظیم اہل سوابق از مہاجرین و انصار و بر ہمین قاعدہ مخرج است حدیث انس

ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال آیۃ الایمان حب الانصار وآیۃ النفاق بغض الانصار متفق علیہ
وعن البراء قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول للانصار لا یحبہم الا مومن ولا یبغضہم
الا منافق فمن احبہم احبہ اللہ ومن ابغضہم ابغضہ اللہ متفق علیہ وعن عبد اللہ بن مغفل قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اللہ اللہ فی اصحابی اللہ اللہ فی اصحابی لا تتخذوہم غرضا من بعدی
فمن احبہم فبحبی احبہم ومن ابغضہم فببغضی ابغضہم ومن آذاہم فقد آذانی ومن آذانی فقد آذی اللہ
ومن آذی اللہ فیوشک ان یاخذہ اخرجہ الترمذی وتعظیم حملہ علم وتشبہین بانبیا از جہت صفات
نبوت مثل شیخین وابن مسعود وعلما است وشواہد اینمعنی بسیار است معہذا علما در آیہ لا اسئلکم
علیہ اجرا الا المودۃ فی القربی مختلف اند عن طاوس عن ابن عباس رضی اللہ عنہما انہ سئل عن
قولہ الا المودۃ فی القربی فقال سعید بن جبیر قربی آل محمد فقال ابن عباس عجلت ان النبی صلی اللہ
علیہ وسلم لم یکن بطن من قریش الا کان لہ فیہم قرابۃ فقال الا ان تصلوا ما بینی وبینکم من القرابۃ
اخرجہ البخاری وگویا سبب تخصیص مرتضی درین احادیث باین کلمات مبارکات باوجود اشتراک
جمیع اہل بیت دران آنست کہ مرتضی شدید بود در امر الہی وانرا باشہد مدارات نمی آمیخت و در
باب تستری در قصہ یمن قیل وقالی بمیان آمدہ بود پس حکمت شرع تقاضا نمود کہ بمزید اہتمام
حال او را مخصوص گردانند چنانکہ در تخصیص صلوۃ فجر وعشا بمزید اہتمام واہمال آنرا علامت
نفاق مقرر نمودن گفتہ اند واللہ اعلم بالصواب قولہ والنصرۃ عطف است بر وجوب چنانکہ
تقریر کتاب اربعین امام رازی کہ شبہات طوسی از ہمانجا منقول است دلالت میکند وآن
اشارہ است بنزول آیہ دان تظاہرا علیہ فان اللہ ہو مولاہ وجبریل وصالح المومنین
در باب مرتضی باید دانست کہ نزول این آیہ در شان مرتضی ممنوع است بلکہ در شان شیخین
نازل شدہ است وایمعنی بنقل مستفیض از جمعی از فضلا صحابہ صحیح شدہ وسباق آیہ نیز بر این
دلالت میکند چنانکہ واحدی بان اشارہ نمودہ است ونزول آن در باب مرتضی بنقل صحیح
ثابت نشدہ عن ابی امامۃ انہ قال فی قولہ تعالی فان اللہ ہو مولاہ وجبریل وصالح المومنین

ابو بکر و عمر اخرجه الحاکم و شواهد آن در اول مبحث ذکر کردیم قال الواحدی قال عطاء عن ابن عباس
یرید ابا بکر و عمر و قال ابن عباس قال حدثنی عمر قال لما اعتزل نبی الله صلی الله علیه وسلم نساءه
دخلت علیه و انا اری فی وجهه الغضب فقلت یا رسول الله ما یشق علیک من شان النساء
فان کنت طلقتهن فان الله معک و ملائکته و جبرئیل و میکائیل و انا و ابو بکر و المؤمنون معک
و قلما تکلمت و احمد الله بکلام الا رجوت ان یکون الله یصدق قولی الذی اقول و نزلت هذه الآیة
و ان تظاهرا علیه فان الله هو مولاه و جبرئیل و صالح المؤمنین و الملائکة بعد ذلک ظهیر و اخرج ایضا
عن عبد الله بن مسعود عن النبی صلی الله علیه وسلم فی قوله و صالح المؤمنین قال صالح المؤمنین ابو بکر
و عمر قال الواحدی معنی الآیة ان تعاونتما علی ایذاء النبی صلی الله علیه وسلم فان ابا بکما لا یوافقکما
و لا ینتصرا هر ان معکما فانهما ولیا رسول الله صلی الله علیه وسلم و علی التنزل اگر اثری ازین باب
ثابت شود تحقیق آنست که صالح المؤمنین جنس است هر که از صالح مؤمنین باشد دران جنس
داخل است اگر جمعی ازین را ذکر کرده باشند و جمعی مر تضی را اشکال بهم نمیرسد زیرا که غرض ازین
هر دو تفسیر و تصویر صورة صالح است نه حصر و همه ایشان رضوان الله علیهم در صالح المؤمنین
داخل اند بغیر شک و در نصرت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بذل کننده اموال و مهج بوده اند جزاهم
الله خیر قوله و مساواة الانبیاء باید دانست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم در احادیث بسیار تشبیه
داده اند صحابه را بانبیاء و مسقط الیشان درین تشبیه وجود وصفی است از اوصاف مختصه آن بیغامبر
چنانکه ابو ذر را با حضرت عیسی تشبیه داده اند در زهد و حضرت صدیق را بحضرت عیسی در رفق با
خود و حضرت فاروق را بحضرت نوح در تشدید بر امت خود و ابو موسی را بحضرت داود در حسن صوت
عن عبد الله بن مسعود فی قصة مشاورة النبی صلی الله علیه وسلم مع ابی بکر و عمر فی اساری بدر
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما تقولون فی هؤلاء ان مثل هؤلاء کمثل اخوة لهم کانوا من
قبلهم قال نوح رب لا تذر علی الارض من الکافرین دیارا و قال موسی ربنا اطمس علی اموالهم و
اشدد علی قلوبهم الایه و قال ابراهیم رب انهن اضللن کثیرا من الناس فمن تبعنی فانه منی و من

عبادی فانک غفور رحیم وقال عیسی ان تعذبهم فانهم عبادک وان تغفر لهم فانک انت العزیز الحکیم اخرجه الحاکم وعن ابی سعید ان النبی صلی الله علیه وسلم قال لیا ابا موسی لقد اعطیت مزمارا من مزامیر آل داود متفق علیه وعن ابی ذر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما اظلت الخضراء ولا اقلت الغبراء من ذی لهجة اصدق ولا اوفی من ابی ذر شبه عیسی بن مریم یعنی الزهد اخرجه الترمذی فی الاستیعاب رواه عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال ابوذر فی امتی شبیه عیسی بن مریم فی زهده وردی من سروان ینظر الی تواضع عیسی بن مریم فلینظر الی ابی ذر اخرجه ابو عمر باز فرود تر آمدند و تشبیه داوند قاری قرآنرا به بینی و بسیارے از احادیث دلالت میکند بر مضمون علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل پس تشبیه بانبیاء دلالت میکند بر وجود فضیلتی و انیمعنی مشترک است در بسیاری از صحابه نه بر افضلیتی که مادر صدد بیان آنیم قوله وخبر الطیر عن انس قال کان عند النبی صلی الله علیه وسلم طیر فقال اللهم ائتنی باحب خلقک الیک یاکل معی هذا الطیر فجاء علی فاکل معه اخرجه الترمذی باید دانست که در باب شیخین نیز مثل این فضائل وارد شده تجلی الله تعالی لابی بکر خاصة وللناس عامة ما طلعت الشمس علی رجل خیر من عمر و نیز باید دانست که لفظ احب در حق بسیاری از صحابه واقع شده است قطع معارضه بیکی از سه وجه میتواند شد یا این است که گوئیم حب بچند نوع میباشد حب مرد نساء خود را و گاهی احب خوانند و این حب ارادة کنند و حب مرد اولاد و اقارب خود را و حب مرد یتیم را و حب مرد شیخ خود را و حب مرد شارک خود را در فضل وجهی که در احادیث آمده بتامل و فکر میتوان بر یکی ازین معانی فرود آورد چنانکه عائشه صدیقه گفت کان ابو بکر احب الناس الی رسول الله صلی الله علیه وسلم ثم عمر بعد ازان خود عائشه صدیقه گفت لو استخلف رسول الله صلی الله علیه وسلم لاستخلف ابا بکر ثم عمر بعد ازان خود گفت عن جمیع بن عمیر قال دخلت مع عمی علی عائشة فسألت ای الناس کان احب الی رسول الله صلی الله علیه وسلم قالت فاطمة فقیل من الرجال قالت زوجها اخرجه الترمذی پس دانسته شد که مراد از اجابته در حدیث اول حب تشبه در فضائل است که مناط استخلاف میشود و در حدیث ثانی حب اولاد و اقارب یا انیست که گوئیم حب متعلق میشود بصفات محموده که بسبب آن

نزدیک خدا تعالیٰ و رسول او محبوب و مرضی گردد و ہر صفت او مقامی است از رضا و حب پس جائز است کہ یکی احب باشد بصفتی مثل صفت پہلوانی و مبارزت اعدا و دیگر احب باشد بصفت دیگر مثل حل و عقد خلافت یا آنست کہ احب بمعنی من الاحب باشد پس صنفی از محبوبین بر جہان بر سائر محبوبین موصوف باشند و احب لفظی است کہ بازای ہر فردی ازین صفت میتوان اطلاق کرد قولہ والمنزلۃ اشارہ میکند بقصہ تبوک عن سعد بن ابی وقاص قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعلی انت منی بمنزلۃ ہارون من موسی الا انہ لا نبی بعدی باید دانست کہ مدلول این حدیث نیست الا استخلاف مرتضی بر مدینہ در غزوہ تبوک و تشبیہ دادن این استخلاف باستخلاف موسی ہارون را در وقت سفر خود بجانب طور و معنی بعدی اینجا غیری است چنانکہ در آیہ فمن یہدیہ من بعد اللہ گفتہ اند نہ بعدیۃ زمانی زیرا کہ حضرت ہارون بعد حضرت موسی باقی نماندند تا الیشان را بعدیۃ زمانیہ ثابت بود و از حضرت مرتضی آنرا استثنا کنند پس حاصل اینست کہ حضرت موسی در ایام غیبت خود حضرت ہارون را خلیفہ ساختہ بودند و حضرت ہارون از اہل بیت حضرت موسی بودند و جامع بودند در نیابت نبوت و اصالت در نبوت و حضرت مرتضی مثل حضرت ہارون است در بودن از اہل بیت پیغامبر در نیابت نبوت بحسب احکام متعلقہ بحکومت مدینہ نہ در اصالت نبوت پس ازین حدیث فضیلت مرتضی مفہوم شد از جہت حاکم ساختن بر مدینہ و استحقاق او حکومت را و تشبیہ بہ پیغامبری نہ افضلیت بر شیخین و چنان معلوم میشود کہ حضرت مرتضی اعانت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در شجاعت پہلوانی و مبارزت اعدا محصور دانستہ بود و باعانتی کہ در نیابت میباشد اعتنا نمیکرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ مربی ظاہر و باطن است قصد فرمود کہ راہی نماید باعانت نیابت و شان آنرا در چشم مرتضی پس مفخم گرداند پس ارشاد فرمود کہ این ہمان منصب است کہ حضرت ہارون اعانت نمود حضرت موسی را و ناہیکہ بہا دلالت میکند بر تمنی قصہ مفصلہ عن ابن المسیب عن سعد بن ابی وقاص ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حین خرج

فی غزوۃ تبوک استخلف علیاً علی المدینۃ فقال علی یا رسول اللہ ما کنت احب ان تخرج وجہا الا وانا معک فقال او ما ترضی ان تکون منی بمنزلۃ ہارون من موسی غیر انہ لا نبی بعدی اخرجہ احمد وشواہد این حدیث بسیار زند و بدرجہ تواتر رسیدہ اند کما لا یخفی علی متتبعی فن حدیث قولہ والغدیر باید دانست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حضرت مرتضے را حاکم یمن ساختہ بود و او از مال خمس جاریہ را تسری نمود و قیل و قال در ین باب بسیار شد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم امر فرمود بحجت مرتضی و در ینباب تاکید ہر چہ تمامتر مرعی داشت کہ من کنت مولاہ ای محبوبہ فعلی مولاہ و این حدیث شبیہ بآن است کہ فرمود من کان یؤمن باللہ فلیکرم ضیفہ و حدیث ابی ہریرہ در باب حسن بن علی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اللہم انی احبہ فاحبہ واحب من یحبہ و عن اسامۃ بن زید عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یاخذہ والحسن فیقول اللہم احبہما فانی احبہما اخرجہ البخاری و بر نہجی احادیث بسیار دلالت میکند در باب عباس و غیر آن و احادیث بعض آن مفسر بعض اند عن البراء بن عازب و زید بن ارقم ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما نزل بغدیر خم اخذ بید علی فقال الستم تعلمون انی اولی بالمؤمنین من انفسہم قالوا بلی قال الستم تعلمون انی اولی بکل مومن من نفسہ قالوا بلی فقال اللہم من کنت مولاہ فعلی مولاہ اللہم وال من والاہ و عاد من عاداہ فلقیہ عمر بعد ذلک فقال لہ ہنیئا یا ابن ابی طالب اصبحت و امسیت مولی کل مومن و مومنۃ اخرجہ احمد و عن زید بن ارقم قال قام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوما فینا خطیبا بماء یدعی خما بین مکۃ والمدینۃ فحمد اللہ واثنی علیہ و وعظ و ذکر ثم قال اما بعد الا ایہا الناس انما انا بشر یوشک ان یاتینی رسول ربی فاجیب وانا تارک فیکم الثقلین اولہما کتاب اللہ فیہ الہدی والنور فخذوا بکتاب اللہ واستمسکوا بہ فحث علی کتاب اللہ ورغب فیہ ثم قال واہل بیتی اذکرکم اللہ فی اہل بیتی اذکرکم اللہ فی اہل بیتی و فی روایۃ کتاب اللہ ہو حبل اللہ من اتبعہ کان علی الہدی و من ترکہ کان علی الضلالۃ اخرجہ مسلم و عن زید بن ارقم قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی تارک فیکم ما ان تمسکتم بہ لن تضلوا

بعدی احدہما اعظم من الآخر کتاب اللہ حبل ممدود من السماء الی الارض وعترتی اہل بیتی ولن یفترقا حتی یردا علی الحوض فانظروا کیف تخلفونی فیہما اخرجہ الترمذی وعن بریدۃ الاسلمی قال غزوت مع علی الی الیمن فرایت منہ جفوۃ فقدمت علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فذکرت علیا فتنقصتہ فرایت وجہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تغیر فقال یا بریدۃ الست اولی بالمؤمنین من انفسہم قلت بلی یا رسول اللہ فقال من کنت مولاہ فعلی مولاہ اخرجہ الحاکم وعن عمران بن حصین قال بعث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جیشا واستعمل علیہم علی ابن ابی طالب فمضی فی السریۃ فاصاب جاریۃ فانکروا علیہ وتعاقدوا اربعۃ من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقالوا اذا لقینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخبرناہ بما صنع علی وکان المسلمون اذا رجعوا من سفر بدء وابرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فسلموا علیہ ثم انصرفوا الی رحالہم فلما قدمت السریۃ سلموا علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقام احد الاربعۃ فقال یا رسول اللہ الم تر الی علی بن ابی طالب صنع کذا وکذا فاعرض عنہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثم قام الثانی فقال مثل مقالتہ فاعرض عنہ ثم قام الیہ الثالث فقال مثل مقالتہ فاعرض عنہ ثم قام الرابع فقال مثل ما قالوا فاقبل الیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والغضب یعرف فی وجہہ فقال ما تریدون من علی ما تریدون من علی ما تریدون من علی ان علیا منی وانا منہ وہو ولی کل مومن من بعدی اخرجہ الترمذی وعن البراء قال بعث النبی صلی اللہ علیہ وسلم جیشین وامر علی احدہما علی ابن ابی طالب وعلی الآخر خالد بن الولید وقال اذا کان القتال فعلی قال فافتتح علی حصنا فاخذ منہ جاریۃ فکتب معی خالد کتابا الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم یخبرہ بہ قال فقدمت علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقرأ الکتاب فتغیر لونہ ثم قال ما تری فی رجل یحب اللہ ورسولہ ویحبہ اللہ ورسولہ قال قلت اعوذ باللہ من غضب اللہ ومن غضب رسولہ وانما انا رسول فسکت اخرجہ الترمذی پس قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ما ان تمسکتم بہ لن تضلوا محمول است بر محبت اہل بیت ومعنی لن یتفرقا آنست کہ تا وجوب عمل بر قرآن

باقی است وجوب محبت اہل بیت نیز باقی است و در آخرت چنانکہ ثواب عمل بر قران خواہند یافت
بر محبت اہل بیت نیز ثواب خواہند یافت و ہمین است عقیدہ اہل سنت احیانا اللہ تعالی علی
محبتہ اہل بیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم واصحابہ واماتنا علی ذلک بفضلہ ومنہ وآن مشابہ خطبہ یوم
الفتح است ان دماءکم واموالکم واعراضکم علیکم حرام کحرمۃ یومکم ہذا فی شہرکم ہذا فی بلدکم ہذا قولہ و
لاتقفا سبق کفرہ باید دانست کہ انتفا سبق کفر اگر دلیل افضلیت باشد قرن متاخر از قرن صحابہ
بہتر باشند ولیس فلیس بلکہ در حدیث آمدہ است الاسلام یجب ما قبلہ بلکہ در حدیث آمدہ عن
ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال الناس تبع لقریش فی ہذا الشان مسلمہم تبع لمسلمہم
وکافرہم تبع لکافرہم الناس معادن خیارہم فی الجاہلیۃ خیارہم فی الاسلام اذا فقہوا اتجدون
من خیر الناس اشد الناس کراہۃ لہذا الشان حتی تقع فیہ اخرجہ البخاری قولہ ولکثرۃ الانتفاع
بہ باید دانست کہ فی الحقیقت کثرۃ انتفاع در اسلام شیخین واقع شدہ است زیرا کہ جمع قران
وحمل ناس بر روایت احدیث وتنقیح مسائل شرعیہ وفتح عرب وعجم بر دست شیخین واقع شدہ
واکثر اہل اسلام مالکیان وحنفیان وشافعیان اند واصل مذاہب ایشان معتمد است بر مسائل
اجماعیہ فاروق مجرد مسائلی چند بر آثار مرتضی اعتماد ندارند و بر دست مرتضی فتح اسلام واقع
نشد و در ہیچ فنی از فنون شرع اعتماد کلی بر آثار مرتضی بظہور نیامد و بر دست ایشان خلافت
منتظم نگشت پس انتفاع است شیخین اعظم است از انتفاع ایشان بمرتضی بلکہ مقرر است کہ
بکثرت اتباع ثواب بمتبوع میرسد و اتباع شیخین اہل سنت اند کہ غالب و فاشی در بلدان
اسلام ایشان اند و از ذریت حضرت مرتضی سہ فرقہ ضالہ برآمدند کہ ہیچ تقصیر نکردند در بر ہم زدن
دین محمدی اگر حفظ او تعالی شامل حال این ملت نبودی از انجملہ شیعہ امامیہ کہ نزدیک ایشان
قرآن بنقل ثقات ثابت نیست زیرا کہ نقل صحابہ و قرار سبعہ پیش ایشان حجت نیست و روایت
از ائمہ ایشان منقطع و ہمچنین احادیث مرفوعہ روایت ندارند و استفاضہ احادیث پیش ایشان
متصور نیست و در ختم نبوت زندقہ پیش گرفتہ اند و زیدیہ اکثر عقائد اسلامیہ را کہ باحادیث

ثابت شده منکرند و سبب جنگها و جدل باشند و اسماعیلیه خود اخبث اند از همه بحقیقت مذهب
ایشان سست کردن اسلام است و بدعات بسیار در عقیده و عمل اهل اسلام ازین سه فرقه
پیدا شده که تفصیل آن طولی تمام میطلبد اگرچه حضرت مرتضی از لوث ایشان بری است و وبال
ایشان راجع نیست مگر بر ایشان لیکن ثواب هم از جهت ایشان بحضرت مرتضی راجع نشد پس
بشیخین انتفاع بیشتر شد و انتفاع از ایشان غیر مشوب است بضرر و ثوابی که بشیخین راجع است
باعتبار تابعان اکثر است از ثوابی که بحضرت مرتضی راجع شود پس شیخین افضل اند باعتبار کثرت
ثواب قوله وتميزه بالكمالات النفسانية والبدنية والخارجية تفصيله على ما في شرح المواقف ان
فضيلة المرء على غيره انما يكون بما له من الكمالات وقد اجتمع في علي منها ما تفرق في الصحابة وهي
امور الاول العلم وعلي اعلم الصحابة لانه كان في غاية الذكاء والحرص على العلم ومحمد صلى الله
عليه وسلم اعلم الناس واحرصهم على ارشاده وكان في صغره في حجره وفي كبره ختنا له يدخل عليه
كل وقت وذلك الذي ذكرناه من صفاته وصفات معلمه تقتضي بلوغه في العلم كل مبلغ واما
ابوبكر فانه وصل بخدمته في كبره وكان يصل اليه في اليوم مرة او مرتين والثاني الزهد اشتهر
عنه مع اتساع ابواب الدنيا عليه ترك التنعم وتخشن في الماكل والملابس ولم يلتفت الى الملاذ
حتى قال للدنيا طلقتك ثلاثا الثالث الكرم قد اشتهر عنه انه يوثر المحاويج والمساكين على نفسه واهله
وكان ذلك عادة منه حتى تصدق في الصلوة بخاتمه ونزل في شانه ما نزل على ما مر وتصدق
ايضا في ليالي صيامه المنذورة بما كان في فطوره ونزل فيه ويطعمون الطعام على حبه مسكينا
ويتيما واسيرا والرابع الشجاعة وتواتر مكافحته للحروب ولقاء الابطال وقتل اكابر الجاهلية حتى قال
عليه السلام يوم الاحزاب لضربة علي خير من عبادة الثقلين وتواتر وقايعه في خيبر وغيرها والخامس
حسن خلقه قد اشتهر ذلك منه حتى نسب الى الدعابة وقد قال عليه السلام حسن الخلق من الايمان
السادس مزيد قوته حتى قلع باب خيبر بقوته وقال ما قلعت باب خيبر بقوة جسمانية بل بقوة
الهية السابع نسبه وقربه من الرسول صلى الله عليه وسلم نسبا ومصاهرة وهو غير خفي وحباس

وان کان عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم لکن کان اخا عبد اللہ من الاب وابو طالب اخاہ من الاب والام
الثامن اختصاصہ بمصاحبۃ فاطمۃ سیدۃ نساء العالمین وولدین کالحسن والحسین وہما سیدا شباب
اہل الجنۃ کما ورد فی الحدیث ثم اولاد ہؤلاء ممن اتفق الانام علی فضلہم باید دانست کہ
اصل سخن وماده اختلاف در مسئلہ تفضیل ہمین نکتہ شدہ است وحقیقت این مسئلہ نمیتوان
فہمید الا بعد فحص از وجہی کہ مدار فضل کلی میشود نخست این نکتہ را بخاطر می باید آورد کہ فضل
کلی در ہر صناعت جدا است وکسی کہ عاجز شد از انکہ یقین کند کہ در روزمرہ علما مدار فضل کلی
جمال صورت وکمال نسب ومانند آن نمیشود والا ابو حنیفہ وشافعی ومالک واحمد نسبت احاد
طلبہ علم افضل نمیشدند ودر روزمرہ سپاہیان علم وخط حسن وقوت تالیف شعر مدار فضل کلی
نمیشود والا احاد ناس از رستم گوی مسابقت میربودند ودر روزمرہ حدادان فروسیت وشجاعت
مدار فضل کلی نمیشود با او در مسائل علمیہ مباحثہ نمیتوان کرد زیرا کہ یا بلید محض است یا منکر بدیہیات
است باز این نکتہ را بخاطر باید آورد کہ نزدیکستا بان انبیا صلوات اللہ علیہم ہیچ فضیلتی بالاتر
از تشبہ بانبیا در کمالاتی کہ ایشانرا از جہت نبوت حاصل شدہ نیست ولہذا علما واولیا وزواج
وہندگان دین از جہت امر معروف ونہی منکر وجہاد اعدا افضل امت آمدند از سپاہیان
کہ بزور بازو زاید باشند بر ایشان بکثیری واز اصحاب اموال ومحاسبان وامثال ایشان وایضا
مقدمہ نیز بدیہی است منکر آن مکابر است باز این نکتہ را بخاطر باید آورد کہ اخلاقی واعمالی
کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بجہت نبوت آنرا بجد تمام اعتنا میکردند چیست واز جزئیات آن
اخلاق بکلیات آن انتقال میباید کرد وباید در مقدمہ رابعہ آنرا باقصی الغایۃ منقح ساختیم ودر
مقدمہ خامسہ بیان کردیم کہ کمال تشبہ با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ نفس شخصی پیدا
شود کہ شبیہ بانفس پیغامبر از جہت قوت علمی وعملی بلکہ احق بخلافت آنست کہ قوت عملی
او اکثر باشد از قوت علمی زیرا کہ اہل ملت را بعلوم جدیدہ کہ غیر نبی آنرا اکتساب کند از جہت
استدلال یا از جہت تلقی از غیب اگر بالفرض واقع شود کار نیست کار ایشان با علوم پیغامبر

تفضیل

است فقط و احتیاج بقوت علمی بجهت حسن تعلیم نفوس پیغامبر است یا استنباط احکام از وی یا تحصیل
جمل وی یا ترجیح بعض محتملات وی یا تحصیل اتفاق آرا بر انچه حق است و مانند آن باز قوت
عملی نفس ناطقه مصروف است بدو وجه وجهی که بان نظام مدینه درست کند و وجهی که بان فاضله
فرماید ایتلاف جماعت بر ملت حقه و مانند آن باز بیان کردیم که پیغامبر چهار خصلت دارد و تشبه
غیر او دران چهار خصلت چیست بار تشبه ریاست که منزله حارسه الهی بودن است چیست ایمان
آنحضرت صلی الله علیه وسلم که در مدت موت نفوذ آنرا به اعتناء تمام میکردند چیست پس چون انبیاء
مدار فضل کلی باشد باید دید که همه بهیئت اجتماعیه و کدام صحابی بیشتر یافته شده انیست مثل کلی
که اصحاب شریعت بان اعتنا کنند پس این شخص اگر اصطلاح اهل شریعت و اصطلاح اهل
حکمت عملیه که عوام ناس آنرا میشناسند بدانی فهم این را باید فهمد و اگر اصطلاح اهل شریعت
از بعض این فضائل دون بعض فرود آورده است سبب انکار بعض چیست و اگر اصطلاحی
دیگر میخواهد غیر اصطلاح شریعت نزاع لفظی است خارج از بحث شریعت و بعد از نهمید رجحان
مرتضی بر شیخین درین صفات من جمیع جهاتها اشکال قائم است زیرا که علم شعبه ها بسیار
دارد اگر علم مرتضی در سرعت انتقال زیاده تر بود علم شیخین با عتبار تمکین و نشست دادن
زیاده تر بود و اگر اخبار زهد حضرت مرتضی منقول است از حضرت شیخین نیز مثل آن منقول است
و شیخین را در زهد جاه رجحان است و بسط مال و تسلیم رعیت قول امیر را در زمان شیخین زیاده
بود از زمان حضرت مرتضی پس زهد شیخین اقوی و اکمل بوده است از زهد حضرت مرتضی و کرم
شیخین در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم از مال خاص خویش و بعد آنحضرت صلی الله علیه وسلم
از بیت المال زیاده است اضعاف مضاعفه از کرم حضرت مرتضی چه در زمان آنحضرت صلی الله
علیه وسلم و چه بعد ازان حضرت و اگر کسی را در نیجا شبهه باشد باید که حکایات حضرت شیخین و حضرت
مرتضی را استقرا نماید یکی را با دیگری بسنجد تصدق بخاتم در صلوة و تصدق در لیالی صیام
مندوره چنانکه ذکر میکنند ثابت نیست و اگر بالفرض ثابت شود آنرا بانفاقات حضرت

صدیق قبل از ہجرت و بعد ہجرت باید سنجید بلکہ بریحان مرتضی بانیغنی تقوہ نمیکند بآن الاجاہلی کہ اصلا باخبار ایشان مطلع نباشد و اگر در شجاعت پہلوانی و قوت جسمانی حضرت مرتضی راجح بود در شجاعت ملوک و سیاست مدن شیخین ارجح بودند و انیغنی بمنزلہ محسوس است نزدیک کسی کہ مطلع باشد باخبار ہمہ ایشان و بشیک در حسن خلقی کہ مقضی باطمینان خواطر و قطع منازعات گردد شیخین ارجح بودند از حضرت مرتضی فی الاستیعاب فی قصۃ عائشۃ و تزوج عبد اللہ بن ابی بکر بہا ثم شہد عبد اللہ الطائف مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمی بسہم فمات منہ بعد بالمدینۃ فقالت عائشۃ ترثیہ ؎

رزیت بخیر الناس بعد نبیہم (بمصیبتے داد ندیدم)	وبعد ابی بکر و ما کان قصرا (کمی نکرد از من فضل او را)
فالیت لا تنفک عینی سخینۃ (گریانم تا بمیرم)	علیک ولا ینفک جلدی اغبرا (و ہمیشہ خواہد بود جلد من غبار آلودہ را)
فلید علینا من رای مثل رزئنا (پس باید گریند بر ما ہر کہ مثل مصیبت ما دیدہ باشد)	اکر و احمی فی الہیاج واصبرا
اذا شرعت فیہ الاسنۃ خاضہا	الی الموت حتی یترک الرمح احمرا

فتزوجہا زید بن الخطاب علی اختلاف فی ذلک فقتل عنہا یوم الیمامۃ شہیدا ثم تزوجہا عمر بن الخطاب فی سنۃ اثنتی عشرۃ من الہجرۃ فاولم علیہا و دعا اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وفیہم علی بن ابی طالب فقال لہ یا امیر المومنین وعنی اکلم عائشۃ قال نعم فاخذ علی بجانب الخدر ثم قال یا عدیۃ نفسہا ؎

فالیت لا تنفک عینی قریرۃ	علیک ولا ینفک جلدی اصفرا

فبکت فقال عمر ما دعاک الی ہذا یا ابا الحسن کل النساء یفعلن ہذا خرجہ ابو عمر و اگر حضرت مرتضی قرابت قریبہ بوجہ اتم داشت قرب مدفن و قرب مبعث و قرب در دخول جنت و مانند آن وجہ امتیاز شیخین شدہ است و اگر حضرت مرتضی زوجہ مثل حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا داشت حضرت صدیق دختری داشت مثل عائشہ کہ دہ آیہ از قرآن در برارۃ او نازل شد و ربع علم از وی روایت کردند و شرف اختصاص زوجیۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم

فی الدنیا والآخرۃ یافتہ وفاروق دختری داشت مثل حفصہ کہ جبر مثل صوامہ وقوامہ وشان
او فرمودہ واگر اولاد حضرت مرتضی اخیار اعلام پیدا شدہ اند غیر ایشان نیز پیدا شدہ اند کہ مصدر
اضلال عالم گشتہ ومنشار اسماعیلیہ وزیدیہ وامامیہ بودہ در تاریخ قریب صد علوی را توان
یافت کہ خروج کردہ عالمی را بباد دادہ اند آخر ہمہ خود نیز بباد رفتند واز اولاد شیخین ہیچکس پیدا
نشد الا ائمہ ہدی مثل عبید اللہ بن عمر وحضرت عائشہ وسالم وقاسم وعبید اللہ بن عمر عمری
وغیر ایشان وبعد ازان ائمہ طریقہ مانند شیخ شہاب الدین سہروردی واصحاب تصنیف مانند
امام رازی وصاحب مشکوۃ وغیر ایشان وجماعات بسیار بسبب ایشان مہتدی شدند یا
عوام للناس ولا علیہم وہیچکس از ایشان خروج نکرد وسبب تقاتل مسلمین نگشت وبعد
ازین ہمہ میگوئیم اگر بودن شخصی ہاشمی الابوین در فضل کلی تاثیری داشتہ باشد بامبارزہ و
مکافحہ اقران یا کثرت اولاد از صلب شخصی موثر باشد می باید کہ حضرت مرتضی افضل باشند
از حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم واگر گویند این فضائل را در جنب نبوت تاثیری نیست
وتاثیر آن ہا در مادون نبی است گوئیم این فضائل را چنانکہ در جنب نبوت تاثیر نیست ہمچنان
تاثیر نیست در جنب تشبہ بانبیا در کمالاتی کہ از جہت نبوت صادر شدہ اند وتاثیر این
فضائل در مادون نبی ومادون متشبہین بانبیا ظاہر می شود وبعد ازینہمہ جمیع انچہ متاخرین
معتزلہ بسط نمودہ اند چنانکہ امام رازی در کتاب اربعین از ایشان نقل کردہ ونصیر طوسی آنرا
اختصار نمودہ ہمہ ہیچ ماست در افضلیت حضرت مرتضی بر جمعی کہ در ایام خلافت او بودند و
باصل این معترضیم وبثبوت آن تمسکیم در محل نبود نہ نسبت شیخین انیست انچہ درین اوراق
از جواب تہمات نصیر طوسی ومعتزلہ میسر شد ولا حول ولا قوۃ الا باللہ سوال اگر گوئی کہ ملازمت
در استخلاف وافضلیت کہ در صدر بحث ذکر کردہ مسلم نیست زیرا کہ ممکن است کہ حضرت
مرتضی افضل باشد فی نفسہ اما چون آباء واخوان وعشائر قریش را در غزوات آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم کشتہ بود وبمرحق دعوت ننمود وآنرا بہدایت نمی آمیخت ودر امضاء حدود استعجال

بکار میبرد عوام از تسلیم حکم او ابا میکردند و بالطبع متنفر میبودند پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم که طبیب نفوس بودند باین سبب غیر او را در استخلاف بروی مقدم ساختند چنانکه مثلا طبیب میداند که ایارجات در تنقیه دماغ ابلغ است لیکن چون مریض را می بیند که دوا بشع را بحلق نمیتواند کشید آنرا میگذارد و عدول میکند بمعاجین دیگر که در باب تنقیه دماغ مفضول باشند بکثیری از ایارجات یا میداند که فصد انفع اشیاست در علاج امراض دمویه لیکن ضعف مریض می بیند و ازان در میگذرد و بسوی بعض اشربه و معجنین در طوائف عرب و عجم اولاد ملوک را که مفضول میباشند در بسیاری از فضائل بادشاه میسازند چون میدانند که رعیت قبول افضل نخواهند کرد الا بعد تشویشات بسیار جواب گوئیم وجوه ملازمت ذکر کردیم از انجمله انست که در وقت اراده اصلاح عالم و توافق اصلاح او بیاعث پیغامبر لازم است استخلاف متشبه به پیغامبر زیرا که استخلاف مفضول باعتبار تشبه به پیغامبر از جهت صفات پیغامبری با اراده این اصلاح سفه و ظلم است و چون قبح از خدا تعالی مسلوب است و ظلم از پیغامبر او منتفی لازم آمد که استخلاف مفضول مسلوب و منتفی باشد قوله چون ابا و اخوان الخ باید دانست که اگر قتل آبا و اخوان قریش فقط سبب تنفر طبایع قریش بودی میبایست که قریش از آنحضرت صلی الله علیه وسلم زیاده از حضرت مرتضی متنفر میشدند زیرا که هر کسی را که مرتضی کشت و هر کسی را که غیر حضرت مرتضی از مهاجرین و انصار کشتند قتل همه منسوب است با آنحضرت صلی الله علیه وسلم و پیش همه ادانی و اقاصی ظاهر بود که منشاء این مقاتلات آنحضرت است صلی الله علیه وسلم و با وجود انیمه با آنحضرت کمال اعتقاد و انقیاد داشتند و امر ایشان موتلف شد اشد ایتلاف قال الله تعالی واذکروا نعمة الله علیکم اذ کنتم اعداء فالف بین قلوبکم فاصبحتم بنعمته اخوانا و قال هو الذی ایدک بنصره و بالمؤمنین و الف بین قلوبهم لو انفقت ما فی الارض جمیعا ما الفت بین قلوبهم ولکن الله الف بینهم انه عزیز حکیم بلکه علت نمیتواند شد مگر وجود این سبب با عدم تالیف بر وفق تالیف آنحضرت صلی الله علیه وسلم زیرا که آنحضرت صلی الله علیه وسلم با قریش و سائر قبائل مقاتلات عظیمه در میان آورد و صورت مخالفت نهایت خود رسید و نفرت طبایع کفار بغایت متحقق شد

چنانکہ در احادیث بسیار معلوم میشود اما ہمہ این متفقان بمجرد آنکہ در نظر مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آمدند و بقوت تالیف وجمع کہ از نفس نفیس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حوش میسر و متسمول شدند ائمہ متفقر از ہم پاشیدہ و محبت و اذعان و تسلیم بجای آن نشست عن عائشۃ قالت جاءت ہند بنت عتبۃ فقالت یا رسول اللہ ما کان علی ظہر الارض من اہل خباء احب الی ان یذلوا من اہل خبائک ثم ما اصبح الیوم علی ظہر الارض اہل خباء احب الی ان یعزوا من اہل خبائک اخرجہ البخاری وفی قصۃ ثمامۃ بن اثال فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اطلقوا ثمامۃ فانطلق الی نخل قریب من المسجد فاغتسل ثم دخل المسجد فقال اشہد ان لا الہ الا اللہ واشہد ان محمدا عبدہ ورسولہ یا محمد واللہ ما کان علی وجہ الارض وجہ ابغض الی من وجہک فقد اصبح وجہک احب الوجوہ کلہا الی واللہ ما کان من دین ابغض الی من دینک فاصبح دینک احب الدین کلہ الی واللہ ما کان من بلد ابغض الی من بلدک فاصبح بلدک احب البلاد کلہا الی اخرجہ مسلم وقال عمرو بن العاص حین حضرتنی کنت علی ثلثۃ اطباق ولیس منہا طبق الا عرفت نفسی فیہا کنت اول شئی کافرا وکنت اشد الناس علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلو مت یومئذ لوجبت لی النار فلما بایعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کنت اشد الناس حیاء منہ فما ملأت عینی من رسول اللہ صلی اللہ حیاء منہ فلو مت یومئذ قال الناس ہنیئا لعمرو اسلم وکان علی خیر ومات علی خیر احواله فرجی له الجنۃ ثم تلبست بعد ذلک بالسلطان واشیاء فلا ادری اعلی ام لی اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب وانیمنی نه در یک حدیث مروی شده بلکه قصص وشمایل بران دلالت میکند واین رکنی است عظیم از ارکان نبوت ونمودی ازین خصلت در شیخین یافته شد که ہمہ در خلافت ایشان موتلف شد ونزاع از میان ایشان برخاست نه در حضرت مرتضی که فتح باب اختلاف وتنازع در زمان خلافت ایشان زیادہ از حد واقع شد وانیمنی یکی از وجوه تفضیل شیخین است بر حضرت مرتضی بلکه اگر کسی را دیده حق شناس باشد بداند که تنفر قریش از شیخین بیشتر بود از تنفر ایشان از حضرت مرتضی در وقت خلافت حضرت صدیق ابو سفیان پیش حضرت مرتضی آمد وگفت ای بنی ہاشم چرا راضی شدید بانکه خلافت در اقل قریش واذل

ایشان باشد الی اخر القصه وچون حضرت صدیق بخلافت فاروق وصیت نمود گفتند که عمر غلظ وفظاظة
دارد وچون خلیفه شود افظ واغلظ خواهد بود ودر حدیث صحیح آمده در شان فاروق ترکه الحق ولا من صدیق
باوجود انهمه بقوت تالیفی که خدا تعالی در نفوس ایشان ودیعت نهاده بود انهمه نفرت مثلاشی شد
ومجتهما مکان آن نفرتها در خواطر ایشان نشست وکلمه همه متفق شد بر صدق واسلام وجهاد
اگر باد شبه بر در پیرزن ۰ بیاید تو انیخواجه سبلت مکن ۰ قوله بمر الحق دعوت می نمود باید دانست که
اصل شریعت دفع حرج است وطلب عزیمت از اقویا وطلب رخصت از ضعفا چنانکه در زمان
انحضرت صلی الله علیه وسلم وزمان شیخین واقع شد پس مر الحقی که زیاده از سنت انحضرت است صلی الله
علیه وسلم مناط افضلیت بلکه فضیلت نمیتواند شد ومر الحقی که سنت انحضرت صلی الله علیه وسلم است
سبب تشتت کلمه واختلاف قلوب نمیگردد وانقدر باید دانست که انبیا مبعوث نشده اند مگر
بجهت اصلاح نفوس عامه که بمقتضای قوت شهویه وغضبیه کار میکنند اگر این مردمان مهذب
میبودند ومبرا از آفات نفس شده احتیاج به بعث انبیا نمی بود پس مدارات با این نفوس در
اصل نبوت داخل است وهمچنین در تشبه با نبیا علیهم السلام از جهت امور که منشا آن نبوت است
باهمین مردمان باید ساخت ۰ چه توان کرد مردمان این اند ۰ بلکه اگر کسی تامل بلیغ بکار
برد بداند که عزل والی شام که از حضرت مرتضی واقع شد سبب اختلاف قوم گشت وصرف خلافت
از بنی هاشم وانصار که در اوائل خلافت حضرت صدیق بظهور آمد سبب اختلاف نگردید وعزل خالد
در عین معرکه باوجود غرتی وشوکتی که داشت در خلافت حضرت فاروق سبب اختلاف رعیت
نشد وموجب این فرق نیست الا تایید الهی که بسبب حقیقت وقوت تالیف وجمع کرار نفوس
ایشان فواره صفت جوش میزد وبسبب صورت قوله طبیب میداند که ایا رجات انخ باید دانست
که درین مثال جوری واقع شده تفصیلش آنکه اگر دوائی با مزاج اکثر افراد بنی آدم موافق افتد
وبا مزاج قلیلی مخالف میتوان گفت که فضل کلی این دوا راست وآنرا انفع میتوان نامید واگر
با مزاج اکثر افراد موافقت نکند وبا مزاج قلیلی موافقت کند او را افضل کلی نتوان داد وبا نفع

نتوان تعبیر کرد بلکہ استعمال صحیح درین باب آنست کہ گویند فلان خاصیت درین دواقوی است
امابجہت مانعی در بدن انسان استعمال نتوان کرد تمکنین در صورت ضعف قوت تالیف وجمع
بنسبت اکثر افراد بنی آدم و بہ نسبت حل وعقد امور خلافت نتوان گفت کہ فضل کلی موجود است
وبسبب مانعی استخلاف متحقق نشد قولہ در طوائف عرب وعجم اولاد ملوک را کہ مفضول باشند الخ
باید دانست کہ درین مقال نیز جوری واقع شدہ بیانش آنست کہ بر دانندگان تاریخ پوشیدہ
نیست کہ آل قصی یعنی قریش بودند در جاہلیت وچون آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از میان ایشان
پیدا شدند ریاست ایشان دوبالا گشت خصوصاً حضرت مر نفسی کہ قرابت قریبہ داشت با آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم در بادی رای چنان مفہوم میشد کہ خلافت او باطمینان نفوس وقبول جمیع انام
وعدم تسویس اقرب باشد پس از تمکنین کہ اقرب بود بر رسم وعادت وادعی بود بتالیف ناس عدول
نکردند تمکنین الا از جہت امری مہمی کہ در برابر آن این وجوہ را تاثیری نیست پس مسائل بگمان
میکند کہ قصہ طوائف عرب وعجم شاہد دعوی او ہست وبحقیقت این قصہ شاہد صدق ہست بر
تفصیل تمکنین اگر منصفی درنگرد البتہ بفہمد کہ تمکنین را باعتبار نسب وقوت بطنی کہ ایشان ازان
بودند رجحانی متحقق نبود ونہ در ہیچ خصلتی کہ اہل رسم وعادت بان اعتنا میکنند بلکہ اختیار تمکنین
برای خلافت در نفس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اولاً ودر اجتہاد صحابہ ثانیاً وظہور بجان ایشان
در امضای امور خلافت باحسن وجہ ثالثاً مبتنی بر ہیچ رسم وعادتی کہ اذہان اہل رسم ادراک
آن کنند نیست بلکہ بر وفق حکمت الہیہ ہست چنانکہ در قصہ طالوت آمدہ وقال لہم نبیہم ان اللہ قد
بعث لکم طالوت ملکا قالوا انی یکون لہ الملک علینا ونحن احق بالملک منہ ولم یؤت سعۃ من
المال قال ان اللہ اصطفاہ علیکم وزادہ بسطۃ فی العلم والجسم واللہ یؤتی ملکہ من یشاء واللہ
واسع علیم باجمالہ ازین تحقیق کہ نوشتیم معلوم شد کہ حاصل کلام این سائل بعد تنقیح وتہذیب
طلب دلیل ملازمت ہست در میان استخلاف کذا وکذا وافضلیۃ وآن خود امری ہست مبرہن
بوجوہ بسیار واگر تسلیم این نمیکند بگوئیم وبشنویم وایراد مانعی از استخلاف در نظر او قادح در

افضلیت نیست و منشا این غلط عدم امعان است در تحقیق افضلیتی که ما در صدد آنیم پس خود این
سائل اعتراف میکند بعدم افضلیت از آنچه که نمیداند سوال اگر گوئی که نصرت پیغامبر صلی الله علیه وسلم
و اعلاء کلمة الله و جهاد عرب و عجم و جمع قرآن و فتح بلدان و نشر دین و اعانت مسلمین را بنا و فضل کلی
دانسته شیخین را افضل گفته و بر تمنی دارد میشود وجوه بسیار از اشکالات یکی آنکه اشاعره در کتب خود
مثل شرح مواقف و شرح عقاید افضلیت باعتبار کثرت ثواب تقریر کرده اند پس وجه افضلیت
غیر آن ثابت کردن خرق اتفاق ایشان باشد دوم آنکه اگر وجه فضل این امور باشند باید که معاویه
و سائر ملوک که فتح بلدان بر دست ایشان واقع شد افضل باشند از حضرت مرتضی و آن مخالف اجماع
است سوم آنکه مشابهت درین امور عارضیه است با پیغامبران با وجود این مشابهت ذاتیه هم باید
تا افضلیت حاصل شود زیرا که در حدیث آمده است ان الله لیؤید الدین بالرجل الفاجر پس امر ائی
که از فاجران هم می آید چگونه سبب افضلیت باشد چهارم آنکه بسیار پیغامبران بودند که بجز یک دو کس
با ایشان ایمان نیاورد پس معلوم شد که نشر دین لازم نبوت نیست و مدار تشبه بانبیا فتح بلدان
و جمع قران نمیتواند بود و اگر تشبه با پیغامبر ما صلی الله علیه وسلم بخصوصه اراده کرده است بگوئیم تشبه
آن انبیا که جمع کثیر با ایشان نگرویدند بحضرت پیغامبر ما اتم بود از تشبه غیر انبیا پس تشبه به پیغامبر ما را
چیزی دیگر می باید غیر فتح بلدان و نشر دین پنجم آنکه اگر فتح بلدان و نشر دین مبدء افضلیت باشد
میباید که فاروق افضل باشد از صدیق و آن باطل است باجماع ششم آنکه اگر نشر دین و فتح
بلدان و جهاد اعداء در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم اراده کرده است حضرت مرتضی اکثر بود در جهاد
چنانکه در بدر و احد و احزاب و خیبر واقع شد و اگر بعد آنحضرت صلی الله علیه وسلم اراده کرده است آن خود
در زمان وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم متحقق نبود لابد اینجا افضلیتی می باید که اتفاق صحابه
بر صدیق معلل بآن تواند شد جواب گوئیم سبب این شبهات عدم احاطه است بجوانب کلام ما تنها
اعلاء کلمة الله و جهاد عرب و عجم و فتح بلدان و جمع قرآن را مبدء افضل کلی نهاده ایم بلکه آن یک شعبه ایست
مغمور در شعبه های بسیار که آنهمه بسبب اصل راجع میشوند یکی تشبه بذات پیغامبر در جزو علمی و عملی که مفهم

بودن و موافقت رای باوی و حسن سیاست مدنیه و افاضة الفت و اجتماع بر کلمة حق از سجایای
اوست دوم اعانت پیغامبر در تحمل اعباء دعوت ببذل اموال و نهج و مشاورت و جهاد سوم
نیابت پیغامبر باتمام اموری که خدا تعالی پیغامبر را صلی الله علیه وسلم بآنی آن مبعوث ساخته
بود و وعده داده و حکمت الهی اقتضاء نقل آنحضرت کرد صلی الله علیه وسلم بملاء اعلی پیش از وجود آن
قول اشاعره در کتب خود افضلیت را باعتبار کثرت ثواب اثبات کرده اند باید دانست اشاعره
دو صنف اند صنفی اهل حدیث و صنفی اهل کلام مثل امام رازی و قاضی بیضاوی و تواضی عضد
انچه ما درین رساله مذکور کرده ایم اصل آن ماخوذ است از مجموع کلام محدثین و متکلمین هر چند در بعضی
مناظره و مباحثه اختراع کرده باشیم استدلال بقول الله تعالی وعد الله الذین امنوا منکم و
عملوا الصالحات لیستخلفنهم الآیة امام رازی در اربعین آورده است و مسامات و نفس و اشاره و محدثین
در کتب اصول ذکر کرده اند و انواع فضائل شیخین در کتب حدیث مبسوط است و متکلمین نیز بعضی
آنها استدلال کرده مثل اقتدوا بالذین من بعدی و امام رازی باجماع استدلال کرده و محدثین
نیز حکایت آن مبسوطا نقل کرده اند و اصل اعانت را امام رازی تقریر کرده است فی جواب
قولهم ان علیا کان اکثر جهادا حیث قال الجهاد علی اقسام منها جهاد مع النفس و منها جهاد
مع العدو بالحجة و الجواب عنها و منها جهاد مع العدو بالسیف و السنان اما الجهاد مع النفس فلا نسلم
ان علیا کان اقوی فیه من ابی بکر و اما الجهاد مع العدو بالحجة و الدعوة الی الله فکان امر ابی بکر
فیه اتم و الدلیل علیه من وجوه الاول انه لما اسلم ابو بکر اشتغل فی تلک الایام بالدعوة الی الله
تعالی فدعا الی الله عثمان و طلحة و الزبیر و سعد بن ابی وقاص و عثمان بن مظعون و هؤلاء هم
اکابر الصحابة و جاء بهم الی رسول الله صلی الله علیه وسلم حتی اسلموا علی یدیه و حصل بسبب ذلک
للاسلام قوة عظیمة فحصل بسبب اسلام ابی بکر هذه القوة العظیمة اما علی فحین اسلم لم یصر اسلامه
سببا لاسلام غیره و من المعلوم ان هذه الطاعة قد لا یوازیها شیء من الطاعات الثانی ان ابا بکر
لما اسلم کان ابدا فی منازعة الکفار و فی المناظرة معهم و بقی رسول الله صلی الله علیه وسلم ثلثة عشر

سنة ثم انتقل الى المدينة وبقى هناك سنة اخرى ثم نزلت آية القتال وابو بكر فى تلك المدة الطويلة فى مكة والمدينة فى الدين غير دين الذين خالفوه ومتابعة رسول الله صلى الله عليه وسلم واما على فانه فى ذلك الوقت كان صغير السن ما كان يخالط القوم ثم ان بعد نزول آية القتال اشتغل على بقتال الكفار فثبت ان ابتداء ايمانه كان لابى بكر وآخره لعلى واصل تشبيه بذات پيغامبر در جزء علمى وعملى محدثين ذكر كرده اند در فضائل شيخين فذكروا حديثا لو كان بعدى نبى لكان عمر وقد كان فيما قبلكم من الامم محدثون فان يكن من امتى احد فعمر الى غير ذلك واصل نيابت تقرير كردن در اخلاق شيخين وسيرت ايشان وفتح بلدان وجمع قرآن وغير آن در كتب سير مذكور است وقول ايشان كه افضليت در ثواب است اجمال انيمه خصالى است كه بيان آن كرديم زيرا كه زيادت در ثواب يا بسبب كمال نفس است چنانكه ابن عباس ذكر كرده است فى شرح السنة يا باعتبار مشمول رحمت الهى بودن چنانكه اهل سوابق از مهاجرين وانصار بودند يا بسبب آنكه اسلام متاخران متفرع است بر اسلام متقدمان ودر حديث آمده است الدال على الخير كفاعله پس شيخين جامع بودند درين سه افضليت وانچه ذكر كرديم تفصيل وتنقيح وجوه اكثريت ثواب است قوله اگر وجه فضل اين امور باشند لوك ديگر افضل باشند از حضرت مرتضى بايد دانست كه بودن باين است در مجاهداتى كه در زمان شيخين واقع شده مجاهداتى كه بعد از مرتضى واقع شد بيان آن آنست كه آنحضرت صلى الله عليه وسلم مبشر شدند بفتح بلاد كسرى وقيصر وكسر ابيض واحمر آن يكى از امور بود كه بعثت آنحضرت صلى الله عليه وسلم بجهت آن واقع شد ليكن عروج آنحضرت صلى الله عليه وسلم بملا اعلى پيش از اتمام آن مقدر گشته از اهم مهمات پيش آنحضرت صلى الله عليه وسلم آن بود كه آن موعود ظاهر گردد پس شيخين را بجهت آن خليفه ساختند وشيخين نيز اينمعنى را دانستند وارادة الهيه چنانكه در نفس نفيس آنحضرت صلى الله عليه وسلم تاثير نموده قوى علميه وعمليه را برنگ گرد باد در حركت آورده بود وعالم اثر پذير آن ارادة گشت همچنان بواسطه آنحضرت صلى الله عليه وسلم در نفس شيخين ظهور نموده تاثير عجيبى احداث فرمود گرد باد فيوض وفتوح را در حركت آورد وعالم ساعت بساعت اثر پذير آن فيوض

است وجهی که سزد کی جبی بستاسد که تائید غیبی است خارج از امور عادیه ازین جهت بین مسلمین
جمیله مناقب تحسین گشته نفوس غیر ایشان آن نوزند که ان لسد ینطق علی لسان عمر ما سلک عمر
فجا الا سلک الشیطان فجا غیره وقال علی ما کنا نبعد ان السکینة تنطق علی لسان عمر وعنایت الهی
در تربیت ملت مصطفویه این بود لهذا امری که در هیچ تاریخ واقع نشده بود درین عصر ظهور یافت
که در عرصه بست سال اقالیم شاسعه در تحت تصرف اسلام آمدند اما ملوک دیگر پس حال ایشان
مثل حال سنگ و چوب است که از دست ایشان کاری سر انجام میدهند و نفوس ایشان
از فضیلت عاریست و لبیار است که به نیت نفسانیت جنگ کنند هر چند مقتضی تخیر هم باشد
و اگر منصفی در فتوح خلفای ثلثه و فتوح غیر ایشان تامل کند فرق عظیم درک نماید بوجوه لبیار یکی
آنکه اقالیمی که در زمان خلفا مفتوح شد همه منتشر گشتند برای اسلام و شعائر اسلام باکمل وجه
دران ظهور نمود بخلاف اقالیمی که من بعد مفتوح شد مثل ترکستان و هند و فرنگ و جهت که برای
اسلام منتشر نگشتند و شعائر اسلام در انجا کما ینبغی ظهور نمود دوم آنکه فتوحات خلفا با وجود
کثرت ان در زمان قلیل واقع شد و فتوحات جمی که من بعد بودند با وجود قلت آن دراز منه
متطاوله صورت گرفت سوم آنکه فتوح خلفا بوجهی واقع شد که بقانون شرع راست آید در مثل
تقسیم غنائم و وضع خراج و اخذ جزیه بخلاف فتوح ملوکی که من بعد پیدا شدند چهارم آنکه در زمان
انحضرت صلی الله علیه وسلم وجه ارض مجتمع بود در تصرف دو بادشاه کسری و قیصر و ملوک نواحی ایشان
ارباح میدادند پس کسری این دو بادشاه بحقیقت فتح جمیع ارض است اگرچه صورت فتح متفرقه بعد
وقته متحقق شده باشد و کسی که بر تاریخ اکاسره و قیاصره مطلع باشد و فتوح اسلام را دانسته
باشد در ینجا شک نتواند کرد پس این وجوه و مانند آن دلالت میکند بر انکه تائید غیبی که در زمان
خلفا بود در زمان ملوک ظاهر نشد و نه بحشر عشیر آن مهذا بر بادشاهی مسلمانی که سبب رواج
اسلام گشته است به نیت صحیحه خیرات لبیار در جریده اعمال او ثابت است بنص شریعت و آن
فضیلتی عظیمه است هر چند بنسبت فضائل شیخین ظهوری نداشته باشد قوله این مشابهت

عارضیه است باید دانست که فضل آنحضرت صلی الله علیه وسلم بودن در کمالات نبوت او اتم مناسبات است
القوم اخوان صدق بینهم نسب ۔ من المودة لم یعدل به سبب ۔ چنانکه انبیا نبو العلات اند ابو هم
واحد و امهاتهم شتی همچنین جمیعی که نبیابت و خلافت کارهای انبیا را سرانجام میدهند نبو العلات اند
هر چند یکی حبشی باشد و یکی رومی مصرعه چو جان زروم بود گو تن از حبش میباش ۔ معهذا قرب
نسبت و صحبت دائمه داعانت در تحمل اعباء دعوت موجود و معلوم است قوله کاری که از فاجران
می آید چگونه سبب افضلیت باشد باید دانست که درین کلمه طرفه جوری واقع شده است اگر مراد
سائل آنست که شیخین منافق بودند و اعمال به نیت صادقه از ایشان صادر نمیشد تا موجب اجر باشد
باید که بروزگار خود بگردد و فکر ایمان خود کند چندین احادیث متواتره را که در فضائل شیخین و بشارات
ایشان وارد شده دگواهی بکمال ایشان در تدین و علم داده چه جواب خواهد گفت و اگر مراد شان آنست
که هر چند شیخین از اهل فضل و کمال بودند اما نصرت دین و جهاد اعداء الله ثوابی در آخرت ندارد و موجب
افضلیت نمیشود آیه لا یستوی منکم من انفق من قبل الفتح و قاتل اولئک اعظم درجة من الذین
انفقوا من بعد و قاتلوا و کلا وعد الله الحسنی را چه فهمیده است و آنرا بر کدام محمل فرود آورده است و
از احادیث متواتره که در شان جهاد وارد شده چه جواب خواهد داد قوله و فتح بلدان لازم نبوت نیست
باید دانست که موافقت در فضائل با پیغامبر صلی الله علیه وسلم بچند وجه میتواند شد یکی مماثلت
در صفت نبوت و اینمعنی فقط در انبیا خواهد بود چنانکه حدیث الانبیاء نبو العلات بران دلالت
میکند و همان است نهایت در فضیلت که در جنب او فضائل دیگر را اعتدادی نیست و بعد آنحضرت
صلی الله علیه وسلم کسی باینمعنی موافقت با آنحضرت نمیتواند کرد بسبب انقطاع نبوت دیگر مشابهت
در جزء علمی و عملی نفس ناطقه فی الجمله و اینمعنی در غیر انبیا متصور است چنانکه حدیث ولا یبقی بعدی
من النبوة الا المبشرات دلالت میکند و آن در شیخین متحقق است چنانکه ذکر کردیم سوم موافقت
در اعمال مقربه که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بآن مامور بودند و در اینجا اختلاف اعصار دائم واقع
است بعض انبیا بجهاد مامور نشده اند پس جهاد در حق ایشان و در شریعت ایشان از اعمال

قربت نبود تا بافضلیت چه رسد و در شریعت ما اعظم قربات است و مدار افضلیت گشته چنانکه آیه لا یستوی منکم من انفق من قبل الفتح و قاتل اولئک اعظم درجة من الذین انفقوا من بعد و قاتلوا بران دلالت میکند پس در قول او لازم نبوت نیست پس مدار افضلیت نباشد اگر مراد لازم اصل صفت نبوت داشته است تفریع مدار افضلیت نبودن بران باطل است باین آیه کریمه و اگر مراد مقتضای نبوت حضرت پیغامبر ما و آنچه از جهت پیغامبری آنرا مجا آورد نه از جهت بشریت و نه از جهت قریشیت و مانند آن داشته است قضیه قائله بانکه فتح بلدان لازم نبوت نیست باطل است بلکه مقتضای نبوت آنحضرت است صلی الله علیه وسلم و نه بهمین جهت بجا آورد اند قوله باید که فاروق افضل باشد از صدیق باید دانست چنانکه آنحضرت صلی الله تسبب نمودند در امور جهاد و نشر دین و شیخین آنرا باتمام رسانیدند آنهمه اجمال بود و انهمه تفصیل همچنین صدیق تسبب نمود درین امور پس خلیفه ساخت فاروق را و ابتدا فتح شام و عراق نمود و اتمام این امور بدست فاروق واقع شد حال فاروق بنسبت صدیق مثل حال صدیق است با آنحضرت صلی الله علیه وسلم قوله نشر دین اخر باید دانست که نشر دین از شیخین در دو وقت واقع شد در وقت آنحضرت صلی الله علیه وسلم از ابتدا نبوت تا آخر وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم چنانکه مبسوطا تقریر آن کردیم و آنهمه معلوم بود نزدیک صحابه و احادیث و آیات بسیار بران دلالت میکند و مبارزة اقران نوعی است از نشر دین و اصل آن در شیخین موجود است و حضرت مرتضی زائد است دران صفت و نوع دیگر اتفاق است و شیخین متفرد اند بان صفت و نوع سوم رای و مشاورة است و انهمی در شیخین فقط موجود است مصرعه الرای قبل شجاعة الشجعان دیگر در وقت خلافت نبوت و آن امریست مخصوص بشیخین در زمان حضرت مرتضی فتح شهری واقع نشد و امری ظاهر که بآن نصر مسلمین و کبت مشرکین متحقق شود صورت نگرفت و آنکه میگوید افضلیت باید که بوجهی واقع شود که بنای اتفاق صحابه باشد سند منع نمیتواند شد زیرا که حق تعالی اجمالا و تفصیلا پیغامبر خود را بان مطلع ساخته بود و از آنحضرت صلی الله علیه وسلم صحابه از آنچه کردند

دوانستند که کارها عجیب مقدر شده است که بدست شیخین واقع خواهد شد و ازین جهت افضل امت
بودند چنانکه عبد الله بن عمر گفته است کنا اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم نخیر اصحابه فنقول ابو بکر ثم
عمر ثم عثمان و این مبحث اصلا محل تعجب نیست چون حدیث وزن و تعلق بعض ایشان ببعض و غیر این
در مجلس آنحضرت صلی الله علیه وسلم مذکور شد و آنحضرت صلی الله علیه وسلم آنرا تصدیق کردند و خود چندین
رویا در باب شیخین دیدند و اصحاب را خبر دادند بعد استماع این احادیث صحابه چرا توقف کنند در آنکه امور
عظیمه از ایشان واقع شدنی است و ایشانرا در امت شانی عظیم بودنی است پس بنا بر همان معلومات
حقه خود صدیق را برای خلافت اختیار کردند خلافت او منتج ثمرات خیر شد سوال اگر گوئی که باختیار
کردن صدیق بجهت امامت صلوة بر سائر حاضرین استدلال کرده بر افضلیت او و بحیل که حضرت
مرتضی دران مجمع نباشد تا افضلیت بنسبت او متحقق شود و بحیل که اختیار او در امامت بجهت سن او
یا بسبب تالیف امر جماعت و مانند آن باشد نه از جهت فضل کلی که مبحث ما دران است و امکان
دارد که در حدیث سیدا کهول اهل الجنة عام مخصص باشد بمرتضی و در حدیث انک یا ابا بکر اول من یدخل الجنة
من امتی مراد غیر اهل بیت باشند یا غیر حضرت مرتضی بخصوصه و در قول مرتضی خیر هذه الامة ابو بکر ثم
عمر مراد غیر مرتضی باشند زیرا که مرتضی بمنزله ذات آنحضرت بود صلی الله علیه وسلم و هر چند لفظ امت
بحسب حقیقت شامل حضرت مرتضی است اما چون بمزید فضیلت مخصوص است میتوان تخصیص
کرد چنانکه در بسیاری از مواضع استعمال فراقوی را در عمومات داخل نمیکنند جواب گوئیم ما از قصه
امامت استدلال نکرده ایم بر افضلیت بلا واسطه بلکه ازین قصه فقهای صحابه مثل حضرت فاروق
و حضرت مرتضی و ابو عبیده و ابن مسعود و جمعی غفیر از انصار استدلال کردند بخلافت و استخلاف
کذا در وقت خلافت نبوت و عدم مانع از خلافت افضل دلالت میکند بر افضلیت چنانکه مبسوطا
بیان کردیم و حدیث حسن بصری از قیس بن عباد دلالت میکند بر انکه حضرت مرتضی حاضر بود دران
معرکه روی الحسن البصری عن قیس بن عباد قال قال لی علی بن ابی طالب ان رسول الله صلی الله
علیه وسلم عرض لیالی و ایاما ینادی بالصلوة فیقول مروا ابا بکر یصلی بالناس فلما قبض رسول الله

صلی اللہ علیہ وسلم نظرت وانا الصلوٰۃ علم الاسلام وقوام الدین فرضیتہ لدینا من رضی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لدینا فبایعنا ابا بکر اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب وبجرد احتمال تخصیص عمومات نمیباید کرد ولفظ ہو منی وانا منہ در ہیچ محکمی تخصیص عمومات سنت نکرد مثل نہی ترویج زاید از اربع وامثال آن پس دریں امر چرا کند ونیز در اکثر طرق این حدیث الا النبیین والمرسلین واقع شدہ وایضاً کا التخصیص است برآنکہ ہر کہ غیر نبی ست دریں عموم داخل است چہ حضرت مرتضیٰ وچہ غیر او وبسیار از طرق خیر ہذہ الامۃ بران دلالت میکند کہ ترجیح بر نفس خود قصد کردہ عن الحکم بن عتبل قال قال علی لا یفضلنی احد علی ابی بکر وعمر الا جلدتہ حد المفتری اخرجہ ابو عمر فی الاستیعاب ودر حدیث سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وثنی ابو بکر وثلث عمر ثم احد شنا احد تا صریح است در دخول حضرت مرتضیٰ

فصل دوم

تنبیہات قومی کہ در حدیث ناظر ند بطریق وثاقیت از دو قسم بیرون نیست یا انیست کہ تشبث میکنند باحادیثی واثاری واقوالی کہ موہم حط منزلت شیخین است از افضلیت یا انیست کہ تمسک مینمایند باحادیثی واثاری واقوالی کہ موہم تفضیل حضرت مرتضیٰ است بر شیخین جواب قسم اول اجمالاً آنست کہ باستقرار معلوم شدہ کہ در عالم ہیچکس نبودہ است الا زبان بدگویان در قدح او جاری شدہ تا آن حد کہ معتزلہ در فصل انکار عصمت انبیا ہیچ پیغامبری را از ابتدا از حضرت آدم تا حضرت پیغامبر ما صلی اللہ علیہ وسلم نگذاشتہ اند کہ بوجوہ بسیار بمعاصی نسبت نکردہ اند ودران باب بآیات واحادیث تمسک نمودہ وہمچنین منکرین عصمت ملائکہ انواع قدح در عصمت ایشان نمودہ اند وہمچنین در اعجاز قرآن عظیم شبہات بسیار آوردہ اند چنانکہ بر شناسندگان علم کلام مخفی نیست وآن زیادت نمیکند الا رفع منزلت پیش اہل تحقیق سہ واذا اتتک مذمتی من ناقص ۔ فہی الشہادۃ لی بانی کامل وپس یکی از وجوہ افضلیت شیخین میتوان دانست کہ این بدگویان باوجود کمال عناد وتساہی در اعتقاد تا این مدت ہا بجز ہمین چند شبہ کہ در بادی رای از ہم میسر میشوند نیافتہ

باشند و نیز باید دانست کہ شرط امامت استحضار جمیع مسائل نیست بلکہ وجود ملکہ استنباط بعد معرفت
کتاب و جملہ صالحہ از سنت پس اگر در بعض مواضع اختلافی واقع شود تا تفحص ادلہ کنند منافی
اجتہاد نخواہد بود بلکہ گفتیم کہ طریق مشاورہ و اجماع اعلی علمی است کہ در امامت متصور گردد و حمل کنند
ناس بر اجماع شیخین بودہ اند و سوال و جواب در میان آوردن تا صورت اجماع منعقد گردد فضیلتی
است کہ شیخین بآن تفرد نمودہ اند و تفصیلا اشارہ کردن ست بحل آن شبہات پس از آنجملہ آنست
کہ خدا تعالی میفرماید لا ینال عہدی الظالمین و از نیجا فہمیدہ میشود کہ ظالمان قابل امامت نیستند
و خلفاء ثلثہ در اول کافر بودند و کافر ظالم است پس قابل امامت نبودند و درین شبہہ در رنگ سائر
شبہات طرفہ غلط بارا ہ یافتہ است زیرا کہ باتفاق اہل عربیت اطلاق مشتق در وقت اتصاف بصدر
حقیقت ست و پیش از اتصاف بان مانند اطلاق خمر بر عصیر و بعد فقدان اتصاف بان مانند اطلاق
خمر بر خل مجاز است پس در وقت امامت ایشان ظالم نبودند حقیقۃ و اگر ازین تحقیق اغماض نظر
کنیم تصوص بسیار مخصص عام میتواند شد مانند الا من تاب و آمن و عمل عملا صالحا فاولئک
یبدل اللہ سیئاتہم حسنات و کان اللہ غفورا رحیما و اجماع بر ہمعنی در جمیع احکامی کہ متفاوت
بین الکفر و الاسلام باشد ثابت شدہ و امامت نیز از ہمان جنس است و از آنجملہ آنست کہ حضرت
صدیق میراث حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا از فدک ندادو تحقیق درین مسئلہ آنست کہ حضرت صدیق
استدلال نمود بحدیث نحن معاشر الانبیاء لا نرث و لا نورث و آن خبر متواتر است صدیق و
فاروق و ذی النورین و سعد و عبد الرحمن بن عوف و عائشہ و ابو ہریرہ و غیر ایشان رضی اللہ
عنہم روایت کردہ اند و حضرت مرتضی و عباس نیز زیرا کہ فاروق گفت انشدکما اللہ تعالی ہل
تعلمان ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ذلک قالا نعم قد قال ذلک و روایت انہم صحاب
باجمعی دیگر و رسانیدہ ایشانان مذکور است و در وقت این قصہ صحابہ جمع بودند و اختلافی در میان
دران باب واقع نشد پس تخصیص عام کتاب بآن لازم شد مثل تخصیص غسل رجلین بحدیث
مسح و تخصیص آیہ جلد بر جم محصن و اگر بفرض غیر صدیق آنرا روایت نمیکرد نیز لازم میشد مانند سب

شافعی پس ظاہر ست واما بمذہب ابی حنیفہ پس از جہت کہ انحطاط خبر واحد از رتبہ تخصیص نیست الا بسبب حال اسناد وی وچون صدیق بیواسطہ آنرا تلقی کردہ باشد چہ جای انحطاط ست وکلمہ ورث کہ در قصہ حضرت داؤد وسلیمان وحضرت یحیی وزکریا آمدہ سباق وسیاق آن دلالت میکند بر آنکہ مراد ازاین میراث علم وخلافت ست قال اللہ تعالی وورث سلیمان داؤد وقال یا ایہا الناس علمنا منطق الطیر واوتینا من کل شئی ان ہذا لہو الفضل المبین وقال یرثنی ویرث من آل یعقوب وظاہر ست کہ حضرت سلیمان در میان نوزدہ پسر وحضرت یحیی در میان الوف الوف انبیاء بنی اسرائیل مختص نمیتواند شد الا بمیراث نبوت وعلم وفاروق در باب بنی نضیر ومانند آن تمسک نمود بایۃ ومعقول اما آیت پس خدا تعالی میفرماید فللہ وللرسول الایہ بعد ازان فرمود للفقراء المہاجرین پس از نیجا دانستہ شد کہ اختصاص رسول بمنزلہ اختصاص خدا ست از جہت تصرف ونیز از جہت ملک رقبہ وللفقراء قرینہ ست بران واما معقول پس بیان نمود کہ تصرف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تصرف مالکانہ نبود بلکہ مثل تصرف متولی در بیت المال عن مالک بن اوس بن الحدثان قال ذکر عمر بن الخطاب یوما الفیٔ فقال ما انا احق بہذا الفیٔ منکم وما احد منا احق بہ من احد الا انا علی منازلنا من کتاب اللہ عز وجل وقسم رسولہ فالرجل وقدمہ والرجل وبلاءہ والرجل وعیالہ والرجل وحاجتہ اخرجہ ابو داؤد وعنہ قال قرء عمر بن الخطاب انما الصدقات للفقراء والمساکین والعاملین حتی بلغ علیم حکیم فقال ہذہ لہؤلاء ثم قرأ واعلموا انما غنمتم من شئی فان للہ خمسہ وللرسول حتی بلغ وابن السبیل ثم قال ہذہ لہؤلاء ثم قرء ما افاء اللہ علی رسولہ من اہل القری حتی بلغ للفقراء ثم قرء والذین جاؤا من بعدہم ثم قال ہذہ استوعبت المسلمین عامۃ فلئن عشت فلیاتین الراعی وہو بسرو حمیر نصیبہ منہا لم یعرق فیہا جبینہ رواہ فی شرح السنۃ وعنہ قال کان فیما احتج بہ عمر ان قال کانت لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلث صفایا بنو النضیر وخیبر وفدک فاما بنو النضیر فکانت حبسا لنوائبہ واما فدک فکانت حبسا لابناء السبیل واما خیبر فجزاہا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلثۃ اجزاء جزئین بین المسلمین وجزء نفقۃ لاہلہ فما فضل عن نفقۃ اہلہ جعلہ بین فقراء

لہ
ح قولہ ای بن الخطاب الخ کذا فی بعض النسخ وفی بعضہا ای بن عمر بن الخطاب الخ فتدبر

المهاجرین رواه ابوداؤد وعنه قال عمر ای لعثمان وعبد الرحمن بن عوف والزبیر وسعد انشدکم
بالله الذی باذنه تقوم السماء والارض هل تعلمون ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لانورث
ماترکنا صدقة یرید رسول الله صلی الله علیه وسلم نفسه فقال الرهط قد قال ذلک فاقبل عمر علی
علی وعباس فقال انشدکما بالله هل تعلمان ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قد قال ذلک قالا
نعم قد قال ذلک قال عمر فانی احدثکم عن هذا الامر ان الله قد خص رسوله فی هذا الفی بشئ لم یعطه
احدا غیره ثم قرء ما افاء الله علی رسوله منهم الی قوله قدیر فکانت هذه خالصة لرسول الله صلی الله علیه
وسلم والله ما اختارها دونکم ولا استاثر بها علیکم قد اعطاکموه وبثها فیکم حتی بقی منها هذا المال فکان
رسول الله صلی الله علیه وسلم ینفق علی اهله نفقة سنتهم من هذا المال ثم یاخذ ما بقی فیجعله مجعل مال الله
فعمل رسول الله صلی الله علیه وسلم بذلک حیوته انشدکم بالله هل تعلمون ذلک قالوا نعم ثم قال لعلی
وعباس انشدکما الله تعالی هل تعلمان ذلک قالا نعم قال عمر ثم توفی الله نبیه صلی الله علیه وسلم
فقال ابوبکر انا ولی رسول الله صلی الله علیه وسلم فقبضها ابوبکر فعمل فیها بما عمل رسول الله صلی الله
علیه وسلم والله یعلم انه فیها الصادق بار راشد تابع للحق اخرجه البخاری وفاروق دین مسئله بوجهی تقریر
کرد که حضرت مرتضی را باوجود آن همه علم وقوت تقریر مجال بحث نماند وهمچنین عباس با آنهمه وقاحت و
حسن بیان هیچ نتوانست گفت پس این قصه یکی از شواهد فضل شیخین است ودر اینجا این نکته باید
دانست که آنچه پیش صدیق رفع کردند قصه میراث بود عام در نبی نضیر ومتاع خانه پس تمسک به
نحن معاشر الانبیاء لانرث ولانورث متعین بود وقضیه که در پیش فاروق مرافع کردند قضیه بنی
النضیر بود پس نتیجه شد استدلال بمنع میراث وعدم ملک ارقبه هر دو بحیث یجمعهما مکان مختلف شدند
شیخین در طریق استدلال فتدبر آری اشکالی که اینجا وارد میشود آنست که حضرت فاطمه زهرا باوجود
ظهور دلیل شرع ونیافتن معارضی چرا متاذی شود وحضرت مرتضی وعباس بعد ظهور دلیل
وعدم قدرت بر ایراد واقعی چرا شکایت کنندی باید که اهل سنت وشیعه تفضیلیه همه فکر حل این
اشکال بکنند وآنچه بخاطر این بنده میگذرد آنست که انقباض زهرا رضی الله عنها امری جبلی بود

لعله
ذهبی بانقباض وبسط وبرادر
وشیخین نزد ایشان کاولاد

وغیر مقدور و تبرک اینجا واجب شرع است از رد سلام و سیادت و مثل آن نمیکند و شکایت حضرت مرتضے
و عباس بیش از ظهور دلیل بود لهذا امر تقیه در ایام خلافت خود در آن نکرد بلکه اثبات آن نمود و اماقصه
هبه و گواهی دادن ام ایمن و امام حسن پس باطل محض است هیچ جا روایتی بآن صحیح نشده و استدلال
بر آن عبث است عن المغیرة قال ان عمر بن عبد العزیز جمع بنی مروان حین استخلف فقال ان
رسول الله صلی الله علیه وسلم کانت له فدک فکان ینفق منها ویعود منها علی صغیر بنی هاشم ویزوج
منها ایمهم وان فاطمة سألته ان یجعلها لها فابی فکانت کذلک فی حیوة رسول الله صلی الله علیه وسلم
حتی مضی لسبیله فلما ان ولی ابو بکر عمل فیها بما عمل رسول الله صلی الله علیه وسلم فی حیوته حتی مضی لسبیله
فلما ان ولی عمر بن الخطاب عمل فیها بمثل ما عملا حتی مضی لسبیله ثم اقطعها مروان ثم صارت لعمر بن
عبد العزیز فرایت امرا منعه رسول الله صلی الله علیه وسلم فاطمة لیس لی بحق وانی اشهدکم انی رددتها
علی ما کانت یعنی علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم والی بکر وعمر نه ابو داؤد و شیعه فالیه نحن
میراث دختر در ضیاع پیش ایشان راست نمی نشیند چنانکه کتاب کلینی بران دلالت میکند بلکه
تخصیص آیت بلا دلیل شرع بر ایشان لازم می آید و این نه یک موضع است که ایشان خلاف
کتاب میکنند بلکه در چندین جا باین فعل شنیع مرتکب شده اند انخبیثات للخبیثین و از انجمله آنست
که صدیق دست چپ سارق را قطع کرد و این خلاف سنت است باید دانست که اصل این
قصه در موطا مذکور است و این قصه دلالت میکند بر آنکه آن سارق مقطوع بود یعنی و رجل
یسری او وه واجب در مثل این شخص بنده ب اکثر امت قطع یسار است و بهذا مذهب مالک والشافعی
واسحق و این قصه دلیل ایشان است و حنفیان گفته اند که بعد قطع یمنی و رجل یسری حبس می
باید کرد نه قطع و هو مروی عن علی اینجا کجا خلاف سنت واقع شد عن مالک عن عبد الرحمن بن قاسم
عن ابیه ان رجلا من اهل الیمن اقطع الید والرجل قدم فنزل علی ابی بکر الصدیق فشکی الیه ان
عامل الیمن ظلمه وکان یصلی من اللیل فیقول ابو بکر وایبک مالیلک بلیل سارق ثم انهم افتقدوا
حلیا لاسماء بنت عمیس امراة ابی بکر فجعل یطوف معهم ویقول اللهم علیک بمن بیت اهل هذا البیت

یعنی فدک را بدو داد آنرا
و شهد له بنو هاشم یعنی
گواهی دادند بر دعوی
زنان سنت گردد و دو بیت
و قبول نمود یعنی
قصه دزدی یعنی
قطع الید

الصالح فوجدوا الحلی عند صائغ یزعم ان الاقطع جاءه به فاعترف الاقطع او شهد علیه فامر به ابوبکر
فقطعت یده الیسری وقال ابوبکر والله لدعاره علی نفسه اشد عندی علیه من سرقته قال الامام
اتفق اهل العلم ان السارق اذا سرق اول مرة یقطع یده الیمنی ثم اذا سرق ثانیا یقطع رجله الیسری
ثم اختلفوا فیما سرق ثالثا بعد قطع یده ورجله فذهب اکثرهم الی انه یقطع یده الیسری ثم اذا سرق
رابعا یقطع رجله الیمنی ثم اذا سرق بعده یعزر ویحبس وهو المروی عن ابی بکر وهو قول قتادة والیه
ذهب مالک والشافعی واسحق بن راهویه وروی عن ابی سلمة عن ابی هریرة ان رسول الله صلی الله
علیه وسلم قال فی السارق ان سرق فاقطعوا یده ثم ان سرق فاقطعوا رجله ثم ان سرق فاقطعوا
یده ثم ان سرق فاقطعوا رجله وذهب قوم الی انه اذا سرق بعد ما قطعت احدی یدیه واحدی
رجلیه لم یقطع وحبس یروی عن علی وبه قال الشعبی والنخعی وحماد بن ابی سلیمان والیه ذهب
الاوزاعی واحمد واصحاب الرای رواه فی شرح السنة بلکه اگر بقواعد ترجیح متوجه شویم قول صدیق ارجح
واوفق است بکتاب زیرا که حق تعالی میفرماید السارق والسارقة فاقطعوا ایدیهما وبعد از انکه مقطوع
الیمنی باشد اسم سارق بروی منطبق است پس حکم قطع ید بروی جاری باشد ویسری متعین
است در حق وی واین را در قطع رجل یسری بجهت اجماع ترک کردیم ودر غیر این صورت واجب
باشد عمل بر آیت وآثر اجوابی نیست از کتاب وسنت واستحسان عقلی که انی لاستحی من الله ان
لا یکون له ید یاکل منها ویستنجی منها در مقابله ظاهر آیت نمیتواند شد پس ظاهر که اجتهاد صدیق اقوی
وارجح است وعمل جمهور برهان است ومن متعجم از متکلمان که چرا اطاعت کرده اند در ابدار احتمالات
وایراد ممنوع باوجود ظهور حق در روایت قصه ومعرفت مذاهب فقها واز انجمله آنست که صدیق در
معرفت میراث جده توقف کرد تا آنکه مغیره بن شعبه ومحمد بن مسلمه خبر داد باید دانست که شیخین در هر
مسئله که واقع میشد تفحص احادیث میکردند واگر نمی یافتند مشاورت میفرمودند تا آنکه اجماع منعقد
میشد واین اصل است از اصول دین ویکی از مناقب علیه شیخین است که ایشان بان متفرد بودند
چه بلاجرم است که این منقبت را در بیت مطاعن ذکر کنند عجبا لهؤلاء این ذهب عقولهم واز انجمله آنست

قصاص مالک

کہ صدیق از استیفاء قصاص مالک بن نویرہ توقف کردہ باید دانست کہ اہل تاریخ و سیر مختلف اند جمہی نقل کردہ اند کہ مالک بن نویرہ مرتد نشدہ بود و جمہی نقل کردہ اند کہ مرتد شدہ و اما خالد بعض کلمات ازوی شنیدہ بود و حکم بکفر او کردہ بالجملہ در قصاص از خالد اتفاق دارند از جہت ارتداد یا از جہت شبہہ ارتداد فی الاستیعاب و امرہ ای خالد ابو بکر الصدیق علی ما یجیء بن فتح اللہ علیہ الامامۃ وغیرہا وقتل علی یدیہ اکثر اہل الردۃ منہم سلمۃ و مالک بن نویرۃ وقد اختلف فی حال مالک بن نویرۃ فمنہم من قال انہ قتل مسلما لظن خنہ بہ وکلام سمعہ منہ وانکر علیہ ابو قتادۃ قتلہ وخالفہ فی ذلک واقسم ان لا یقاتل تحت رایتہ ابدا وقیل قتل کافرا وخبرہ بذلک مطول ذکرہ انتہی بالجملہ حضرت صدیق را در در قصاص از خالد اسوۂ حسنہ است برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم در قصہ صبانا صبانا و این مسئلہ اجتہادیہ است کہ علماء دران مختلف شدند و صدیق بحسب اجتہاد خود کار فرمود و ہمچنین است خلیفہ خلیفہ چون باجتہاد فقہای دیگر مخالف شود و اگر این توقف قادح باشد در صدیق توقف حضرت مرتضی از استیفاء قصاص حضرت ذی النورین بطریق اولی قادح باشد زیرا کہ ہیچ موجب قتل ذی النورین متحقق نبود و نہ متوہم فما ہو جوابکم ہناک ہو بعینہ جوابنا ہہنا و از انجملہ آنست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم صدیق را

امیر کردن صدیق

گاہی برامری از امور مسلمین متولی نساخت و چون برای رسانیدن پیغام سورۂ فرستاد بحکم الٰہی نازل شد کہ عزل کردہ حضرت مرتضی را بجای او فرستد پس لائق خلافت نباشد باید دانست کہ درین مقالہ طرفہ غلطہا رفتہ است مثل این مقالہ نیست الا مثل شخصی کہ گفتہ بود کہ حسن و حسین ہر سہ پسر معاویہ اند قولہ گاہی برامری از امور مسلمین متولی نساخت باطل است در سریہ نبی فزارہ امیر لشکر ساختند عن سلمۃ بن الاکوع قال امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابا بکر فغزونا ناسا من بنی فزارۃ فلما دنونا من الماء امرنا ابو بکر فعرسنا فلما صلینا الصبح امرنا ابو بکر فشننا الغارۃ الحدیث اخرجہ الحاکم وعنہ قال بعث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابا بکر الی بعض حصون خیبر فقاتل وجہد ولم یکن فتح اخرجہ الحاکم وعن بریدۃ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ربما اخذتہ الشقیقۃ فیلبث الیوم والیومین لا یخرج فلما نزل بخیبر اخذتہ الشقیقۃ فلم یخرج الی الناس وان ابا بکر اخذ رایۃ رسول اللہ

صلی اللہ علیہ وسلم ثم نہض فقاتل قتالا شدیدا ثم رجع اخرجہ الحاکم وعن ابی ہریرۃ ان ابا بکر الصدیق بعثہ
فی الحجۃ التی امرہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم علیہا قبل حجۃ الوداع یوم النحر فی رہط یؤذن فی الناس ان لا
یحج بعد العام مشرک ولا یطوف بالبیت عریان اخرجہ البخاری ودر غزوہ تبوک عرض لشکر بحوالہ صدیق
مقرر گشتہ ودر جاہای دیگر نیز ولایات متحقق شد چنانکہ در کتب مفصلہ مذکور ست قولہ چون برای
رسانیدن پیغام برائۃ الخ باید دانست کہ انچہ صحیح است درین باب آنست کہ صدیق را برای امارت
حج فرستادند واز ان ولایت معزول نشد باتفاق روات ودر ایات مختلف اند در ولایت تبلیغ برات ودلالت اکثر حدیث بر آنست
کہ آن نیز حوالہ صدیق بود وارسال مرتضے بجہت آن شد کہ عرب در حل وعقد صلح تا وقتے کہ کسی از اہل بیت وے امر حاضر نمیشد
اعتماد نمیکردند پس امیر درین امر نیز صدیق بود ومرتضے معین وظہیر او وبعض روایات دلالت میکند کہ حضرت مرتضے
درین امر مستقل بود وانہمہ معلل وضعیف اند وبر تقدیر تسلیم حاصل سوال آنست کہ ارسال حضرت مرتضے
برای تبلیغ برات با وجود کفایت صدیق چرا شد وحاصل جواب آنکہ برای موافقت عادت عرب
کردہ شد عن ابی ہریرۃ قال بعثنی ابو بکر فی تلک الحجۃ فی المؤذنین بعثہم یوم النحر یؤذنون بمنی الا لا یحج بعد
العام مشرک ولا یطوف بالبیت عریان ثم اردف النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی بن ابی طالب فامرہ
ان یؤذن ببراءۃ قال ابو ہریرۃ فاذن معنا علی فی اہل منی یوم النحر ببراءۃ وان لا یحج بعد العام
مشرک ولا یطوف بالبیت عریان الا الذی عاہد تم من المشرکین اخرجہ البخاری وعن ابن عباس
قال بعث النبی صلی اللہ علیہ وسلم ابا بکر وامرہ ان ینادی بہؤلاء الکلمات ثم اتبعہ علیا فبینما ابو بکر
فی بعض الطریق اذ سمع رغاء ناقۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم القصوی (نام ناقہ) فخرج ابو بکر فزعا فظن
(آواز)
انہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاذا علی فدفع الیہ کتاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وامر علیا
ان ینادی بہؤلاء الکلمات فانطلقا فحجا فقام علی ایام التشریق فنادی ذمۃ اللہ ورسولہ بریئۃ
من کل مشرک فسیحوا فی الارض اربعۃ اشہر ولا یحجن بعد العام مشرک ولا یطوفن بالبیت عریان
ولا یدخل الجنۃ الا مومن وکان علی ینادی بہا فاذا (یعنی) قام ابو بکر فنادی بہا اخرجہ الترمذی
(ماجرا می شد)
واخرج الحاکم نحوہ الا انہ قال فکان علی ینادی بہا فاذا لم یجئ قام ابو ہریرۃ فنادی وعن انس
(مکرر نوشتہ بودند)

ابن مالک قال بعث النبی صلی اللہ علیہ وسلم ببراءۃ مع ابی بکر ثم دعاہ فقال لا ینبغی لاحد ان یبلغ ہذا الا رجل من اہلی فدعا علیا فاعطاہ ایاہ اخرجہ الترمذی وعن جبیع بن سمیر عن عبد اللہ بن عمران رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعث ابا بکر وعمر ببراءۃ الی اہل مکۃ فانطلقا فاذا ہما براکب فقالا من ہذا فقال انا علی قال واللہ ما علمت الا خیرا فاخذ علی الکتاب فذہب بہ ورجع ابو بکر وعمر الی المدینۃ فقالا یا رسول اللہ فقال مالکما الا خیر ولکن قیل لی انہ لا یبلغ عنک الا انت او رجل منک اخرجہ الحاکم وقال ہذا حدیث شاذ والعمل فیہ علی جبیع بن عمیر وبعدہ علی اسحق بن بشیر ونسائی بطرق متعددہ صفت اقامت حج وخطب ایام حج کہ از صدیق بظہور آمدہ مفصل بیان کردہ است قولہ پس لائق خلافت نباشد باید دانست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خود تصریح فرمودہ اند مانکہ قلت بعثت تسخین بر سر ایا معلل بعلتی است کہ فصل ایشان را دوبالا میسازد عن حذیفۃ بن الیمان قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لقد بعثت ان البعث الی الآفاق رجالا یعلمون الناس السنن والفرائض کما یعلم عیسی بن مریم الحواریین قیل لہ فاین انت عن ابی بکر وعمر قال انہ لا غنی لی عنہما انہما من الدین کالسمع والبصر اخرجہ الحاکم وعن ابی اروے الدوسی قال کنت جالسا عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاطلع ابو بکر وعمر فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الحمد للہ الذی ایدنی بہما اخرجہ الحاکم واین حکایت مشابہ آنست کہ رسم و عادت خلفا جاری شدہ کہ وزراء کبار را بجمل نمیفرستند وبر سر ایا امیر غیساز نذ زیرا کہ کاری عظیم تر از عمل وبعث بایشان حوالہ شدہ است ونیز این حکایت مشابہ آنست کہ از محمد بن الحنفیہ سوال کردند کہ پدر تو بزرگوار تو و جد تو کار ہا می فرماید وحسنین را نمیفرماید فرمود این چیست گفت حسنین دل و اولاد پدر من بمنزلہ دو چشم اند در بدن انسان تا کار از دست و پا سر انجام یابد چشم را چہ ارنج باید داد واز انجملہ آنست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم عمرو بن العاص را بر شیخین امیر ساخت واسامہ را بر فاروق واگر ایشان افضل امت میبودند غیر ایشان را بر ایشان امیر نمیساخت باید دانست کہ تامیر خاص دلالت نمیکند بر افضل کلی زیرا کہ اعتماد آن بر مصلحت خاصہ است کہ در ہمان کار منحصر باشد وجائز است

کرا از شخصی همان کار خوبتر آید نه کارهای دیگر مثل تولیت عمرو بن العاص یا تسلیه شخصی خاص مقصود
باشد مثل تسلیه اسامه بعد موت پدر او و آنحضرت صلی الله علیه وسلم خود تصریح فرمود بانکه اختیار عمرو
ابن العاص نه بجهت اجنبیت او بود عن عمرو بن العاص ان النبی صلی الله علیه وسلم بعثه علی جیش ذات
السلاسل قال فاتیته فقلت ای الناس احب الیک قال عائشة قلت من الرجال قال ابوها
قلت ثم من قال عمر فعد رجالا فسکت مخافة ان یجعلنی فی آخرهم وتحقیق درین باب آنست که
آنحضرت صلی الله علیه وسلم مربی ظاهر و باطن بودند پس همچنانکه استخلاف شیخین مقصود بود آن نیز
میخواستند که شیخین را در بوته ریاضت اندازند تا مثل ذهب خالص برآیند مثل آنکه در کتب
مقامات مشائخ صوفیه خوانده باشی که ایشان خلفا خود را که تمام همت در تربیت آنها مقصور داشته اند
زیاده از همه کس در بوته ریاضت می اندازند و انیمعنی مشابه آنست که چون حضرت مرتضی در غزوه
احد سیفها بتعدیم رسانید و منظنه آن شد که عجبی بخاطرش راه یابد فرمود قال ابن اسحق فلما انتهی
رسول الله صلی الله علیه وسلم الی اهله قال سیفه ابنته فاطمة رضی الله عنها فقال اغسلی من هذا دمه یا بنیة فوالله
لقد صدقنی الیوم ونا دلها علی بن ابی طالب سیفه فقال وهذا فاغسلی عنه دمه فوالله لقد صدقنی
الیوم فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم لئن کنت صدقت القتال لقد صدق معک سهل بن
حنیف وابو دجانة اخرجه فی السیرة وچون در ضمیر سعد بن ابی وقاص عجبی مشاهده فرمود معالجه کرد
آنرا عن مصعب بن سعد قال رای سعد ان له فضلا علی من دونه فقال رسول الله صلی الله علیه
وسلم هل تنصرون وترزقون الا بضعفائکم اخرجه البخاری وصدیق را از مقابله ظالمان بمثل انچه
میکنند نهی فرمود عن ابی هریرة ان رجلا شتم ابا بکر والنبی صلی الله علیه وسلم جالس تعجب وتبسم
فلما اکثر رد علیه بعض قوله فغضب النبی صلی الله علیه وسلم وقام فلحقه ابو بکر وقال یا رسول الله کان
یشتمنی وانت جالس فلما رددت علیه بعض قوله غضبت وقمت قال کان معک ملک یرد
علیه فلما رددت علیه وقع الشیطان ثم قال یا ابا بکر ثلاث کلهن حق ما من عبد ظلم بمظلمة فیعفو
عنها الله عز وجل الا اعز الله بها نصره وما فتح رجل باب عطیة یرید بها صلة الا زاد الله بها کثرة وما فتح

ح
ضبط حسین بن علی اول
وحسین بن علی دوم وحسین
دزدبن حسین بن علی سوم

رجل باب مسئلہ یرید بہا عشرۃ الزوجات بہا قالت وداود عن عائشۃ قالت مرض النبی صلی اللہ علیہ وسلم ابی بکر وعمر یعنی زینب فاتتہ فقال اخافین وصاحبین ظہر یا الکعبۃ فاتوہ ابو بکر یوما بعض زینب ثم جاء الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال لا اعود اخرجہ البیہقی فی شعب الایمان دیگر از دلائل این امر آنست کہ ایشان مطلع شوند بر ما جریات لشکر یا امیر خود و تعہد حال ہر یکی حسب حال او نمایند چنانکہ در کتب تاریخ یافتہ میشود کہ ہر گہ از بادشاہان غم لشکر بسیار باشد بحق یقین چشیدہ باشد تربیت ایشان باحسن وجہ میتوانند کرد و اینجا فائدہ ما تحقق شدید یکی آنکہ فاروق از تامیر اسامہ استنکاف نکرد مانند آنکہ بمضر بن ابی طالب از تامیر زید استنکاف نمود و این بمعنی تاریخ فاروق تمام او از حفظ نفس او شد دوم آنکہ فاروق را با عمرو بن العاص در بعض مسائل مناقشہ افتاد و صدیق ارشاد فرمود بتسلیم و ترک مناقشہ و انیمنی بسبب رجحان صدیق شد سوم آنکہ حضرت شیخین در ایام خلافت خویش لشکر و امرا را بوجہی میداشتند کہ نظامی بہتر از ان متصور نشود چون این سبق از حضرت پیغمبر یاد گرفتہ بودند و از انجملہ آنست کہ بعض محدثین ذکر کردہ اند کہ در اختلاف لمی موجود نبود و الا اصحاب در وقت بیعت صدیق بر اجتہاد اقدام نمیکردند بلکہ بمان نص تمسک مینمودند قال النووی فی شرح مسلم فی حدیث عائشۃ لو کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم مستخلفا لاستخلف ابا بکر الحدیث فیہ دلالۃ لاہل السنۃ ان خلافۃ ابی بکر لیست بنص من النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی خلافتہ صریحا بل اجتمعت الصحابۃ علی عقد الخلافۃ لہ وتقدیمہ بفضیلتہ ولو کان ہناک نص علیہ او علی غیرہ لم تقع المنازعۃ من الانصار وغیرہم اولا ولذکروا حافظ النص ما معہ ولرجعوا الیہ ولکن تنازعوا اولا ولم یکن ہناک نص ثم اتفقوا علی ابی بکر واستقر الامر واما ما یدعیہ الشیعۃ من النص علی علی والوصیۃ لہ فباطل لا اصل لہ باتفاق المسلمین والاتفاق علی بطلان دعواہم من زعم منہ علی واول من کذبہم علی لقولہ ما عندنا الا ما فی ہذہ الصحیفۃ الحدیث ولو کان عندہ نص لذکرہ ولم ینقل انہ ذکر فی یوم من الایام ولان احدا ذکر ذلک واللہ اعلم واما قولہ صلی اللہ علیہ وسلم فی الحدیث الذی بعد ہذا للمرأۃ حین قالت یا رسول اللہ ارایت ان جئت

فلم اجدک قال فان لم تجدینی فاتی ابا بکر فلیس فیہ نص علی خلافتہ وامر بہا بل ہو اخبار بالغیب الذی
اعلمہ اللہ تعالی بہ واللہ اعلم انتہی باید دانست کہ حل این اشکال موقوف است بر تمہید مقدمات
چند مقدمہ اولی نزول وحی بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بانواع مختلفہ بود قال اللہ تعالی وما کان
لبشر ان یکلمہ اللہ الا وحیا او من وراء حجاب او یرسل رسولا فیوحی باذنہ ما یشاء وقال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم احیانا یاتینی مثل صلصلۃ الجرس وہو اشدہ علی فیفصم عنی وقد وعیت عنہ ما قال
واحیانا یتمثل لی الملک رجلا فیکلمنی فاعی ما یقول قالت عائشۃ ولقد رایتہ ینزل علیہ الوحی
فی الیوم الشدید البرد فیفصم عنہ وان جبینہ لیتفصد عرقا اخرجہ البخاری ودور در رویا الانبیاء وحی
واز انواع وحی یکی فراست صادقہ است چنانکہ در قصہ حدیبیہ آمدہ است ما خلات القصواء ولا ذلک
لہا بخلق ولکن حبسہا حابس الفیل واللہ لا یسالونی خطۃ یعظمون فیہا حرمات اللہ الا اعطیتہم ایاہا
وچنانکہ حصول یقین باین انواع مفوض بشارع است پس چون شارع اخبار فرماید بانکہ مرا نبوی
از انواع وحی چنان وچنین یقین حاصل شدہ است مجال توقف در قبول او نماند بلا اعتقادا
ولا عملا ہمچنان امتیان را نقیض آنکہ فلان حکم چرا در قرآن مذکور شد وفلان حکم چرا مذکور نشد
وچرا از جہت رویا وفراست یقین بان حاصل شد ممکن نیست ودر ہیچ مقام بجز تفویض بشارع
وانقیاد او چارہ نہ پس نخواہد گفت کہ چرا مسائل صوم در قرآن مذکور شد وچرا مسائل صلوۃ
کہ حاجت بآن بیشتر است در قرآن مذکور نشد ونتواند گفت کہ چرا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در قیام
رمضان ترسیدند کہ فرض شود ودر صلوۃ عید وکسوف نہ ترسیدند ونتواند گفت در فلان امر چرا
جبرئیل متمثل شدہ خبر داد وفلان امر چرا بر رویا منکشف گشت الی غیر ذلک من الشکوک والشبہات
پس اگر کسی بگوید کہ در قرآن عظیم نام حضرت صدیق وفاروق چرا بتعیین مذکور نشد وچرا النفر سعود بن عبد اللہ
ابا بکر وعمر لیستخلفہما یا بگوید کہ چرا این مجمل را بر رویا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم منکشف گردانید ند نہ بوحی
متلو در قرآن یا بہ تمثل جبرئیل بر رویش او باید خندید ویکی از علامات جہل وحمق او باید دانست
مقدمہ ثانیہ شارع را در تبلیغ وحی بقوم خود طرق مختلفہ است اگر قرآن مر قوم خود تلاوت فرماید

وآن نص یا ظاهر باشد در چیزی آن نیز تبلیغ است واگر در سنت چیزی مذکور فرماید آن نیز تبلیغ است
واگر ایجاب و تحریم را بصیغه امر و نهی ادا فرماید یا بدعا و لعن رحم الله من فعل کذا و کذا و لعن الله من
فعل کذا و کذا آنهمه انواع تبلیغ است و دست تفتیش از تمیان از تبع جمیع بعض انواع تبلیغ بر بعض کوتاه
ست پس اگر کسی گوید چرا آنحضرت صلی الله علیه وسلم خلافت خلفا را بنکرد مسامات بیان فرمود بصیغه
وجوب که یجب علیکم ان تستخلفوا ابا بکر و عمر و یا گوید چرا در قرآن مجمل مذکور شد و در سنت مفصل این
شخص قابل آنست که سیلی چند بر گردنش زنند تا آنکه متعرض جواب ما شوند مقدمه ثالثه یکی
از انواع تبلیغ اخبار است بچیزی یا اقامت قرائن بر کمال رضا یا کراهت بآن مثلا گویند که در فلان مسئله
چنان و چنان واقع شد با کمال تحسین و تنویه شان آن فعل یا تمام تقبیح و انکار بران پس این اخبار
مرادف صیغه امر و نهی باشد در افاده ایجاب چنانکه حضرت عیسی علیه السلام بشارت داد بپیغامبری
کذا و کذا که اسم او احمد باشد و همین اخبار بعینه ایجاب ایمان بایشان شد و بآن مکلف شدند و تبرک
آن ماخوذ یا آنحضرت صلی الله علیه وسلم اخبار فرمودند بنزول حضرت عیسی علیه السلام و ظهور مهدی
و آن اخبار بعینه ایجاب قبول ایشان شد و اخبار کردند بدجال و اقامت نمودند دلائل کذب او
پس آن اخبار بعینه تحریم متابعت او شد و نظیر آنکه اخبار بمنکر لیس و نهی میشود و در شرع بسیار است
از آنجمله من اخلاق الانبیاء و الملائکة و المؤمنین کذا و کذا امرست بآن چیزها ایجابا او ندبا و من
افعال الشیاطین و اخلاق المنافقین کذا و کذا نهی است از آن تحریما او کراهة یا گویند رایت فی الجنة
من فعل کذا و رایت فی النار من فعل کذا یا گویند فعل رجل کذا و کذا فغفر له و فعل رجل کذا و کذا فعذب
الی غیر ذلک من الامثلة و یکی از انواع تبلیغ اقتضا نص است حکمی را و مثال اقتضا آنست که اگر
گویند فلان شخص آزاد کرد بلال را پس این کلمه دلالت میکند بر آنکه بلال عبد او بود و همچنین اگر گویند
این شخص را حاکم ساختیم بر شما پس این کلمه دلالت میکند بر آنکه واجب است بر شما قبول احکام
او پس خدا تعالی وقتی که وعده داد مسلمین را بآنکه جمعی را از ایشان خلیفه سازد و در مسامات و فتح
گرداند که مراد ازین همه شخصین اند و ایشان را بکمال امتنان و نهایت تحسین واجب شد خلافت

ایشان چنانکه بشارت حضرت عیسی واجب گردانید ایمان را بآنحضرت صلی الله علیه وسلم بخلاف اخبار
باحوال ملوک چنانکه مقرون است باظهار قبایح ایشان وآنرا در حساب مصائب این امت شمرده
اند و وقتی که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمود علیکم بسنتی وسنة الخلفاء الراشدین من بعدی
باز تفسیر فرمودند که مراد شیخین اند این امر فرض باتباع ایشان نصاوا استخلاف ایشان شد اقتضاء
و وقتی که فرمودند لا ادری ما بقائی فیکم فاقتدوا باللذین من بعدی ابی بکر و عمر طلب اقتدا بنص حدیث
معلوم شد و استخلاف ایشان بمقتضای نص و این نیز تبلیغی است متقدمه رابعه فرق است
در میان نص بر صحت استخلاف و رضا بآن و تصریح بانکه موافق مرضی الهی است و بوجهی واقع
خواهد شد کرمی باید و میشاید و در عقد استخلاف بالفعل و دلیل این فرق آنست که گاهی یکی از
دیگری متفرق میشود مثلا حضرت عیسی چون بشارت آنحضرت صلی الله علیه وسلم دادند آن نص شد
بر صحت نبوت ایشان نه استناد ایشان شد بالفعل و چون آنحضرت صلی الله علیه وسلم اخبار کردند
بخلافت مهدی آن نص شد در صحت خلافت مهدی نه استخلاف وی بالفعل همچنین اگر ما در موسم
جمع شویم بر بیعت شخصی که مفضول باشد یا فاقد الشروط آن عقد خلافت باشد نه تصریح بانکه آن
استخلاف مرضی است و بروجهی که میبایست واقع شد و غرض نووی وجمعی که باین قول قائل شده
اند آنست که این احادیث دلالت میکند بر صحت استخلاف در وقت آن نه عقد خلافت بالفعل
بلکه عقد باجماع بود و غرض ایشان آن ست که دلالت بر صحت استخلاف نمیکند کیف لا و اگر این
نصوص بر صحت استخلاف دلالت نکند اخبار حضرت عیسی نیز دلالت نکند بر وجوب انقیاد حضرت
پیغامبر ما صلی الله علیه وسلم و بآن حجت قائم نشود بر نصاری و ما میگوئیم این نص است بر صحت
استخلاف ایشان بعبارت خود و عین استخلاف ایشان است بمقتضای نص پس محل اختلاف
همین نکته واقع شد و قدری که بآن تفضیل شیخین ثابت کرده شود متفق علیه است مقدمه
خامسه اهل ملت متفق اند بر آنکه نص شارع یکی از وجوه استخلاف است و نص متحقق میشود بچند
وجه نص که یکی بهم باشد و یکی مفسر و یکی واقع شود باسم مطلق در عنوان موضوع و یکی باسم

معلق در عنوان نمودن مثل وعد الله الذین امنوا منکم بهم است در رویا آنحضرت که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر قلیب دو کشیدند و بعد آنحضرت حضرت صدیق و بعد صدیق فاروق مفسر و مجموع نص شدند در استخلاف شیخین و مثلا اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر اینجا عنوان خلافت متقدمیه واقع شده واسم شیخین مشخص نموده و در حدیث علیکم بسنتی و سنة الخلفاء الراشدین من بعدی ذکر خلافت متبعین واقع شده و ذکر شیخین بعنوان عام و علی هذا القیاس نصوص بسیار است که دلالت میکنند عند الاجتماع بر استخلاف شیخین پس اگر سائلی بگوید که استخلاف باین قدر متحقق نمیشود و بگوئیم چرا این حکم ممتاز نشد از احکام دیگر و اگر گوید که حکمت ندان چیست که در یک نص باسم معین و جانب موضوع و محمول تصریح نکردند حواله کنیم بر مقدمه تبلیغ مقدمه سادسه اجماع را که اصل ثالث قرار داده اند از اصول اربعه با وجود آنکه اجماع منعقد نمیشود الا بعد قیام دلیلی از کتاب و سنت و قیاس برای دو فائده است یکی آنکه بسبب اجماع مسئله قطعی میشود و اگر اجماع نمیبود بسیار است که قطعی نباشد مثلا صورتی که مستند اجماع اخبار احاد یا قیاس باشد دیگر آنکه غالبا چون مجتهدین بر مسئله اجماع کردند مأخذ را فراموش میسازند و داعیه نقل مأخذ فاتر میگردد بجهت کفایت اجماع ازان لهذا در اکثر مسائل اجماعیه مأخذ آنها چنانکه میباید و میشاید منقول نیست پس اصحاب فقه مضطر شدند باثبات اصل ثالث پس چون صحابه در وقت استخلاف صدیق هر یکی نصی که با او بود آورد چنانکه محفوظ است که صدیق نحن الائمة من قریش انصار را صرف کرد از خلافت و وجه خصوصیت ایراد این حدیث آنست که سعد بن عباده نیز این حدیث را از آنحضرت صلی الله علیه وسلم شنیده بود پس صدیق او را بمان حدیث بیاد داد تا قمع باشد شبه او را و واقع باشد شغب انصار را و یعنی از روایت احمد مفهوم میشود و حضرت فاروق بسوابق حضرت صدیق استدلال کرد و حضرت مرتضی و ابو عبیده و ابن مسعود تقدیم او در امامت صلوة با جمله هر یکی از مجتهدین حاضرین راهی مسلوک داشته و لیلی قائم نمود که همه مجتمع اند در اصل دلالت و جائز است که نص حدیث رویا و غیر آن نیز استدلال کرده باشند اما بسبب استغنا ازان تفاصیل از جهت انعقاد اجماع و ضمحلال اختلاف رواة اجماع همه آن ادله را تسطیر نکردند

و در جای دیگر و بتقریبات دیگر روایت آن نمودند و جائز است که چون بیعت اول بار فلتة واقع شد
جمعی که حاضر بودند ذهول کردند از ذکر آن دلائل و بمحض توفیق ربانی و الهام رحمانی امضای آن
عزیمت نمودند و در وقت بیعت ثانیه آنهمه دلائل بخاطر ایشان رسید و لیکن بتقریر آن حاجت
نیفتاد و جائز است که اعتقاد افضلیت شیخین پیش ایشان محقق شده باشد چنانکه ابن عمر فرموده است
کنا اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم نخیر ابا بکر و عمر و عثمان و ماخذ این اعتقاد نصوص بسیار باشد
که در مجالس متعدده از آنحضرت صلی الله علیه وسلم شنیده باشند و در وقت انعقاد خلافت بهمان
اعتقاد ماخوذ از دلائل اکتفا نمودند و بر همان معتقد بنا فرمودند کما قال المرتضی و نعلم انه احق بهذا
الامر بالجمله در نیصورت با عدم ایراد نص مقتضی عدم وجود آن نمیشود و جائز است که چون اکثر دلائل
خلافت مرکب انداز دو نص در یکی احد الطرفین من القضیه مبهم است و در دیگری مفصل نوعی از
تامل ضرور بود و بسبب مناقشه انصار و حزن جان فرسای واقعه آنحضرت صلی الله علیه وسلم قادر نشدند
بر تامل پس خدا تعالی متکفل امر خلافت شد و ناگهان بخاطر ایشان استخلاف صدیق الهام فرمود و
آن معنی را لبعز عزیز و ذل ذلیل سر انجام نمود تا وعده یابی الله و المؤمنون غیر امی بکر راست شود
و بعد ازان آنهمه دلائل دانستند و شکر الهی بر موافقت واقعه با پنچه مطلوب بود ادا کردند و جائز است
که چون یکی نصی ازین نصوص بمید انست نه نص دیگر را و آن دیگر نص دیگر یاد داشت نه این نص
و نمی دانستند که این نصوص در پیش که باشند و در انوقت قادر نشدند بر ترکیب نصوص بالهام الهی بی
سعی من و تو کار سر انجام یافت یا آن نصوص را دانستند اما در ترکیب آنها و فرو آوردن مطلق بر مقید
غموضی موجود بود و مستدل نرسید که مذاکره دراز شود و لم و لا نسلم در میان آید و در آن فرصتی طلبد
و در وقت استعجال بود پس انتقال کردند بادلّه دیگر و کار را بهمان ادلّه سهلة الحصول تمام نمودند و
انیهمه احتمالات مستخرج است از قول فاروق بیعة ابی بکر کانت فلتة و لکن الله وقی شرها و لیکم
مثل ابی بکر ظاهر میشود و در نیصورت با سکوت صحابه از نصوص مستلزم عدم نصوص نمیشود و مقصد
سابقه فقط استخلاف و لفظ صریح نص که در کلام نووی و غیر آن واقع شده محتمل معانی بسیار است

گاہی استخلاف ذکر کنند و مراد ازان استخلاف بہ نیابت مستفاد در وقت وصیت بولایت عہد باشد تلاقی قرب موت ہمہ اہل حل وعقد را جمع کنند و امر نمایند بہ بیعت این شخص و گاہی استخلاف ذکر کنند و مراد ازان ایجاب استخلاف شخصی و تشریع خلافت او وارند اگرچہ در وقت قرب موت نباشد و بجمع اہل حل وعقد و اخذ بیعت و مانند آن نبود بلکہ مثل سائر احکام شرعیہ کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تبلیغ آن فرمودند پس نفی یکی مستلزم نفی دیگری نباشد و این وجہ جمع باشد در اقاویل مستفادہ از سلف و گاہی لفظ صریح ذکر نمایند و مراد آن باشد کہ اصلا محتاج فکر نباشد و نہ بتسبب کبیر نصیین و تطبیق مطلق بر مقید و مبہم بر مبین و نہ بفہم مقتضای نص الی غیر ذلک و گاہی صریح گویند و اراده نمایند آنچہ دال باشد بر مدعا بالقطع گو بتسبب کبیر نصیین باشد یا مقتضی نص اگاہی صریح گیرند و گاہی غیر صریح فقہا در فہم مقتضیات نصوص مختلف اند بعض اذکی باشند از بعض و نیز این وجہ تطبیق بین الاقاویل المختلفہ میشود و چون این تنقیحات مہد شد بر سر حل اشکال رویم و گوئیم حل اشکال بر دو وجہ ممکن است وجہ اول تقریر کلام نووی بطریقی کہ مخالف مختار ما و اصل غرض نباشد پس گوئیم کہ غرض نووی آنست کہ صحت استخلاف و آنکہ این استخلاف بر وفق آنچہ خواہد بود موافق بنائی چنانچہ خواہد بود باحادیث صحیحہ ثابت شدہ و حدیث لو کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مستخلفا لاستخلف ابکر صریح است دران و عقد خلافت بالفعل باجماع بود نہ بنص و این باجماع بنا بر فضیلت صدیق واقع شد نہ بمجرد اتفاق و لہذا قال النووی اجمعت الصحابۃ علی عقد الخلافۃ لہ تقریر اینجا و اینجا و اصل غرض ما کہ قول است بتفضیل شیخین باقطع منافات ندارد بلکہ موید او است و آنکہ گفتہ است کہ بہ است نبص من النبی صلی اللہ علیہ وسلم علی خلافتہ صریحا اشارہ است باینکہ اینجا نصوص بسیار اند کہ بسبب ترکیب و تطبیق دلالت میکنند یا باقتضا اشارہ مینمایند و آن را نووی نخل صراحۃ میدارد و این نزاع نیست مگر لفظی وجہ ثانی آنست کہ گوئیم امام شافعی کہ مقتدای نووی است بلکہ مقتدای جمیع محدثین و فقہا تصریح نمودہ است بانکہ حدیث ارایتنی ان جئت لبعلک تثبت است خلافت صدیق را و شافعی اعمق است باعتبار مدرک و اقوی است باعتبار فقہ و استنباط و آیتی است از آیات اللہ در

یعنی کلام وی آنست که این حدیث هر چند امر است بچیزی را بآمدن پیش صدیق دران دلالة واقع است بطریق کنایه بآنکه صدیق خلیفه خواهد شد چنانکه گویند فلان بر مسند نشسته و فلان متصرف در بیت المال شده کنایت است از امارت و خلافت پس بطن این حدیث اخبار است بخلافت صدیق و چون آنحضرت صلی الله علیه وسلم آنرا معلوم کردند و کراهتی از وی ظاهر نمودند پس نازل نشد حال او از حال تقریر و حال اخبار آنحضرت صلی الله علیه وسلم از احوال بنی اسرائیل با ترک انکار پس بطن این حدیث تشریح است خلافت صدیق را در اینجا باید فهمید که شافعی ازین حدیث بجهت عظم علم او فهم این معانی نموده است چه جای آیه وعد الله الذین امنوا منکم وعملوا الصالحات لیستخلفنهم یا احادیثی که دلالت میکند بر تعیین مبهم این آیت و حدیث علیکم بسنتی وسنة الخلفاء الراشدین یا حدیث رویا و حدیث اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر و همچنین احادیث بسیار که تمسک بانها اوضح است از تمسک بحدیث عجوزه و چون انهمه طریق جمع کنیم متواتر باشد بالمعنی و دال باشد بالقطع و آنکه میگوید نووی اگر نصی میبود البته استدلال میکردند لیکن وقت استخلاف نص استدلال نمیکنند هر دو قدمش ممنوع بلکه بدلائل استدلال کردند از انجمله حدیث امامت و آن اشاره فعلی قائم است بجای نص و صریح استخلاف چنانکه اگر بادشاهی نزدیک بموت یکی از مقربان خود را بر تخت نشاند و همه خواص را امر کند بتعظیم او یا طبیبی در مطب خود نزدیک موت شخصی از شاگردان خود را نشاند یا مدرسی در حلقه درس قریب موت خود یکی از اصحاب خود را نشاند یا محترفی کسی را بردکان خود قائم گرداند نزدیک حالت ضعف خود انهمه پیش جمیع طوائف کالتصریح است باستخلاف و ولایت عهد و حکم آن مانند حکم اشاره بدست و سر است کما ورد فی الحدیث و امثال براسه ولاحرج و این اشاره صریح است و در افاده حکم شبه ندارد و آنحضرت صلی الله علیه وسلم نماز را که بهترین طاعات است بحضرت صدیق حواله فرمودند تا مسند خلافت را در ضمن آن بوی تسلیم نماید و فقهای حاضرین همه انمعنی را دریافتند و اگر اولا قیل و قالی درمیان آمده بود بار رجاع بهمین دلیل و تذکر و استحضار همین نص از هم پاشید و مثل این اختلاف اختلاف بود در وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم

کرا صحلال آن بجز تذکر نص واقع شد پس واضح گشت کہ نص یا تعریض کہ مثل نص بود دلالت
کردند در استخلاف و از ہمان نص دانستند کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حضرت صدیق را خلیفہ ساختہ
است و در ینصورت ما میگوئیم کہ استخلاف مسئلہ منصوص است نہ مستند باجماع و معنی اجماع
کہ در قصہ سقیفہ آمدہ است عقد استخلاف بالفعل است بہیئت معہودہ بنا بر ہمان نص و اگر کسی شبہ
جاری شدہ است در دلالت امامت بر استخلاف بعد انعقاد اجماع طاری شدہ و منشا ان اشتراک
استخلاف است عرفا در میان دو معنی قال ابن اسحق حدثنی محمد بن ابراہیم عن القاسم بن محمد
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال حین سمع صوت تکبیر عمر فی الصلوٰۃ این ابوبکر یابی اللہ
ذلک المسلمون فلولا مقالۃ قالہا عمر عند وفاتہ لم یشک المسلمون ان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قد استخلف ابابکر ولکنہ قال عند وفاتہ ان استخلف فقد استخلف من ہو خیر منی و ان
اترکہم فقد ترکہم من ہو خیر منی فعرف الناس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لم یستخلف احدا
وکان عمر اغیر منہم علی ابی بکر و بعد ازین ہمہ صراحت در دلالت امامت استخلاف مجرد نزاع
لفظی است و دوران نزاع لفظی نیز حق بجانب ماست و از انجملہ سوابق حضرت صدیق و عن ابی
سعید الخدری قال قال ابوبکر الست احق الناس بہا الست اول من اسلم الست صاحب کذا
است صاحب کذا اخرجہ الترمذی و ملازمت در سکوت و عدم نص و ایحال ہذہ ممنوع نیست
جائی کہ مثل فاروق دران حالت ہوش ربا آیہ انک میت و انہم میتون فراموش سازد و از
یک طرف انصار در شعب و مناقشہ باشند و از یک طرف خوف اعادی مسلمین از حوالی مدینہ
موجود بود کجا جای تعمق نظر و کجا مقام استحضار جمیع ادلہ و انچہ مذکور شد از استخلاف در صلوٰۃ قریب
العہد بود و دران مجمع اکثر اصحاب حاضر بودند پس اکتفا نمودند بہمین دلیل گو ہزاران دلیل دیگر
داشتہ باشند در وقت استعجال لازم نیست کہ ہمہ تقریر کردہ شود قال ابو عمر استخلفہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم علی امتہ بعدہ بما اظہر من الدلائل البینۃ علی مجتبی ذلک و بالتعریض الذی
یقوم مقام التصریح و لم یصرح بذلک لانہ لم یؤمر فیہ بشیء و کان لا یصنع شیئا فی دین اللہ الا بوحی

والخلافة ركن من ارکان الدین ومن الدلیل الواضح علی ما قلنا حدیث امرأة اتت النبی صلی الله
علیه وسلم فسألته عن شئی فامرها ان ترجع الیه فقالت یا رسول الله ارایت ان جئت ولم اجدک یعنی
الموت فقال لها رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لم تجدینی فاتی ابا بکر قال الشافعی فی هذا الحدیث
دلیل علی ان الخلیفة بعد رسول الله صلی الله علیه وسلم ابو بکر وحدیث عبد الله بن زمعة قال کنت
عند رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو علیل فدعاه بلال الی الصلوة فقال لیامر وا من یصلی الناس
فخرجت فاذا عمر فی الناس وکان ابو بکر غائبا فقلت قم یا عمر فصل بالناس فقام عمر فلما کبر سمع
رسول الله صلی الله علیه وسلم صوته وکان مجهرا فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم فاین ابو بکر یابی الله
ذلک والمسلمون فبعث الی ابی بکر فجاء بعد ان صلی عمر تلک الصلوة فصلی بالناس طول علته حتی
مات صلی الله علیه وسلم وهذا ایضا واقع فی ذلک وحدیث حذیفة قال قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر واهدوا بهدی عمار وتمسکوا بعهد ابن ام عبد وعن عبد الله
ابن مسعود قال کان رجوع الانصار یوم سقیفة بنی ساعدة بکلام قاله عمر بن الخطاب نشدتکم بالله
هل تعلمون ان رسول الله صلی الله علیه وسلم امر ابا بکر ان یصلی بالناس قالوا اللهم نعم قال وایکم تطیب
نفسه ان یتقدم عن مقام اقامه فیه رسول الله صلی الله علیه وسلم قالوا کلنا لا تطیب
نفسه ونستغفر الله وعنه قال اجعلوا امانکم خیرکم فان رسول الله صلی الله علیه وسلم جعل امامنا خیرنا بعده
وعن علی بن ابی طالب ان رسول الله صلی الله علیه وسلم مرض لیالی واتاه مناد یناد بالصلوة فیقول
مروا ابا بکر یصلی بالناس فلما قبض رسول الله صلی الله علیه وسلم نظرت فاذا الصلوة علم الاسلام وقوام
الدین فرضینا لدنیانا من رضی رسول الله صلی الله علیه وسلم لدیننا فبایعنا ابا بکر وقد ذکرنا هذا الخبر وکثیرا
مثله فی معناه عند قول رسول الله صلی الله علیه وسلم مروا ابا بکر لیصلی بالناس فی التمهید والحمد لله انتهی
ما فی الاستیعاب مختصرا وچنانکه حال قول نووی معلوم کردی بدانکه قول ابو عمر استخلفه الی قوله
ورکن من ارکان الدین نیز نزدیک تامل از هم میریزد زیرا که بعد اعتراف بوجود تبلیغ تبعر یضی که
قائم مقام تصریح باشد واظهار محبت وغیر آن عدم استناد ان بوجهی اصلا مسموع نمیتواند شد

واگر بعد تبلیغ شکی در استناد وحی باشد تمام مسائل فقهیه که بوحی متلو ثابت نیست و بنفاد وحی الی یکدیگر
اینجا صحیح نیست ماخوذ نباشد بر اینکه بذهبتان عظیم بلکه مقرر در میان اهل اسلام آنست که بعد
وضوح طلب و منع از آنحضرت صلی الله علیه وسلم محل توقف نمیماند و واجب میشود امتثال بآن استقلا
و عملا زیرا که آن مسئله مستند است بوحی ظاهر یا باجتهادی که مقرر داشته شد و آن بوحی باطن است پس
قول او که این استخلاف بوحی نبود باطل است اگر آنکه گوئیم معنی کلام ابو عمر آنست ولم یصرح بذلک
لانه لم یر فی ذلک التصریح بشئی وارد و بالتصریح بعض ما ذکرناه فی شرح کلام السنوسی و حاصل
این توجیه رجوع میکند باینکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم مراد از معنی باسلوبی دون اسلوبی متمثل
بود نوعی از وحی نفث فی الروع یا فراست یا غیر آن و اگر سائل عود کند و گوید که اگر نص بر استخلاف
بود صدیق چرا گفت بیعت کنید یکی ازین دو کس ابو عبیده و عمر بن الخطاب و اقدام بر بیعت غیر کرد
در نصورت حرام است گوئیم از سیاق قصه مفهوم میشود که حضرت صدیق میدانست که این امر حق
او است و غرض او از تقدیم ابو عبیده و عمر نبود الا اظهار حجت خلافت خود بزبان ایشان و این
نوعی از تلطف است در ابراز حجت چنانکه حضرت ابراهیم فرمود هذا ربی هذا اکبر بمثل آنکه شخصی بگوید من
برای نفس خود چیزی نمیخواهم لیکن از حاضرین به پرسید که حق کیست اگر حق ایشان باشد ایشان
بگیرند و اگر حق دیگری باشد باو بدهند و غرض از نیکلام اظهار حق خود باشد بابلغ وجوه گویا میگوید
یا ایها الحاضرون رضی بذلک ولم یکن معه من النص ما یدل علی خلاف ذلک ولهذا تخصیص فرمود
این دو عزیز را زیرا که میدانست که ایشان میدانند نص را و رای ایشان مستقیم است بدان و
و دلیل بر تعیین حدیث ابی سعید خدری است قال ابو بکر است اعز الناس بها است اول من
اسلم است صاحب کذا است صاحب کذا و از انجمله آنست که ابو عمر بر استیعاب بحث میکند در
حدیث ابن عمر و آنرا مسلم نمیدارد و از سعد نقل میکند که تفضیل حضرت صدیق بر حضرت فاروق
در مرتضی متعین نیست اگر کسی فاروق را بر مرتضی را تفضیل دهد بر صدیق هیچ مضائقه نیست و
میگوید که فی الجمله در سلف اختلافی واقع بود در تفضیل صدیق بر مرتضی و شیخ عبد الحق دهلوی نقل

میکند که در رساله تفضیل اختلاف واقع است جمعی قطعی گویند و اکثر ظنی بلکه سیاق کلام شیخ بآن
دلالت میکند که قول جمهور ظنیت است ابوبکر باقلانی و امام الحرمین و امام رازی و قاضی عضد و
ملا سعد تفتازانی همه میل میکنند بظنیت آن قوله بحث میکند در حدیث ابن عمر باید دانست که ابوعمر
در ترجمه ذی النورین میگوید روی یحیی بن سعید و عبد الله بن عمر و عبد العزیز بن ابی سلمة عن نافع
عن ابن عمر قال کنا نقول علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم ابوبکر ثم عمر ثم عثمان ثم نسکت فقیل
هذا فی التفضیل وقیل فی الخلافة و در ترجمه مرتضی میگوید عن هرون بن اسحق قال سمعت یحیی
ابن معین یقول من قال ابوبکر و عمر و عثمان و علی و عرف لعلی سابقته و فضیلته فهو صاحب سنة قیل من
قال ابوبکر و عمر و علی و عثمان و عرف لعثمان سابقته و فضله فهو صاحب سنة فذکرت له هولاء الذین
یقولون ابوبکر و عمر و عثمان و یسکتون فتکلم فیهم بکلام غلیظ و کان یحیی بن معین یقول ابوبکر و عمر و
علی و عثمان رضی الله عنهم بعد ازان تاویل میکند قول یحیی بن معین را قال ابوعمر من قال بحدیث
ابن عمر کنا نقول علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم ابوبکر ثم عمر ثم عثمان ثم نسکت یعنی فلا نفاضل
وهو الذی انکر یحیی بن معین و تکلم فیه بکلام غلیظ لان القائل بذلک قد قال بخلاف ما اجمع علیه
اهل السنة من السلف و انخلف من اهل الفقه و الاثر ان علیا افضل الناس بعد عثمان هذا ما لم
یختلفوا فیه و انما اختلفوا فی تفضیل علی و عثمان و اختلف السلف ایضا فی تفضیل علی و ابی بکر
و فی اجماع الجمع الذی وصفنا دلیل علی ان حدیث ابن عمر وهم و غلط و انه لا یصح معناه و ان
کان اسناده صحیحا و یلزم من قال به ان یقول بحدیث جابر و حدیث ابی سعید نبیع امهات الاولاد علی
عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم و هم لا یقولون ذلک فقد ناقضوا و بالله التوفیق بعد ازان
شرح میکند قول خود را و انما اختلفوا فی تفضیل علی و عثمان و اختلف السلف ایضا فی تفضیل علی
و ابی بکر و میگوید قال ابوعمر وقف جماعة من اهل السنة فی حق علی و عثمان فلم یفضلوا واحدا منهما
علی صاحبه منهم مالک بن انس و یحیی بن سعید القطان و اما اختلاف السلف فی تفضیل علی فقد
ذکر ابن ابی خیثمة فی کتابه من ذلک ما فیه کفایة و اهل السنة الیوم علی ما ذکرت لک من تقدیم ابی بکر فی

التفضیل علی عمر وتقدیم عمر علی عثمان وتقدیم عثمان علی علی وعلی هذا عامة اهل حدیث من زمن احمد بن
حنبل الا خواص من اجلة الفقهاء وائمة العلماء فانهم علی ما ذکرنا عن مالک ویحیی بن سعید القطان وابن
معین هذا ما بین اهل الفقه والحدیث فی هذه المسئلة وهم اهل السنة واما اختلاف سائر المسلمین فی ذلک
فیطول وقد جمعة قوم اما قول او قیل فی التفضیل وقیل فی الخلافة پس اشارة ست بانکه قدما اهل سنت
مختلف اند در تفضیل ذی النورین ومرتضی جمعی که قائل اند بتفضیل ذی النورین بر مرتضی زهم همین
معنی این حدیث چنان تقریر کنند که این ترتیب در افضلیت است ولا اختلاف فی ذلک وجمعی که
بتفضیل مرتضی بر ذی النورین قائل اند وهم شرذمة قلیلة تاویل این حدیث پیش ایشان آنست
که این ترتیب بیان خلافت است پس صحابه پیش از وقوع خلافت میدانستند که همین ترتیب واقع
خواهد شد ودرین تاویل خدشه وارد میشود زیرا که این تاویل وقتی درست باشد که لفظ ابن عمر همین
اسلوب واقع شود که ابو عمر ذکر کرده ست وبحقیقت اصح الفاظ او آن ست که بخاری روایت میکند عن
یحیی بن سعید عن نافع عن ابن عمر قال کنا نخیر بین الناس فی زمان رسول الله صلی الله علیه وسلم
فنخیر ابا بکر ثم عمر ثم عثمان بن عفان وترمذی هر دو لفظ اخراج کرده پس لفظ کنا نخیر دلیل میشود بر وقوع
خلافت به ترتیب حمل کردن متجه نیست واگر سائل عود کند وگوید غرض ابن عمر آنست که کنا نخیر هم
بهذا الترتیب فی الخلافة ای نقول انتظام امر الخلافة خیر فی زمن ابی بکر وبعده فی زمن عمر بعده فی زمن عثمان گوئیم
در نیصورت خلاف واقع را دانسته باشد زیرا که انتظام امر خلافت در زمان فاروق بهتر بود از انتظام آن
در زمان صدیق باتفاق جمیع اهل تاریخ واکثر زمان خلافت صدیق در مجاهده اهل ردت گذشت و
اگر بار دیگر عود کند وگوید ای نقول ابو بکر خیر بالنظر الی الخلافة من الصفات کحسن الرای والعلم وغیره
نعم وثم گوئیم انیعنی لازم فضل کلی شد زیرا که خلافت نبوت جمیع صفات کمال را که سابقا شرح آن گذشت
میخواهد پس رجوع کرد به ترتیب در تفضیل الا بحکایت ابن معین پس بعد از تامل در سیاق وسباق
کلام ظاهر میشود که غرض ابو عمر آنست که انکار بر سکوت از تفضیل مرتضی ست نه انکار بر مسئله تفضیل
تخیین واین را استدلال میکند بانکه اتفاق واقع ست بر انکه حضرت مرتضی افضل ناس است بعد عثمان

بلکه اختلاف دارند در تفضیل علی و عثمان بلکه کلمات شر ذمته قلیله از سلف موهم تفضیل مرتضی است بر
صدیق و این اختلاف هم شاهد عدل است بر آنکه اعتقاد فضیلت مرتضی در مرتبه از مراتب متحقق است
پیش همه و سکوت از افضلیت او بالکلیه خلاف اجماع است باز میگوید که نسکت بعد عثمان اگرچه در حدیث
ابن عمر صحیح شده ظاهرش معمول به نیست زیرا که مصادم اجماع است پس تاویل برای او ضرور است
مثل تاویل حدیث تبیع امهات الاولاد با آنکه جمعی از اصحاب مطلع نبودند بر تحریم آن از نجهت سبابر
آن نمیتوانند چون نص حدیث ظاهر شد در زمن شیخین آن قول مثلاشی گشت همچنان سکوت از تفضیل
مرتضی فی مرتبه من المراتب که بسبب عدم اطلاع بر فضائل ایشان واقع بود چون فضائل ظاهر شد
عمل بان نمیباید کرد پس کسیکه نفی نسکت را تاویل نکند و قصه بیع امهات را تاویل کند باخود در مناقضه
است و ما میگوئیم در اصل صحت تفضیل مرتضی در مرتبه از مراتب بحثی نیست اما حاصل حدیث ابن عمر
اخبار است بسکوت نه جزم بعدم تفضیل پس گویا عبد الله بن عمر میگوید از جمعی کثیر از صحابه آن رویا ها
شنیدم و آن اخبار کثیره استماع نمودم و رای ایشان را در ترتیب تفضیل دانستم و در آن ترتیب مرتضی
را داخل نیافتم و سبب این آنست که این مبحث تفضیل خلفائی بود که امت بر ایشان مجتمع شده
بر غیر خویش و امت بر حضرت مرتضی مجتمع نشد پس فضل مرتضی بر غیر مشائخ ثلثه بابی علحده است غیر
بابی که در ان مباحثه داشتند یا گوئیم ماخذ این مسئله از احادیث رویا و غیر آن ساکت بودند از فضل
مرتضی بر غیر مشائخ ثلثه پس سکوت از جهت انحصار مبحث است در مشائخ ثلثه یا انحصار در الات اولیه
که ماخذ ایشان در ان زمان بوده است گو فضل مرتضی در احادیث دیگر ظاهر شود پس ابن عمر نمیگوید
که مرتضی در مرتبه از مراتب افضلیت نداشت فی الواقع بلکه میگوید اصحاب ساکت بودند و این مسئله
از ان قبیل بود که اصحاب در ان تکلم نمودند مثل بسیارے از مسائل فقهیه که اصحاب در انجا مباحثه
کرده اند و قیل و قالی در ان از ایشان واقع نشده و ما بعین من بعد ایشان فقط استنباط آن نموده
اند بلکه در بعض صورتها اجماع کرده اند و فضل مرتضی نیز از همان قبیل است پس اعتراض بر قول
ابن عمر وارد نمیشود بلکه تشدید بر آن کسی است که حدیث ابن عمر را در نفی فضیلت حضرت مرتضی

دلولی مرتبہ سن امر ترتب ذکر کردہ است و بآن تمسک نمودہ و اگر سائل عود کند گوید سکوت عند الحاجۃ
جزم است بنفی گوئیم لانسلم جزم بنفی بود وقتی کہ سمعت نباشد الا در جماعتی خاص یا ادلہ کہ ماخذ مسئلہ
سکوت عنہا است ظاہر شدہ باشد واللہ اعلم قولہ از سمرۃ نقل میکند الخ باید دانست کہ ابو عمر در ترجمہ
فاروق سیگوید ذکر عبد الرزاق عن سمرۃ قال ان رجلا قال عمر افضل من ابی بکر ما عنفتہ و ذکر کما لو
قال علی عندی افضل من ابی بکر لم اعنفہ انما ذکر فضل المتیمین و اجرہما و اثنی علیہما بما ہما اہلہ فذکرت
ذلک لوکیع فاعجبہ و اشتہاہ بعد ازان رد میکند فضل اول را از قول سمرۃ ہم در ترجمہ فاروق قال
ابو عمر یدل علی ان ابا بکر افضل من عمر سبقہ لہ الی الاسلام و ما روی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال رایت فی المنام انی وزنت بامتی فرجحت ثم وزن ابو بکر فرجح ثم وزن عمر فرجح و فی ہذا بیان
واضح فی فضلہ علی عمر و قال عمر ما سبقت ابا بکر الی خیر قط الا سبقنی الیہ ولو دوت انی شعرۃ فی صدر
ابی بکر و رد میکند فضل ثانی را از قول او در ترجمہ صدیق باقوال مرتضی عن النزال بن سبرۃ عن
علی قال خیر ہذہ الامۃ بعد نبیہا ابو بکر و عمر و روی محمد بن الحنفیۃ و عبد خیر و ابو جحیفۃ عن علی مثلہ و
کان علی یقول سبق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و ثنی ابو بکر و ثلث عمر ثم خبطتنا فتنۃ یعفو اللہ
فیہا عن من یشاء و قال عبد خیر سمعت علیا یقول رحم اللہ ابا بکر کان اول من جمع بیننا و بین اللہ و سلم
و دنیا عن عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب من وجوہ قال ولینا ابو بکر فجری خلیفۃ اللہ رحمہ بنا و احسن
علینا و قال مستفیض حب ابی بکر و عمر و معرفۃ فضلہما من السنۃ و روایت می کند باسناد خود از مکحول قال قال علی
لا یفضلنی احد علی ابی بکر و عمر الا جلدتہ حد المفتری پس ظاہر شد کہ ابو عمر راضی نیست باین نقل بلکہ رد میکند آنرا بہر وجہ
و بعضے ابن حجر مکی تاویل میکند قول عمر را بانکہ فضلی کہ معتبر گردیدہ است نہ فضل کلی است بلکہ فضل بوجہ من الوجوہ پس دین
حق ہر چیز کہ ذکر کند گو ذکر نباشد آنست و این تاویل اقرب بصواب میاید و ہون است از روی صرف قولہ و اختلف السلف
فی تفضیل ابی بکر و علی باید دانست کہ ایراد ابو عمر این جملہ را در تضاعیف کلام خود محض بری آنست
کہ سند باشد برای اتفاق بر تفضیل حضرت مرتضی بر مرتبہ از مراتب چنانکہ از سباق و سیاق کلام
او واضح است پس لابد است از وجہی کہ سند تواند صحیح باشد و زیادت ازان لازم نیست و نہ مختار

ابو عمر است و نه صحیح فی نفسه اما توجیهی که بآن سندیت صحیح شود آنست که گوئیم که از سلف اقوالی که موهم تفضیل مرتضی باشد بر صدیق منقول شده است و اگر ظاهر این اقوال را بگذاریم در باب شیخین یا در باب مشائخ ثلثه بجهت قیام حجج تفضیل مرتضی در مرتبه از مراتب خود البته می باید کرد تا آن اقوال را محملی پیدا شود زیرا که تفضیل بر صدیق متضمن است تفضیل را بر غیر مشائخ ثلثه بالاولی یا گوئیم که این اقوال ظاهر آن فضل کلی است و اگر از ظاهر مصروف کنیم فضائل جزئیه معتد بها البته می باید اثبات کرد و آن فضائل جزئیه در تفضیل مرتضی بر غیر مشائخ ثلثه موثر خواهد بود قرینه بر آنکه این قدر برای سندیت کافی است آنست که باقوال غیر اهل سنت که ایشان را در حل و عقد دخل نیست نیز تائید میکند میگوید هر چند اقوال فرق اسلامیه در مرتبه تفضیل مرتضی مختلف افتاده است اما قدر مشترک که تفضیل او است فی الجمله من المراتب مجمع علیه جمیع است پس ثم نسکت بر ظاهرش نمیتوان داشت و اما آنکه مختار ابو عمر غیر این وجه نیست و صحیح فی نفسه هم غیر این وجه نیست آنست که در کتاب خود افضلیت صدیق بر مرتضی بوجوه اثبات مینماید که لامزید علیه چنانکه در جواب معمر تقریر کردیم و اگر سائلی عود کند و گوید سلمنا که ابو عمر اختلاف اقوال سلف را در این مسئله وزنی ننهد و آن را معارضه مینماید باقوال متواتره مرتضی اما حل این اختلاف بچند قسم میتوان کرد گوئیم مقدمه چند در حل این اختلاف بخاطر می باید آورد یکی آنکه صحابه و تابعین همه در یک مرتبه نبودند بلکه بعض ایشان مجتهد بودند و بعض مقلد قال الله تعالی لعلمه الذین یستنبطونه منهم و حقیقت اجماع اتفاق مجتهدین است و غیر مجتهدین را در حل و عقد مدخل نیست پس دلیل ثالث از ادله اربعه که اخذ بان واجب است اتفاق مجتهدین است لا غیر اگر در مسئله بعض اهل تقلید قولی گفته باشند و مجتهدین اتفاق نموده باشند بر قول دیگر دلیل قطعی که اخذ بان واجب است همان قول مجتهدین خواهد بود و غیر اقوال ایشان اگر باشد و اگر نباشد موافق باشد یا مخالف همه یکسانست دیگر آنکه پیش از وقوع اجماع اقاویل علماء مختلف میباشد و اقسام متعارضه تقریر میکنند و بعد از مناظره و مراجعه آن اختلاف منحل میگردد و اگر استقرار کرده شود در اجماعات سلف هیچ اجماعی نتوان یافت الا در اول آنجا اختلافی بوده است و بعد ازین دفعه بعد دفعه

محل گشته پس اگر سلمان فارسی در خلافت صدیق فرماید اصابوا و اخطاء را اخرجه ابن ابی شیبه معنیش نیست
که اقویه متعارضه بنظر می آید از جهت سوابق صدیق و تفویض امامت بوی اصابت نموده اند و از جهت
سوابق مرتضی و قرابت او خطا کرده اند و متعین است حمل قول او بر معنی زیرا که اصابت و خطا هر دو با هم
نقیض اند پس قول بهر دو نمیتوان بود الا از جهت تعدد جهات و اعتبارات و اقیسه و این قول او
محمول است بر آنکه قبل از نظر در ترجیح و قبل از مراجعه و مناظره گفته و بعد ازان ترجیح بروی ظاهر شد
و اتباع سبیل مومنین نموده و وعده یا ایها المدثر و المزمل متحقق گشت سوم آنکه بعض اهل آن عصر
هنوز بدرجه اجتهاد و تحقیق نرسیده بودند از مجتهدین تحقیق میکردند تا شبه که در خاطر ایشان جاگرفته محل گردد
و این را قول ثابت نمیتوان گرفت مانند آنکه ابو جحیفه گفته است که در خاطر من متمکن شده بود که علی
افضل است از همه تا آنکه مرتضی بر سر منبر تقریر فرمودند که خیر هذه الامة ابو بکر ثم عمر ازان باز این
خطره از خاطر من مرتفع شد چهارم آنکه اکثر سلف فضل را اعم از فضل کلی و فضل جزئی میگرفتند
و کلمات ایشان ظاهر امناقض میشد چون اقاویل را بر قاعده تطبیق فرود آریم آن تناقض ظاهر
از هم پاشد مانند آنکه از امام مالک نقل میکنند که گفت من تفضیل نمیدهم بر خیر پیغامبر هیچکس را
مراد او فضل جزئی است چون هر چهار قاعده را بخاطر آوردی بادنی عنایت حال آن اقاویل متشتته
قلیله که موهم خلاف مدعا است روشن گردد و ما در نمیگنیم کلام را بعد از انکه اصول را بدست
تو دادیم قوله اقوال بسیاری از متکلمان دلالت میکند بر نظریه این مسئله باید دانست که جواب
این اشکال بر دو وجه میتوان تقریر کرد وجه اول آنکه هر چند متکلمان اشعریه مختلف اند در قطعیت
و ظنیت این مسئله لیکن این اختلاف ایشان شاهد عدل است بر آنکه همه متفق اند بر اصل تفضیل
و از سلف خود آن قدر تاکید و تصریح درین مسئله دیده اند که با وجود ورود شبهات از جانب مخالفان
و تیسر در رد بسیاری ازان شبهات ممکن نیشدند ایشان را عدول ازان مشرب کردن با او جبر استدلالا
او تقلیدا قطعا او ظنا بدان قائل اند وجه دوم آنکه شیخ ابو الحسن اشعری که رئیس و رئیس اهل سنت
است و الزم ایشان است بطریقه صحابه و تابعین بقطعیت رفته قال النووی و اختلف العلماء فی

ان التفضیل المذکور قطعی ام لا وممن قال بالقطع ابو الحسن الاشعری وقال هم فی الفضل علی ترتیبهم فی الامامة وممن قال بانه اجتهادی ظنی ابو بکر بن الباقلانی انتهی وچون شیخ اشعری بجانب باشد مبالات نداریم بماودون اولیس هذا اول قارورة کسرت این نه یک مسئله است تنها که شیخ ابو الحسن ومتاخران باهم دران منازعه دارند بلکه بسیاری از مسائل کلامیه از همین جنس است مثل رؤیت وکلام وعینیة وجود بالماهیة ومسئله صفات وغیر آن کما لایخفی علی المتتبعی علم الکلام ومادر همه این مسائل بحول الله وقوته اثبات مختار شیخ میکنیم بدل دلیل او عذر عزیز وور معرکه دار وگیر بر جز حیدری میزنیم

انا الذی سمتنی امی حیدره ۱۲ وفیهم بالصاع کیل السندره ۱۲

وسبب بسیاری ازین جنس آنست که اشاعره دو قسم اند متکلمان که در مناظره ومخاصمه سهم اعلی نصیب ایشان است اما در حدیث تتبعی وتوسعی ندارند مثل ابو بکر باقلانی وامام رازی وقاضی بیضاوی وقاضی عضد وملا سعد ومحدثین که در حدیث وتوسع روایات قدح او فی یافته اند اما در مناظره ومخاصمه ومراجعه غور ننموده اند مثل اجری وبیهقی وبعد ازین همه ما مروم از ریزه هر دو خوان تناول نموده ایم وکاسه هر دو فریق لیسیده ایم عجب نیست که صورت اجتماع امری ظاهر شود که در هر واحد تنها موجود نبود

ازین افیون که ساقی در می افگند ۱۲ حریفان را نه سر ماند نه دستار ۱۲

وچون در کلام این قائلان بنظنیت نظر کنیم ظاهر میشود که حامل آن بنسبت بعض وجود اختلاف است در سلف وما سیر نمودیم اقوال آن سلف را وجمیع این اقوال منطبق یافتیم بر یکی ازین چهار مقدمه پس آن دهم مرتفع شد ونسبت بعض آخر آنست که افضلیت انحصر بر اجماع صحت خلافت نباکرده اند وملازمت در صحت خلافت وافضلیت ظنی است وما تقریر کردیم که افضلیت بوجوه بسیار ثابت می شود وغیر این وجه از انجمله اسبقیت بحسب اول آیه لایستوی منکم من انفق من قبل الفتح وقاتل الآیة بلکه از اقوال سلف معلوم میشود که عقد بیعت بعد تقریر افضلیت بود ونیز تقریر کردیم که فرق است در خلافت نبوت که مقدر است بثلثین سنه وغیر آن افضلیت در اول شرط است نه در ثانی ودر نسبت بعض آخر عدم تنقیح معنی فضل کلی وما تقریر کردیم معنی فضل کلی

لح
یعنی من امیر المؤمنین حیدر کرارم ومن شیر بیشه حیدریم
من حیدر صفدرم ومن حیدر کرارم
شمشیر من ذوالفقار است
اسم پدر من حضرت طالب است
نام من بر دشمنان موجود
نام پدر من بر دشمنان ذوالفقار است
من چون بمیدان جنگ روم دشمنان را نابود میکنم
وحکمت وتمکین از جزئیات بوجود
کرم حسب بانتساب شیخ بوجود
وجود بوکر اسکاوری کشف
شمار این رجز
احبب الکفنه ودرول
درهم عروم است بیاد
پیاده وسوار سنا یعنی
مردمان مقابل خود را
پیاده وسوار می دیدم
ودر بعض روایات کیل کم
بالسبف کیل السندره
واقع شده ۱۲

وتقدیر کردیم بحدود و بہ نسبت بعض آخر تعارض احادیث فضائل و قطع تعارض نمودیم بر حسب
رایا شارت بمرتبہ خاص فرود آوردیم پس وجوہ اشتباہ کہ موجب ظنیت و توقف میشد از ہم پاشید
والحمد للہ علی اظہارہ الحق فی المواقف وشرحہ واعلم ان مسئلۃ الافضلیۃ لا مطمح فیہا فی الجزم والتقیید
والدلالۃ للعقل بطریق الاستقلال علی الافضلیۃ بمعنی الاکثریۃ فی الثواب بل مستندہا النقل
ولیست ہذہ المسئلۃ مسئلۃ یتعلق بہا عمل فیکتفی فیہا بالظن الذی ہو کاف فی الاحکام العملیۃ بل
ہی مسئلۃ علمیۃ یطلب فیہا الیقین والنصوص المذکورۃ من الطرفین بعد تعارضہا لا تفید القطع علی
ما لا یخفی علی منصف لانہا باسرہا اما احاد او ظنیۃ الدلالۃ مع کونہا متعارضۃ ایضا ولیس الاختصاص
بکثرۃ اسباب الثواب موجبا لزیادۃ قطعا بل فضائل الثواب تتفضل من اللہ کما عرفتہ فیما سلف
فلہ ان لا یثیب المطیع ویثیب غیرہ وثبوت الامامۃ وانکار قطعیا لا یفید القطع بالافضلیۃ بل غایۃ
الامر کیف ولا قطع بان امامۃ المفضول لا تصح مع وجود الفاضل لکنا وجدنا السلف قالوا بان
الافضل ابو بکر ثم عمر ثم عثمان ثم علی وحسن ظننا بہم یقتضی بانہم لو لم یعرفوا ذلک لما اطبقوا علیہ فوجب
علینا اتباعہم فی ذلک القول وتفویض ما ہو الحق فیہ الی اللہ تعالی قال الآمدی وقد یراد بالتفضیل
اختصاص احد الشخصین عن الآخر اما باصل فضیلۃ لا وجود لہا فی الآخر کالعالم والجاہل ولا بزیادۃ فیہا
کونہا علما مثلا وذلک ایضا غیر مقطوع بہ فیما بین الصحابۃ اذ ظنا من فضیلۃ تبین اختصاصہا بواحد منہم لا
یمکن بیان مشارکۃ غیرہ لہ فیہا وبتقدیر عدم المشارکۃ فقد یمکن بیان اختصاص الآخر بفضیلۃ اخری ولا
سبیل الی الترجیح بکثرۃ الفضائل لاحتمال ان یکون الفضیلۃ الواحدۃ ارجح من فضائل کثیرۃ اما
لزیادۃ شرفہا فی نفسہا او لزیادۃ کمیتہا فلا جزم بالافضلیۃ بہذا المعنی انتہی وابن حجر در تاویل قول
معتمد ملا علی قاری میگوید کہ لحظ وبنای این عدم درستی جزا این نیست کہ تفضیل مذکور ظنی است نہ قطعی واگر
گویند کہ کلیت تفضیل مذکور بر قول کسی کہ دعوی اجماع نمودہ گوش بروایات شاذہ کہ در جانب خلافت
نقل کردہ نہند ظاہر آنست کہ حکم بثبوت آن درست نیاید کہ اجماع از دلائل قطعیہ است جوابش آنست
در علم اصول فقہ مقرر و مبرہن شدہ است کہ اجماع دلیل قطعی است لیکن نہ بجمیع انواع واقسامش

قطعی هم آن قسم است که در آنجا خلاف اصلا نبود و آنکه در وی خلافی بود اگرچه شاذ و نادر باشد ظنی بود و از قطعیت بر آید هر چند آن خلاف بجهت شذوذ و ندرتش معتد به نبود و مانع از انعقاد اجماع نیاید ولیکن در انحطاط رتبه وی از مرتبه قطعیت بی تاثیری نبود و یا آنکه اجماعی که در آنجا است بر همین افضلیت ظنی است و اهل اجماع نیز قطع بدان نکرده اند چنانچه از عبارات ائمه و اشارات ایشان مفهوم میگردد پس صفت ظنیت درین مسئله قید محکوم به است نه عارض حکم بعد از اجماع و مستند ش خبر آحاد نیست که چون بدلیل قطعی ثابت شد که خلافت بدین ترتیب است ظاهر آنست که فضیلت نیز هم برین طریق باشد ولیکن از ترتیب خلافت ترتیب افضلیت بروجه قطع و یقین لازم نیاید الا نمی بینی که اهل سنت بر حقیقت عثمان بعد از خلافت اجماع دارند و در فضیلت او خلاف پس معلوم شد که از قطعیت خلافت قطعیت افضلیت لازم نیاید و ظنیت افضلیت ظنیت خلافت را مستلزم نگردد و نیز حقیقت فضل همان است که نزد پروردگار تعالی است و اطلاع بر آن جز باخبار وحی ممکن نه و اخبار در مدح و ثنای همه ایشان وارد و یافته و متعارض آمده است آنها که ادراک زمان وحی و مشاهده احوال آنحضرت صلی الله علیه وسلم نموده باشند بقرائن و امارات دریافته باشند ولیکن دیگران که نظر بر صرف دلیل و مفهوم کلام افتد و مفهوم کلام متعارض آید دلیل ایشان تقلید و اتباع پیشینیان و حسن ظن با ایشان بود و لکن نظر باحادیث و اخبار که در فضائل و کمالات اصحاب وارد و یافته جز توقف و امساک نیارد و انهمه ترجمه کلام صواعق محرقه است از انجمله آنست که این احادیث دلالت نمیکند مگر بر اخبار بخلافت ایشان در زمان مستقبل و این محمول است بر اراده تکوینی آنرا با تشریع مساسی نیست و بر تقدیر تسلیم مقتضای نص نیست الا تقریر جواز خلافت ایشان و انمعنی نه دست بانکه مساوی یا مفضول خلیفه شود و خلافت مفضول هم مساوی جائز باشد لعلته مرخصته پس اقتدوا بالذین من بعدی مغیش آنست بالذین اراد الله استخلافهما اراده تکوینیه والذین استخلافهما واقع فیجب علیکم الاقتداء بهما بعد انعقاد خلافتهما لان الخلیفة یجب الاقتداء به وانکان مفضولا او مساویا و تحقیق این البعث بین ابی بکر و عمر اخبار است بانکه در خارج بحسب اتفاق واقع خواهد شد که شیخین در حجره آنحضرت صلی الله علیه وسلم مدفون شوند و ازین جهت همراه آنحضرت

سبوت گردند و یعنی مستلزم افضلیت نمیشود و همچنین قول آنحضرت صلی الله علیه وسلم یا بی الله والمؤمنون
دلالت نمیکند مگر بر آنکه در خارج بحسب ارادهٔ تکوینی خدا تعالی ابا نخواهد کرد از استخلاف غیر
مسنون تمع خواهند شد بر استخلاف صدیق و ابا نخواهند کرد از استخلاف غیر اگرچه آن ابا نه بحسب افضلیت او باشد
و همچنین حدیث رویا و غیران دلالت بر وقوع آن در خارج میکند به ترتیب مذکور نه بر افضلیت یا بر آنست
که حل این اشکال موقوف است بر تمهید مقدمه و آن آنست که ارادهٔ تشریعی فرع ارادهٔ تکوینی است یا آن
معنی که خدا در ازل الآزال دانست که مصلحت آنست که در فلان زمان اشخاص کذا و کذا موجود شوند
در فلان وقت اشخاص کذا و کذا و مصلحت در حق جماعهٔ اولی آنست که چنین و چنین کنند و مصلحت در حق
جماعهٔ اخری آنست که چنان و چنان کنند پس ارادهٔ فرمود خلق آنها را در زمنهٔ معهوده و تعیین فرمود تعلیق
اثابت و تعذیب را بر افعال مختصه بحسب هر زمانی پس انیمه در ازل الآزال متحقق شد بعد ازان چون
آن وقت بار سید نازل کرد قضا را در ملاء اعلی و بسبب این قضا در حظیرة القدس که عبارت از ملاء
اعلی است یا چیزی دیگر قریب آن آنمه تعلیقات مثبت گشت و این امر متجدد است بحسب تجدد زمنه
که در شرائع الهیه تعبیر ازان بکتب الله واقع شد قال الله تعالی کتب الله لاغلبن انا و رسلی و قال
کتب علیکم الصیام و اینجا استعداد اشخاص و حوادثی که خلق آن مقدر شده است مقدم است بر ین
تعلیقات تقدما ذاتیا و همین است سبب اختلاف شرائع پس تعلیق نکر و ثواب و عقاب را بر تعظیم سبت
و هتک حرمت آن در شریعت موسویه الا بجهت مصلحتی که ناشیه است از استعداد آن جماعه و تربیتی که باین
جماعه مناسب است تعلیق نکر و ثواب و عذاب را بر اجتماع روز جمعه و ترک آن در شریعت مصطفویه
الا بجهت مصلحتی که ناشیه است از استعداد این جماعه و تربیتی که باین جماعه مناسب است مانند طبیبی
که مریض محرور را دوائی بارد میدهد و مریض مبرود را دوائی حار بعد ازان نازل فرمود بر السنهٔ انبیا
آن تعلیقات را و تعبیر ازان تعلیقات بطرق مختلفه واقع می شود گاهی با خبار کتب الله علیکم کذا و کذا
و گاهی بامر و نهی افعلوا کذا و لا تفعلوا کذا و تعیین این تعلیقات اولا و ظهور آن در ملاء اعلی ثانیا بهان
است کلام نفسی و لهذا اشاعره جازم اند بانکه کلام نفسی در اصل یکی است بامر و نهی و اخبار تکثری در

حقیقتش راه نمی یابد و بعبرانی و سریانی وصف آن نتوان کرد قال الامام الرازی ان کلام الله تعالی امر
و نهی کونه واحدا فهو امر و نهی و خبر و تحقیق الکلام یرجع الی حرف واحد و هو ان الکلام کلمة خبر لان الامر
عبارة عن تعریف الغیر انه یوفعل لیصار مستحقا للمدح و لو ترک صار مستحقا للذم و کذا القول فی النهی و اذا کان
المرجع للکل الی شئی واحد و هو الخبر صح قولنا ان کلام الله واحد انتهی و این کلام نفسی باعتبار ازل قدیم
و ازلی است و باعتبار کتابت در الواح اعلی محدث متقدم از بعثت پیغامبر عربی و نه سریانی و باعتبار
ظهور او بواسطه جبرئیل بر قلب پیغامبر ثانیا محدث متاخر از بعثت پیغامبر بلسان عربی کما قال و انه
لتنزیل رب العالمین نزل به الروح الامین علی قلبک لتکون من المنذرین بلسان عربی مبین باز
این تعلیقا متمثله در الواح اعلی دو قسم اند قسمی آنست که متعلق باشد بشخصی بعینه و بجاوزه بعینها ازان
اشخاص ازان حوادث که معین و متمثل شده اند مثل آنکه تعلیق الثواب بالایمان بمحمد صلی الله علیه وسلم
بعینه و العقاب بالکفر به بعینه و قسمی آنست که متعلق باشد بوصف عام مانند آنکه تعلیق الثواب ببر الولد
بوالده و تعلیق العقاب بعقوق الولد لوالده و واقع در باب شیخین تعلیق است بشخص بعینه مثلا نازل
شده در الواح اعلی که اراده واقع شد که در فلان وقت استخلاف کرده شود صدیق و فاروق را نازل شد تعلیق
رضا باقتدار ایشان بعینها و تعلیق سخط بترک اقتدار ایشان بعینها اگرچه این اراده متضمن مصالح بسیار باشد
که فهم آن همه در امکان بشر نیست و تحمل که بخت شیخین و فرمان روائی و نجابت قوم و فرمان بری دختر
اختلاف دانند آن نیز از جهان مصالح باشد و این کلام نفسی در افاده ایجاب و تحریم اقوی جمیع انواع احکام
است پس خدا تعالی بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم اراده وجوب استخلاف ایشان در الواح اعلی و تعلیق ثواب
و عقاب باقتدار و ترک اقتدار ایشان روشن ساخت و ایشان خلیفه شدند بکلام نفسی اولا و تبصریحات
آنحضرت صلی الله علیه وسلم که دال است بران کلام نفسی ثانیا چون این مقدمه ممهد شد بر سر حل اشکالات
رویم قوله انیمه مجعول است براراده تکوینی و آنرا باراده تشریعی مساسی نیست ما میگوئیم خلاف واقع
است بلکه انیجا اشاره کردند باراده تکوینی ضمنا باین کلمه که بالذین من بعدی و تخصیص کردند باراده تشریعی
بکلمه اقتدوا بهر چند مصلحت منظور درین کلام نفسی تقدیر مبرم بر استخلاف ایشان باشد پس چون

نظم عالم مقتضی باستخلاف ایشان بود در حکمت الٰہی ممکن نیست کہ تشریع استخلاف غیر ایشان واقع
شود چنانکہ چون تقدیر الٰہی مبرم شد بآنکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در فلان زمان رئیس شوند و عالم
را بواسطہ ایشان علم و رشد پیدا شود و اقامت ملت موجبار بدست ایشان واقع شود و دیگری دران
عصر باین صفت موصوف نبود تشریعی متحقق شد بوجوب ایمان بآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و کلام نفسی
اولا و بالسنہ مترجمین عن الغیب ثانیا قولہ بر تقدیر تسلیم مقتضای نص نیست الخ اولا بطریق منافضہ
کہ مثل او بعینہ مثل جعلت الاقتدار بمحمد صلی اللہ علیہ وسلم واجبا علیکم پس اینجا نتوان گفت کہ وجوب
اصلی آنست کہ اقتدا بشخصی کہ موصوف باین صفات باشد باید کرد و خدا تعالی دانست کہ در خارج
شخص موصوف ہمان ذات محمد است صلی اللہ علیہ وسلم پس واجب شد اقتدار او بالعرض و این
دلالت نمیکند بر افضلیت محمد صلی اللہ علیہ وسلم زیرا کہ ممکن است کہ مفضول باشد یا مساوی لیکن ارادہ
واقع شد بقیام او بنبوت بجا یک ہذا برہان عظیم بلکہ انعقاد وجوب انقیاد محمد صلی اللہ علیہ وسلم بعینہ فضیلتی
باشد بالاتر از جمیع فضائل پس بعد اخبار بانعقاد قضا باستخلاف و ظہور کلام نفسی اولا بوجوب اقتدار
ایشان ثانیا و ظہور نص شریعت ثالثا ایہم شکوک طاری نمیشود و در حقیقت منزلتی بعد نبوت
ازین بالاتر متصور نیست کہ مانند انبیاء در ملاء اعلی قضا نازل شود بمثل خلافت شخصی خاص و کلام
نفسی بایجاب آن متحقق و نصوص شارع مبین وجوب او گردد و ما میگوئیم ثانیا بطریق حل کہ
فاضلیت و مفضولیت بدو وجہ متیواند بود یکی آنکہ بجہت او صافی باشد کہ آنرا در ریاست عالم ارشاد
و اظہار کلمۃ اللہ عز و جل و نحو ذلک ہیچ دخل نیست و محتمل کہ این مقتضی ابقیام برای اصلاح
عالم افضل نباشد باعتبار این فضل دوم فضیلتی کہ از جہت تحقیق ریاست عالم و ارشاد الی دین اللہ
و اظہار کلمۃ اللہ و ما تدآن باشد و ہر کہ مقتضی شد برای او اصلاح عالم ہمانست افضل باعتبار نحن
در فضیلتی میبود کہ بسبب تشبہ با نبیاست و این فضیلت اینجا تمام متحقق شد با بفضائلی دیگر کہ باین
خصلت تعلق ندارد کار نداریم و ہمین فضیلت را اصل در تشبہ با نبیا میداریم پس وجوب اقتدا مستفاد
نص فہمیدیم و اخبار بوجود استخلاف ایشان باشارہ نص و فضیلت ایشان بالتزام و ہمچنین سائر

نصوص کما فصلنا فی موضعه قوله لان الخلیفة یجب الاقتداء به سواء کان افضلا او مفضولا میگوئیم این احتمالات در خطاب عام مسلم است اما در خطاب خاص همین تخصیص منشاء فضیلت می شود چنانکه خطاب خاص بعثت رسل سبب تفضیل ایشان میگردد و بحقیقت هیچ دلیلی بر تفضیل انبیاء علیهم السلام بر اقوام ایشانان مانند تسلیط ایشان بر قوم و ایجاب طاعت ایشان بر قوم نمیتوان یافت فضائلی که بر سالت تعلق ندارند و ازین ایجاب طاعت لازم نیاید در فضل کلی نتوان شمرد پس از قول او مستاء کان او مفضولا کدام فضل مراد است فضل کلی که منفسر است به تشبه بانبیا یا غیر آن بر تقدیر اول همین تعیین اسم ایشان و امر باقتدار ایشان مستلزم فضل کلی است و بر تقدیر ثانی به بحث ما تعلق ندارد و آنکه میگوید که بعلة مرخصة منفری ندارد زیرا که رخصت متحقق نمیشود مگر بعد تشریع عزیمتی چون عذر عباد قائم شود بعد طلب عزیمت طلب رخصت میکند و اینجا امری و تشریعی در استخلاف غیر این امر ظاهر نشد باز حکمت درین رخصت یا اباکردن شیخین است از تامیر کسی بر ایشان و بطلان انیعنی ظاهر شد از قبول شیخین تامیر عمرو بن العاص را و قبول فاروق تامیر اسامه را با اباکردن قوم و شک نیست که قوم دو قسم بوده اند اهل ایمان کامل که آیه فلا و ربک لا یؤمنون حتی یحکموک فیما شجر بینهم ثم لا یجدوا فی انفسهم حرجا مما قضیت و یسلموا تسلیما بیان شان ایشان است و با را ایشان خصوص از مثل حضرت مرتضی که بسوابق اسلام و بحسب و نسب ممتاز بود معنی ندارد و اهل ایمان ضعیف که تابع رسوم بودند و ایشان خود میل داشتند باستخلاف مرتضی چنانکه از قصه ابوسفیان روشن می شود یا عدم انتظام خلافت بوجه کمال از دست غیر شیخین از فضیلت ایشان در ملکه سیاست و جمع و تالیف با بودن تقدیر مبرم بر استخلاف شیخین بوجهی که سعی بشر را دران قدرت نباشد و انیهمه شرح افضلیت شیخین است و لازم افضلیت ایشان قوله بحسب اتفاق در حجره آنحضرت صلی الله علیه وسلم مدفون شدند ما میگوئیم انشقاق ارض اولا از آنحضرت صلی الله علیه وسلم فضیلتی یا لازم منزتی عند الله تعالی هست یا نیست اگر هست تلو بودن شیخین دران فضیلت باید که سبب تفوق ایشان بر سائر امت باشد و اگر فضیلتی نیست آنحضرت صلی الله علیه وسلم از در باب فضائل خود چرا ذکر فرمودند

وآنکه میگوید بحسب قرب مدفن تالی آنحضرت صلی الله علیه وسلم شود ندد حشر اگر مزار میسر آرد که بدون وسیلتی عند الله تعالی محض قرب مکان موثر نیست فقط صرف است زیرا که امور آخرت نه مبنی بر قرب و بعد مکان است اگر چنین بودی بعد از مدینه امکنه دیگر اگه قریب مدینه بودند حشر میکرد نه اهل مکه را بلکه نیمه مبنی بر وسیلتی است خواه آن فضیلت در نفس شخص باشد خواه باتباع طول باد و امکنه فاضله مثل تضاعف حسنات در حرمین عن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم المسجد الاسدی یدیه علی ابی بکر و الاخری علی عمر قال کذا نبعث یوم القیمة اخرجه الحاکم و اگر اراده کرده است که ایشانرا این فضیلت حاصل شد بسبب بودن ایشان در اشرف بقاع با فضائل نفسانیه ایشان محتمل است و این نیز فضیلتی است از فضائل غیبیه بلکه ظاهر آنست که قرب مدفن ایشان سایه قرب مرتبه ایشان باشد چون مرتبه ایشان نزدیک بود ظل ازین قرب در خارج افتاده و قرب مدفن اثر همان ظل است تاثیر تخلیقی است بقبر آنحضرت صلی الله علیه وسلم بجا آوردن زیارت و سلام و غیر آن بقبور شیخین نیز عائد گردد و این نعمتی است کبیر چنانکه در تفسیر آیه ورفعنا لک ذکرک وارد شده قال الواحدی عن ابی سعید الخدری عن رسول الله صلی الله علیه وسلم فی قوله عز وجل ورفعنا لک ذکرک قال لی جبرئیل علیه السلام قال الله عز وجل اذا ذکرت ذکرت معی و قال الواحدی قال عطاء عن ابن عباس یرید الاذان والاقامة و التشهد و الخطب علی المنابر یوم الجمعة و یوم الفطر و یوم النحر و یوم عرفة و ایام التشریق و خطبة النکاح و فی کل موطن و علی الدنانیر والدراهم و کلمة الشهادة و لو ان رجلا عبد الله و صدقه فی کل شیء و لم یشهد ان محمدا رسول الله لم ینتفع بشیء و کان کافرا و فی هذا یقول حسان بن ثابت یمدح النبی صلی الله علیه وسلم

اغر علیه للنبوة خاتم	من الله مشهود یلوح و یشهد
وضم الاله اسم النبی مع اسمه	اذا قال فی الخمس المؤذن اشهد
وشق له من اسمه لیجله	فذو العرش محمود و هذا محمد

و نیصورت چنانکه خدا تعالی آنحضرت را صلی الله علیه وسلم اختیار فرمود تقریب ذکر او با ذکر خود شیخین

باذکر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مقرون گردانید و آنرا بسببی ظاہر متعلق ساخت و آن الہام دفن ایشان
است در حجرہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و این متعلق گردانیدن شبہیہ آنست کہ در حدیث وارد شدہ اذا
قضی اللہ لعبد ان یموت بارض جعل لہ الیہا حاجۃ قولہ یابی اللہ والمؤمنون ولالت نمیکند مگر بر آنکہ
در خارج آنرا میگوئیم سیاق و سباق قصہ ولالت بران میکند کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم استخلاف
صدیق بہیئتہ معتادہ و بیعت و مانند آن ارادہ فرمودہ بودند لیکن چون قضا مبرم باستخلاف ایشان
روشن شد توکل فرمود و باسباب ظاہر میل نکرد پس در ایجاد مطلب است مطلب اول استخلاف یعنی
تشریع خلافت و آن واقع شد بہمین قول و باقوال دیگر کہ برون از حصر ند و تاخیر درین تشریع متحقق
نگشت مطلب دوم استخلاف یعنی جمع ناس و امر ایشان را بہ بیعت و مانند آن و آنرا آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم ترک کردند بجہت تولی خدا تعالی و این بہتر شد از تولی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم چنانکہ آید آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم در بیعت حدیبیہ بہتر شد ذی النورین را از ید خودش قولہ و ہمچنین حدیث رویا الخ
باید دانست کہ ما زیادہ از پنجاہ دلیل یاد داریم بر استخلاف شیخین و ہمثل ہر یکی ازین ادلہ مطالب شر غیر
ثابت میشود اکثر آنہا قطعی اند و بعضی ظنی و نزدیک اجتماع ملتحق میشود مکلف بعلم آنہا بقطع و استخلاف
بقطع مستلزم افضلیت ایشان است و از انجملہ آنست کہ فاروق و ذی النورین نہی میکردند از متعہ
الحج و قران و آن ثابت است بکتاب و سنت و اجماع و در زمن صحابہ بر ایشان انکار کردند خصوصاً
حضرت مرتضی بر حضرت ذی النورین اشد انکار نمود باید دانست کہ اصحاب مذاہب مشہورہ
روایت کردہ اند قصہ صبی بن معبد عن ابی وائل ان رجلا کان نصرانیا یقال لہ الصبی بن معبد فاسلم
فاراد الجہاد فقیل لہ ابدء بالحج فاتی الاشعری فامرہ بالعمرۃ والحج جمیعا ففعل فبینا ہو یلبی اذ مر بزید بن
صوحان و سلمان بن ربیعۃ فقال احدہما لصاحبہ لہذا اضل من بعیر اہلہ فسمعہا الصبی فکبر ذلک علیہ
فلما قدم الی عمر ذکر ذلک لہ فقال لہ عمر ہدیت لسنۃ نبیک قال وسمعتہ مرۃ اخری یقول وفقت لسنۃ
نبیک اخرجہ احمد وعن ابی موسی ان عمر قال لہی سنۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یعنی المتعۃ ولکن خشی
ان یعرسوا بہن تحت الاراک ثم یروحوا بہن حجاجا اخرجہ احمد و این قصہ ولالت میکند بر آنکہ فاروق انکار نمیکرد

متعہ را بلکہ آنرا مشروع میدانست و علما مختلف اند در معنی قول فاروق و ذی النورین بر دو قول قال
النووی قال المازری اختلف فی المتعۃ التی نہی عنہا عمر فی الحج فقیل ہی فسخ الحج الی العمرۃ وقیل ہی
العمرۃ فی اشہر الحج تم الحج من عامہ وعلی ہذا انما نہی عنہا ترغیبا فی الافراد الذی ہو افضل لانہ لیعقد بطلانہا
او تحریمہا وقال القاضی عیاض ظاہر حدیث جابر وعمران وابی موسی ان المتعۃ التی اختلفوا فیہا
انما ہی فسخ الحج الی العمرۃ قال ولہذا کان عمر یفسر بہ الناس علیہا ولا یقرہم علی مجرد التمتع فی اشہر الحج
وانما ضربہم علی ما اعتقدہ ہو وسائر الصحابۃ ان فسخ الحج الی العمرۃ کان خصوصا فی تلک السنۃ للحاجۃ التی
قدمنا ذکرہا قال ابن عبد البر لا خلاف بین العلماء ان التمتع المراد بقولہ تعالی فمن تمتع بالعمرۃ الی الحج
فما استیسر من الہدی ہو الاعتمار فی اشہر الحج قبل الحج قال ومن التمتع ایضا القران لانہ تمتع بسقوط
السفر للنسک الآخر من بلدۃ قال ومن التمتع ایضا فسخ الحج الی العمرۃ ہذا کلام القاضی قلت والمختار ان
عمر وعثمان انما نہوا المتعۃ التی ہی الاختیار فی اشہر الحج ثم الحج من عامہ ومرادہم نہی اولویۃ للترغیب
فی الافراد لکونہ افضل وقد انعقد الاجماع بعد ہذا علی جواز الافراد والتمتع والقران من غیر کراہۃ وانما اختلفوا
فی الافضل منہا وقد سبقت ہذہ المسئلۃ فی اوائل ہذا الباب مستوفاۃ واللہ اعلم انتہی واین فقیر میگوید
کہ ہریکی ازین دو قول کفایت نمیکند تطبیق جمیع اختلافات الیتاز بلکہ اصوب آنست کہ بگوئیم کہ
مذہب حضرت فاروق و ذی النورین دو چیز بود معایکی آنکہ فسخ حج بعمرہ نباید کرد و آن مخصوص بود
بزمان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دیگر این است قول جمیع امت و ہمان باب اختلافی بود از ابن عباس
وغیرہ وی بعد از ان آن اختلاف مضمحل شد و عن عروۃ انہ قال قدم النبی صلی اللہ علیہ وسلم فاخبرنی
عائشۃ انہ اول شئی بدأ بہ حین قدم انہ توضأ ثم طاف بالبیت ثم لم یکن عمرۃ ثم حج ابو بکر فکان اول
شئی بدأ بہ الطواف بالبیت ثم لم تکن عمرۃ ثم عمر مثل ذلک ثم حج عثمان فرأیتہ اول شئی بدأ بہ
الطواف بالبیت ثم لم تکن عمرۃ ثم معاویۃ وعبد اللہ بن عمر ثم حججت مع ابی الزبیر بن العوام فکان
اول شئی بدأ بہ الطواف بالبیت ثم لم تکن عمرۃ ثم رأیت المہاجرین والانصار یفعلون ذلک ثم
لم تکن عمرۃ ثم آخر من رأیت فعل ذلک ابن عمر ثم لم ینقضہا عمرۃ وہذا ابن عمر عندہم فلا یسألونہ

ولا احد ممن مضی ما کانوا یبدأون بشئ حین یضعون اقدامهم من الطواف بالبیت ثم لا یحلون وقد رأیت
انی وخالتی تقدمان لا تبدأن بشئ اول من البیت تطوفان به ثم انهما لا تحلان وقد اخبرتنی امی
انها اهلت بابی واختها والزبیر وفلان وفلان بعمرة فلما مسحوا الرکن حلوا اخرجه البخاری ودیگر آنکه
ادای نسکین بانکه میقاتین باشد وعمره در غیر اشهر حج باشد افضل است بعد ازانکه حج میقاتی باشد
وعمره مکیه عن نافع عن عبد الله بن عمر ان عمر بن الخطاب قال افصلوا ما بین حجکم وعمرتکم فان ذلک
اتم لحجاحدکم واتم لعمرته ان یعتمر فی غیر اشهر الحج اخرجه مالک وبعد ازان تمتع وقران وافضلیت صورت
اولی خود متفق علیه است وثانیه مذهب شافعی ومالک وچون دانستیم که غرض ایشان این بود اصلا
محل طعن نباشد طعن جمعی که در مسئله اولی مباحثه کردند صواب بالقطع بطرف فاروق وذوی الفقار
بود وخطا بطرف ایشان وجمعی که در مسئله ثانیه مباحثه کردند مباحثه ایشان مثل سائر مباحثات
مجتهدین است وامر وزاین مباحثه در مجتهدین نیز باقی است محل طعن نمی شود واین نه یک مسئله
است تنها از مسائل حج که اختلاف دران صعب گشته که اصعب همه اختلاف ایشان است در کیفیت
نسک آنحضرت صلی الله علیه وسلم در حجة الوداع جمعی گفته اند که افراد بود وجمعی گفته اند تمتع بود بسوق
هدی وجمعی گفته اند قران بود وجمعی گفته اند افراد بود اولا وبعد ازان داخل فسخ عمره را واین بنده
ضعیف میگوید بعد تنقیح معلوم میشود که صحابه در صورتیکه از آنحضرت صلی الله علیه وسلم مشاهده
کرده بودند اختلاف نکردند بلکه در معرفت وجه آن پس همه متفق اند بر آنکه احرام از ذی الحلیفه
بود وچون بمکه رسیدند اول طواف وسعی کردند وحلال نشدند وجمعی را که با ایشان هدی نبود امر
کردند باحلال بازیوم الترویه بقصد حج برآمدند وتلبیه میگفتند وبعد ازان طواف زیارت کردند واختلاف
دارند در آنکه این طواف طواف قدوم بود پس افراد حج باشد وباقی بر احرام ماندن از جهت احرام
حج است یا طواف عمره بود پس تمتع باشد وباقی ماندن بر احرام بجهت آنست که این تمتع بسوق هدی
بود ودر وقت خروج بقصد حج این تلبیه انشاء احرام حج بود یا این طواف طواف قدوم بود وسعی
وطواف زیارت از هر دو نسک کفایت کرد واحرام نگشادن از جهت احرام قران بود یا این طواف

سوائے عمرہ بود و سعی بعد عمرہ و طواف زیارت طواف حج و عقیب آن نیز نمی بود و ہمین
کلمہ اخیر اقل غریب است کہ حنفیہ ازو اثبات میکنند لا غیر پس معلوم شد کہ اختلاف در اصل تسمیہ
نیست بلکہ اختلاف در محل آن واقعہ بر محامل متعددہ و این بنا بر اجتہادیہ است و لا اختلاف
فی الاجتہادیات پس ہیچ منع و مذہب منصور نزد یک شافعی و مالک آنست کہ آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم افراد بحج دہمین است مفہوم از قصہ حجۃ الوداع کتابہا آنرا ثبت کردہ است و
رواۃ بروی مختلف نشدند در حکایت آن و ہمین است قول فاروق و ذی النورین پس آنچہ شد
ایشانرا استدلال بکتاب و سنت و معقول اما کتاب پس خدا تعالی میفرماید واتموا الحج والعمرۃ للہ
و بعد ازان میفرماید فمن تمتع بالعمرۃ الی الحج و آنرا در مقام رخصت ذکر مینماید و مجبوری میگرداند
بدم یا صوم و اما سنت پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اختیار فرمودند افراد را بر تمتع و حجۃ الوداع و افراد
بعمرہ در عمرۃ القضاء و عمرہ جعرانہ پس آنچہ فعل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اکمل است ہر چند دیگران
را رخصت داده باشند بجہت رد مذہب جاہلیت کہ العمرۃ فی اشہر الحج من افجر الفجور یا اولا ایشانرا
بزور ترخیص فرموده بود و چون در قبول رخصت اہتباط کردند مبالغہ کرده شد چنانکہ در مسلم اقیموا
مبالغہ واقع شده و در ہمہ این علل احادیث درست شده است و اما معقول پس شبہ نیست کہ
اتمام حج و عمرہ بآنکہ احرام حج و عمرہ جدا جدا باشد افضل و اتم و اکمل است چنانکہ در تضاعف حسنات بسبب
رفتن بمسجد ذکر کرده اند و در استحباب تحیۃ المسجد برای ہر نماز مکتوبہ ذکر نموده اند و این امری است کہ بر
قائل بشرطیکہ احرام منعقد میشود فضلا از برای کسی کہ بر گذشتہ آن قائل است و این است دلیل فاروق و مذکور
است در بخاری عن ابی موسی الاشعری قال قدمت علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بالبطحاء فقال
فقال احججت قلت نعم قال بما اہللت قلت لبیک باہلال کاہلال النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال احسنت
طف بالبیت و بالصفا والمروۃ ثم ایت امرأۃ من قیس ففلت رأسی ثم اہللت بالحج فکنت افتی
بہ حتی کان فی خلافۃ عمر فقال ان اخذنا بکتاب اللہ فانہ یامرنا بالتمام وان اخذنا بقول النبی صلی اللہ
علیہ وسلم فانہ لم یحل حتی بلغ الہدی محلہ اخرجہ البخاری و مذہب منصور پیش حنفیان آنست کہ

متمتع بود بسوق هدی واز نیصورت متعه میشود قول مرتضی دور تاویل قول مرتضی حرف دیگر هم گفته اند که مختار مرتضی هم افراد بوده لیکن چون دید که ذی النورین مبالغه میکند در ترجیح افراد تبرسید که جاهلان متعه را غیر مشروع انگارند قال النووی واما الاهلال علی بها فقضیته ترجیح من یرجح القران واجاب عنه من یرجح الافراد بانه انما اهل بها لیتبین جواز ها للملابسین الناس او لبعضهم انه لا یجوز القران ولا التمتع وانه یتعین الافراد انتهی بلکه این حرف اقرب مینماید بتحقیق زیرا که مرتضی اظهار انکار نکرد در زمان فاروق حالانکه وی نیز همین قول قائل بود لیکن تا این مرتبه ترجیح نرسیده بود که منشار الیه هم غیر مشروعیت متعه وقران گردد ودر نیصورت اختلاف بالکل رفع شد الا در تقریر والحمد لله باقی ماند آنکه استدلال ذی النورین ولاکنا خائفین بچه نوع متجه میشود قال النووی فی شرح حدیث ثم قال علی لقد علمت انا تمتعنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم قال اجل ولکنا کنا خائفین فقوله اجل بسکون اللام ای نعم وقوله کنا خائفین لعله اراد بقوله خائفین عمرة القضاء سنة سبع قبل فتح مکة لکن لم یکن تلک الستة حقیقة التمتع انما کان عمرة وحدها ونبذه ضعیف میگوید یعنی خائفین آنست که در حجة الوداع میرسیدیم از بقای مذهب جاهلیه وعدم انقلاع این مذهب فاسد از قلوب مسلمین واین علت زائل گشت پس استدلال ذی النورین متجه شده والحمد لله وازانجمله آنست که فاروق نکاح متعه را منع کرد بعد ازانکه در عهد آنحضرت صلی الله علیه وسلم جائز بود وبعمل می آمد باید دانست که این مسئله از جمله آن مسائل است که حدیث بران دلالت میکند بتصریح وجمعی از صحابه بسبب عدم بلوغ حدیث مصرح یا بسبب تاویل احادیث بر غیر محل او اختلاف داشتند وبسعی فاروق اجماع واقع شد واختلاف منحل گشت واین مسئله از آن مسائل شاهد عدل است بر فضائل فاروق وبرآنکه وی واسطه بود میان آنحضرت صلی الله علیه وسلم وامت او در تبلیغ شرائع ونیابت نبوت ازاین جهت او را مسلم شد اما صحت حدیث دران باب پس ازانجهت که جمعی از فضلاء صحابه آنرا روایت کردند وبران عمل نمودند پس آن جماعه حضرت مرتضی است وحدیث او در بخاری وموطا ومسلم وباقی کتب متداوله صحیح شده است ورد او بهمین حدیث بر عبد الله بن عباس نیز ثابت گشته وربیع بن سبره جهنی آنرا از پدر خود روایت کرد که تحریم معوبد

حاصل شده حدیث او در صحیح مسلم مذکور است واجماع است بر تحریم آن وقوع یافت الا شذوذ من قلیلا مثل روافض هر چند در زمن صحابه بعضی از تحقق بود و همان اختلاف سبب باهتمام حضرت فاروق شده بر عقد اجماع واگر سائل عود کند و گوید که حضرت مرتضی نهی از متعه در خیبر روایت کرده و احادیث دیگر دلالت میکند که در روز اوطاس نیز عمل آمد پس آن نهی دلیل نمیتواند شد گوئیم سائل این تناقض دارد نمی کند مگر بر مرتضی ریرا که اول کسی که باین حدیث استدلال نمود ابن عباس را الزام کرد و در جزء شدید بعمل آورد حضرت مرتضی است پس گویا میگوید مرتضی غلط کرده درین استدلال را یعنی شاهد جعل و تحقق ادعا نزد یک اهل سنت و شیعه تفضیلیه قاطبه و حل این اشکال بر طور قاضی عیاض آنست که اصل تحریم در خیبر واقع شد و تجدید تحریم در غزوه اوطاس و حجة الوداع تحقق یافت بنابر آنکه اجتماع عظیم بود و غیر دوبت غالب بتحمل که باین امر متکب شوند و مثل او مثل تجدید پنجمین او امر است که در حجة الوداع بجهت تاکید و اتمام شریعت بعمل آمد و نووی درین جواب خدشه میکند بانکه از روایات مسلم معلوم میشود که روز فتح متعه اجمعی واقع شد بنابر اباحت آن و بر طور جمعی دیگر آنکه در حدیث حضرت مرتضی تحریم حمر انسیه موخر است بیوم خیبر و تحریم متعه موخر نیست بخیبری لیکن عبارت موهم واقع شده و جمعی از رواة آن وهم را محقق ساخته اند و مختار این عبد ضعیف همین جواب است بجهت آنکه قصه غزوه خیبر تحریم متعه ذکر نکرده اند در تحریم متعه را بغزوه خیبر موخر نساخته اند الا همین حدیث باز رواة دیگر غیر زهری باین وقت موخر نگردانیده اند و اکثر طرق محتمل تاویل مذکور است و جمع کردن حضرت مرتضی تحریم متعه و حمر انسیه درین حدیث نه بجهت تشریع آن هر دو است در یک وقت بلکه بجهت آنکه ابن عباس در هر دو مسئله اختلاف داشت چنانکه بر دانندگان علم حدیث از اجلی بدیهیات است و قاضی عیاض خدشه میکند درین جواب ابانکه روایات صحیح شده از طریق سفیان و غیر آن بلفظی که تاریخ بر هر دو عود میکند و ما میگوئیم که روایات ثقات محتمل معنی مذکور است و روایتی که قابل این احتمال نباشد شاذ است غیر محفوظ و انهمه مباحثه و استدلال حضرت مرتضی است و اما اصل تحریم بطرق دیگر صحیح است لاغبار علیه از روایت ابو هریره و سلمة بن الاکوع و سبره

جهتی و فاروق و غیر ایشان از آنجمله حدیث قرطاس است نزدیک وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم و حضرت فاروق درین قصه گفته است ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قد غلبه الوجع وعندنا القرآن حسبنا کتاب الله و درین قصه واقع شده است قالوا اهجرا استفهموه باید دانست که محل اشکال درین قصه یا عدم قبول امر آنحضرت صلی الله علیه وسلم و توقف در آوردن دوات و قرطاس یا قول فاروق قد غلبه الوجع وعندکم القرآن یا قول قائل اهجرا استفهموه وجواب اول ازینست که چون آیه شاورهم فی الامر نازل شده بود و آنحضرت صلی الله علیه وسلم با صحابه در باب کیفیت اظهار وحی و طرق مجاهده کفار و انچه وحی دران فرود نیامده بود مشاوره میفرمودند و شیخین را خصوصاً و فقهای صحابه را عموماً دران باب اذن اجمالی متحقق بود و در بسیاری از مواضع بغیر ازین تفصیلی درمیان می آمدند و در اکثر مواضع وحی برحسب اقتراح ایشان فرود می آمد مانند قصه صلوة بر جنازه عبد الله بن ابی پس توقف فاروق از استعداد کتابت گویا مشاوره است در مثل اینحالت ترک کتابت اوفق است و آنحضرت رای فاروق را درین مسئله تصویب فرموده اند بقیه روز خمیس و تمامی روز جمعه و شنبه و یکشنبه و اول روز دوشنبه در حیات بودند و انچه بیهوا استند بآن امر میفرمودند و معترض کتاب نشدند و این اول دلیل است بر تصویب رای ایشان زیرا که اگر بکتابت حتم مامور میبودند تساهل مصادم عصمت ایشان میبود قال الله تعالی یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک فان لم تفعل فما بلغت رسالته والله یعصمک من الناس اگر از اجتهاد اول رجوع نفرموده بودند در ترک انچه خیریت امت بآن منوط باشد رحمت امت متحقق نمیشد قال الله تعالی لقد جاءکم رسول من انفسکم عزیز علیه ما عنتم حریص علیکم بالمؤمنین رؤف رحیم و این رجوع از اجتهاد اول شبیه بآن است که در قصه اسارت من قال لا اله الا الله دای فاروق را فصوب فرمودند پس این یکی از فضائل فاروق است که بآن ممتاز و سر بلند شده و قول حضرت فاروق قد غلبه الوجع محل اشکال نیست زیرا که غلبه وجع امریست که مقتضای بشریت است برانبیا صلوات الله علیهم جاری میشود چنانکه بر غیر ایشان علی السواء مثل جوع و عطش و تعب و قول قائل اهجرا استفهموه متحمل دو معنی است یکی آنکه جمعی که قاصد آوردن قرطاس و دوات بودند تقویت قول خود کردند

باین کلمہ و استفہام اینجا انکاری است یعنی ہجر و ہذیان خود بزبان پیغامبر نمیرود و پیغامی که فرموده است بآن اہتمام باید کرد و اینچه نوشتن آن ارشاد فرموده اند استفہام باید نمود دوم آنکه جمعی متشددین بوده اند در آوردن قرطاس و دوات گفته باشند و معنی ہجر اینجا کلامی است که بسبب غلبه آلام مریض یا غلبه بیہوشی بر زبان و مانند آن مفہم نشود پس گفتند بطریق استفہام تقریر باین سخن غیر مفہم است فی نفسه یا ما او اک نکردیم پس باید پرسید که مقصود آنحضرت صلی اللہ علیه وسلم طلب دوات و قرطاس است یا چیزی دیگر استفہام کنید از مقصود آنحضرت صلی اللہ علیه وسلم تا بار دیگر بلفظی مفہم یا مشتمل بمفہم بیان مقصود فرماید تا بر حسب امر جاوے تسویم و درین ہر دو صورت اشکال حاصل نمیشود و اگر غرض قائل رد آن کلام میبود و نسبت او بہذیان ابجر نمیگفت بلکه ہجر و ہذیان آن لفظ را نمیگفت بلکه اعراض و استفہام تقریر را نیز محل است و قرینه که اینجا یافته نمی شود کما یشہد بذلک الصحیح و روایات صحیحه مصرح و مشیر نیستند بآنکه قائل ابجر حضرت فاروق بوده باشد و اگر غرض مستدل آنست که مقصود کتابت استخلاف حضرت مرتضی است آن خود جم بالغیب است از کجا دانست که استخلاف او مقصود بوده بلکه حدیث حضرت مرتضی صریح است در آنکه آن غیر استخلاف بوده عن نعیم بن یزید عن علی بن ابی طالب قال امرنی النبی صلی اللہ علیه وسلم ان آتیه بطبق یکتب فیه مالا تضل امته من بعده قال فخشیت ان یفوتنی نفسه قال قلت انی احفظ واعی قال اوصی بالصلوٰة والزکوٰة وما ملکت ایمانکم اخرجه احمد و اگر مقصود استخلاف باشد آن استخلاف صدیق بوده بدلیل حدیث حضرت عائشه عن عائشة قالت قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم فی مرضه ادعی لی ابا بکر ابا ک واخاک حتی اکتب کتابا فانی اخاف ان تمنی متمن ویقول قائل انا اولی ویابی اللہ والمؤمنون الا ابا بکر اخرجه مسلم و قول فاروق حسبنا کتاب اللہ عمتی وارد مقصود او نفی ظن فاسد است یعنی کسی گمان نکند که آن حضرت صلی اللہ علیه وسلم چیزی در آخر عمر خود خواستند که بگویند و آنمعنی باتمام نرسید تمیدانم شاید نسخ بعض احکام مقرر مقصود باشد یا فریضه دیگر را تشریع میخواستند پس احتمال متطرق شد بجمیع احکام شرعیه و فاروق افاده فرمود که خدا تعالی میفرماید الیوم اکملت لکم دینکم

واتممت علیکم نعمتی در نیست لکم الاسلام دینا پس هیچ احتمال متطرق نیست وانچه القای آن مینمودند تاکید وتقریر احکام سابقه است وقول آنحضرت صلی الله علیه وسلم قوموا عنی دلالت نمیکند مگر بر آنکه حسب رفیق اعلی بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم غالب آمد وبجملتی که بهتر بود از تبلیغ مشغول شدند وتنازع ولا ینبغی عند النبی صلی الله علیه وسلم تنازع قول ابن عباس است نه قول آنحضرت صلی الله علیه وسلم واگر منصفی بعقل خود رجوع کند بداند که اگر آنحضرت صلی الله علیه وسلم منعنا استند که چیزی از اصول شرع تبلیغ فرمایند منع نمیکردایشانرا چیزی از نفرت اصحاب و توقف ایشان واگر نفرت سبغ الیهم مانع میشد احق اوقات انمعنی وقتی بود که جمیع عالم متفق بود بر کفر ومجتمع بر ایذای آنحضرت صلی الله علیه وسلم چون در آنوقت مساهله نفرمودند وکلمه الحق بشدت تمام اداء فرموده در نیوقت که عالم منقاد شد چرا گمان حق فرماید ونیست این ظن الا ظن جاهلیت ونیست این گمان مگر گمان کسی که در شان آنحضرت صلی الله علیه وسلم قدح میکند ومیخواهد که اعتماد بر چیزی از امر ونهی آنحضرت صلی الله علیه وسلم باقی نماند سبحانک هذا بهتان عظیم واز انجمله آنست که حدیث ما سلک عمر فجا الا سلک الشیطان فجا غیر دلالت نمیکند بر حفظ فاروق از وساوس شیطان زیرا که ممکن است که شیطان بجسم خود متباعد باشد از فاروق وبحسب القاء وسوسه کار خود بکند باید دانست که باعث این ایراد جهل است بکلام عرب وبقواعد اصول زیرا که این کلمه کنایت است از کوتاه بودن تصرف شیطان از فاروق بابلغ وجوه مثل آنکه گویند در میان من وتو بعد ما بین المشرق والمغرب افتاده هر چند هر دو در یک مکان باشند یعنی علاقه بالکلیه منقطع شده است واین انقطاع را اگر بمثل خارجی تمثیل نمایند بعد ما بین المشرقین والمغربین باشد یا گویند فلان در دل من در آمده است وفلان حلق مرا تنگ کرده است ودست فلان بر شهر کذا مبسوط است الی غیر ذلک واز انجمله آنست که فاروق حکم کرد برجم مجنونه و جواب آن در شبهات طوسی مفصلا بیان کردیم وگفتیم که درین مسئله طعنی بفاروق عائد نمیگردد زیرا که قصه دلالت میکند بر آنکه فاروق این مسئله را نمیدانست که رجم بر مجنونه لازم نیست وذکر کردیم که بر قاضی لازم نیست که بعد اعتراف کسی توقف کند در امضای موجب آن بجهت احتمال جنون

زدن شاخ

اول لیکن جنون او معلوم نبود و باظهار حضرت مرتضی معلوم شد و از انجمله آنست که فاروق بجای
صد دره صد شاخ زده باید دانست که زدن شاخ از دو صورت خالی نیست یا این است که آن صد دره تمام
الاعضا بوده شاخ در دست او زده در اینصورت موافقت کرده است بسنت آنحضرت صلی الله
علیه وسلم من نفس ان النبی صلی الله علیه وسلم ضرب فی الخمر بالجرید والنعال وجلد ابوبکر اربعین متفق
علیه یا این است که این شخص ناقص الخلقه بوده و صد شاخ عبارت از صد شمراخ است در یک
و این نیز ماخوذ از سنت است عن سعید بن سعد بن عبادة ان سعد بن عبادة اتی النبی صلی الله علیه
وسلم برجل کان فی الحی مخدج سقیم فوجد علی امة من اماتهم بحیث بها فقال النبی صلی الله علیه وسلم
خذوا له عثکالا فیه مائة شمراخ فاضربوه ضربة رواه فی شرح السنة و از انجمله آنست که فاروق در موت
آنحضرت صلی الله علیه وسلم شک کرد باید دانست که قصه دلالت میکند بر آنکه فاروق امید داشت که موت

شک فاروق در وفات

بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم شدنی است پس مخالف آیه انک میت وانهم میتون اعتقاد نکرده بود
لیکن گمان میکرد که آنچه واقع شده است موت نیست بلکه تعطیل حواس ظاهر است بسبب اشتغال باطن
باطن چنانکه در اثنار وحی واقع میشد و شک در آنکه این واقع موت است یا غشی مصادم هیچ
نصی نبود بلکه راجع بقلت تتبع قرائن است بسبب اشتغال قلب بحزن و معنی قول او کانی لم
اسمعها اینست که استماع این آیت مانع گردانید او را به تتبع قرائن و پیش ازین میلان بآن نداشت

مطاعن حضرات شیخین

و چون از جواب بعض مطاعن شیخین فارغ شدیم مناسب مینماید که اجمالا جواب مطاعن حضرات شیخین نیز
تقریر نمائیم اتماما للبحث چنانکه در باب فضائل نیز بهمین اسلوب تقریر کردیم پس از مطاعن ذی
النورین آنست که اقارب خود را ایثار نمود بعطایای جزیله و امیر گردانید ایشانرا بر امصار و از ایشان
حرکات شنیعه صادر شد مثل ظهور شرب خمر از ولید بن عقبه و ظهور امانت و ضرب محمد بن ابی بکر عبد الله
بن ابی سرح و وقوع بغی از معاویه و نصب از مروان و توقف در اقامت حد بر ولید تا آنکه حضرت
مرتضی تشدید بلیغ نمود و عبد الله بن مسعود را اهانت کرد و مصحف او را بسوخت و ابوذر را اخراج
فرمود و بفریاد محمد بن ابی بکر نرسید و چون او را ولایت مصر داده بانطرف روان کرد از عقب او

نوشته تا قبره و این قدر است و در موسم حج چهار رکعت گزارد و این مخالف سنت است و از عبد الله
بن عمر نیز نگرفته و در غزوه بدر و بیعت الرضوان حاضر نشد و در روز احد بگریخت و اتحاد حمی
کرد با وجود نهی آنحضرت صلی الله علیه وسلم از اتحاد حمی باید دانست که این مطاعن را بدو وجه جواب توان
داد یکی مناقضه و دیگر حل مناقضه آنست که گوئیم مثل این چیزها از حضرت مرتضی نیز بوقوع آمده
پس اگر این معانی قادح باشند در خلافت ذی النورین در خلافت مرتضی نیز قادح لازم می آید و اگر
ازان قدح را جواب میگویند ما هو جوابهم هو جوابنا بعینه حضرت مرتضی نیز اقارب خود را در یمن و عراق
و غیر آن منصوب ساخته و تو قف نمود در اقامت قصاص بر قاتلان ذی النورین و اهانت نمود
ابو موسی اشعری و ابا مسعود انصاری را و سبب ارتداد مسلمین شد و در غزوه تبوک حاضر نشد
و در قصه افکار از مسلمین بود و در باب قتل حضرت عثمان یک بار تبری نمود چون قاتلان ذی
النورین از شیعی آزرده خاطر شدند فرمود قتله الله و انا معه و زنادقه را بسوخت و این مخالف سنت
است و اما حل پس بر اندا تعین اشکالات است تفصیلاً قول اقارب خود را ایثار نمود بعطایای جزیله
میگوئیم که صله رحم و سخا یکی ازان خصال است که شرعاً و عقلاً بآن فضیلت کلیه حاصل میشود خود
کرامیست که با اقارب خود آن و دیگری ذی النورین داد و در صله ارحام آن کنه ذی النورین کرد
محل طعن وقتی شود که از بیت المال غلول کرده باشد و انیعنی ممنوع است نیز اگر تمول ذی النورین
از خاصه اموال خود مشهور تر است از انکه بذکر آن احتیاج افتد چه در زمان آنحضرت صلی الله علیه
وسلم و چه بعد آنحضرت و اگر از بیت المال حصه خود گرفته باشد بر وجه تورع چنانکه شیخین میگرفتند یا
بر وجه تخصص که او سع است ازان و بآن حصه خود او صله ارحام داده باشد محل طعن نیست بلکه یکی
از فضائل عظیمه او است و اگر اقارب خود را در اسلام جهاد او جبایه نفع دیده باشد و در برابر آن از
بیت المال نصیب او فی بایشان داده باشد نیز محل طعن نیست و با شبه اقارب را در فتح کشی و
فتوح و امثال آن بدطولی داشتند و عطایای جزیله او از بیت المال مخصوص نبودند با اقارب بلکه
بجمیع اهل اسلام میرسید عن الحسن البصری قال سمعت عثمان یخطب یقول یا ایها الناس اتقوا الله

علی ما من یوم الا وانتم تقسمون فیه خیرا قال الحسن وتهدت منادیه ینادی یا ایها الناس اغدوا علی
عشیاتکم فیغدون فیاخذونها وافرة یا ایها الناس اغدوا علی ارزاقکم فیغدون فیاخذونها وافیة حتی والله
لقد سمعته ازنای یقول علی کسوتکم فیاخذون الحلل واغدوا علی السمن والعسل قال الحسن ارزاق دائمة
وخیر کثیر وذات برحسن ما علی الارض مومن یخاف مومنا الا یودّه وینصره ویالفه فلو صبر الانصار
علی الاثرة لوسعهم ما کانوا فیه من العطاء والرزق ولکن لم یصبروا وسلّوا السیوف منع من سلّ قصائرنا
الکفار مغمدا وعلی المسلمین مسلولا الی یوم القیمة اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب وذی النورین خود جواب
این طعن تقریر کرده عن سالم بن ابی الجعد قال دعا عثمان ناسا من اصحاب رسول الله صلی الله
علیه وسلم فیهم عمار بن یاسر فقال انی سائلکم وانی احب ان تصدقونی نشدتکم الله اتعلمون ان رسول
الله صلی الله علیه وسلم کان یوثر قریشا علی سائر الناس ویوثر بنی هاشم علی سائر قریش فسکت
القوم فقال عثمان لوان بیدی مفاتیح الجنة لاعطیتها بنی امیة حتی یدخلوا من عند آخرهم اخرجه
احمد ما قول فاروق می ترسم از انکه بنی امیه را بر سر مردمان بنشاند پس اشارت است بانکه ای
ذی النورین درین باب منتج نفع نخواهد بود هر چند وی مجتهد معذور باشد قوله امیر گردانیدن ایشانرا
بر مصار میگوئیم که نصب و عزل مفوض است برای خلیفه اگر اجتهاد خلیفه مؤدی شود بانکه از طلان
شخص کار است سر انجام می یابد لازم می شود بروی نصب او وظاهر است که اقارب و اطوع بودند او را
از غیر غویش واقدر بودند بر فوج کشی و مانند آن قوله از ایشان حرکات شنیعه بوقوع آمد میگوئیم هر چه
از ایشان بوقوع آمد نه بامر ذی النورین بود و نه بوفق صلاح دید وی و در خلافت علم غیب خود شرط
نیست انچه شرط خلافت است اجتهاد است وذی النورین در اجتهاد تقصیر نکرد قوله توقف کرد در
اقامت حد بر ولید بن عقبه میگوئیم توقف نبود الا بجهت معرفت حقیقت حال پس این توقف مثل
توقف آنحضرت بود صلی الله علیه وسلم در اقامت حد ماعز تا حقیقت حال معلوم شود وفی الاستیعاب
وقد روی فیما ذکر الطبری انه تعصب علیه قوم من اهل الکوفة بغیا وحسدا وشهدوا علیه زورا انه
تقیأ الخمر وذکر القصة وفیها ان عثمان قال له یا اخی اصبر فان الله یاجرک ویبور القوم بالمکر وهذا

الخبر من نقل اهل الاخبار لا الصحيح عند اهل الحديث ولا له عند اهل العلم اصل والصحيح عندهم في ذلك ما رواه
عبد العزيز بن المختار وسعيد بن ابي عروبة عن عبد الصمد بن الدناج عن حصين بن المنذر ابي ساسان
انه ركب الى عثمان فاخبره بقصته الوليد وقدم على عثمان رجلان فشهدا عليه بشرب الخمر وانه صلى للغداة
بالكوفة اربعا ثم قال ازاكم قال احدهما رأيته يشربها وقال الآخر رايته متقيئها فقال عثمان انه لم يتقيأها
حتى شربها فقال لعلي اقم عليه الحد فقال علي لابن اخيه عبد الله بن جعفر اقم عليه الحد فاخذ السوط فجلده
وعثمان يعد حتى بلغ اربعين فقال امسك جلد رسول الله صلى الله عليه وسلم في الخمر اربعين وجلد
ابو بكر اربعين وجلد عمر ثمانين وكل سنة وروى ابن عيينة عن عمرو بن دينار عن ابي جعفر محمد بن علي
قال جلد علي الوليد بن عقبة في الخمر اربعين جلدة بسوط له طرفان اخرجه ابو عمر قوله عبد الله بن مسعود
را اهانت كرد و مصحف او را بسوخت گوئيم حق در اينجا بدست ذي النورين است زيرا كه وي صلاح
امت در جمع مسلمين بر مصحف شيخين دانسته بود و عبد الله بن مسعود مخالفت ميكرد از قبول اين امر
قوله ابو ذر را اخراج كرد گوئيم قصه شاهد است بر آنكه مذهب ابي ذر درين مسئله مخالف اجماع بود عن مالك
ابن عبد الله الزياد يحدث عن ابي ذر انه جاء يستاذن على عثمان بن عفان فاذن له وبيده عصاه فقال
عثمان يا كعب ان عبد الرحمن توفي وترك مالا فما ترى فيه فقال ان كان يصل فيه حق الله عز وجل
فلا باس عليه فرفع ابو ذر عصاه فضرب كعبا وقال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول ما احب
لو ان لي هذا الجبل ذهبا انفقه وتيقبل مني اذر خلفي منه ست اواقي انشدك الله يا عثمان اسمعته ثلث
مرات قال نعم اخرجه احمد قوله بفرياد محمد بن ابي بكر نرسيد گوئيم محمد بن ابي بكر معصوم نبود از خطا و معصيت
ذي النورين دانست كه وي مستحق آن تهديد و زجر بود كه بوقوع آمد و قصه فاقتلوهما ثبت آن بذي
النورين مسلم نيست في تاريخ اليافعي فتجمر عليه الاراذل من رعاع القبائل واقتحموا عليه داره فقتلوه
قيس فكان المتعصبون عليه حينئذ اربعة آلاف وسبب قتلهم له على ما قيل انهم طلبوا منه ما لهم العادة
التي ياخذها الجند من ولاة الامر فامر من كتب لهم بذلك الى عامله في مصر فلما كانوا في اثناء الطريق فتحوا
الكتاب فوجدوا فيه الامر بقتلهم فرجعوا اليه وقالوا كيف تامر بقتلنا فقال ما كتبت الكتاب وانما كتبه غيري

فقالوا ان کان خطک فقد امرت بقتلنا وان کان خط غیرک فقد قدر علیک وتغلب علی امرک فما تصلح
الخلافة قلت ولیس فی هذا حجة بل قولهم ظاهر البطلان فان الاخیار لیسوا بمعصومین من تردید الامور
ویقال ان الذی زور علیه مروان والله اعلم انتهی قوله در موسم حج چهار رکعت گذارد گوئیم مذهب
منصور نزد یک محدثین آنست که مسافر را قصر و اتمام هر دو جائز است و مذهب ذی النورین هم همین
قول بود و وجهی دیگر هم هست که ذی النورین از آنرا تقریر کرد من عبد الله بن عبد الرحمان ابی ذباب
عن ابیه ان عثمان بن عفان صلی بمنی اربع رکعات فانکره الناس علیه فقال یا ایها الناس انی
تاهلت بمکة منذ قدمت وانی سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول من تاهل فی بلد فلیصل صلوة
المقیم اخرجه احمد قوله از عبد الله بن عمر قصاص نگرفت میگوئیم راضی کرد اولیاء مقتول را بمال و
در نیصورت قصاص ساقط شد و فتنه منضمل گشت و این یکی از فضائل ذی النورین است این
قصه در روضة الاحباب مفصل مذکور است قوله در غزوه بدر حاضر نشد الخ گوئیم ابن عمر متکفل جواب
آن شده است عن عثمان بن موهب قال جاء رجل من اهل مصر یرید حج البیت فرای قوما جلوسا
فقال من هؤلاء القوم قالوا هؤلاء قریش قال فمن الشیخ فیهم قالوا عبد الله بن عمر قال یا ابن عمر
انی سائلک عن شئ فحدثنی هل تعلم ان عثمان فر یوم احد قال نعم قال هل تعلم انه تغیب عن بدر ولم یشهد
قال نعم قال هل تعلم انه تغیب عن بیعة الرضوان فلم یشهد ها قال نعم قال الله اکبر قال ابن عمر تعال
ابین لک اما فراره یوم احد فاشهد ان الله عفا عنه واما تغیبه عن بدر فانه کانت تحته بنت رسول الله
صلی الله علیه وسلم وکانت مریضة فقال له رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لک اجر رجل ممن شهد بدرا
وسهمه واما تغیبه عن بیعة الرضوان فلو کان احد اعز ببطن مکة من عثمان لبعثه فبعث رسول الله
صلی الله علیه وسلم عثمان وکان بیعة الرضوان بعد ما ذهب عثمان الی مکة فقال رسول الله صلی الله
علیه وسلم بیده الیمنی هذه ید عثمان فضرب بها علی یده وقال هذه لعثمان ثم قال ابن عمر اذهب
الان معک رواه البخاری قوله اتخاذ حمی کرد گوئیم معنی نهی آنست که بجهت مال خاص خود اتخاذ حمی
نکند و خلفا همه متفق بودند بر اتخاذ حمی برای مواشی بیت المال و مطلقا عن مرتضی دو قسم است قسمی

مطاعن حضرت علی مرتضی

آنست که اهل شام واعوان ایشان بآن تکلم نموده اند و قسمی آنست که حروریه بان قائل شده اند از قسم اول است آنکه مرتضی شریک شده در قتل ذی النورین بانکه مشورت داد بغات را و حمل کرد ایشانرا بر قتل او گفتند قرینه دالة برین مشورت آنست که این جماعه بعد قتل ذی النورین سعی کردند در خلافت مرتضی وناصر او شدند و مرتضی استیفار قصاص از ایشان نکرد و ایشانرا امرای لشکر خود ساخت پس معلوم شد که حضرت مرتضی بطلب خلافت با ایشان در ساخته بود و حق سعی ایشان مرعی میداشت و گفتند اگر اشاعره گویند که حضرت مرتضی تبری نموده است از مشارکت در قتل و گویند که اینمعنی بمجرد قرینه گمان کرده اند و بنیه بران قائم نشد جوابش آنست که امر اچون خلیفه راضی گشت آن کار را بر دست دیگران سر انجام میدهند و اخفا میکنند از او قتل را بخود نسبت نمیکنند و انکاری نمایند بر زبان لیکن قرائن حال بران دلالت میکند و جمیع لشکر بسبب همان قرائن جازم میشوند بر نسبت قتل و شکے نمی ماند و لهذا ابن عقبه گفته است ؎

الا ما علی لیلی لا تغور کواکبه ✣	اذا خار نجم لاح نجم یراقبه
بنی هاشم ردوا سلاح ابن اختکم	ولا تنهبوه لا تحل منا هبه
بنی هاشم لا تعجلونا فانه	سوار علینا قاتلوه وسالبه
وانا وایاکم وما کان منکم ✣	کصدع الصفا لا یرأب الصدع شاعبه
بنی هاشم کیف التعاقد بیننا	وعند علی سیفه وحرابه
لعمرک لا انسی ابن اروی وقتله	وهل نسین الما ما طاش شاربه
هم قتلوه کی یکونوا مکانه	کما فعلت یوما بکسری مرازبه

گذرانی الاستیعاب باز اکراه کرد طلحه و زبیر را بر بیعت و اهانت نمود ابو موسی اشعری را و قتال کرد با اهل بصره و عائشه و طلحه و زبیر و این اول سیفی است که در میان اهل اسلام مشهور شد و اول سنت سیئه است که در ین ملت پیدا گشت و دعوی خلافت کرد بغیر حق و بران دعوی بنا کرده اراقه دماء مسلمین نمود و اینکه گفتیم که خلافت او منعقد نبود از جهت است که انعقاد خلافت بچهار

ع ۱ چنین یکاه باشد که ایشان چیزی برای شب نگاه میدارند و فردا میخورند

ع ۲ چون یکبار ترا قبول کردند ظاهر می گردد

ع ۳ دیگر مرا قبول کردند ظاهر می گردد

ع ۴ صدع بمعنی شکاف و صفا سنگ سخت

ع ۵ نهر کسری و دار ایوان عجم فاعل

ع ۶ یعنی از قتل و شاعه بمعنی ظاهر و روان

ع ۷ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

ع ۸ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

ع ۹ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

ع ۱۰ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

ع ۱۱ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

ع ۱۲ یعنی بشکاف بمعنی ظاهر و روان

چیز میتواند شد نفس وصیت و تسلط و هر چهار دیگر امنقود است انفس پس بیان
فقدان آنست که اگر نفس میبود عادت تقاضیه است باینکه حافظ او آنرا اظهار می نمود زیرا که حافظ
نفس لشکر حضرت مرتضی بود سعی او تا بجائی رسید که بمبارزه و مقاتله کرده و بهلاک خود راضی شد و اظهار
نفس امیون بود از این همه بلاها پس چرا ترک امیون نموده انتیار اشد نمایند اگر لشکر نخالفان بود
بعید است که الوف از مسلمین جمع شوند و همه گمان حق نمایند و یکی از ایشان زبان خود را نگرفته
نگشاید و اگر لشکر مرتضی نبود و نه لشکر اعدا چون دانست که بسبب عدم اظهار نفس آنرا قتل و مار
لازم می آید واجب بود بر وی اظهار آن مثل وجوب کف اعمی از وقوع در بیر با جمله اگر نفس میبود
در نیمه کشش و کوشش که در هر دو فریق واقع شد و مدتهای دراز بر ان گذشت البته اظهار آن
نفس میکردند و الزام خصم مینمودند و در تاریخ و دفاتر این قصه ثبت میشد و بالفرض اگر همه ساکت
گشتند لازم آید اجتماع امت بر ضلالت و قد قال النبی صلی الله علیه وسلم لا تجتمع امتی علی الضلالة اما
بیعت پس معلوم است بالقطع که جمیع اهل ارض بیعت نکردند و اهل مصر و شام بمقاتله بر خاستند
و بخلافت او راضی نشدند و اگر بیعت اهل یک شهر معتبر باشد باید که قیام حضرت امام حسن بعد وقوع
بیعت از اهل شام برای معاویه بعد تحکیم ظلم بود و خود هیچ باغی از ان حاجز نیست که از همچی که قتال
او باشد بیعت بستاند پس باید که نفی در عام متحقق نشود و حضرت فاروق گفته است من بایع
من غیر مشورة فلا یبایع هو ولا الذی بایعه تغرة ان یقتلا و اگر تسلیم بکنیم که بیعت اهل مدینه
حجت باشد اینجا بیعت اهل مدینه باکراه بود و بغیر مشوره و اجتهاد بدلیل آنکه در تاریخ مذکور است
که مصریان بر طلحه و زبیر در آمدند و از ایشان طلب بیعت کردند برای حضرت مرتضی و تخویف کردند
ایشان را بقتل و گفتند اگر بیعت نکنید شما را ملحق کنیم بعثمان چون ایشان را مجال نماند بیعت کردند
بعد ازان در ظلمت شب بسوی مکه گریختند و آنجا جمع شده بجانب بصره روان گشتند و شد انچه
شد و همین ست معنی بیعت فتنه که ابو موسی و غیر او بآن احتجاج میکردند و حضرت عائشه چون
خبر قتل حضرت عثمان شنید در میان راه توقف فرمود تا به بیند که بعد ازین چه واقع شود چون

خبر بیعت حضرت مرتضی رسید از میان راه برگشت و بمکه رسید و استعداد حرب نمود و اگر اشاعره گویند که
اهل حل وعقد از کبار مهاجرین و انصار بیعت کرده بودند جوابش آنست که کبار مهاجرین در بیعت وقت
طلحه و زبیر و عائشه و سعد و ابن عمر و ابو موسی و ابو مسعود انصاری بودند حال طلحه و زبیر و عائشه
خود مبین شد و سعد و ابن عمر بجهت عدم قوت یا سببی از اسباب اولا بیعت کردند اما در حرب با امر
شریک نشدند و این دلالت میکند بر آنکه بیعت ایشان کما بیعت بود در رای ابو موسی و ابو مسعود
خود معلوم است و ابو موسی تقریر میکرد که بیعتی که واقع شد بیعت فتنه بود و اسامه و ابو هریره
و جم غفیر غیر ایشان در حروب با امر تضی موافقت نکردند و این دلیل است بر آنکه شاک بودند در
بیعت یا مکره بودند و اگر اشاعره گویند که در زمان استخلاف ذی النورین اتفاق کردند بر آنکه خلیفه یکی
ازین دو شخص باشد و چون یکی ازان دو متوفی شد اتفاق ایشان منحصر گشت در استخلاف حضرت
مرتضی جوابش آنست که اینجا ذکر حضرت مرتضی در اثنار مشاوره آمده بود بعد انعقاد رای چه در اثنای
مشاوره احتمالها ذکر می کنند بعد ازان قباحت بعض محتملات ظاهر میشود و بر بعض رای منعقد میگردد
و این نه اتفاق است بر احد الامرین مثلا در وقت تشریع اذان بعض صحابه گفتند که ناقوس
باید نواخت و جمعی گفتند آتش باید افروخت و طائفه بر گفتن اذان اتفاق نمودند آخر الامر بعض
اذان واقع شد پس نتوان گفت اگر امروز اذان میسر نیاید ناقوس باید نواخت یا آتش باید
افروخت لاتفاقهم علی احد الثلثة و بعد تسلیم جوابش آنست که حال شخص در احقیت با خلافت متغیر
میشود گاهی این شخص احق میباشد بخلافت و گاهی نه مثلا عدل بود ذو الرای و سمیع و بصیر
و بعد ازان فاسق شد و یا متهم بفسق و بی عقل و اعمی و اصم و مثلا میان با شخصی متفق بودند
و بقرائن دانسته میشد که بسبب استخلاف این شخص انتظام عالم متحقق شود و بعد ازان اکثر مردمان
ازوی متنفر شدند و بقرائن دانسته شد که بسبب استخلاف این شخص فتنه ها خواهد برخاست و اگر
مقصود انیست که اتفاق بر احد الشخصین اتفاق است بر صحت استخلاف یکی در همان وقت
یکن که تسلیم کرده شود لیکن آن با بحث ما ربطی ندارد و اگر مقصود صحت استخلاف او است بعد از

دوازده سال لانسلم کہ اتفاق ایشان بر احد الرجلین در زمان اتفاق ایشان باشد بر یکی از ایشان بعد دوازده سال یا این اتفاق لازم آن اتفاق باشد و اما وصیت فاروق پس واقع نبود بر رأی حضرت مرتضی ولیکن برای کسی کہ اصحاب شوری بروی جمع شوند و ایشان جمع نشدند الا بر کسی النورین وذو النورین برای مرتضی وصیت نکرده بالاتفاق بین المخالف والموافق واما تسلط پس ظاہر است کہ بر شام و مصر دست حضرت مرتضی نرسید و در حجاز و یمن و عراق منازعات شدیده واقع شد و هیچ وقتی برای او امر مسلم نشد و چون خلافت منعقد نگشت انهمه مقاتلات معاصی کبیره باشد بر گاه قتل یک مسلم آن وعید دارد کہ معلوم است فکیف قتل چندین هزار مسلمین و بعد از نهیم حضرت مرتضی خود را از خلافت خلع کرد و ابو موسی را وکیل خود نموده فرستاد و بحضور من الناس خلع کرد پس آن ادعا نیز از هم پاشیده و باز در طلب خلافت کوششها بکار برد هر چند آن کوششها منتج نتایج خود نگردید و اگر کسی گوید آن قدر بود از ابو موسی گویند سبب ابو موسی در صرف خلافت از مرتضی معلوم بود بسبب توقف او از بیعت و بر هیچ آفریده مخفی نبود و نیست پس اگر مقصود امضای رای او نبود چرا او را حکم ساختند و علی التسلیم بعد از حکم ساختن لازم شد حکم او راضی باشند یا مساخط و اگر این مقدمه را حضرت مرتضی نداند با وجود ظهور قرائن بی عقل باشد و بی عقل لائق خلافت نبود و آنکہ عمرو بن العاص گفته است من خلع نمیکنم معاویه را لمحض حق گفته است زیرا کہ معاویه قبل تحکیم ادعای خلافت نکرده بود و بیعت خلافت نگرفته پس خلع از چه چیز کند اینجا غدر کجا در میان آمد و از قسمی کہ حرور یه تقریر کرده اند آنست کہ آنحضرت صلی الله علیه وسلم در حجة الوداع فرموده بودند لا ترجعوا بعدی کفارا یضرب بعضکم رقاب بعض و جمعی کہ درین فتنه واقع شدند یعنی حضرت مرتضی و محاربان با او اول جماعتی است کہ مخالفت این حکم کردند و آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرموده القاتل والمقتول کلاهما فی النار و حضرت مرتضی تحکیم کرد ابو موسی اشعری را و خدای تعالی فرموده است ان الحکم الا لله اگر خلافت حق او بود چرا بتحکیم راضی شد و اگر حق او نبود چرا بقتال وجدال مباشرت نمود قوله شریک شد در قتل عثمان میگوئیم حاش لله کہ مثل حضرت مرتضی

در علم دورع وسوابق شریک قتل ذی النورین شود هیچ مبنیه بر شرکت او قائم نشده و وهمی که از عدم استیفای قصاص ناشی شده معارض است بغالب الرائے که از ورع وعلم وسوابق مرتضے باتبری کلی از شرکت در قتل پیدا می شود وعن الحسن عن قیس بن عباد قال سمعت علیاً یوم الجمل یقول اللهم انی ابرا الیک من دم عثمان ولقد طاش عقلی یوم قتل عثمان وانکرت نفسی وجاروا الی البیعة فقلت والله انی لاستحی من الله ان ابایع قوما قتلوا رجلاً قال له رسول الله صلی الله علیه وسلم الا تستحی ممن تستحی منه الملائکة وانی لاستحی من الله ان أبایع وعثمان قتیل علی الارض لم یدفن بعد فانصرفوا فلما دفن رجع الناس فسالونی البیعة فقلت اللهم انی مشفق مما اقدم علیه ثم جاءت عزیمة فبایعت فلقد قالوا یا امیر المؤمنین فکانما صدع قلبی وقلت اللهم خذ منی لعثمان حتی یرضی اخرجه الحاکم وعن حصین الحارثی قال جاء علی ابن ابی طالب الی زید بن ارقم یعوده وعنده قوم فقال علی اسکتوا واسکتوا فوالله لا تسالونی عن شئ الا اخبرتکم فقال زید انشدک الله انت قتلت عثمان فاطرق علی ساعة ثم قال والذی خلق الحبة وبرأ النسمة ما قتلته ولا امرت بقتله اخرجه الحاکم وتاخیر قصاص چند دین وجه نقل کرده اند یکی آنکه در آن وقت مقدور حضرت مرتضی نبود بسبب کثرت آنجماعه وقوت ایشان دیگر آنکه وارثان دم قصاص را بوجه آن طلب نکردند می بایست که پیش مرتضی می آمدند ودعوی خود را عرض میکردند نه آنکه فوجی جمع کنند وبمقابله مهیا شوند سوم آنکه قاتل بعینه معلوم نبود زیرا که در وقت قتل ذی النورین قاتلان حاضر بودند یا اهل خانه ذی النورین لاغیر قاتلان چرا اظهار قاتل بکنند وگواهی اولیاء مقتول حجت نیست چهارم آنکه ایجماعه بغات بودند ودر وقت خلافت مرتضی رجوع کردند باطاعت خلیفه وشاید مذهب مرتضی آن باشد که چون باغی رجوع کند بروی مواخذه قتلی که در زمان بغی کرده است ثابت نمیشود مانند حربی که مسلمان شود ومن حدیث صالح بن کیسان وعبد الملک بن نوفل بن مساحق والشعبی وابن ابی لیلی بمعنے واحد ان علیاً قال فی خطبته حین نهوضه الی الجمل ان الله فرض الجهاد وجعله نصرته وناصره وما صلحت دنیا ولا دین الا به وانی نهضت بهاریقة او هی الناس واسخاهم طلحة واشجع الناس الزبیر

واطلع الناس فی الناس علیہ وامر الناس فی قتلہ علی بن ابیہ وانصاره انکروا علی شیعا استأثرت بال ولا ملت جنوی وانهم یبطلون حتا ترکوه ودما سفکوه وقتله ولو وفی وان کنت تشترط فی انکارنا المکروه وما نقمنا علیه الا انه منعهم انفسه اباغیته بالعیوبی ونکتوا بیعتی وما استأذنونی حتی یعزوا بدری من عدلی والی الناس بحجة السر علیهم وعلمه فیهم والی مع هذا راعیهم ومنفذ احکامهم ان قبلوا فالتوبة مقبولة والحق اولی بالعرف الیه وان ابوا اعطیتهم حد السیف وکفی به شافیا من باطل ونصرا ان طلحة والزبیر وعائشة یعلمون انی علی الحق وانهم مبطلون اخرجه ابو عمر فی الاستیعاب قولہ خلافت او منعقد نبود میگوئیم مذہب اشاعرہ آنست کہ خلافت مرتضی منعقد شد بہ بیعت اہل حل وعقد از مہاجرین وانصار وطلحہ وزبیر لا نسلم کہ خروج ایشان بنا بر انکار خلافت مرتضی باشد بلکہ خلافت او را مسلم داشتند وطلب کردند قصاص عثمان را باستعجال وتانی نمی کردند تا ببینند کہ مرتضی مرتضی بیعت پس از حجت بغی از ایشان واقع شد وبجنان توقف ابن عمر وسعد واسامہ وابو ہریرہ وغیر ایشان نبود الا بسبب آنکہ مرتضی دشمنی او را کافی یافتند در دفع بغات قال ابو عمر فی الاستیعاب بویع لعلی بالخلافة یوم قتل عثمان واجمع علی بیعته المهاجرون والانصار وتخلف عن بیعته منهم نفر فسلم یجبهم ولم یکرههم وسئل عنهم فقال اولئک قوم قعدوا عن الحق ولم یقوموا مع الباطل وفی روایة اخری اولئک قوم خذلوا الحق ولم ینصروا الباطل وتخلف عن بیعته ایضا معاویة ومن معه فی جماعة اهل الشام وکان منهم فی صفین بعد ما قد کان تغمد الله جمیعهم بالغفران ثم خرجت علیه الخوارج وکفروه وقتل من معه ورضی بالتحکیم بینه وبین اهل الشام وقالوا له حکمت الرجال فی دین الله والله یقول ان الحکم الا لله ثم اجتمعوا وشقوا عصی المسلمین ونصبوا رایة الخلاف وسفکوا الدماء وقطعوا السبیل فخرج الیهم بمن معه ورام جمعهم فابوا الا القتال فقاتلهم بالنهروان فقتلهم واستاصل جمهورهم ولم ینج الا الیسیر منهم انتهی قولہ ودر قصہ تحکیم الخ میگوئیم جواب تمامی درین مسئلہ از اشاعرہ بمن نرسیدہ است قولہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند لا ترجعوا بعدی کفارا میگوئیم این حدیث عام مخصص است بمنہی عنہ آنست کہ برای غرض نفسانی قتال کنند نہ آنکہ باغی را دفع کند قولہ ان الحکم الا للہ گوئیم حضرت

عبداللہ بن عباس را برای مناظرہ حروریہ فرستاد و وی جوابہای شافی تقریر نمود این است انچہ بر السنہ
اشاعرہ جاریست وفیہ مافیہ واین بندہ ضعیف اعتماد ندارد بریں مقالات بلکہ اعتماد بندہ بر احادیث صحیحہ
است عن ابی ایوب الانصاری قال امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی بن ابی طالب بقتال الناکثین و
القاسطین والمارقین اخرجہ الحاکم وعن ابی سعید نحو من ذلک پس لفظ ناکثین وقاسطین و مارقین باظہار تعنیف
بیچ قتال باشد دلالت میکند بر انکہ این قتال حق است وہمچنین لفظ امر اگر محفوظ باشد واللہ اعلم دلالت میکند
بر اباحت قتال یا وجوب آن وانیہمہ اقتضا میکند کہ خلافت مرتضی منعقد بود واما توقف جمعی غفیر از صحابہ
از محاربہ پس از جہت نصوص قویہ است کہ دلالت میکردند بر توقف از قتال واین معنے مستلزم
عدم انعقاد خلافت نمے شود قسم دوم از شبہات وراقان کہ متشبہین بمجدثین اند تمسک است
بآیاتے واحادیثے وآثارے کہ موہم تفضیل مرتضی باشد بر شیخین جواب این قسم اجمالاً آنست
کہ گوئیم بسیارے ازین متمسکات دلالت نمے کند مگر بر مجرد فضل مرتضی فی نفسہ یا بر افضلیت او
بر غیر خلفاے ثلثہ وآن امرے است مسلم یا مبحث ما کار ندارد بلکہ این ہمہ ادلہ ما است کہ در اثبات
افضلیت مرتضی در مرتبہ خود بان تمسک مینمائیم وبسیارے ازان متمسکات از قبیل صلہ ارحام است
کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم بمثل آن کلمات وصل ارحام خود قصد فرمودہ است یا مبحث ما مساس
ندارد ومبحث ما در فضائلے است کہ بسبب آن تشبہ بانبیا من جہۃ النبوۃ حاصل شود نہ فضائلے
کہ در حکمت عملی یا در مخاطبات عوام مدار تفضیل میشود وعلامت واضحہ کہ بان صلہ ارحام از مناقب
ممتاز شود آن است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہمان کلمہ یا نظیر آن یا جمعے کہ فرود تر اند از مرتضی
بکثیرے بالاتفاق بین الموافق والمخالف ادا فرمودہ است مانند انت منی وانا منک ویوذینے ما
اذے فلانا زیرا کہ ہمین کلمہ در باب عباس ودورہ بنت ابی لہب واسامہ وغیرہم ثابت شدہ آری
این کلمات اثبات فضلے میکند بعد فضیلت متشبہین بانبیا وبسیارے از متمسکات ایشان ازان
قبیل است کہ در سند او داعی ببدعتی موجود است وروایت داعی ببدعت در انچہ تقویت او میکند اتفاقاً
بین المحدثین ساقط الاعتبار است لا بالعقل الصراح ماخوذ نیست تفصیل این اجمال آنکہ در ہمت مرجومہ منسوب بذریت

حضرت مرتضی فرق ضالہ بسیار شدہ اند مانند امامیہ و زیدیہ و اسماعیلیہ و تناسخیہ و باطنیہ و غیر ایشان
و بحقیقت چندان تشعب مذاہب و اختلاف آرا و تفرق در اصول و فروع کہ از زمرۂ حضرت مرتضی
برخاستہ است ہیچ تشعبی و اختلافی بوجود نیامدہ است و ہر یکی از ایشان داعی بود تا مذہب خود بلکہ
بسیاری از ایشان وضع احادیث برای ترویج مذہب خود تجویز میکردند خواہ این وضع صریح
باشد خواہ بتاویل مثال وضع بتاویل آنست کہ امامیہ گفتہ اند ہر چہ از معصومی ثابت شود نسبت ۱۳
آن بحضرت پیغامبر درست است زیرا کہ معصوم نمیگوید الا موافق علم پیغامبر و جمعی از تقریر متن
حدیث بر وجہی کہ مفہوم او را منطوق گردانند و ایجای او را صریح نماید مسامحات ندارند و جمعی بسبب
ورود حدیث بوجہی کہ خود فہمیدہ اند در میان قصہ داخل کنند و سوق حدیث را بر ہم زنند الی غیر ذلک
و زیدیہ را اتفاق افتادہ است کہ قریب بصد بار بر سلطان وقت خروج کردہ اند و خلق را بخود بشر
دعوت نمودہ و غرض ایشان آن بود کہ خلافت حق مرتضی است و بعد از وی حق حسنین است
و بعد از ایشان ہر فاطمی عالمی کہ خروج بسیف کند واجب میشود خروج بروی و اینمعنی حامل
آن شد کہ دعاوی کاذبہ خود را باحادیث مقلوبۃ المتن و السند مؤید سازند و چون نوبت بعلم حدیث ۱۴
بطبقہ دیلمی و خطیب ابن عساکر رسید این عزیزان دیدند کہ احادیث صحاح و حسان را متقدمین مضبوط
کردہ اند و مساغ سعی در آن باب نماندہ است پس مائل شدند بجمع احادیث ضعیفہ و مقلوبہ کہ سلف
آنرا دیدہ و دانستہ گذاشتہ بودند و بجمع طرق غریبہ غایۃ الغرابۃ کہ سلف با وجود کوشش بسیار آنرا
نیافتند و غرض ایشان ازین جمع آن بود کہ بعد جمع حفاظ محدثین و ازان احادیث تامل کنند و
موضوعات را از حسان و غیر ہا ممتاز نمایند چنانکہ اصحاب مسانید طرق احادیث جمع کردند و غرض
ایشان آن بود کہ حفاظ محدثین متواتر و مشہور و مستفیض و صحیح و حسن و غریب ضعیف و غریب غیر
ضعیف از یکدگر ممتاز سازند و انچہ بفقہ و تفسیر و اعتقاد و رقاق تعلق دارد در محل خود بکار برند و ظن
ہر دو فریق را خدا تعالی محقق ساخت پس بخاری و مسلم و ترمذی و حاکم تمیز احادیث کردند و حکم
بصحت و حسن نمودند و ابو داؤد و نسائی و دار قطنی و بیہقی برای فقہ تصانیف نمودند احادیثی کہ

بفقه تعلق دارد وجدا ساختند وابو الشیخ وابن مردویه وابن جریر در تفسیر تصانیف پرداختند واحادیث متناسب
بآیات ایراد نمودند وآجری وبیهقی در عقیده خود آنچه بعقائد مناسب بود درج نمودند وهمچنان متاخران
در احادیث خطیب وطبقه او تصرف نمودند ابن جوزی موضوعات را جمع وساخت وسخاوی در مقاصد
حسنه حسان لغیرها از ضعاف ومناکیر ممیز نمود وسیوطی در در منثور جمع احادیث مناسبه تفسیر آن نمود قطع
نظر از صحت وسقم تا محدثی آنها را بمیزان علم خود بسنجد وهر حدیثی را در محل خودش بگذارد وخطیب وطبقه
او از خود این عار را زائل ساخته اند زیرا که در مقدمات کتب خود باین مقاصد تصریح نموده اند
جزاهم الله تعالی عن امة النبی صلی الله علیه وسلم خیرا وصاحب جامع الاصول نقل کرده است که
خطیب از شریف مرتضی برادر رضی احادیث شیعه روایت کرده است وسیوطی در اول جمع الجوامع
ذکر نموده که این کتب متفرد اند برای ضعاف پس اگر کسی از جمع الجوامع ودر منثور ومانند ان احادیث
ضعیفه جمع کند وخلاف مذهب اهل سنت وجماعت ترویج نماید با او میتوان گفت ﴿فان
کنت لا تدری فتلک مصیبة ﴾ وان کنت تدری فالمصیبة اعظم ودرین احادیث چیزها است که
بالقطع معلوم البطلان است زیرا که جمیع اهل حق متفق اند بر تصحیح صحیح بخاری ومسلم وآن قصه ها مخالف
مستفیض صحیح اند مانند قصه وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر صدر حضرت مرتضی که احادیث صحیحین بر
بطلان آن شهادت میدهد وحدیث وصیت تردیک موت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر مرتضی که
بروایت صحیحین بطلان آن ظاهر شده وامر کردن آنحضرت صلی الله علیه وسلم صحابه را که چون علی مرتضی
یاکسی جنگ کند واجب است بر شما که همراه ایشان شده باعدا بجنگید که معلوم البطلان است بدو وجه
یکی آنکه حضرت مرتضی نزدیک شدت احتیاج تمسک باین احادیث نفرمود ودر وقت در تمسک بیعت
مهاجرین وانصار که اثبات آن مشکل شد واهل زبان شیعه ها دران آوردند چیزی که نص را گذاشت
وباین دلائل که معرض بحث واشکال شدند تمسک نمود دیگر آنکه در بنصورت می بایست که همه
صحابه موافقت میکردند در جنگ او فی الحقیقت اکثر فقها در مدینه قعود کردند ودر جنگ شریک نشدند
واحتمال آنکه همه عصیان ورزیده باشند بعد از انکه حدیث را شنیده اند از سنی نمی آید این احتمال

مرہ سب راتبیعی مے باید کہ در تفتیش و تکفیر اکثر اصحاب دلیری نماید سبحانک ہذا بہتان عظیم ہمچنین حدیث
شکایت حمزہ و عباس در قصہ سد جمیع ابواب الا باب علی خالی از وضع نیست زیرا کہ در ین قصہ
جمع کردہ اند در میان حمزہ و عباس حال آنکہ ہیچ گاہ حمزہ و عباس پیش آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
در مدینہ جمع نشدہ اند حمزہ در احد شہید شدہ و عباس پیش از فتح مکہ ہجرت کردہ و در راہ با آنحضرت
صلی اللہ علیہ وسلم ملاقات نمودہ و بعد فتح مکہ ہمراہ آنحضرت باز گشت و نیز باید دانست کہ روزہ
سلف مقتضے آنست کہ در مثل نزلت فی کذا مستعد دخول این فرد باشد در جملہ مدلول آیت اگرچہ
ہزاران در ان مدلول داخل باشند مثلاً اگر جمعے گویند صراط مستقیم شیخین اند و جمعے گویند مرتضے
است باہم تنافے ندارد زیرا کہ صراط مستقیم در وقت خلافت شیخین اتباع ایشان است و در وقت
کہ حضرت مرتضے بخلافت قیام نمود و اکثر اہل ارض بمخالفت او بر خاستند صراط مستقیم اتباع
مرتضے است و نیز باید دانست کہ شبہ نیست کہ حضرت مرتضے از افاضل امت است و خدا تعالے
در وی وجوہ فضیلت بحساب جمع کردہ است از ورع و شجاعت و حضور مشاہد خیر و قرب نسب
و محبت کاملہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و شدت در امر خدا تعالے و تابع مر الحق شدن و زہد در دنیا
کردن و غیر آن و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باین اوصاف تنویہ فرمودہ است در وقت بیان مناقب
حضرت مرتضے چنانکہ تنویہ فرمودہ باوصاف متعلقہ بخلافت در باب حضرت شیخین و تنویہ فرمودہ است
بتقدیم در قرارت قرآن در باب ابی بن کعب و در تعلیم فقہ و قرآن در باب عبد اللہ بن مسعود و ہر چہ
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در باب کسی فرمودہ است ہمان صفت از میان سردم ممتاز شدہ و آثار
ازان عزیز ظاہر و باہر گشتہ و بکمال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اشتباہ نشدہ است کسے کہ گمان میکند
کہ مناقب صحابہ مجرد تشریف بغیر رعایت محل در ہر منقبتے یا چیزے در حق کسے فرمودہ است و آثار آن چیز ظاہر
شدہ اما تفصیلا پس نقل شبہات ایشان است و حل آن بارجاع بیکے از اصول سابقہ اما ایاتی کہ در ین
باب ذکر میکنند ہیچ یکے ازان تصریح باسم حضرت مرتضے ندارد و نہ قرینہ از قرائن حالیہ و مقالیہ بران قائم است
کہ قطعاً تخصیص مرتضے بآن توان فہمید چنانکہ آیہ غار بحضرت صدیق خاص است بقرینہ ہجرت کہ قریب تواتر است

وآیہ لایاتل اولوالفضل منکم خاص است بصدیق از جہت حدیث صحیح حضرت عائشہؓ و ذکر آن در سیاق
قصہ افک و آیہ قتال مرتدین کہ تاریخ شاہد تخصیص او است بصدیق و گاہے گمان کردہ مے شود
کہ آیہ تطہیر و آیہ مباہلہ خاص باشد بمرتضے لیکن بحقیقت آیہ تطہیر در قصہ ازواج است و ارادہ انجا
ارادہ تشریعیہ است و فضیلت حضرت مرتضے مجرد دعای آنحضرت است صلی اللہ علیہ وسلم نہ مدلول
آیت و ہمچنین انفسنا در آیہ مباہلہ متحمل ذات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم و مقصود ازین صورۃً موافقت
عادت قوم بود عدآں در باب فضائل قوتے ندارد و غیر این قسم اقسام دیگر بسیار است قسمے کہ اثبات
نزول آن در باب حضرت مرتضے بروایت صحابہ صحیح شدہ است بغیر تعارض اما استدلال بآن در فضیلت
مرتضے بہ نسبت شیخین صحیح نیست مثل ہذان حسبان اختصموا فی ربہم کہ نزول آن در مبارزت بدر صحیح شدہ
و مدار استدلال در نجا صیغہ آیت است بلکہ دلالت آثار صحابہ بر دخول حضرت مرتضے دران عموم اگرچہ
دیگران نیز شریک او باشند و قسمے است کہ آیت عام است در جمیع مومنین و از جمعی از مفسرین صحابہ
و تابعین ثابت شد نزلت فی علی و جمعے دیگر صدیق را یا صحابی دیگر را ذکر کردہ اند و حل تعارض آنست
کہ غرض ہمہ ایشان دخول این بزرگان است در عموم این آیت و قرینہ کہ مخصص مرتضے باشد از قصہ
سبب نزول و اختصاص وعدہ در خارج بشخصے معین و مانند آن ثابت نشدہ با اتباع قول اشہر و
اصح مثل آیہ فان اللہ ہو مولاہ و جبریل و صالح المومنین قیل نزلت فی علی و الاصح انہا فی الشیخین
و سابقاً تفصیل آن ذکر کردیم و مثل آیہ انما ولیکم اللہ و رسولہ الی راکعون میگویند کہ در شان حضرت مرتضے
نازل شد وقتی کہ خاتم خود را در حالت رکوع تصدق کرد و بحقیقت این آیت شامل است ہر مومنے
را کہ باین صفات متصف باشد و معنی و ہم راکعون و ہم مداومون علی النافلۃ و این جملہ صلۃ الذین است
اقامت صلوۃ اشارت بفرائض و ہم راکعون اشارہ بنوافل و حضرت مرتضی بغیر شک داخل است در
انجماعہ و شیخین نیز داخل اند و از حسن بصری نقل کردہ اند کہ مراد ازان حضرت صدیق است باز اقتران
او بآیہ بجہم و یحبونہ دلالت میکند بانکہ در شان صدیق وجود او است و قصہ عبد اللہ بن سلام دلالت
میکند بانکہ در باب مہاجرین و انصار است و اگر ثابت شود افتخار حضرت مرتضے باین آیہ مسبب آن باشد

کہ وی درین آیت بہر دو توجیہ داخل است قریب و بعید یعنی خواہ صلۃ الذین باشد خواہ حال یؤتون
و قسمی آنست کہ آیت محتمل چندین توجیہات باشد بوجہی کہ اقعد است بعربیت و در روایت ربطی
ندارد و بوجہی ضعیفی کہ در آیہ و در روایت دلالت کند بر حال مرتضی مثل آل یاسین و تیاوہ شاہد
استدلال باین وجہا صلا صحیح نیست و قسمی است کہ دو توجیہ صحیح دارد و اصح آن نزول در غیر مرتضی
مثل آیہ قل لا اسالکم علیہ اجرا الا المودۃ فی القربی قال سعید بن جبیر قربی آل محمد و قال ابن عباس
ما کان بطن من بطون قریش الا کان للنبی صلی اللہ علیہ وسلم فیہم قرابۃ فقیل الا ان تودوا فی القرابۃ
بینکم و ہذا ہو الصحیح اخرجہ البخاری و قسمی آنست کہ روایات ضعیفہ از مفسرین در نزول او در شان مرتضی
آمدہ و اکثر و ارجح روایات نزول آن در غیر مرتضی است مثل آیہ والذی جاء بالصدق و صدق بہ
علی و قیل ابو بکر و ہو الاصح و آیہ الذی یتقیون اموالہم یتزکی و علانیۃ قیل علی و قیل ابو بکر و ہو الاصح
آیہ و من الناس من یشری نفسہ ابتغاء مرضات اللہ قیل نزلت فی صہیب بن سنان و ہو الاصح
قیل فی علی و آیہ اجعلتم سقایۃ الحاج قیل نزلت فی مخاصمۃ علی و عباس و فی جامع الاصول عن نعمان
بن بشیر قال کنت عند منبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال رجل ما ابالی ان لا اعمل عملا بعد الاسلام الا
ان اسقی الحاج و قال آخر ما ابالی ان لا اعمل عملا بعد الاسلام الا ان اعمر المسجد الحرام
و قال آخر الجہاد فی سبیل اللہ افضل مما قلتم فزجرہم عمر و قال لا ترفعوا اصواتکم عند منبر رسول اللہ صلی
اللہ علیہ وسلم ہو یوم الجمعۃ و لکن اذا صلیت الجمعۃ دخلت فاستفتیتہ فیما اختلفتم فیہ فانزل اللہ اجعلتم سقایۃ الحاج
و عمارۃ المسجد الحرام کمن آمن باللہ و الیوم الآخر الخ اخرجہ مسلم و قسمی آنست کہ روایات ضعیفہ غایۃ
بر نزول آن در شان مرتضی دلالت میکند و استدلال بمثل آن از ماہران فن تفسیر نمی آید زیرا کہ ضعف
و غرابت این روایات متحمل نیست مثل آیہ سیجعل لہم الرحمن ودا و آیہ اذن واعیہ و آیہ و قفوہم انہم
و قسمی ہست کہ قصہ شان نزول آن موضوع است حلال نیست ذکر او الا برای تعریف حال او مثل
نزول سال سائل نزدیک قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم من کنت مولاہ فعلی
ان کان ما تقولہ حقا فانزل علی حجرا من السماء و آن باطل است از انجہت کہ سال سائل مکی

مفسرین واین قصه در حجة الوداع واقع شد ونزول یوفون بالنذر الخ قال الحکیم الترمذی ومن الحدیث
الذی تنکره القلوب حدیث لیث عن مجاهد عن ابن عباس فی قوله تعالی یوفون بالنذر ویخافون
یوما کان شره مستطیرا ویطعمون الطعام علی حبه مسکینا ویتیما واسیرا قال مرض الحسن والحسین فذکر الخبر
بطوله الا ذکر الجفنة ثم قال الحکیم الترمذی هذا حدیث مستقبل قال الحافظ ابن حجر فی لسان المیزان فی
ترجمة القاسم بن بهرام انه صاحب هذا الحدیث یعنی مستقله وآیه القیا فی جهنم حدیث اذا کان یوم القیامة
قال الله تعالی لی ولعلی بن ابی طالب اوخلا الجنة من احبکما وادخلا النار من ابغضکما فذلک قوله
تعالی القیا فی جهنم کل کفار عنید اخرجه ابن الجوزی وفیه اسحق النخعی وهو المتهم به بالجملة اگر در وقت استدلال
نخعی بود دلیل این وجوه روشن تر بیان میکردیم لکن فیما قلنا کفایة لمن له قلب او القی السمع وهو
شهید مع هذا البعض این وجوه بر تقدیر صحت دلالت بر غرض مستدل نمی نماید مانند وقفوهم انهم مسئولون
که صادق است بآنکه حضرت مرتضی در ایام خلافت خود خلیفه حق بود پس واجب بود بر مردمان قبول
خلافت او واگر قبول نکنند مستدل بر معاتب شوند ومانند تیلوه شاهد منه یعنی من قومه ممن یقال فیه
انت منی وانا منک لا اسالکم علیه اجرا الا المودة فی القربی دلالت میکند بر وجوب مودت وحب اشتر
وآن مجمع علیه وثابت است ودرین مسئله مباحثه نیست فائده طریق تمسک بآیه آنست که بصیغه
او تمسک کرده شود خاص باشد یا عام یا تعریض شخصی معین بشرطی که قرائن حالیه ومقالیه دال
باشند بران شخص بخصوصه یا وصف مطلق منطبق بر شخصی بعینه بشرطی که عقل بر انحصار وصف در وی
حسر یحا دلالت کند وفائده اسباب نزول دو چیز است یکی آنکه اگر آن اثر صحیح باشد وسببیه نزول را
قطعا بیان نماید دلالت میکند بر دخول صاحب قصه در عموم آیه قطعا دیگر آنکه اگر جماعه از مفسرین
صحابه جزم کنند که نزلت فی فلان غالب رای صدق مفهوم آیه باشد بران شخص بسببیه نزول بالقطع
پس اگر آیه عام باشد بر فضیلتی وجود فضیلت در آن شخص بغالب رای دانسته شود در صورت اول
استدلال است بایت فقط ودر صورت ثانیه بمجموع آیت وآثار ودر صورت ثالثه بآثار فقط واگر
توجیهات بسیار در آیه بهم آیند استدلال بیکی ازین توجیهات بدون بیان رجحان او صحیح نبود واما

احادیثے کہ درین باب ذکر میکنند چند قسم است قسمے صحیح یا حسن است مد بخاری و مسلم و سائر کتب معتبرہ مذکور اما استدلال بان درین مرعا درست نیست و بعض زیادات غریب و ضعیف بلکہ موضوع دران احادیث مخلوط شدہ کہ آزاد مسرض استدلال نمیتوان آورد از انجملہ حدیث منزلت کہ مدلول آن تشبیہ است بحضرت ہارون و استثنا رنبوت یعنی حضرت ہارون جامع بودند درخصلت از اہل بیت حضرت موسے بودند و خلیفۃ الیشان در وقت غیبت بجانب طور وہی بودند و حضرت مرتضے از اہل بیت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بود و خلیفہ آنحضرت در مدینہ در غزوہ تبوک و نبے نبودند و اطالت متکلمین در عدم منازل سوائق معقول و منقول نمے افتد و زیادت لوکان بعدے نبی لکنتہ زیادت مضمونہ است و از انجملہ حدیث خم غدیر کہ مدلول آن وصیت است بمودت اہل بیت و تاکید درین معنے کہ آن حکم باقیست الی یوم القیامۃ و چون از قران مسئول بود نداز مودت اہل بیت نیز مسئول شوند و نہی از سب اہل بیت و ایذای الیشان و زیادت ہوا خلیفۃ من بعدی و ہو ولیکم بعدے و مانند آن منکر و موضوع و از تغیرات شیعہ است و از انجملہ قصہ فتح خیبر و مانند آن و اکثر این قسم در مناقب حضرت مرتضے ذکر کردیم و در شبہات طوسے جواب تمسک بآن تقریر نمودیم و قسمے است مختلف فیہ کہ حفاظ محدثین دران مختلف اند و جمعے بوضع و ضعف آن قائل اند و جمعے دیگر تعقب میکنند بایراد طرق متعددہ کہ بعض بہ بعض مجتمع شدہ از صرافت ضعف برمے آرد و درین قسم کثرت است و منشا این قسم جامع ترمذی است در احادیثے کہ وی گفتہ است غریب او منکر و مستدرک حاکم در احادیثے کہ متفرد است تصحیح و بطریق تمثیل حدیثے چند ازیں باب ذکر کنیم حدیث ابن مسعود کنت مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم لیلۃ الجن آخرہ فقلت استحلف قال من قلت علی بن ابی طالب قال اما والذی نفسے بیدہ لئن اطاعوہ لیدخلن الجنۃ اجمعین اکتعین اخرجہ الطبرانی فیہ مینار و تعقب بالشواہد و المتابعات و حدیث سلمان او لکم ورودا علی الحوض او لکم اسلاما علی بن ابی طالب اخرجہ ابن ابی عدی و فیہ ضعف تعقب بان حاکما اخرجہ من طریق سیف و تعقبہ الذہبی بان سیفا کذاب حدیث انا دار الحکمۃ و علی بابہا اخرجہ ناس فی اسنادہ جماعۃ من المجروحین و المجاہیل

احادیث در باب فضائل

وقال الترمذی غریب منکر وصححہ الحاکم وذکرہ ابن الجوزی فی الموضوعات وقال الحافظ ابن الحجر حسن لغیرہ وہو المختار حدیث رد الشمس فی اسنادہ ضعف در افضتہ وصححہ الطحاوی وانتصر لہ السیوطی حدیث النظر الی علی عبادۃ اخرجہ جماعۃ فیہ وضاعان ومجاہیل ومتروکون وصحح الحاکم بعض طرقہ وقیل حسن لتعدد طرقہ وقال العسقلانی باطل وقال الخطیب غریب حدیث امر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بسد الابواب الا شارعۃ فی المسجد وترک باب علیؓ اخرجہ احمد وفیہ مجہول والنسائی وفیہ مجہول ایضا والخطیب وفیہ مجاہیل قیل وضعتہ الرافضۃ ومال ابن حجر الی اثباتہ حدیث عائشۃ لما حضر النبی صلی اللہ علیہ وسلم الموت قال دعوا لی حبیبی وآخرہ فلم یزل محتضنہ حتی قبض اخرجہ الدارقطنی وفیہ وضاع و تعقب بالرد علی وضعہ بالوضع واوردہ ابن الجوزی فی الواہیات (در برگیزندہ او) ولا یرتقی من الضعف بحال وفیہ علۃ وہی انہ مخالف لحدیث الصحیحین مخالفۃ بینۃ حدیث ابی ایوب امرنا بقتال الناکثین والقاسطین والمارقین مع علیؓ اخرجہ ابن حبان وغیرہ وفیہ شیعی متروک وصححہ حاکم من بعض طرقہ ولہ شواہد یحصل حسنا لغیرہ وقسمی است کہ حفاظ حدیث آنرا در موضوعات ذکر کردہ اند وتعقبی معتد بہ بران از کسی نیافتہ واین قسم اکثر است از احصا وبطریق تمثیل بعض آن ذکر کنیم حدیث یا علی انت خصمک بالنبوۃ ولا نبوۃ بعدی (خصومت می کنم تو را) وتخاصم الناس بسبع الحدیث فیہ متہمون بالوضع حدیث ابی ذر قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لعلیؓ انت اول من آمن بی وانت اول من یصافحنی وانت الصدیق الاکبر وانت الفاروق تفرق بین الحق والباطل وفیہ الرفضی یردی المناکیر حدیث ان اخی ووزیری وخلیفتی من اہلی وخیر من اترکہ بعدی یقضی دینی وینجز موعدی علیؓ فیہ کذاب حدیث خلقت انا وعلیؓ من نور وکنا عن یمین العرش الی آخرہ فیہ کذاب حدیث من لم یقل علیؓ خیر الناس فقد کفر فیہ شیعی متہم حدیث علی خیر البشر من ابی فقد کفر فیہ من ہو امام اہل التشیع فی زمانہ وہو المتہم بہ حدیث ابن عباس حب علی یاکل السیات کما تاکل النار الحطب اخرجہ الخطیب وقال باطل حدیث سلمان سألت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من وصیہ قال وصیی وموضع سری وخلیفتی فی اہلی وخیر خلف بعدی علی فیہ مجاہیل ومن لہ مذہب سوء حدیث کما انا خاتم النبیین کذلک علیؓ وذریتہ یختمون الاوصیاء الی یوم الدین فیہ

متروک وکذاب حدیث انس کنت عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم فرای ملیاً مقبلاً فقال انا وہذا حجۃ علی امتی یوم القیمۃ اخرجہ الخطیب وفیہ من اتہم بہ حدیث علی ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لہ معک لواء الحمد وانت تحملہ وفیہ کذاب حدیث علی ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال مثلی ومثل علی شجرۃ انا اصلہا وعلی فرعہا الخ فیہ رافضی یروی المناکیر وضعفا حدیث علی قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انت ولی تسعتک فی الجنۃ فیہ کذابان حدیث ابن عباس قلت للنبی صلی اللہ علیہ وسلم للنار جواز قال نعم قلت وما ہو قال حب علی بن ابی طالب اخرجہ الخطیب وفیہ جماعۃ من الکذابین حدیث اول روح سلمت علی روح علی فیہ کذاب حدیث ابی ایوب قال صلی اللہ علیہ وسلم لفاطمۃ اما علمت ان اللہ اطلع علی اہل الارض فاختار منہم اباک فبعثہ نبیاً ثم الثانیۃ فاختار بعلک فاوحی الی فانکحتہ وانکحتہ وصیا فیہ شیعی غال ملحد حدیث لو اجتمع الناس علی حب علی لما خلق اللہ النار فیہ کذاب حدیث عنوان صحیفۃ المومن حب علی قال ابن الجوزی لا اصل لہ قال الذہبی باطل وسندہ مظلم حدیث لما عرج بی رایت علی ساق العرش مکتوبا لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ ایدتہ بعلی ونصرتہ بعلی قال ابن مدی باطل وقال الحافظ ابن حجر موضوع بلا ریب حدیث لیلۃ عرج بی الی السماء رایت علی باب الجنۃ مکتوبا لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ علی حبیب اللہ الحسن والحسین صفوۃ اللہ فاطمۃ امۃ اللہ علی مبغضہم لعنۃ اللہ قال الذہبی موضوع حدیث انس قیل یا رسول اللہ عمن ناخذ العلم بعدک قال عن علی وسلمان قال الذہبی موضوع وچون حال این احادیث را باعتبار سند معلوم کردی بدانکہ دلالت اکثر انہا بر مدعای این مستدل مسلم نیست مثلا انچہ دلالت میکند بر آنکہ حضرت مرتضی خلیفہ آنحضرت بود ووصی او اگر او را بر خلافت او لیہ فرو دی آرد واز ین وصایت ووصایتی کہ در سیاست است متصل وفات آنحضرت باشد مراد میگیرد آن خود باطل است باجماع صحابہ وتابعین واعتماد بر فہم معانی شرائع بر ہمین بزرگان است واگر مراد از ان استحقاق خلافت میگیرد ولو بعد حین آن امری مسلم بین الفریقین وبا بحث ما مساسی ندارد واگر امر باطنی غیر نیابت نبوت وسیاست ارادہ مینماید بحث ما دران نیست ونخست این مستدل را تحقیق حقیقت امیر قزوینی شہر بیعت می

ف قولہ یوم القیمۃ (صحیح) وحسن نادر وقولہ وانت تحملہ (صحیح) وقولہ وعلی فرعہا (حسن) وقولہ لا اصل لہ (صحیح) وقولہ باطل (حسن) وقولہ موضوع (صحیح) وقولہ مظلم (حسن) وقولہ لا الہ الا اللہ الخ (صحیح) وقولہ ابن مدی باطل (حسن) وقولہ موضوع (صحیح) وقولہ لعنۃ اللہ (حسن) وقولہ موضوع (صحیح) وقولہ عن علی وسلمان (صحیح) وقولہ موضوع (صحیح)

کرد و بعد ازان اثبات میباید نمود که مدلول لفظ فضل کلی در لسان اهل شرائع همانست و دون
باین المقدمتین خرط القتاد و مثلا انا مدینة العلم و علی بابها مقرون است باحادیث بسیار در شان
شیخین مثل حدیث اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر و حدیث رویا ابن و قمیص در شان غیر شیخین مانند فضائل
ابن مسعود و عائشه و معاذ و ابی بن کعب و هر یک از ایشان بشمار اند بعلم و امر ظاهر شده است باتحاد
علوم از ایشان و مثلا حدیث اقضاکم علی دلالت میکند بر زیادت مرتضی در سرعت انتقال باتحاد
مسئله زیرا که بعد جمع شروط اجتهاد حال مختلف میباشد هر که اسرع است در انتقال ذهن اقضی بود و هر
احفظ باشد ادله حلال و حرام را اعلم بحلال و حرام است مثل معاذ بن جبل و هر که اعرف باشد بسیاست
ملت و مدینه مقدم است و هر که محاسبات را نیک و زیده افرض است الی غیر ذلک و مثلا معنی
قول آنحضرت صلی الله علیه وسلم الوحید الشهید آنست که در حدیث دیگر آمده سیقتلک اشقی القوم و نیز
آمده که قوم با او جفا کنند و از ایشان سو رجعت ادراک خواهد کرد و فرود آوردن او بر معنی که بعض مردم
تقریر میکنند متبادر نیست و مثلا انا المنذر و انت الهادی دلالت میکند بر آنکه نوعی از هدایت که در
هدایت نبوت است که مسمی بانذار باشد در مرتضی ظهور خواهد کرد و قد وجد ذلک و مثلا قول مرتضی
انا یعسوب المومنین و المال یعسوب المنافقین صادق است با آنکه در ایام خلافت او هر که با او
بود بر حق بود و هر که با او مقاتله کرد بر ای مال بر خطا است و مثلا اوحی الی فی علی ثلاث انه سید
المسلمین و ولی المتقین و قائد الغر المحجلین دال است بر آنکه وی یکی از مکملان امت است و مثلا انا
سید ولد آدم و علی سید العرب دال است بر براعت نسب او در میان عرب زیرا که قسمت فرمود سیادت
را بدو قسم سیادتی که بر نوع انسان است و آن از جهت نبوت است برای خود اثبات فرمود و سیادتی
که بر قبیله عرب است از جهت عربیت و آن براعت نسب است بمرتضی منسوب ساخت و مثلا
قول حضرت مرتضی انا الصدیق الاکبر لا یقولها بعدی الا کذاب صادق است با آنکه در ایام خلافت
مرتضی هیچکس در منزله او نیست در معنی صدیقیه و همین است معنی نبدی و مثلا حدیث لا یحبک
الا مومن و لا یبغضک الا منافق و حدیث من سب علیا فقد سبنی دلالت میکند بر وجوب

نجست مرتضی وتحریم سب او وآن متفق علیه است ومثل حدیث اراد النبی صلی الله علیه وسلم ان ینزو
فدعا جعفرا فامره ان یخلف فقال لا استخلف احدیث الی آخره اما ترضی ان یکون منی بمنزلة هارون
من موسی زیادت آن معلول است بلاشبه زیراکه آن غزوه غزوه تبوک است بلاخلاف وقد
استشهد جعفر قبل ذلک بالموتة ومثل احدیث یا علی انت وشیعتک فی الجنة اینچه بطرق متعدده
ثابت شده در مسند احمد وغیر آن بسارت است درحق کسانیکه در قتال حروریه همراه مرتضی بودند واین
حدیث واهی گویا تعبیر همان قصه صحیحه است بنحو من التصرف فی لفظها گویم صادق است بهمان جماعه
وهمچنین اکثر این احادیث واهیه عند التامل ظاهر می شود که تغییر احادیث صحیحه است بوجهی که سیاق آن
متغیر شده ومحتمل گردانیده مثل لحمک لحمی ودمک دمی تغیرانت منی وانا منک وبرداننده علم حدیث
مخفی نیست اکثر انواع وضع همین است وبرین تقدیر ممکن است حمل این احادیث واهیه برمعانی
همان احادیث صحیحه وزیادت تصریحی که بسبب وضع پیدا شده از نظر می باید انداخت واما آثاری
که درین باب روایت میکنند از غیر مرتضی ازان جنس که بر تفضیل مرتضی دلالت مینماید جوابها آنها سابقا
تقریر نمودیم ویردی خطب علی فقال ان خیر هذه الامة بعد نبیها ابو بکر وعمر فقام رجل فقال وانت
یا امیر المومنین فقال نحن اهل بیت لا نوازن بنا احدا وان زیادت موضوعه است قبح الله واضعها
زیراکه در روایت محمد بن حنفیه که در بخاری موجود است آمده وهل انا الا رجل من المسلمین ودر اثر
دیگر که نزد یک بتواتر است آمده بعد رسول الله صلی الله علیه وسلم وثنی ابو بکر وثلث عمر ثم خبطتنا
الفتن وقاعده اصولیه آن است که زیادتی که راجع میشود بابطال کلام سابق ولازم می آید دروغ
تدلیس جمهور ناقلین وعدم فهم ایشان معنی خطاب را مثلا استثنا وصفتی که مفهوم مخالف دارد ازان قبیل
است که جزم باید کرد ببطلان اویردی فی حدیث عمرو بن العاص حین قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم وابوها قلت یا رسول الله فاین علی فالتفت الی اصحابه فقال ان هذا یسالنی عن النفس
واین زیادت باطله است در روایت هیچ یکی از ثقات یافته نشده واگر این زیادت ثابت باشد عمرو
ابن العاص عجب کسی بود که خود با مرتضی مقاتله کند وخود او انفس آنحضرت اعتقاد نماید این تناقض

از اجهل قوم نمی آید فکیف از اطول عرب حدیث ابی الطفیل عامر بن واثلة کنت علی الباب یوم الشوری فما تفصت الاصوات بینهم فسمعت علیا یقول یبایع الناس لابی بکر وانا والله اول بالامر منه واحق به فسمعت واطعت مخافة ان یرجع الناس کفار الحدیث وآخره وفیکم احد کان اخر عهده برسول الله صلی الله علیه وسلم یضع علی رضعه فی حجره غیری قالوا اللهم لا اخرجه العقیلی وفیه وضاعون قال العقیلی لا اصل لهذا الحدیث عن علی وهذا من عمل ابن حمید حدیث ابن عباس فی علی ثلثمائة آیة اخرجه الخطیب وفیه متروکون وضعیف باید دانست که درین زمانه جمعی هستند که کتاب مشکوة المصابیح بدست ایشان افتاده است وآنرا الطریق ورق گردانی مطالعه کرده اند وشکوک وشبهات از بعض احادیث آن در دماغ ایشان جاگرفته واستیعاب آن شبهات واستیفای رد آن قریب بتفصیح اوقات است ازیرا که مناظره با کسی راست آید که استعداد تحصیل یقین از اول داشته باشد وفرق درمیان شبه که منشا آن مقدمات عقلیه یا دلالت نقل شده است وشبه که مجرد وهم است دانسته بود وتطبیق درمیان اولی بتسامح فی الظاهر میتواند داد ومعهذا اگر بطریق تمثیل برطریق رد آن شبهات مطلع کنیم دور از صواب نیست ان ارید الا الاصلاح ما استطعت ازانجمله حدیثی است که از مسند حضرت مرتضی مذکور است بروایت امام احمد قیل یا رسول الله من نولی بعدک قال ان تولوا ابا بکر تجدوه امینا زاهدا فی الدنیا راغبا فی الآخرة وان تولوا عمر تجدوه قویا امینا لا یخاف فی الله لومة لائم وان تولوا علیا ولا اراکم فاعلین تجدوه هادیا مهدیا یاخذ بکم الطریق المستقیم وجه استشکال آنست که این حدیث دلالت میکند برانکه حضرت مرتضی احق بالخلافة است ازیرا که هدایت صراط مستقیم بوی حواله کرده اند لیکن بسبب عدم قبول قوم خلافت او را دیگران را خلیفه کرده باشند کما قال ولا اراکم فاعلین وبحقیقت مقصود اولی ازین حدیث افاده آنست که این مشائخ ثلثه اصل استحقاق خلافت دارند ومعهذا هر یکی بقدر تمیز است صدیق بزهد دنیا ورغبت در آخرت وفاروق بقوت ذاتیه وعدم خوف ملامت لازمه کننده ومرتضی بتشدد فی امر الله در ترک مدارات وانیعنی سبب عدم اجتماع ناس خواهد بود پس بطریق ایما فهمانیده شد که باعتبار سیاست ملت وجمع ناس بر کلمه الله شیخین افضل اند واولی بالخلافة و

مقصود ثانوی اشاره است بانکه اول خلافت صدیق خواهد بود و ثانیا خلافت فاروق و در خلافت
مرتضی اختلافی واقع خواهد شد و تفرقی بظهور خواهد پیوست و در لفظ یاخذکم الطریق المستقیم دلالة اکم
فاضلین فهمیده میشود نوعی از تکلیف و تشدید که خلاف طبع ایشان باشد و از غیب چون برآنحضرت
صلی الله علیه وسلم صورت حادثه بعینها فائض شد شبه کرد اکثر ناس را در خلافت او واقع خواهد شد نمیدند
فائض گردید پس بدفع آن شبه اهتمام فرمود اگر نیز بخاطر شما مشکل شود و اعتقاد در حق سر تنشه
از من یاد گیرید که وی هادی مهدی است و بشر لط مستقیم میخواند پس باعتقادات ماخوذه از من
دفع آن شبهات نمایند و در باب شیخین این شبه بخاطر نخواهد افتاد و تا بنهید اهتمام فرض شبه میباید کرد
تنبیه نبده ضعیف میگوید در بین حدیث با عتبار فن حدیث اشکال عظیم واقع است و آن آنست
که این حدیث را بروایت ابی اسحق سبیعی عن زید بن سبیع عن علی اخراج کرده حدثنا عبد الله بن ابی
شنا اسود بن عامر شنا عبد الحمید بن ابی جعفر یعنی الفراء عن اسرائیل عن ابی اسحق عن زید بن سبیع
عن علی قال قیل یا رسول الله من نؤمر بعدک قال ان تؤمروا ابا بکر تجدوه امینا زاهدا فی الدنیا راغبا فی
الآخرة وان تؤمروا عمر تجدوه قویا امینا لا یخاف فی الله لومة لائم وان تؤمروا علیا ولا اراکم فاعلین تجدوه
هادیا مهدیا یاخذکم الطریق المستقیم و در تمام مسند علی بجز این یک طریق دیگر باین حدیث الاسناد
مذکور نیست و حاکم آنرا از طریق فضیل بن مرزوق عن ابی اسحق روایت کرده است و در اسناد او ضعفی است
عن فضیل بن مرزوق الرواسی شنا ابو اسحق عن زید بن سبیع عن علی قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم ان تولوا ابا بکر تجدوه زاهدا فی الدنیا راغبا فی الآخرة وان تولوا عمر تجدوه قویا امینا لا تخاف فی الله
لومة لائم وان تولوا علیا تجدوه هادیا مهدیا یسلک بکم الطریق اخرجه الحاکم باز جمعی که او ثق و احفظ اند از شنا
سفیان ثوری اسناد این حدیث عن ابی اسحق عن زید بن سبیع عن حذیفة ذکر کرده اند عن سفیان ثوری
عن ابی اسحق عن زید بن سبیع عن حذیفة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان ولیتموها ابا بکر فزاهد
فی الدنیا راغب فی الآخرة وفی جسمه ضعف وان ولیتموها عمر فقوی امین لا یخاف فی الله لومة لائم
وان ولیتموها علیا فهادی مهدی یقیکم علی صراط مستقیم اخرجه الحاکم و چون این اختلاف واقع شد ریو

کردیم بجمعی دیگر کہ این حدیث را روایت کردہ اند منہم شریک بن عبد اللہ عن عثمان بن عمر عن شقیق بن سلمۃ
عن حذیفۃ قال قالوا یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو استخلفت علینا قال ان استخلف علیکم خلیفۃ فعصانی
ینزل العذاب قالوا لو استخلفت علینا عامیا قال انکم لا تفعلوا او ان تفعلوا ما تجدوہ ہادیا مہدیا یسلک بکم
الطریق المستقیم اخرجہ الحاکم پس ظاہر شد کہ ذکر علی درین اسناد توہم است باز بعض طرق حدیث
حذیفہ دلالت میکند بر خلاف مدعای این مستشکل زیرا کہ روایت شقیق بن سلمہ دلالت میکند بر صرف
خلافت از مرتضی باز باید دانست کہ مقصود ازین حدیث آن نیست کہ خلافت اولا شائع باشد
درین سہ اکابر بلکہ بیان اصل استحقاق خلافت و این چنان است کہ نزد یک تحری امور متعارضہ
را ذکر کردہ اند و بآخر یکی امری مقرر نمایند و آنرا ترجیح دہند حالا کار بآن امور متعارضہ نماند ہمان مقرر
مرجح لازم شد کقولہ تعالی یسألونک عن الخمر والمیسر قل فیہما اثم کبیر ومنافع للناس واثمہما اکبر من
نفعہما و از انجملہ حدیثی است از مسند مرتضی بروایت ترمذی اللہم ادر الحق معہ حیث دار و ترمذی در
جامع خود میگوید غریب و جہ استشکال آنست کہ این حدیث دلالت میکند بر معصوم بودن مرتضی
از خطا و معصوم احق بالخلافت است و بحقیقت حق دو قسم است قسمی است کہ ہمیشہ بر مرکز خود
ثابت میباشد و دور نمیکند بدوران کسی و آن حق متعین عند اللہ است و قسمی ہست کہ دوران
میکند بامجتہدین و بادلہ ایشان مثلا در استقبال قبلہ حق متعین عند اللہ ہمان جہت است کہ
در خارج کعبہ انجا واقع است و حق دایر جہاتی است کہ اہل تحری باقصی ہمم خود آنرا اعتقاد کردند
ہمین است و جہ جمع در اختلاف مسئلہ المجتہدون المختلفون مصیبون کلہم او المصیب واحد و سائرہم
معذورون بالجملہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم دانستند کہ حضرت مرتضی را ہنگامہ ہا پیش خواہد آمد
و نشیب و فراز بسیار خواہد رفت پس دعا کردند کہ ہمیشہ بر وفق اجتہاد کار کند و بدون اجتہاد خوض
در کاری نہ نماید و از انجملہ حدیثی است کہ ناسا اعرفہم یذادون عن حوضی فاقول اصحابی اصحابی فیقال
انک لا تدری ما احدثوا بعدک اخرجہ البخاری و جہ استشکال آنست کہ این حدیث دلالت میکند بر آنکہ
جماعہ کثیر از اصحاب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خلاف راہ خواہند رفت پس اعتماد بر اجماع و اتفاق

حدیث حوض

اکثر بین نماند و بتحقیقست ثابت شده است که آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرموده است در خطبه حجة الوداع
و لا ترجعوا بعدی کفارا یضرب بعضکم رقاب بعض درینجا معلوم شد که داخل شیخین و جمعی که همراه ایشان
قتال مسلمین نشده اند ازین الوان پاک است باز آنحضرت صلی الله علیه وسلم شیخین و جماعه کثیره
از اصحاب را بشارت به بهشت داده اند فرمودند که حالت ایشان بخیر بود و رفیق آنحضرت باشند
بر حوض و در بهشت و ازینجا معلوم شد که داخل این عزیزان ازین الوان پاک است باز خدا تعالی
فرمود یا ایها الذین آمنوا من یرتد منکم عن دینه فسوف یاتی الله بقوم یحبهم و یحبونه الآیه و آنجا تحقق شد
که در مقابله این مرتدین محبین و محبوبین خواهند استاد این معانی در زمان حضرت صدیق تحقق شد
چه بلا ظلم است که در حق مبشرین به بهشت باسمارایشان باعیانها یا بصفاتی که در ایشان باشد شامل
نعل الله الطاع علی اهل بدر احدیث این گمان بخاطر شخصی بگذرد و کفی بذلک دلیلا علی جهله و ازانجمله
حدیث لا یزال هذا الدین ظاهرا الی ان یبعث الله اثنی عشر خلیفة کلهم من قریش وجه استشکال است
که این حدیث ناظر است بمذهب اثنا عشریه که اثبات ائمه اثنا عشر کرده اند و بحقیقت کلام آنحضرت
صلی الله علیه وسلم بمنزله قرآن بعض او مفسر بعض است از حدیث عبد الله بن مسعود ثابت شده
است تدور رحی الاسلام لخمس و ثلثین سنة او ست و ثلثین سنة فان یهلکوا فسبیل من قد هلک
و ان یقم لهم دینهم یقم سبعین سنة ما بقی و در معنی این حدیث غلطها واقع شده و ما آنچه ازین حدیث
بطریق تحقیق فهمیده ایم بگوئیم ابتدا این مدت از وقت شروع جهاد است در سنه ثانیه از هجرت
و معنی فان یهلکوا شک و تردید نیست بلکه بیان است که وقائع عظیمه واقع خواهد شد بوجهی که
بحسب ظاهر نظر بقصور این چنان دانسته شود که امر اسلام مضمحل گردد و شوکت اسلام و انتظام مجاهدین
نماند باز خدا تعالی تقدیری بروی کار آرد که امر خلافت و اسلام باز منتظم شود و این انتظام هفتاد سال
ماند و واقع شد آنچه آنحضرت صلی الله علیه وسلم خبر داده اند که در سنه خمس و ثلثین از وقت جهاد حادثه قتل
ذی النورین و تفرق مسلمین پیش آمد و در سنه ست و ثلثین تیسیر وقعه جمل و صفین و درین حوادث
چون تقاتل در میان اهل اسلام پیدا شد جهاد کفار موقوف ماند بحسب ظاهر نظر بقصور این چنان

افتاد خلیفه

دانسته شد که اسلام مضمحل گشت اما باز خدا تعالی خلافت را منتظم ساخت وچهار رواج داد تا وقت خسوفی
عباس وتلاشی دولت بنی امیه درین وقت باز بسبب قراین فهمیده شد که اسلام بر هم خورد باز
خدا تعالی رواجی داد تا آنکه حادثه چنگیزیه پیش آمد واشاره بهمین حادثه است در حدیث سعد بن
ابی وقاص عن النبی صلی الله علیه وسلم قال انی لارجوان لایجز امتی عند ربی ان یؤخرها نصف یوم
فقیل لسعد وکم نصف یوم قال خمسمائة سنة رواه احمد پس آنحضرت صلی الله علیه وسلم تارة از خلافت
نبوت خبر داده ودر آنرا بخصوص ساخته بسی سال وخلافتی که بعد از ایشان باشد واورا بملک عضوض
تعبیر فرموده وتارة از خلافت نبوت وخلافتی که متصل آن آید هر دو معا وآنرا بدوازده خلیفه تعبیر
فرموده وتارة از هر سه معا وآنرا بخمسمائة سنه تعبیر نموده واما آنچه این مستشکل فهم کرده است اصلا راست
نمی آید بچند وجه یکی آنکه اینجا خلافت مذکور ساخته نه امامت وبالاتفاق بین الفریقین اکثر این دوازده
کس خلیفه نبوده دوم آنکه نسبت ایشان بقریش دلالت میکند بر آنکه همه از بنی هاشم نیستند زیرا که
عادت آنست که چون جمعی کارے کنند وانهمه از یک بطن باشند نام همان بطن میگیرند وچون از
بطون شتی جمع باشند نام قبیله فوقانی که همه را جامع باشد میگیرند سوم آنکه قائلین بائمه اثنی عشر
قائل نیستند بظهور دین بلکه میگویند از ابتداء وفات آنحضرت صلی الله علیه وسلم دین مختفی شد ائمه
تقیه میکردند واظهار آن نمیتوانستند چنانکه حضرت مرتضی نیز بر اظهار مشرب خود قادر نشد چهارم
آنکه قضیه حرف الی آنست که چون دولت این اثنا عشر منقضی شود فرقی رود هد وایشان قائل
اند بآنکه چون ائمه اثنا عشر تمام شوند حضرت عیسی ظهور فرمایند ودین بکمال خود برسد پس درین صورت
غایت ومغیار است نمی آید پس تحقیق درین مسئله آنست که چهار خلیفه راشد وبعد از ایشان معاویه
وعبد الملک وچهار پسر او وعمر بن عبد العزیز وولید بن یزید بن عبد الملک را اعتبار کنند واز امام
مالک منقول است که عبد الله بن الزبیر احق است بآنکه خلافت اورا باشد نسبت مخالفان
او ونبذه ضعیف درینجا اشکال دارد وآن آنست که حضرت فاروق وحضرت ذی النورین
ذکر کرده اند از آنحضرت صلی الله علیه وسلم چیزے که دال باشد بر آنکه تسلط ابن الزبیر واستحلال

حرم بجہت او یکی از مصائب امت است اخرج حدیثہا احمد عن قیس بن ابی حازم قال بعث ابن الزبیر
الی عمر بن الخطاب یستاذنہ فی النزول فقال عمر اجلس فی بیتک فقد غزوت مع رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قال فرد ذلک علیہ فقال لہ عمر فی الثالثۃ او التی تلیہا اقعد فی بیتک والسرانی لاجد بطرف
المدینۃ منک ومن اصحابک ان تخرجوا فقصدوا علی اصحاب محمد صلی اللہ علیہ وسلم الخرجہ الحاکم و
از لفظ بطرف المدینۃ معلوم میشود کہ مراد ازین حدیث واقعہ جمل نیست بلکہ خروج او است بر بنی
خلافت وحضرت مرتضی انیعنی در قصہ جواب امام حسن رضی اللہ عنہ بآن اشارت نمودہ و لہذا
بروی منتظم نشد و یزید بن معاویہ خود ازین میان ساقط است بجہت عدم استقرار او در
معتدبہا و سوء سیرت او واللہ اعلم **فصل** ۳ شبہات متصوفہ زمان بر اقسام است جماعہ ایشان
باستناد سلسلہ تصوف بحضرت مرتضی اعتماد نمودہ بتفضیل او قائل میشوند واصل منشا این
شبہ شجرات طرق صوفیہ است کہ آنجا اتصال معروف کرخی بدو شیخ نقل میکنند یا امام علی بن
موسی الرضا وبداود طائی واتصال حسن بصری بحضرت مرتضی ذکر میکنند یا ظنی دیگر کہ در نفوس
ایشان کامن است کہ این طریقہ وصول بحق است بخلاف شریعت کہ وصول است بامر
حق پس حضرت مرتضی امام راہ وصول بحق باشد و واسطہ در میان آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم وامت او باین اعتبار و شیخین امام شریعت و واسطہ در میان آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم وامت او باین اعتبار پس حضرت مرتضی افضل باشد و جمعی از ایشان گویند کہ شریعت
اصلاح ظاہر است و مانند رسم کہ خدائی است و ملک واری فضیلت حقیقیہ فنا و بقا و معرفت
ذات وصفات است وصاحب این فضیلت مرتضی است و کار شیخین بجز امامت رسوم اسلام
نبودہ است و اصل این شبہ افسانہ ایست کہ از اسماعیلیہ و قرامطہ و دہریہ اخذ نمودہ اند
و کلام بعض صوفیہ را بر بنی فرود آوردند و جمعی ہستند کہ از ظاہر کلام شیخ محی الدین بن عربی
و اتباع او تفضیل گونہ فہم کردہ اند و یکی را بدہ گرفتہ چیز با بدماغ خود پختہ اند و جمعی ہستند
بہ بعض مواقعات خود و اسلاف خود تمسک نمودہ فضل کلی اثبات نمودہ اند و بحقیقت گواہی کسے

در باب تفضیل مسموع نیست تا منزله هر دو فهمیده باشند ۵ حفظت شیا و غابت عنک اشیاء
وما میخواهیم که بکلام موجز مضمون تقریر مائے ایشانرا ذکر کنیم و بطریق براندا ختن انها مطلع سازیم
سوال اگر گوئی که علم دو نوع است علم بالله و علم باحکام الله و مطلوب در راه حق دو نوع است
وصول بذات حق و احکام اسباب معدهٔ وصول بحق و جلب ناس تدریجا بمرتبه وصول بحق و
مانند آن و نوع اول افضل است از نوع ثانی و واسطه درمیان آنحضرت صلی الله علیه وسلم واست
او در نوع اول حضرت مرتضی است بچند وجه یکی عالمان علم بالله و واصلان بذات حق سلاسل دارند
که بعض از بعض آنرا اخذ کرده اند و همه این سلاسل متوجه اند بحضرت مرتضی چنانکه شجرات ایشان
بران دلالت میکند نه بشیخین زیرا که هیچ سلسله از سلاسل صوفیه بشیخین عاید نمیشود دوم آنکه از حضرت
مرتضی کلمات عجیبه از باب سلوک و معارف که دلالت میکند بر انتهای او درین باب روایت
کرده شده است و صوفیه آن کلمات را بمنزله امثال سائر در مصنفات خود ذکر کرده اند و کرامات
خارقه که صدور مثل آن لغیر ممکن تام در طریقه صوفیه میسر نشود نقل نموده اند سوم آنکه حضرت
مرتضی الزق بود بآنحضرت صلی الله علیه وسلم نسبا و مصاهرة و صحبة و ازکی بود در فهم و ارغب بود
در سلوک راه خدا تعالی و توجه آنحضرت صلی الله علیه وسلم بجانب او بیشتر از همه بود و چون قابلیت
تلمیذ و کوشش او با توجه شیخ و صحبت دائمه او و باکمال متزلت شیخ و تمام تاثیر توجه او جمع شود میباید
که ارشاد و رشد بکمال خود برسد چهارم آنکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرموده اند انا مدینة العلم و علی
بابها و ظاهر است که در علم ظاهر حضرت مرتضی با سائر صحابه همعنان بود پس معلوم شد که همان
علم باطن است که باو حواله کرده شده پنجم آنکه اولاد حضرت مرتضی در هر زمان مصدر فیض باطن
بوده اند و هر یکی از والد خود این راه را اخذ کرده است و الولد سر لابیه جواب قوله همه این سلاسل
متوجه اند بمرتضی گوئیم اتصال سلاسل بحضرت مرتضی امری است مشهور بالسنه صوفیه و نزد یک
تفتیش آنرا اصلی ظاهر نمی شود و مشهورات دو قسم اند مشهور عند جماهیر اهل نقل و مشهور نزد یک
طائفه دون طائفه و این از قسم اخیر است نزد یک طائفه صوفیه مشهور شده فقط و اصل این

نقل ضعیف است یا باطل کہ از اتقی کردند متاخران بقبول و ہر مشہوری کہ چنین باشد ذرا اعتداد نیست مثل نماز لیلۃ الرغائب و لیلۃ النصف من شعبان و نماز ایام اسبوع الی غیر ذلک بلکہ متاخرین بر لایقہ را از فرق ناس مشہورات مسلمہ است در میان ایشان و باصلی صحیح رجوع نمیکنند کما لا یخفی و دلیل بر انیمعنی آنست کہ قائلان باین سلاسل متفق اند بر آنکہ مبنای آن اتصال حسن بصری است بحضرت مرتضی و اگر اتصال حسن بصری بہ مرتضی متحقق می بود او را صحبت معتد بہا با مرتضی متحقق می بود و خود چنین صحبت منتفی است پس اتصال او منتفی است اما ملازمت در صحبت و اتصال پس از انجہت است کہ مدار اتصال خرقہ است یا تلقین یا بیعت یا صحبت مستمر و خرقہ در عصر اول نبود قال الحافظ المحدث المتقن ابن وجیہ و ابن الصلاح و شیخ الاسلام خاتمۃ المحدثین ابن حجر العلامۃ العسقلانی انہ باطل و قال ابن حجر لم یصح فیہ شئی من الاخبار فی خبر صحیح و لا ضعیف و لا طریق من الطرق عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و ما نقلہ بعضہم ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم البسہا علیا و ان علیا البسہا الحسن البصری لا اصل لہ و شیخ الشیوخ شہاب الدین السہروردی گفتہ کہ الباس خرقہ از جنید ثابت شدہ و از جنید سوای صحبت چیزی بثبوت نہ پیوست و تلقین محض ذکر لا الہ الا اللہ است پس شیخ ہر شخص پدر او باشد کہ در اول عمر این کلمہ او را موختہ یا قدری کثیر از آداب و اذکار و اشارات و این مستلزم صحبت است و سند کرہا و عادت قاضیہ است بانکہ اگر حسن بصری اذکار و آداب از حضرت مرتضی گرفتہ بودی آنرا روایت میکرد و بسا چیزہا کہ ارباب قضا و فقہ بواسطہ باعتناء تمام از حضرت مرتضی نقل کردہ است چرا این باب را روایت نکنند و حفاظ حدیث چرا نقل آن از وی نکنند و بیعت را اگر اعتبار کند باید کہ سلاسل بشیخین اکثر باشد از سلاسل مرتضی و مرتضی را اتصال باشد بشیخین پس شیخین افضل باشند و اگر شرطے دیگر ذکر میکند باید دید آن شرط چیست و وجود آن در حسن بصری یافتہ میشود یا نہ و اگر صحبت مستمرہ را اعتبار کنیم آن منتفی است نقلا و عقلا اما نقلا پس ازان جہت کہ ہر حدیثی کہ عن الحسن عن علی باشد پیش بخاری و مسلم و ترمذی

وابوداود وغیرہم متصل نیست واکثر روایات حسن بصری از مرتضی بواسطہ عن الحسن عن قیس بن عباد عن علی ہر چند زمانہ مساعد صحبت و روایت بود اما در مطالب نقلیہ وقوع را ذکری باید کرد نہ امکان را وچیزی کہ معاصرت پیش گرفتہ تصحیح آن کنند نزدیک محققین اہل حدیث ثابت نشدہ قال الترمذی فی باب الحدود ولا اعرف للحسن سماعا من علی واخرج مسلم فی مقدمتہ صحیحہ عن قتادۃ انہ قال والله ما حدثنا الحسن عن جندب قط الا عن صحیفتہ وفی جامع الاصول ولد الحسنین بقیتا من خلافۃ عمر بن الخطاب بالمدینۃ وقدم البصرۃ بعد مقتل عثمان وقیل انہ لقی علیا بالمدینۃ واما بالبصرۃ فان رؤیتہ ایاہ لم یصح لانہ کان فی وادی القری متوجہا نحو البصرۃ حین قدم علی ابن ابیطالب البصرۃ وقیل لقی طلحۃ وعائشہ ولم یصح لہ منہما سماع واما عقلا باستقرار کامل معلوم شدہ کہ ہر صوفی کہ با شیخ کامل صحبت داشتہ است شئی کثیر از اذکار واوراد واحوال وکرامات واشارات او ذکر نمودہ لاسیما حسن بصری کہ فقیہ ومحدث ومذکر بود چرا چنیں بار روایت نکند لاسیما در چیزہا بسیار محتاج شدہ بآنکہ اثار مرتضی وقضایای او بواسطہ نقل کند پس محال است کہ صحبت مستمرہ حضرت مرتضی دریافتہ باشد وآنرا اکثار روایت نکند این باب را باز صحبت حسن بصری مدت دراز یا جمعی از فضلای صحابہ ثابت شدہ مانند انس بن مالک ومعقل بن یسار وعبد اللہ بن معقل وجندب وغیر ایشان واز ایشان شریعت را روایت کردہ است فی الاستیعاب اردی الناس عن عبد اللہ بن معقل الحسن قال الحسن کان عبد اللہ بن معقل احد العشرۃ الذین بعثہم عمر الینا یفقہون الناس وکان من نقباء اصحابہ باز اداب طریقت ومعرفت وعوامل نفس ودنیا وسبیل تفضی ازان وتوزیع اوقات بر عبادات ومانند آن نقل کردہ از انچہ تلمیذان صوفیہ از مشایخ خود نقل میکنند باز تاثیر صحبت ایشان در خود ومنت آن تاثیر بر خود وتقریر نمودہ پس نسبت حسن باین جماعہ احق واولی باشد از نسبت او بحضرت مرتضی واگر صاحب شبہ عود کند وگوید کہ این ہمہ علم سلوک وتصوف است کہ نسبت آن بسائر صحابہ اثبات کردی وقرینہ بر نفی آن از حضرت مرتضی اقامت نمودی ومدار اینجا اثر پذیرفتن دل تلمیذ است از دل شیخ گوئیم کہ در یک لحظہ باشد وگوئیم کہ بغیر تعلم علم سلوک

باشد واگر تسلیم کنم کہ حسن بصری را ہزاران تیوخ باشند اما شیخ حقیقی او ہمان است کہ دل او نسبت الہی از دل آن شخص گرفتہ است گوئم کہ تصریح حسن بصری باینکہ مرا فلان معنی از صحبت حضرت مرتضی حاصل شد منقول نیست تا بروی اعتماد کنیم و نہ این را دلیلی است قطعی کہ آن را ناظر تقریر کند نہ از طرف نافی و نہ از طرف مثبت باقی ماند امارات ظنیہ کہ بحسب استقرار امارہ تنیوانند شد کہ دارد گیر ناظران ہمہ در امارات واقع است و شبہ نیست در آنکہ باستقرار معلوم شد کہ اثر پذیرفتن دل تلمیذ از دل شیخ صحبت مستمرہ می طالبد خود این صاحب شبہ کدام صوفی را می شناسد صوفیان مشہور کہ با شیخ خود مدتہا صحبت نداشتہ باشد و علم سلوک نہ اندوختہ و کرامات و اشارات روایت نکردہ است اینجا سخن در امارات است امکان عقلی نادر الوقوع را اینجا ذکر کردن نامناسب است لاسیما بحسب عادۃ متقدمین کہ آنجا اثر دل در ضمن مرقعات و تذکیر و عبادات و اذکار و غیر آن میبود لہذا اثر دل را علیحدہ تحدید نکردہ اند در ان زمان غالبا اثر دل بتدریج و بدفعات در ضمن صحبتہا و موعظتہا ظاہر میشد پس بسیار است کہ باعتبار نسبت قلبی قطع نظر از علم سلوک و علم اذکار شخص را شیوخ متعدد باشند بلکہ در اکثر صور نسبت تشخصی با کسی کہ صحبت با و بیشتر بود حاصل باشد از نسبت او بکسی کہ اکمل بود لیکن بجز یک لمحہ صحبت او ادراک نکرد و اگر صاحب شبہ عود کند و گوید کہ امارۃ این اثر باطن تصریحات اصحاب طرق است باینکہ این طریقہ ناشی شدہ است عن الحسن البصری عن امیر المومنین علی زیرا کہ این اکابر اعرف اند باین اثر باطن اعبد از ہر و ادرع بودند از آنکہ دروغ گویند یا بغیر حق تحقیق بچیزے تصریح کنند پس ہر شخصی کہ آخذ طریقہ ایشان باشد و معتقد کمال ایشان لازم است تصدیق مقالہ ایشان گوئم شبہ نیست در کمال معرفت ایشان باثر باطن و عبادت و ورع ایشان و صدق ایشان لیکن در انچہ موقوف بر روایت باشد تصحیح روایت می باید کرد و اخذ طریقہ از ایشان و منت پذیر شدن از ایشان مانع تفتیش روایت و بحث در ضعف و صحت مرویات ایشان نمی شود نمی بینی کہ شیخ ابو طالب مکی استاد صوفیہ است و ہمہ صوفیہ از و مستمد اند احیاء وغیرہ و عوارف ہمہ از کلام وی برآمدہ معتمد امرویات اوراد

محک اعیاری باید آورد بلکه اکثر مرویات او در مرتبه نقد نمی نشیند فنی که وی دران متقدم بود فنی دیگر
است و در فن مرویات بادیگران همنان است تا شافعی گفته است که حق مالک بر من کبیر است و حق
حق اکبر است از حق مالک و همچنین شده آمده است که در تفتیش مسائل با اکابر خود مناظره میکنند
باز شجرات متقدمین را مخالف یافته ایم قال فی النفحات عبدالواحد عن کمیل بن زیاد عن علی
باز متقدم تر ان راز ایشان کلام معتد به درین باب نیافته ایم بلکه بعض تصریحات و تلویحات
ایشان نبوعد یگری مایابیم که انهمه سبب توقف در قبول انمعنی واقع شده تتمیه باید دانست که
رسوم صوفیه و رسم تصوف در زمان صحابه و تابعین نبود ترک اکساب و لباس مرقع و ترک نکاح
و نشستن در خانقاهات دران زمان عادت نداشتند و اشارات توحید در موز اضمحلال همه اشیاء
در وجود واحد از ایشان منقول نشد انچه ازان قرون منقول شده است تورع اوقات بر عبادات
و احوالی که از تهذیب لطیفه عقل و قلب و نفس خیزد و این مقدمه کالبدیهی است نزدیک متبع
آثار سلف که بروایه صحیحه در کتب معتبره مروی شده است ظن اهل زمان آنست که من بین آن
قرون از حضرت امیر المومنین علی کرم الله تعالی وجهه و حضرت حسنین خاصة امثال این امور
منقول است و این ظن محل نظر است زیرا که کتب معتبره اهل سنت را تتبع کردیم هیچ جا کلمه ازین باب
دیده نشد و از حضرت حسنین و امام زین العابدین خود روایت بسیار کم آمده است اگر کلمات
زهدیه و وعظیه این بزرگواران شمریم آن از قبیل لطائف بارزه خواهد بود و سائر صحابه و تابعین
نیز دران مشارک اند کما لایخفی و اگر ظهور کرامات و خرق عادات را امتیاز کنیم آن نیز دران طبقه
قلیل الوقوع است و غیر مخصوص بحضرت امیر و فرزندان ایشان و اتصال حسن بصری بحضرت
علی کرم الله وجهه نیز محل بحث است زیرا که بخاری و مسلم و ترمذی و ابو داود که محک علوم
نقل اند اثبات نکرده اند بلکه جزم کرده اند بعدم آن پس انتساب صوفیه بطبقه تابعین و اصحاب
در تهذیب لطائف بارزه و احوالی که ازان خیزد و اسبابی که بان کسب کرده شود خواهد بود نه باعتبار
رسوم تصوف و نه باعتبار علوم اشارات و در اتصال برمحض معاصرت اکتفا کردن امری است

تنبیه ... صوفیه ... لقب
... اصحاب ... تابعین

کہ سلاسل ذہبن ازان اپا میکند بلکہ لابد است از طول صحبت و کثرۃ ملازمت و حمل علوم خصوصاً
علم تہذیب نفس چون این مقدمات واضح شد پس لازم آمد کہ رفع سلاسل صوفیہ از جہات متعددہ
تقریر کنم مثلاً گویم کہ ابراہیم بن ادہم و فضیل عیاض با سفیان ثوری صحبت داشتہ اند و تہذیب
نفس حاصل کردہ و سفیان ثوری از اعمش و اعمش از یاران عبد اللہ بن مسعود بواسطہ و بیواسطہ
و این مقال اصدق و احق باشد از قول ایشان کہ فضیل اخذ کردہ است این فن را از عبید اللہ احد
بن زید و وی از حسن و وی از حضرت امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ زیرا کہ در کتب حدیث و طبقات
صوفیہ انتساب فضیل بسفیان اظہر است از انتساب وی بعبید اللہ و اتصال حسن البصری
بحضرت امیر مدخول است و ثقات متبع تابعین کہ در مدینہ منورہ بودند درین مرتبہ البتہ داخل اند
پس بشمردن سلاسل ایشان و اکتفا کردن بر سلاسل جمعی از اہل عراق و خراسان نوعی از جور باشد
و اصل این غلط چنان مشہور شدہ کہ بعض تصریحات ابو طالب مکی بودہ است و چون کتاب
ابو طالب اصل تصوف است این مسئلہ از مشہورات ذریعہ ایشان شد و تتبع ابو طالب اگرچہ درین
طریق مزی عمدہ است در علم حدیث تساہلات بسیار دارد و در روایت اتساع و تجوز وی ظاہر نمیشود
تا بر حال جمیع سلاسل سخن گوید درین باب بایخہ نزدیک این فقیر مقرر است می نویسد بر چند بر بعض
اہل عصر کہ بہ مشہورات قوم الفت دارند گران باشد فان الحق احق ان یتبع سلسلہ تہذیب نفس
در اہل مدینہ مرتقی است بائمہ متبع تابعین و اعظم ایشان امام مالک است و وی شیوخ بسیار دارد
و اکثر انتفاع از نافع است عن ابن عمر و ابن عمر با وجود ادراک شرف صحبت و تربیت آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم با والد بزرگوار خود نیز صحبت داشتہ و سلسلہ اہل مکہ مرتقی باصحاب ابن عباس و سلسلہ اہل
کوفہ مانند داؤد طائی مرتقی است بائمہ متبع تابعین و اعظم ایشان سفیان ثوری عن الاعمش عن
اصحاب عبد اللہ بن مسعود و سلسلہ اہل بصرہ مرتقی است بحسن بصری و این سیرین و سلسلہ اہل شام
بابو درداء و سلسلہ اہل یمن بطاؤس یمنی عن ابن عباس واللہ اعلم و فی الاستیعاب ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم قال رصیت لامتی ما رضی لہا ابن ام عبد و علی قراءۃ سخطت لامتی ما سخط لہا ابن

عبد وقال من احب ان یقرأ القرآن غضا کما انزل فلیقرأه علی قراءة ابن ام عبد وقال حذیفة لقد علم
تازه کرشته شده باشد
المحققون من اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم ان عبد الله کان اقربهم وسیلة واعلمهم بکتاب الله
وقال ما اعلم احدا اقرب سمتا ولا هدیا ولا دلا من رسول الله صلی الله علیه وسلم من ابن ام عبد وعبد الله
ابن مسعود با وجود ادراک صحبت شریف آنحضرت صلی الله علیه وسلم از حضرت فاروق اثر پذیر صحبت
شده وفی الاستیعاب قال عبد الله بن مسعود لمجلس کنت اجلسه من عمر اوثق فی نفسی من عمل سنة
وکلمات زهدیه که دلالت بر دوام نفس و دنیا میکند از اصحاب عبد الله بن مسعود بسیار منقول است
واتصال بصحبت مستمره یکی از ابادیگری ثابت بالقطع والکلام فی بیان هذا الطول واگر صاحب شبه
عود کند و گوید که شیخ جلال الدین سیوطی ترجیح اثبات اتصال حسن از حیثیت خرقه و تلقین مینماید
میگوید که مثبت مقدم است بر نافی وحسن دو سال از خلافت حضرت فاروق مانده بود که متولد شد
ودر مدینه در خانه ام سلمه نشو و نما یافت وحضرت مرتضی در مدینه بود ولا اقل در مسجد در جمعه وجماعات
دیده است ودر خانه ام سلمه ملاقات میکرده است وخبری می آید قال الحسن کانت بی وبین عمتی فیه قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم فهو عن علی غیرانی فی زمان لا استطیع ان اذکر علیا وفی مسند ابی یعلی آمده است قال
الحسن سمعت علیا یقول قال رسول الله صلی الله علیه وسلم مثل امتی مثل المطر الحدیث قوله
شیخ جلال الدین سیوطی الخ کویم حافظ تران وکلان تران از سیوطی نفی آنکرده اند مثل سخاوی و
عسقلانی وابن صلاح قوله مثبت مقدم است بر نافی گویم آری مثبت مقدم است بر نافی لیکن
کسی که متمسک باستصحاب ظاهر حال باشد در حکم نافی است هر چند مثبت بود وهر که زیاده علم
اثبات کند مثبت است هر چند نافی بود وهکذا مثبت فی علم الاصول پس کسیکه بمعاصرة اثبات اتصال
میکند در حکم نافی است وکسیکه با وجود معاصرت نفی اتصال مینماید وی زیاده علمی است ودر حکم
مثبت است قوله دو سال باقیمانده گوئیم مدار این مقال امکان تلقین و لبس خرقه است عقلا
ودر مباحث منقول امکان مبحوث عنه نیست قوله فهو عن علی صادق است بانکه از علی
باشد لیکن بواسطه کما هو مذکور فی کثیر من احادیث مسند احمد تفصیل این اجمال آنکه حسن کثیر

الارسال است عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم وعن اصحابہ وارد میشود در کتب حدیث الحسن عن عمر اسرا
عن علی الحسن قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قسم اخیر را میگوید کہ پیش من از سند حضرت
مرتضی پیدا شد و آن را ارسال میکنم بجہت خوف مجاج قولہ قال الحسن سمعت علیا اگر صحیح باشد
باین قدر صحت سند بہا ثابت نمیشود و سخن ما در صحت سند بہاست بلکہ اگر بنظر انصاف تامل
کنیم اصل خرقہ و تلقین را طرق بسیار تقریر میتوانم کرد و خرقہ و تلقین ہیئۃ معتادہ بجہۃ دخول
در طریق تصوف ثابت نمیشود و چنانکہ سلسلہ بحقیقت رفع بان تا صحابہ بصفتی کہ تا مجتہدین
مرفوع میشود متصور نیست زیرا کہ بسیار چیزہا است کہ مجتہد بقیاس خود گفتہ است و بسیار چیزہا است
کہ قضا در احادیث مختلفہ و اقوال متعارضہ بمقتضای رای خود کردہ است بلکہ مدار رفع اخذ مسائل
فقہ است باستمداد در قوت استنباط و فہم قوانین آن ہمچنان رفع سلسلہ تصوف بآن صفت کہ
مریدان بشیوخ خود میکنند متصور نیست بلکہ مدار رفع اخذ اعمال و اذکار است و معرفت طریق تہذیب
نفس و اجتناب از غوائل آن با قوۃ خلوص از اشباح عبادات بارواح آن و مداومت بر حفظ
کیفیت باطن و مانند آن بسبب صحبت مستمرہ کاملی و حسن تربیت او و انیمعنی را امارات و مظنات
است کہ بغالب ظن بر تحقیق آن دلالت میکند و چون تتبع آن امارات میکنم سلسلہائے بسیار ظاہر میشود
و این جنس کہ احسان و تنویر باطن است مخصوص نیست باہل عراق و خراسان بلکہ در ہر شہری
از شہرہای اسلام جماعہ بودند متمیز درین معانی و اکثر ایشان مذکور اند در حلیۃ الصالحین و در عوارف
شیخ الشیوخ اشارۃ باین نکتہ میفرماید باقی ماند آنکہ جمعی در عراق از اہل این معنی باسم صوفی
مسمی شدند ظاہر ایشان ترک اکساب و صوف پوشی و تعمق در عبادات بود و اصل این چیزہا
در حرورہ موجود بود نہ در صحابہ و چون حضرت مرتضی حروریہ را بر انداخت و مصداق حدیث
یا علی تقاتل علی تاویل القرآن کما قاتلت علی تنزیلہ بظہور رسید باین سبب احوال ظاہر
حروریہ متحول شد بظاہر صوفیہ و اسم صوفی از قبیل تسمیہ بعلامت و زی ظاہر است پس در
ظواہر این سلسلہ کہ از عراق بر آمد حضرت مرتضی را نسبتی واقع شد و ایضا مرتضی خاتم الخلفا

اکمل کسی بود که در عراق در آمد و اهل عراق از وی استفاده نمودند و جمعی که عبد الله بن مسعود را دریافته بودند علم ظاهر و باطن خود را بر حضرت مرتضی درست کردند و جمیعه که نه دریافتند بالاولی منت پذیر صحبت حضرت مرتضی شدند و بجهة اختیار قرب باسناد و علو آن همین اسناد را در عرض بیان آوردند باین دو وجه متاخرین میل کردند بان سلسله و اگر با عتبار این دو وجه اختیار این سلسله کرده اند تقریب دلیل با نتاج نتیجه راست نمی آید زیرا که موجب افضلیة نمیشود و مختار بیش بنده ضعیف درین مسئله وجهی دیگر است و آن ان است که در علوم وجدانیه ظاهر شده است که نسبت باطنیه صوفیه به نسبت باطنیه حضرت مرتضی اشبه است و ما شرح انیمعنی در محل مناسب خواهیم کرد پس نفوس صوفیه متنبهه شدند باین مناسبت و قلوب ایشان بآن مشرب شدند از اینجا انتساب صوفیه بحضرت مرتضی واقع شد از راه حسن بصری باشد یا کمیل یا دیگری چون اینمعنی درست شد اولی شاهدی که در اتصال حسن بحضرت مرتضی بایشان رسید در دل ایشان تاثیر عظیم نمود و سبب اتفاق متاخران گشت هذا ما عندی و الله اعلم بحقیقة الحال و ما ذکر خواهیم کرد که این فضل کلی نمی باشد زیرا که امری است که اهل وجدان بان متفرد اند اصطلاح جمهور اهل شرع را بآن فرود آوردن وجهی ندارد و بعد اللتیا و التی اگر صاحب شبه قول کثیری صوفیه را در اثبات اتصال اتباع کرده است می باید که قول ایشان را در تفضیل شیخین نیز اتباع کند زیرا که ایشان اعرف بودند باین اتصال و آنچه این اتصال تقاضا می کند از تفضیل و غیر آن و اعظم این جماعه شیخ ابو طالب مکی است خواجه محمد پارسا قدس الله سره در رساله قدسیه ذکر فرموده اند اهل تحقیق بر آنند که امیر المومنین علی کرم الله وجهه بعد از حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم از ان خلفای رسول علیه السلام که بر امیر المومنین علی کرم الله وجهه مقدم بودند هم به نسبت باطن تربیت یافته اند و شیخ الطریقه شیخ ابو طالب مکی قدس الله سره در کتاب قوت القلوب فرموده است که قطب الزمان در هر عصری الی یوم القیمة در مرتبه و مقام نائب مناب ابو بکر صدیق است رضی الله عنه و آن سه دیگر از او تاد که فروتر از قطب اند در هر زمانی نائب مناب آن سه خلیفه دیگر اند امیر المومنین عمر و عثمان و علی رضی الله عنهم اجمعین و بر مثل یقین و صفت و حالت

ایشان اند و آن شش دیگر از صدیقان که صفت ایشان آنیست که بهم یقوم الارض وبهم یدفع البلاء عن اهلها و بهم یرزقون و بهم یمطرون در هر زمانے نائب مناب این شش دیگر اند رضی اللہ عنہم اجمعین انتہی و بعد از ابو طالب مکی شیخ عبد اللہ انصاری و امام ابو القاسم قشیری و امام غزالی و حضرت غوث محی الدین عبد القادر و شیخ الشیوخ سہروردی و مشائخ کردیہ و خواجگان ماوراء النہر و خواجگان نسویہ و خواجگان چشتیہ و مشائخ شاذلیہ و مشائخ مدینہ اند جمیع این بزرگان تصریحات است محفوظ در کتب ملفوظات ایشان کہ دلالت میکند بر تفضیل شیخین و از جہت شہرت آن تصریحات ما احتیاج سر دادن باین مقام ندارد و ہمچنین تصریحات متقدمین صوفیہ و متاخرین ایشان قبل از انکہ رای قرامطہ در ایشان داخل شود دالہ بر تفضیل شیخین بسیار است و گویا نکتہ در آنجا آنست کہ ایشان دانستند کہ شریعت و طریقت اصل و ظاہر دین است و نسبت باطنی فرع اوست و خفی و مستور است فضل کلی را کہ اصطلاح صحابہ و تابعین و جمہور مسلمین است بر این معنی فرود آوردن وجہی ندارد و بالجملہ کلام درین مسئلہ تطویل انجامیدہ و اصل جواب آنست کہ در مسئلہ اتصال حسن بصری با حضرت مرتضی طرفہ حیرتی واقع است زیرا کہ حسن بصری جامع است در چہار کمال و مقتدای عالم است درین چہار کمال و سلاسل او محفوظ است در امت مرجومہ بحسب این چہار کمال یکی علم حدیث کہ اہل بصرہ و اہل کوفہ حدیث او بسیار نقل کردہ اند مسندا و مرسلا مرفوعا و موقوفا علی الصحابۃ و اتصال او بحسب این علم با عبد اللہ بن مغفل رضی اللہ عنہ واضح متحقق است و ہوارد ی الناس عن عبد اللہ بن مغفل و پیش محدثین متحقق است کہ بواسطہ حدیث از حضرت مرتضی ندارد و بواسطہ قیس بن عباد و امثال آن بسیار دارد و در اعتبار فن حدیث درین مقدمہ بحث کردن بر قاعدہ نیست دیگر علم فقہ اہل بصرہ و اہل کوفہ شئی کثیر از فتاوای او و شئی کثیر از قضایائے فاروق و مرتضی و غیر ایشان بواسطہ او نقل کردہ اند و بران اعتماد نمودہ و پیش ایشان نیز بسیاری تصریح واسطہ نقل نمودہ و انچہ عن الحسن عن علی مذکورت محمول بر ارسال است سوم علم قراءۃ و پیش قرا انچہ حسن بصری بغیر ذکر واسطہ نقل کند از حضرت مرتضی

محمول است بر ارسال یکما جزم به شیخ الفقرا شمس الخبازی فی کتبه چهارم تذکیر و تصوف و مذکرین شی کثیر از حسن
نقل کرده اند و غالبا این فریق در ارسال و اتصال بحث ندارند و قدمای صوفیه چندان تصریح ندارند به
اتصال و جمعی عن الحسن عن کمیل عن علی ذکر مینمایند و متاخران در شجرات اتصال تقریر مینمایند و در انقطاع
حسن شبهه قائم می شود اگر حسن ظن باین متاخران نمی بود و نیست همین عزیزان است که در حیرت
می اندازد قوله از حضرت مرتضی کلمات عجیبه الخ گوئیم این کلمات نصا دلالت میکند بر مقاصد ایشان
یا اعتبارا اگر نصا دلالت میکردند سه فرقه جمع کردند همت خود را بر روایت از حضرت مرتضی و همه این
فرق تصریح این مقاصد قائل نیستند مگر زهد و عبادت و مانند آن که همه مسلم میدارند و مثل آنها
از سائر صحابه منقول است یکی اهل حدیث دیگر زیدیه سوم امامیه و اگر اعتبارا دلالت میکند آن خود
دلالت معتبره نیست و ممکن است که مثل این اعتبار در کلام اکثر صحابه تقریر کرده شود و اکثر کلماتی
که بر السنه این مردم شایع است مقلوب است و مجهول الاسانید قوله کرامات خارقه الخ گوئیم شیخ
شهاب الدین سهروردی تصریح کرده است که در زمان صحابه کرامات کم ظاهر میشد و آنچه از حضرت مرتضی
صحیح شده مثل آن از تخمین نیز صحیح شده بل اکثر قوله حضرت مرتضی الزق بود گوئیم این مظنه اخذ فیض
و تحقیق بکمال و تکمیل است و آن مسلم است نه مظنه افضلیت زیرا که اکثر صوفیه بهمین اسلوب گذشته
اند که خیر اقارب خلیفه ایشان بوده اند قوله انا مدینة العلم و علی بابها گوئیم این حدیث از نظائر است
خذوا ربع العلم من هذه الحمیرا اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر رضیت لکم ما رضی ابن ام عبد و کمال
حضرت مرتضی در علوم دینیه و تقدم او بر بسیاری از صحابه در انسابات اشهر است از آنکه کسی انکار او بکند پس
حمل او بر انیمعنی که صاحب شبهه قصد کرده است متعین نیست قوله اولاد حضرت مرتضی الخ گوئیم که اگر
امام محمد باقر و امام جعفر صادق را اراده کرده است بغیر شبهه متصف بودند بصفات کمال از علم و ورع
و عبادت و علما رصوفیه این معانی از ایشان روایت کرده اند و از دیگران نیز روایت کرده اند مثل
آن یا اکثر ازان اما اتصال سلسله ایشان در تصوف امری است که هر سه فرقه از عاملین روایته
اثبات آن نمی کنند صاحب کلینی عداوت امام جعفر صادق با فرقه متصوفه و مناظره و مشاجره

بایکدیگر نقل میکنند و در بدیهٔ خود اعدای این فریق اند و اجماع سلف نمود بر بطلان آن نقل میکنند و اگر غیر ایشان اند قدیماً و حدیثاً ازین جماعت نقولی که بآن تمیز حاصل شود از غیر ایشان اصلاً یافته نمیشود و نه کسی مدعی آنست بلکه شیخ الاسلام عبد الحد انصاری که اعرف ایشان است باحوال مشائخ میگوید هزار و دو صد و لی میشناسم هیچ یک از ایشان عادی نیست الا دو کس سعد دین و ابراهیم ادکما قال و این هر دو غیر مشهور اند و نه بایشان سلاسل صوفیه میرسد و اگر از متاخرین سخنی میگویند آنهم از غیر ابا خود طریقه گرفته اند و اتصال این جامه بحضرت مرتضی بغیر واسطه حسن و مانند آن ثابت نیست و بعد هذا کله شبهه نیست در آنکه ظاهر حضرت پیغامبر صلی الله علیه وسلم احکام شریعت بود و طریقت خفی و مستور و اعتناء کلی آنحضرت صلی الله علیه وسلم جهاد و تعلیم و ترویج و ترغیباً و ترهیباً احکام شریعت بود و اشارات ضمنی بجانب طریقت و اکثر آیات و احادیث بطریق تصریح و تفصیل اثبات شریعت میکنند و بعضی بطریق ایما و اجمال اثبات طریقت مینمایند پس فضلی که متعلق باشد بظاهر و اصرح و بانچه اعتناء کلی بآن بود فضل کلی باشد و غیر آن هر چند انفس و اعلی و اغلی باشد فضل جزئی است چنانکه در فن تدریس آنکه احفظ باشد امهات مسائل و فروع آن را و در قوهٔ استنباط و سرعت انتقال فی الجمله مناسبتی دارد افضل است از کسی که اقوی باشد در استنباط و اسرع باشد در انتقال و در حفظ امهات مسائل و فروع آن فی الجمله شرکتی دارد با اصحاب فن و همچنین در فن جدلیه شخصی که سیوف و رماح بسیار میسازد و لشکر مسلمین میرساند بهتر است از کسیکه کم میسازد اما بحانکه مرغوبه و تخاطیط مستحسنه را بکار میبرد همچنین در فن شاعران بسیار گو بهتر است از کسیکه ابیات و تجنیس و دیگر صناعات بدیع خوب میداند اما بسیار کم میگوید سوال اگر گوئی که فضل کلی که بنیابت انبیا علیهم السلام اتباع ایشان را حاصل میشود فنا و بقاست و معارف وحدة وجود و رویه و ضمحلال کثرة در وحدة و معرفت تنزلات و دوام شهود و تصفیه باطن که نتیج خوارق عادات بانواع بامیشود و مانند آن است اما علم طهارة و صلوة و صوم و زکوة و حج پس رسوم ظاهر شریعت است که عوام را بآن الزام میکنند تا مالا یدرک کله لا یترک کله بکار داشته باشند و علم نکاح و طلاق و عتاق و بیع و تجارة

ومانند آن تدبیر منزل است که برای اصلاح منازل بآن امر کرده اند و زیاده از سوم کدخدائی نیست وجهاد
وقضا وجراحات رسم سلطنت عادله است ونحو وعربیه زبان دانی است وتجوید شبیه است بحرب در تلفظ
پس اگر خط وارثان نبوة همین علوم باشد از علماء قشر ممتاز نشوند یکی گفته است علم رسمی سر بسر قیل است
وقال ذرازکیفیتی حاصل نه حال طبع را فرزگی نبخشد مدام مولوی با و نزدار دراین کلام دیگر گوید لایجوز
ویجوز تا اجل است علم عشاق را نهایت نیست عشق را بوحنیفه درس نگفت شافعی را در روایت نیست
مالک از سر عشق بخبر است حنبل را در روایت نیست دیگری گوید حلاج بر سر دار این نکته خوش سر آید
کز شافعی مپرسید امثال این مسائل و بسا کلام صوفیه چه شعر و چه نثر که دلالت میکند بر نکوهیدن
این علوم و بیان شرف علم توحید و امام غزالی که سر آمد علماء اسلام است نیز این را بطریق اشارة
سر میدهد و مولانا روم نیز در اشعار خود بآن ایما مینماید و حنیذ بهترین صحابه حضرت مرتضی باشد
زیرا که سلاسل اولیاء الله همه بآن جناب راجع است وحاصل جمیع طرق همین معانی است پس معلوم
شد که این معانی از جناب حضرت مرتضی اخذ کرده و انجناب بوجه اتم متصف بآن معانی بود بخلاف
شیخین که هیچ طریقی بایشان نمیرسد و فتح بلدان و نشر قرآن و اقامت عدل و مانند آن که از شیخین
مروی است همه صورت اسلام است صورت را با معنی چه مساوات داد وات را با مقصود چه مناسبت
جواب استفسار میکنم که غرض صاحب شبهه جلبیست اگر غرض او آن است که اعمال جوارح مانند نماز
وروزه وجهاد وحج سبب قرب ورضا نزدیک خدا تعالی نمیباشد بلکه امر باین اشیاء محض برای اقامت
مصلحت عوام و تدبیر مدینه و منزل است پس این عقیده زندقه صرف است و خروج است از ربقه
اسلام زیرا که انکار ضروریات دین میشود صاحب این عقیده نه تنها جنگ وارد با ملته اسلامیه بلکه
وی با جمیع ملل در جنگ است واعتماد ملته یهود بر اعمال جوارح وطلب قرب ورضا باعمال اکثر است
از اعتماد ملت اسلامیه بران وحنیذ جواب قطع این زندیق ضربة سیف است واجب است بر رسول
امر که این شخص را گردن زند و زمین را از لوث وجود او پاک سازد اگر غرض او آنست که انها همه
قربات اند که رضای الهی و ثواب اخروی و فضیلت و افضلیت بران دائر باشد وعقوبت اخرویه

مسائل مفوضه را بعقل ناقص خود نسنجد و بر اولیاء حمل نکند حیات ست یعنی مسائل مفوضه را بعقل ناقص خود نسنجد و بر اولیاء حمل نکند
زیرا که حیات بودن این مسائل را بر اولیاء ثابت میکند و بر ما واجب است
بر اولیاء حسن ظن داشتن و بر ما واجب است بر اولیاء حسن ظن داشتن
پس علم این مسائل را بر ما واجب نیست

وسخط الهی بر امتداد ان متفرع است لیکن اشیا نام برده حق تعالی واقرب است در معنی قربت پس لازم است که از وی اولا تصور حقائق این اشیا باز دلیل اصل ثبوت این اشیا از جهت شرع باز دلیل انتسابیت او بر اعمال دیگر طلب کنیم فنا و بقا بمعنی تبدل اوصاف رذیله با وصاف حمیده داخل است در شریعت و تحقق آن ها متقدمین بیان کردیم ولیکن بمعنی غلبه کون الحق علی کون الخلق باز دیدیم اضمحلال در کثرت و سقوط احکام کثیره در نظر عارف باز عود انها در نظر او در شریعت کجا اثبات کرده اند همچنین توحید بمعنی ترک عبادت غیر و استعانت بغیر از اصل شریعت است و توحید بمعنی تفرد خدا تعالی بخلق خیر و شر از جواهر و اعراض و افعال عباد و غیر آن اصل مسئله کلامیه ست ولیکن توحید یکه در کتب وحدة وجود ذکر کرده اند در شریعت کجا است و همچنین معرفت تنزلات از وحدة وجدانیه و اعیان ثابته و مرتبهٔ ارواح و مثال غیر ان در شریعت کجا ازان خبر داده اند و کجا بمعرفت آن امر فرموده تصفیه باطن بمعنی تعمل باذکار و مراقبات امر حق است و وجود خوارق نیز واقع است و داخل و اصل شریعت لیکن امور زائده بر آن که در کتب این قوم مذکور ست در شریعت کجا است و چون اصل حقائق این اشیا در شریعت معلوم نباشد طلب انها و دوران افضلیت بعرف اهل شرع بران محال بود واین که گفتیم که این امور در شریعت مذکور نیستند بدو وجه اول استقرا پس دلیل شرع یا کتاب است یا سنت یا آثار صحابه و تابعین که اجماع و اختلاف علی قولین ازان دانسته شود یا قیاس ما منطوق جمیع کتاب المدر را تتبع کردیم زیاده از پنج علم نیافتیم علم تذکیر بالاء الله و علم تذکیر بایام الله و علم تذکیر بوقائع حشریه و علم احکام و علم مخاصمه با فرق ضاله که مشرکین و منافقین و یهود و نصاری باشند و مفهومی که در لغت عرب بآن اعتداد توان نمود نیز تتبع کردیم جائے اشارة بانمعنی نیافتم و همچنین از سنت احادیث صحاح و حسان و ضعاف بضعفی که متحمل است و استدلال فی الجمله بآن توان نمود و آن همه تقریبا ده هزار متن است بغیر تکرار و بغیر اعتبار تعدد بسبب تعدد رواة از صحابه و تابعین و اگر با ملاحظه این تعدد بر شمریم زیاده از الوف الوف باشد تتبع کردیم منطوق آن محصور است در پانزده فن فن اعتصام بکتاب و سنت و فن ایمان که عبارت از طهارة و نماز و روزه و زکوة و حج

و از کار و احسان و مانند آنست و فن ابتغاء معیشت مانند احکام تجارت و زراعت و فن تدبیر منزل و فن
سیاست مدینه و فن اداب معاش مانند احکام خوردن و نوشیدن و پوشیدن و سخن گفتن و فن اخلاق
و فن رقائق و فن فضائل اعمال و مناقب صحابه و فن قصص انبیاء و غیر ایشان از گذشتگان و فن
فتن یعنی وقایعی که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بآن خبر داده از زمان وفات خود تا وجود قیامت و فن
بیان کیفیت حشر و صفت جنت و دوزخ و فن سیرة آنحضرت صلی الله علیه وسلم و فن تفسیر قرآن و فن
علم اشتی از بدء عالم و صفت ملایک و شیاطین و طب و نسب و غیر آن و مفهوم معتد به نزد یکی اهل شان
نیز تتبع کردیم ازین معنی خبرے نیافتم و همچنین شی کثیر از اثار صحابه و تابعین منطوقا و مفهوما تتبع
کردیم چیزی از ینباب نیافتم و محل قیاس احکام شرعیه است از وجوب و حرمت و غیر آن نه این معانی
پس به تتبع بلیغ دانستیم که این معانی در شریعت نیست و دلیلی بران از ادله شرع نتوان اقامت
کرد و عمدة باب است که باین معانی تشبث میشوند و بحقیقت ازان نیست یکی آنکه صوفیه بعلم اعتبارات
و اشارات متکلم میشوند و آن فی الحقیقة متولد است از حال سالک و استماع این کلام از قبیل انتقالات
خطرات است و کشیدن بعضی بعضی بالسبب علاقهای خفیه نه از قبیل دلالت لفظ این فن را از جمله
دلائل بر مسئله ذکر کردن بی انصافی محض است دیگر آنکه در شریعت ما احسان که عبارت از استفاده
اخلاق اربعه از منطقات مفروضه در شرع برای آنهاست مثلا از نماز و ذکر بحضور پی بردن و از روزه
بسماحت نفس و از صوم بانوار کشف بهیئة رسیدن و رقائق و زهد و یقین و خرق عوائد همه از فروع این
فن است و جمیع علماء اهل سنت بآن قائل و بتفصیل تمام مذکور است آنرا در توحید وجودی و متفرقات
و غیر آن فرو آوردن و یکی را بجای دیگری شمردن سخت بی مزه است و جد دوم آنست که در هر ملت
چیزی هست که فی الحقیقة ازان ملت است و چیزی هست که ثابت است در ملت و فی الحقیقة
ازان نیست مثلا گیاهی که در زراعت بروید و تا او را از نه زراعت دفع نکنند زراعت بکمال خود نرسد
و هر دو نوع را علامتی است که بآن شناخته میشود و علامت انچه از ملت است در حقیقت آنست که
اوائل جمله علم که صحابه و تابعین باشند آنرا اعتقادا و عملا اثبات کنند اگرچه آهسته آهسته کم شود و بآخر مثلا

گردد و علامت آن نوع دیگر آنست که اوائل حملهٔ علم باصل آن آشنا نباشند و از ایشان منقول نباشد بعد ازان شیئاً فشیئاً حادث شود اگرچه رفته رفته استحکام پذیرد و اشارة بهمین معنی واقع است در حدیث ما انا علیه واصحابی و اثر معاذ بن جبل و غیر آن و در مسائلی که صاحب شبهه تقریر میکند علامت ثابت موجود است زیرا که اوائل حملهٔ دین یا بمعنی آشنا نبودند و از هیچکس ازین جماعه این مسائل منقول نشد و دران معانی مناظره و مباحثه درمیان نیامد بعد ازان در اوائل صوفیه باتباع سید الطائفه و اقران او تصریحی بآن معانی که متحمل معنی دیگر نباشد درمیان نیامد بعد ازان در مجالسها و خلوتها اجمالی ازان پیدا شد و رفته رفته بر سر مجالس و محافل مذکور کردند و در رسائل و کتب تدوین نمودند و بهمین علامت بعینها شناختیم که معتزله و امامیه و زیدیه و اسماعیلیه نوابت اند و از اصل ملت نیستند بلکه مارا میرسد که فراختر گوئیم که این مسائل را فرق غیر ناجیه مانند معتزله و غیر آن نیز نمی شناسند پس اگر از حضرت مرتضی و قدوتیه او این معانی منقول میبود و لااقل امامیه و زیدیه نمی شناختند و بآن قائل می بودند و لیس فلیس بلکه مارا میرسد که ازین نیز فراختر گوئیم که این عقیده که یهود و نصاری هم بآن قائل نیستند و اگر صاحب شبهه عود کند و گوید که این علم مکنون است که سینه بسینه انتقال میکند اگر در شریعت دلیلی بران قائم نیست چه زیان گوئیم قال الله تعالی ولا تقف ما لیس لک به علم ان السمع والبصر والفواد کل اولئک کان عنه مسئولا اگر در شریعت دلیلی بران قائم است مسلم و اگر دلیلی بران قائم نیست حجة بدان متحقق نمیشود از کجا دانسته شد که این علوم بعینها از سینه فلان بسینه فلان رسید اگر سبیل معرفت آن نقل است تصحیح نقل میباید کرد و اگر وجدان و کشف است آن کشف و وجدان بر ما حجت نیست و به نسبته صاحب کشف تیز لازم نیست الا بشروطی که تحقق آن غیر معلوم است و علی تقدیر التسلیم فرود آوردن آنست که اصطلاح جمهور مسلمین از صحابه و تابعین است بر امری که خود متفرد است بوجدان آن چه قدر بی ننگیها دارد و اگر مجرد تخمین میکند سفسطه صرف و یا طل محض است یا انیست که میگویند که در هیچ روایتی نیامده است و هیچ شخصی نقل نکرده است و هیچ قرینه بران دلالت ننموده سهذا ما میدانیم که این علوم در سلف نبود پس در تیصوره خرق

منع شد و سقط در نقول علمیہ لازم آمد در ہر مسئلہ میتوان مثل این تشویش داد پس یکی بیاید و بگوید کہ
فلان ولی شما او را مرشد خلق کذا و کذا می دانید ساحر بود یا مشعبد یا کاہن یا علوم فلاسفہ ورزیدہ بود
و طلسمات نیک میداند است و این کرامات و عوائد خرق ہمہ از ہمین باب بود و ند اگرچہ ناقلی این را نقل نکردہ
ہمچنین دیگرے گوید کہ این ہمہ نقل بود و صاحب ذہن ثاقب و عالم بود بعلوم دین رسیدہ بمرتبہ
اجتہاد و لیکن علوم خود را مستور میداشت او ہیچ قرینہ بر علم خود نصب نکرد و مردمان از و غافل ماندند
و ہیچ خبر از و نقل نکردند و ہمچنین ہر یکی احتمالات عقلیہ نقل کند و خواہد کہ کارخانہ نقل را خراب سازد البتہ
عقلا را آنرا نخواہند پسندید فہکذا الحال ہہنا و اگر صاحب شبہہ عود کند و گوید اولیا و عارفان و مرشدان
کہ قرون متاخرہ از امت مرحومہ معتقد کمال ایشان اند و تو نیز بعترفی بکمال ایشان و سلسلہ خود
بایشان میرسانی باین معانی تصریح کردہ اند پس این معانی متحقق است در ملت اصلی وارد و الا
ایشان کامل نباشند گوئیم درمیان آنکہ از شریعت ثابت شود و آنکہ امر متحقق است فی نفسہ و اگر
تقریر کردہ شود آنرا کما ینبغی مخالف قواعد اسلامیہ نباشد فرق ظاہر است بسیار چیز ہا از شریعت ثابت
نیست و شریعت رد آن نمیکند مثلا شربت بنفشہ دافع حمی است فی نفس الامر بحکم تجربہ و حکم دلائل
علم طب و دلیلی از شریعت بر آن قائم نیست اگرچہ شرع نقیض آن کہ شربت بنفشہ دافع حمی نیست
نیز بیان نکردہ پس غایت تحقیق ما آنست کہ این مسائل را بوجہی تقریر کنم کہ مخالف شریعت نباشد
رد آنکہ نکند نہ آنکہ اثبات آن از شریعت نمائم و ہمچنین سائر مطالب طبیعیہ و مطالب حسابیہ و تاریخ
عجم و علم رمل و علم دعوت بلکہ بسیارے از مطالب علوم عربیہ و کلامیہ و اصولیہ از ہمین قسم است پس
معتقد کمال ایشان بودن مستلزم آن است کہ این علوم را بعینہا اثبات کنیم بوجہی کہ مخالف شریعت
نباشد نہ آنکہ از شریعت بدانیم و افضلیتی کہ در شریعت ثابت است و صحابہ و تابعین بدان قائل
اند بدان دائر گردانیم و تحقیق درین مسئلہ آنست کہ قدرے کہ از حضرت پیغامبر صلی اللہ علیہ وسلم بصحابہ
رسید و از صحابہ بتابعین و ہکذا و ہکذا تا آنکہ نوبت زمانہ ما رسید آن احسان است کہ ہر متاخر از متقدم
بآن رنگین شد و اینچہ سینہ بسینہ منتقل میشود ہمان است و مقامات نیز از میان ہمین کیفیات

منسب میشود وچنانکہ این معانی سینہ بسینہ منتقل میشود دلائل شرعیہ نیز بران ثابت است وایشان
خدا تعالی برہان بران قائم وفضیلت وافضلیت بران دایر اما این معانی بسبیل سعر فرآن کشف
وجدان است وسلف نیز بوجدان آنرا اسناد کردہ اند نہ بدلائل شرعیہ واگر بناگاہ بعض صوفیہ
بعض آیات واحادیث را بریں مطالب منطبق ساختہ باشند آن تطبیق بطریق اشارہ واستیناس
است نہ بطریق دلالت معتبرہ در شرع وعرف واین ہمہ از کوہ نفس ناطقہ سر بر می آرد نہ از کوہ صوت
نوعیہ کہ شریعت مترجم آنست وباشد کہ شیخ ازین علوم خبر ندہد وتلمیذ ازان خبر دہد وباشد کہ چیزی
ازین معانی بر شیخ غالب نباشد وبر تلمیذ غالب باشد زیرا کہ خصوصیت نفس تلمیذ غیر خصوصیت
نفس شیخ است وہمچنان در ہر فن اختلاف حال تلمیذ وشیخ واقع است مثلا شافعی لبیار
دقیقہا دانست کہ مشائخ او نمی دانستند وابو الحسن اشعری در استدلال راہی سلوک نمود کہ مشائخ
اہل سنت سلوک نہ نمودہ بودند لیکن امام شافعی اصول علم اجتہاد کہ معرفت کتاب وسنت و
آثار صحابہ وطریق استنباط از علم عربیہ وبسیارے از فروع مفرد شدہ فی کل باب بابا از مشائخ خود گرفتہ
واشعری اصول عقائد اہل سنت وطرق مباحثہ از مشائخ خود تحصیل نمود وہمچنین شدہ آمدہ است
کہ در ہر زمانے متاخرین دقیقہ می شناسند کہ از متقدمین آن را روایت نکردہ اند لیکن چون تفصیلا
آن اولیتین است ومتفرع بران ہمہ رتبہ بحسبے باشد تکیف اولیت خلاف اولی باشد وہمچنین علم سلوک کہ از اکابر اہل طرق منقول است
تفصیل سعی لخلاص در عبادت وخشوع دران وبیان طرق موصلہ بآن سوری باید کرد واز بدعات مستنبطہ
الدارمی عن ابن مسعود انہ قال اربع یعطاہن الرجل بعد توالی ان قال والسنۃ الحسنۃ یسیرہا الرجل فیعمل بہا بعدہ توتہ اسمدیث
بخلاف چیزے کہ مصادم قول اولی شود کہ آن علامت نوبت است وترجیح متوان داد متاخرین
را بر متقدمین از جہت این دقائق وتفضیل نتوان قائل شد قرون مشہود لہا
بالخیر قولہ از علماء قشیر ممتاز نشوند گوئیم وجہ امتیاز اخلاص وصدق نیت است چنانکہ نماز بدون
اخلاص عبادت باریاست وصاحب خود را فضیلتی نمیدہد واگر باخلاص باشد سبب قرب
ورضا وموجب فضیلت باشد وہمچنین جمیع علومے کہ از شرع ماخوذ است اگر باخلاص ونیت

اشتمال امر واعلاء کلمة الله باشد موجب قرب وافضلیت است واگر به سبب اغراض نفسانی وغلبه
بر قران باشد موجب طرد وبعد قال رسول الله صلی الله وعلیه وسلم من طلب العلم لیجاری به العلماء
او یماری به السفهاء او یصرف به وجوه الناس الیه ادخله الله النار رواه الترمذی قوله علم رسمی
الخ ازین شعار ایشان استفسار میکنم که سابقا نوشتیم وعلی الوجهین همان حکم میکنم که سابقا کردیم قوله
بسا کلام صوفیه الخ باید دانست که شک نیست دران که اعمال مقرره به نسبت این شخص واحد
متفاوت است پس بحسب خصوصیت نفس او گاهی این عمل انفع ست از عمل آخر پس صوفیه
نزدیک تربیت مریدان در احوال خاصه ایشان سخنها گفته اند وبعض اعمال را بر بعض ترجیح داده اند
وغرض ایشان اعتبار خصوصیت نفس است اگر بناگاه از صوفی مثل مقوله این کار میکاران است
سر زده باشد تاویل او همین است نه نکوهیدن اعمال مقرره فی انفسها حاشا هم من ذلک ونیز
اخلاص وصدق نیت در همه اعمال مطلوب پس تحقیق اخلاص که ظهور میشاهده میشود مرعی کنند
واعمال دیگر را وزنی نه نهند وتاویل کلام ایشان آنست که این اعمال بدون اخلاص وزنی
ندارد وقوله امام غزالی الخ باید دانست که امام غزالی کتب خود را برای علوم آخرت تصنیف کرده و
تفضیل وتنقیص او همه راجع است باخلاص وفقدان قوله فتح بلدان الخ باید دید که این شخص
بآیاتی واحادیثی که در فضائل جهاد وتعلیم بطریق تواتر ثابت شده چه تاویل میکند اگر برای
محرر ترغیب وترهیب بغیر اعتماد بر فضیلتی در واقع حمل میکند زندیق است واگر اثبات فضیلتی میکند
دون فضیلت احوال قلبیه ماخوذ در فضیلت شیخین احوال قلبیه واعمال جوارح همه بیان کردیم
سوال اگر کسی گوید که رئیس عارفان شیخ محی الدین عربی قدس سره تصریح کرده است بانکه حضرت
مرتضی رضی الله عنه از بقیه طینت آنحضرت صلی الله علیه وسلم مخلوق است وحدیث مواخاة
آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر همین فرد آورده است پس فضل کلی مرتضی را باشد جواب گوئیم
مسئله تفضیل شیخین امری است ماخوذ از شرع وحاصل بحث آنست که از جهة شرع فضل کلی شیخین
را حاصل است پس درین مباحثه ادله شرع از کتاب وسنت واجماع وقیاس ذکر می باید کرد

حاشیه: مصنف بیاری ملاقات ملا ... مناظره وجدال ... علماء ... شیعه ... تیاری از قران ... حجت کردن ... طلب زیارت ... سنه ۱۲

نہ کاشفات صوفیہ زیرا کہ ازمکاشفات صوفیہ ہیچ حکمی شرعی ثابت نمیشود واگر مسامحہ کنم در تحقیق سگاں
شیخ اکبر خوض نمائیم و تتبع کلام کنیم از انجا ظاہر میشود کہ شیخ انواع قرب را بیان میکند یک نوع را بالصدیق
خاص میگرداند و آن صدیقیت مع القربۃ است و یک نوع را بالفاروق و آن محدثیت ستا و یک نوع را
بالمرتضی و آن اخوۃ است و یک نوع را بالمیر و آن حواریت است و یک نوع را بابو عبیدہ و آن امانت است
و علی ہذا القیاس اینجا اصلا بحث فضل کلی نیست و در مواضع بسیار از فتوحات تشبیہ بانبیا مرتبہ
دیگر مقرر مینماید غیر ولایت افراد و بسیاری از نبوۃ من غیر تشریع میگوید و منقطع بعد آنحضرت صلی اللہ
علیہ وسلم نمیگرداند و غرض ما درین کتاب تفضیل شیخین ازہمین جہت است و لہذا در ہر جا ازین کتاب
فقط من حیث التشبہ بالانبیا من جہت النبوۃ ذکر کردہ ایم و ہمان مرتبہ است کہ علمار صحابہ و تابعین
از افضل کلی میگفتند و چون انیمنی از فتوحات در مواضع بسیار ضمنا و تفصیلا مذکور شدہ است نقل
آن ہمہ عسری دارد در دو سہ مواضع ازان نبویسیم از انجملہ در آخر باب شصت و نہم میگوید در مثل التکال
تشبیہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بحضرت ابراہیم علیہ السلام در صیغہ ماثورہ کہ اللہم صل علی محمد و آل
محمد کما صلیت علی ابراہیم و آل ابراہیم حال آنکہ آنحضرت افضل انداز حضرت ابراہیم صل فی
اختلاف الصلوۃ ـــــ علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم الصلوۃ تختلف حکمہا باختلاف احوال المصلی
اذا کان المصلی مخلوقا والمصلی لہ تختلف باختلاف المصلی علیہ اذا کان المصلی ہو اللہ سبحانہ وتعالی فاما
الاول فمعلوم ان الانسان محل التغیر واختلاف الاحوال علیہ فتختلف صلوتہ لاختلاف احوالہ وقد
تقدم من اختلاف احوال المصلین ما قد ذکرناہ فی ہذا الباب مثل صلوۃ المریض وصلوۃ الخائف والما
اختلافہا باختلاف حال المصلی من اجل فمثل صلوۃ الکسوف وصلوۃ الاستسقاء واما اختلافہا باختلاف
المصلی علیہ فمثل صلوۃ الحق علی عبادہ سبحانہ وتعالی قال اللہ سبحانہ وتعالی ان اللہ وملئکتہ یصلون علی
النبی یا ایہا الذین امنوا صلوا علیہ وسلموا تسلیما فسال المومنون رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن
کیفیۃ الصلوۃ التی امرہم ان یصلوا علیہ فقال لہم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قولوا اللہم صل علی
محمد وعلی آل محمد کما صلیت علی ابراہیم وعلی آل ابراہیم ای مثل صلوتک علی ابراہیم وعلی آل

ابراہیم فہنا یدل علی اختلاف الصلوٰۃ الالہیۃ لاختلاف احوال المصلی علیہم مقابلتہم عند اللہ ویظہر من ہذا الحدیث تفضل ابراہیم علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذ طلب ان یصلی علیہ مثل الصلوٰۃ علی ابراہیم فاعلم ان اللہ سبحانہ وتعالی امرنا بالصلوٰۃ علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وما امرنا بالصلوٰۃ علی آلہ فی الکتاب وجاء الاعلام فی تعلیم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایانا بالصلوٰۃ علیہ بزیادۃ الصلوٰۃ علی الآل فما طلب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اللہ علیہ مثل صلوٰۃ علی ابراہیم من حیث اعیانہا فان العنایۃ الالہیۃ برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتم وقد خص ما معلوم یخص بہا نبی قبلہ صلی اللہ علیہ وسلم الا ابراہیم ولا غیرہ وذلک من صلوٰۃ سبحانہ وتعالی علیہ فکیف یطلب من اللہ سبحانہ وتعالی الصلوٰۃ علیہ مثل صلوٰتہ علی ابراہیم من حیث عینہ وانما المراد من ذلک یا ابینک انشاء اللہ تعالی وذلک ان الصلوٰۃ علی الشخص قد تصلی علیہ من حیث عینہ ومن حیث ما یضاف الیہ غیرہ فکان الصلوٰۃ من حیث ما یضاف الیہ غیرہ ہی الصلوٰۃ من حیث المجموع اذ للمجموع حکم لیس للواحد اذا انفرد فاعلم ان اکل الرجل فی لغۃ العرب ہم خاصتہ الاقربون الیہ وخاصۃ الانبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام وآلہم ہم الصالحون العلماء باللہ المومنون وقد علمنا ان ابراہیم کان من آلہ انبیاء رسل اللہ تعالی ومرتبۃ النبوۃ والرسالۃ قد ارتفعت فی الشاہد فی الدنیا فلا یکون بعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی امتہ نبی یشرع لہ خلاف شرع محمد صلی اللہ علیہ وسلم ولا رسول ولا منع المرتبۃ ولا حجرا من حیث التشریع ولا سیما وقد قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فیمن حفظ القرآن العظیم ان النبوۃ ادرجت بین جنبیہ وقال فی المبشرات انہا جزء من اجزاء النبوۃ فوصف بعض امتہ بانہم قد حصل لہم المقام وان لم یکونوا علی شرع یخالف شرعہ صلی اللہ علیہ وسلم وقد علمنا بما قال لنا صلی اللہ علیہ وسلم ان عیسی علیہ الصلوٰۃ والسلام ینزل فینا حکما مقسطا عدلا فیکسر الصلیب ویقتل الخنزیر ولا شک قطعا انہ رسول اللہ ونبیہ وہو منزل فلہ علیہ الصلوٰۃ والسلام مرتبۃ النبوۃ بلا شک عند اللہ سبحانہ وتعالی ومالہ مرتبۃ التشریع عند نزولہ فعلمنا بقولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام لا نبی بعدی ولا رسول وان النبوۃ قد انقطعت والرسالۃ انما یریدہا التشریع فلما کانت النبوۃ اشرف مرتبۃ واکملہا ینتہی الیہا من اصطفاہ اللہ سبحانہ وتعالی من عبادہ علمنا ان التشریع فی النبوۃ امر عارض بکون عیسی علیہ الصلوٰۃ

والسلام ینزل فینا حکما من غیر تشریع وھو نبی بلا شک فخفیت مرتبۃ النبوۃ فی الحق باقطاع التشریع ومعلوم
ان اٰل ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام من النبیین والرسل الذین کانوا بعدہ مثل اسحٰق ویعقوب
ویوسف ومن اتسل منہم من الانبیاء والرسل علیہم الصلوٰۃ والسلام بالتشریع الظاہر الدالۃ علی
ان لہم مرتبۃ النبوۃ عند اللہ تعالیٰ اراد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان یلحق امتہ وہم آلہ العلماء الصالحون
رضی اللہ تعالیٰ عنہم منہم بمرتبۃ النبوۃ عند اللہ سبحانہ وتعالیٰ وان لم یشرعوا ولکن ابقی لہم من شرعہ ما
من التشریع فقال قولوا اللہم صل علی محمد وعلی آل محمد ای صل علیہ من حیث ما لہ آل کما صلیت علی
ابراہیم وعلی آل ابراہیم ای من حیث انک اعطیت اٰل ابراہیم النبوۃ تشریفا لابراہیم فظہرت نبوتہم
بالتشریع وقد قضیت ان لا شرع بعدی فصل علی وعلی آلی بان تجعل لہم مرتبۃ النبوۃ عندک
وان لم یشرعوا فکان من کمال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان الحق آلہ بالانبیاء فی المرتبۃ وزاد علی
ابراہیم ان شرعہ لا ینسخ وبعض شرع ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام ومن بعدہ نسخت الشرائع بعضہا
بعضا وما علمنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الصلوٰۃ علیہ علی ہذہ الصورۃ الا بوحی من اللہ سبحانہ وتعالیٰ
وبما اراہ اللہ تعالیٰ وان الدعوۃ فی ذلک مجابۃ فقطعنا ان فی ہذہ الامۃ المرحومۃ من الحقت درجتہ
درجۃ الانبیاء فی النبوۃ عند اللہ سبحانہ وتعالیٰ لا فی التشریع ولہذا بین رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم واکدہ بقولہ فلا رسول بعدی ولا نبی فاکد بالرسالۃ من اجل التشریع فاکرم اللہ تعالیٰ رسولہ صلی
اللہ علیہ وسلم بان جعل آلہ شہداء علی امم الانبیاء السالفۃ کما جعل الانبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام
شہداء علی اممہم ثم انہ خص ہذہ الامۃ المرحومۃ اعنی علماءہا رضی اللہ تعالیٰ عنہم بان شرع لہم الاجتہاد
فی الاحکام ورد حکم ما اداہ الیہ اجتہادہم وتعبدہم بہ وتعبد من قبلہم بہ کما کان حکم التشریع للانبیاء
علیہم الصلوٰۃ والسلام ومقلدیہم ولم یکن مثل ہذہ الامۃ المرحومۃ نبی ما لم یکن نبی بوحی ینزل فجعل
وحی علماء ہذہ الامۃ المرحومۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہم فی اجتہادہم کما قال سبحانہ لنبیہ صلی اللہ علیہ وسلم
لتحکم بین الناس بما اراک اللہ فالمجتہد ما حکم الا بما اراہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ فی اجتہادہ فہذہ لفحات من
لفحات التشریع ما ہو عین التشریع فلآل محمد صلی اللہ علیہ وسلم وہم المومنون من امتہ العلماء

رضی اللہ عنہم مرتبۃ النبوۃ عند اللہ سبحانہ وتعالیٰ تظہر فی الاخرۃ وما لہا حکم فی الدنیا الا ہذا القدر من الاجتہاد
المشروع لہم فلم یجتہدوا فی الدین والاحکام الا بامر مشروع من عند اللہ فان اتفق ان یکون احد
من اہل البیت بہذہ المثابۃ من العلم والاجتہاد ولہم ہذہ المرتبۃ کالحسن والحسین وجعفر وغیرہ من
اہل البیت فقد جمعوا بین الاہل والآل فلا یتخیل ان آل محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہم اہل بیتہ خاصۃ
علیہم الصلوٰۃ والسلام لیس ہذا عند العرب وقد قال اللہ سبحانہ وتعالیٰ ادخلوا آل فرعون اشد العذاب
یرید خاصتہ فان الآل لا یضاف بہذہ الصفۃ الا الی الکبیر القدر فی الدنیا فلہذا قیل لنا قولوا اللہم صل علی محمد و
آل محمد کما صلیت علی ابراہیم ای من حیث ما ذکرناہ لا من حیث اعیانہا خاصۃ دون المجموع فہی صلوٰۃ
من حیث المجموع وذکرناہ لانہ تقدم بالزمان علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم قد ثبت انہ سید الناس یوم القیمۃ ومن کان بہذہ المثابۃ عند اللہ سبحانہ وتعالیٰ کیف تحل الصلوٰۃ
علیہ کالصلوٰۃ علی ابراہیم من حیث اعیانہا فلم یبق الا ما ذکرناہ وہذہ المسئلۃ ہے واقعۃ الہیئۃ
من وقایعہا فللہ الحمد والمنۃ روی عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال علماء ہذہ الامۃ کانبیاء
سائر الامم وفی روایۃ انبیاء بنی اسرائیل وان کان اسناد ہذا الحدیث لیس بالقائم ولکن اوردناہ
تاسیسا للسامعین ان علماء ہذہ الامۃ المرحومۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہم ورحمنا بہم قد الحقت بالانبیاء فی
الرتبۃ واما قول النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی قوم یوم القیمۃ تنصب لہم منابر فی الموقف لیسوا بانبیاء
ولا شہداء یغبطہم الانبیاء والشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہم ویعنی بالشہداء ہنا الرسل فانہم شہداء علی
اممہم فلا یرید بہولاء ایجاعۃ من ذکرنا ہم وغبطہم ایاہم فیہ من الراحۃ وعدم الحزن والخوف
فی ذلک الموطن والانبیاء والرسل والعلماء من ہذہ الامۃ والصالحون الوارثون درجات الانبیاء
علیہم الصلوٰۃ والسلام خائفون وجلون علی امہم ولکنہم لیس لہم امہم ولا اتباع وہم امنون علی انفسہم مثل الانبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام
انفسہم امنون وما لہم ولا اتباع یخافون علیہم فارتفع الخوف عنہم فی ذلک الیوم فی حق نفوسہم وفی حق غیرہم کما قال اللہ
سبحانہ وتعالیٰ لا یحزنہم الفزع الاکبر یعنی علی نفوسہم وعلی غیرہم من الانبیاء والعلماء رضی اللہ تعالیٰ عنہم لکن الانبیاء والعلماء یخافون
علی امہم واتباعہم ففی مثل ہذا یغبطہم فی ذلک الموقف فاذا دخلوا الجنۃ واخذوا امنازلہم تبینت المراتب

وتعينت المنازل وظهر عليه ان الاولى الالباب فهذه المسئلة العظيمة اخطب الجليلة القدر لم نر احدا ممن تقدمنا تعرض لها ولا قال فيها مثل ما وقع لنا فى هذه الواقعة الا ان كان ما وصل الينا فان الله سبحانه وتعالى فى عباده اخفياء لا يعرفهم سواه والله يقول الحق وهو يهدى السبيل فقد تبين لك ان صلوة الحق على عباده باختلاف احوالهم فالله سبحانه وتعالى يجعلنا من اجلهم عنده قدرا ولا يحول بيننا وبين عبوديتنا له بخير ما ذكرناه هو ان يقول اللهم صل على محمد بان يجعل آله من امته صلى الله عليه وسلم كما صليت على ابراهيم بان جعلت آل انبيائك ورسلك فى المرتبة عندك وعلى آل محمد كما صليت على آل ابراهيم بما اعطيتهم من التشريع والوحى فاعطاهم الحديث فمنهم محدثون وشرع لهم الاجتهاد وقرره حكما شرعيا فاشبهت الانبياء فى ذلك فحقق ما اومانا اليه فى هذه المسئلة ترى الحق حقا وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم وقال فى الباب الثالث والسبعين ومنهم من يكون ظاهر الحكم ويجوز الخلافة الظاهرة كما جاز الخلافة الباطنة من جهة المقام كابى بكر وعمر وعثمان وعلى والحسن ومعاوية بن يزيد وعمر بن عبد العزيز والمتوكل ومنهم من له الخلافة الباطنة خاصة لا حكم له فى الظاهر كاحمد بن هارون الرشيد البستى وكابى يزيد البسطامى واكثر الاقطاب لا حكم لهم فى الظاهر ومن الاولياء الصديقون تولاهم الله بالصديقية قال تعالى والذين آمنوا بالله ورسله اولئك هم الصديقون والصديق من امن بالله ورسوله عن قول المخبر لا عن دليل سوى النور الايمانى الذى يجده فى قلبه المانع له من تردد او شك يدخله فى قول الرسول المخبر ومتعلقه على الحقيقة الايمان بالرسول ويكون الايمان بالله على جهة القربة لا على اثباته اذا كان بعض الصديقين قد ثبت عندهم وجود الحق ولكن ما ثبت كونه قربة فى هذه الامة على شرف اثبات الوجود ثم ان الرسول اذا آمن به الصديق آمن باجازته وهما جازا به توحيد الآله وهو قولنا لا اله الا الله يعلم انه لا اله الا الله فعلم انه واحد فى الوهيته من حيث قوله فاعلم انه لا اله الا الله فذلك يسمى ايمانا يسمى المؤمن به على هذا الحد صديقا فان نظر فى دليل يدل على صدق قوله فاعلم انه لا اله الا الله واعترف على توحيده بعد نظره فصدق الرسول وصدق الله فى قوله انه لا اله الا الله فليس بصديق وهو مؤمن عن دليل فهو عالم فقد بان لك مرتبة الصديقية وان الصديق هو صاحب النور الايمانى الذى

یجدہ ضرورۃ فی عین قلبہ کنور البصر الذی جعلہ اللہ فی البصر فلم یکن للعبد فیہ کسب کذلک نور الصدیق فی
بصیرتہ ولہذا قال اولئک ہم الصدیقون والشہداء عند ربہم لہم اجرہم من حیث الشہادۃ ونورہم من
حیث الصدیقۃ فجعل النور للصدیقۃ والاجر للشہادۃ وہی بینۃ مبالغۃ فی التصدیق
کشریب وخمیر وسکیر فلیس بین النبوۃ التی ہی نبوۃ التشریع وبین الصدیقیۃ مقام
ولا منزلۃ فمن تخطی رقاب الصدیقین وقع فی النبوۃ ومن ادعی نبوۃ التشریع بعد محمد صلی اللہ
علیہ وسلم فقد کذب وکفر بما جاء بہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم غیر ان ثم مقام القربۃ وہی النبوۃ
العامۃ لا نبوۃ التشریع قیناہی تشریع فیثبتہا الصدیق لاثبات نبی الشرع ایاہا لا من حیث نفسہ
وحینئذ یکون صدیقا کمسئلۃ موسی والخضر فنبی موسی الذی ہو صدیقہ وکل رسول صدیقون اما من عالم
الانس او من عالم الجن فکل من امن عن نور الہی فی قلبہ لیس لہ دلیل من خارج سوی قول
الرسول بل ولا یجد توقفا وبادر فذلک الصدیق فان اعرض عن نظر دلیل من خارج او توقف
عند القول حتی اوجد اللہ ذلک النور فی قلبہ فامن فہو مومن لا صدیق فنور الصدیق معد قبل
وجود المصدق بہ ونور المومن غیر الصدیق یوجد بعد قول الرسول قل لا الہ الا اللہ ونور
المومن یکون قربتہ بعد النظر فی الدلیل الذی اعطاہ العلم بالتوحید فہو فی علمہ بالتوحید صاحب
نور علم لا نور ایمان وہو فی کون ذلک العلم والنظر قربتہ الی اللہ صاحب نور ایمان وان نور العلم
بتوحید اللہ لا یتوقف علی مجیئ الرسول ولا علی قولہ فان العلماء بتوحید اللہ قد شہدوا اللہ بتوحیدہ
قبل ذلک والرسل منہم قد وجدوہ قبل ان یکونوا انبیاء ورسلا فان الرسول ما اشرک قط
قال تعالی شہد اللہ انہ لا الہ الا ہو والملائکۃ واولوا العلم ولم یقل واولوا الایمان فمرتبۃ العلم
فوق مرتبۃ الایمان بلا شک وہی صفۃ الملائکۃ والرسل وقد یکون حصول ذلک العلم عن نظر
او ضرورۃ کیف ما کان فیسمی علما اذ لا قائل ولا خبر یلزم التصدیق بقولہ وہذا المقام الذی ابتدا
الصدیقیۃ ونبوۃ التشریع ہو الذی ہو مقام القربۃ وہو للافراد ہو دون نبوۃ التشریع فی
منزلۃ عند اللہ وفوق الصدیقیۃ فی المنزلۃ عند اللہ وہو مشار الیہ بالسر الذی وقر فی صدر ابی بکر

فتنبل بالصدیقین ان حصل له فی قلبه ما لیس من شرط الصدیقیة ولا من لوازمها فلیس بین ابی بکر و
رسول الله صلی الله علیه وسلم بل لانه صاحبه وصدیقه وصاحب سره فهو من کونه صاحب سر بین الصفة الحقیقیة
ومنبوة التشریع ویشارکه فیه فلا یفضل علیه من یشارکه فیه بل هو مساو له فافهم ذلک وقال فی
باب الثالث والثلثین من اقطاب هذا المقام عمر بن الخطاب واحمد بن حنبل رضی الله تعالی عنهما
ولهذا قال صلی الله علیه وسلم فی عمر بن الخطاب یذکر ما اعطاه الله من القوة یا عمر ما لقیک الشیطان
فی فج قط الا سلک فجا غیر فجک فدل علی عصمته بشهادة المعصوم له وقد علمنا ان الشیطان ما یسلک
قط بنا الا علی الباطل وهو غیر فج عمر بن الخطاب فما کان عمر یسلک الا فی فج الحق بالنص فکان
ممن لا یاخذه فی الله لومة لائم فی جمیع مسالکه والحق صعوبة ولما کان الحق صعب المرام قویا حمله علی
النفوس لا یحمله ولا یقبله بل یمجه ویرده لهذا قال النبی صلی الله علیه وسلم ما ترک الحق لعمر من صدیق
وصدق صلی الله علیه وسلم یعنی فی الظاهر والباطن اما فی الظاهر فلعدم الانصاف وحب الریاسة
وخروج الانسان عن عبودیته واشتغاله بما لا یعنیه وعدم تفرغه لما دعی الیه من شغله بنفسه وعیبه
من عیوب الناس واما فی الباطن فما ترکه الحق لعمر فی قلبه من صدیق فما کان له تعلق الا بالله
اما شرح بقیه قصه طینت آنست که خدائیتعالی فیض خاص چون مجل خاص فرود آورد تقضیه حکمت
لابد است از انکه هیات عنصریه وهیات فلکیه تقاضای تخصیص آن فیض بان محل بکند تا مقتضای
حکمت باطل نشود پس وقتی که خدا تعالی فیض نبوت بر آنحضرت صلی الله علیه وسلم نازل ساخت
دانسته شد که بدن مبارک آنحضرت صلی الله علیه وسلم مستعد آن فیض خاص بوده از جهة عنصر و جهة
اوضاع فلکیه که در وقت تولد آنحضرت صلی الله علیه وسلم بوده است پس اگر این استعداد عنصری
در شخصی یافته شود لامحاله شرکتی با آنحضرت صلی الله علیه وسلم در بعض فیوض باطنیه از جهت همان
شرکت حاصل شود وهمچنین اگر استعداد فلکی در بعض یافته شود لامحاله شرکتی در بعض فیض
ظاهره از جهة همان شرکت حاصل شود وهمچنین اگر استعداد فلکی چنانکه در کتب تاریخ یافته میشود
که زائچه طالع سلطان محمود غزنوی با زائچه طالع آنحضرت صلی الله علیه وسلم مشابهت تمام داشت از

جهته مواضع کواکب سیاره و مناظرات آنها و قران علویین و مسعود به شمس و مریخ و مانند آن پس فتوح و مجاهدات عظیم از سلطان محمود نظهور رسید علی هذا القیاس بطریق وجدان دانسته شد که استعداد عنصری حضرت مرتضی شبیه بود با استعداد عنصری آنحضرت صلی الله علیه وسلم و ازین جهت نوعی از قرب بحضرت مرتضی حاصل شده و آن معنی بدون قرابت قریبه حاصل نمیشود لیکن آن فضیلت جزئیه است که تعلق بمقامات ولایت دارد نه از ابواب تشبیه بانبیاء من حیث النبوة و شیخ در بعضے مواضع حضرت مرتضی را بمرتبه دیگر خاص میکند و اگر تحقیق آن مکاشفه میخواهی بدانکه حقیقت محمدیه نزدیک شیخ نه عین آنحضرت است صلی الله علیه وسلم بلکه صورة وحدة اولی که در مرتبه وجود خارجی ظاهر شده و آنرا ازان جهت حقیقة محمدیه گفته است که عموم هدایت آنحضرت صلی الله علیه وسلم نوعی مناسبت دارد بعموم آن حقیقت والا حقیقة هر پیغامبرے و هر صاحب ارشادے عکس و تمثال آن حقیقت است و این انعکاس و تمثال همان است سبب هدایت و اهتداء و هر که هدایت بطریق نیابت انبیا کرده است ظل ثانی شده پس هر حقیقت که بطریق بعث از حقیقة الوهیه مصدر هدایت شده است حقیقة محمدیه است و هر حقیقه که بطریق ظلیت ثانویه مصدر هدایت شده است حقیقة مرتضویه است و وجه این تسمیه آنست که شیخ چون در حقیقت آنحضرت صلی الله علیه وسلم از راه حقیقت حضرت مرتضی تحدق نظر فرمود این نظر نفوذ نموده از نیجا و بمنتهاے خود رسید چنانکه نظر بر کره بلور که مرکز آن فص احمر باشد نفوذ میکند و با حمر میرسد ازان نیز نگیها است که عارفان پیران خود را بصفات هدایتیه مطلقه وصف کرده اند عارف روم قدس سره گفته است شمس در تاجر اگرچه هست فرد و بیتوان هم مثل او تصویر کرد شمس جان کو خارج آمد از اثیر نبود ش در زمین و در هوا و در خارج نظیر شمس تبریزی که نور مطلق است آفتاب است و ز انوار حق است پس مثل این چیزها دلالت ندارند بر سلب این فضیلت از غیر آن چنانکه کلام عارف روم دلالت نمیکند بر آنکه از شمس تبریزی کسی فاضلتر نبود سوال اگر گوئی که بعض صوفیه واقعات عظیمه دالة بر افضلیت مرتضی دیده اند و در حدیث آمده است رویا المومن جزء من ستة واربعین جزء من اجزاء النبوة پس افضلیت مرتضی را باشد و تفصیل این واقعات بسیار ست و چون مقصود ما ایما است

بسبب حل این اشکال نہ سر آن قصص بخواہیم پرداخت بتفصیل نقل آن واقعات نمی پردازیم جواب گوئیم
اجماع اہل شرع است بانکہ ہیچ حکم از احکام شریعت بواقعات و مناامات انسان ثابت نمیشود و علی التنزل
در باب فضیلت بواقعات وقتی استیناس حاصل کردہ شود کہ کشف نماید حال دو شخص را باعتبار اکثر وجوہ
معتبرہ در باب تشبیہ بانبیاء کہ فضل کلی ہمان است اما چون کشف کنند حال یک شخص را حسب ہر چند علو
مقام او فہمانند در مبحث افضلیت آنرا نتوان گفت و اگر خواہی کہ بعض انچہ از احوال شیخین و مرتضی
برین بندہ ضعیف منکشف شدہ است بدانی ساعتی گوش بہ دل را حاضر کن از انجملہ معرفتی است
کہ فہم آن موقوف بر مقدمہ ایست دقیقہ بدانکہ ربوبیت رب العالمین بسبب نوع انسان منشعب
شدہ است بدو شعبہ یکی تکوین نوع انسان دیگر تشریع برای انسان و این ربوبیت را نیکتر حاضر
کنیم چون نواۃ را در زمین بنشانیم و آن نواۃ از اجزاء مایہ و ارضیہ و ہوائیہ انچہ مناسب اوست
جذب کند و آن اجزاء را بکسوت مادہ مناسبہ بشجر مکتسی گرداند لامحالہ تصرف فرماید در ان مادہ بحکم
نوع خود در جبۃ بعد درجۃ نخست سبزہ بر یاند و برگی چند بروی کار آرد بعد ازان آن سبزہ را قوت دہد
و تنہ درخت سازد و اغصان و اوراق ظاہر کند بعد ازان ازہار و ثمار پدید آورد کما قال تبارک و تعالی
کزرع اخرج شطاہ فآزرہ فاستغلظ فاستوی علی سوقہ پس عقل خود را گرد آرد و از ترتیبہای صورۃ
نوعیہ و احکام آن انچہ در نواۃ مندمج بود ہمہ را دفعۃ بعد دفعۃ در این شجرہ تماشا کن آنشجرہ بمنزلہ
مرآت ست آن احکام اجمالیہ مندمجہ را و آن صورۃ نوعیہ بمنزلہ رائی کہ صورۃ او در مراۃ مشہود گردد
پس بدانکہ این کیتہ اوراق و ازہار و ثمار و اشکال آنہا و الوان و تخاطیط و طعوم آنہا و خواصی کہ
در فن طب ازان بحث کنند از حر و برد و مانند آن و خواصی کہ بنجار ازان بحث میکند از سہولۃ نحت
و مانند آن الی غیر ذلک من الخواص الکثیرۃ من ابواب شتی بالجملہ ہر چہ بآن متمیز باشد این نوع شجرہ
از نوع دیگر بمباحث صورۃ نوعیہ اوست کہ در نواۃ کامن و مندمج بود و درین مادہ واضح و مشہود
گشت ۵ کز تامل قفص ہیئۃ طاؤس شود ۔ در شبستان عدم نیز چراغانے ہست ۔ و مانند
نواۃ و شجرہ منی و خون حیض کہ در رحم انثی از بہائم مجتمع شدہ صورۃ جنین میگیرد تباین کمن در دائرہ

احکام نوع را انجا کشاده ترین وحرکات نفس را که ساعت بساعت از قوة بفعل می آید از قبیل قوای
ادراکیه وقوای عملیه همه بآن ملحق سازد انسان نیز ماند آنست وزیاده بران از جهت ارتفاقات خاصه
بنوع او واز مجازاة نفسانیه وسعادت وشقاوة نوعیه ومانند آن پس اینهمه احکام نوع است که در افراد
مشهود گشته چون فهم تو تا اینجا رسید نظر بالاتر کن بشناس که نوع قالبی است وخصوصیتی است برای تاثیر
موجد حقیقی نه موثر بذات خود ۵ کار زلف تست مشک افشانی اما عاشقان مصلحت را تهمے
بر آهوی چین بسته اند ۵ پس چنانکه مصور حاذق سنگ پاره یا چوبی میگیرد وصورتی در نهایت بهجة و
رونق وتناسب اعضا بر وی کار می آرد وفی الحقیقت حسن این صورت ضمنی ونمونه ایست مرصورة مشار
در ذهن مصور قبل از تصویر نے بلکه مر استعداد کلی حملے که در قوة عملیه نفس او ثابت است لهذا حکم میکنم
بر این مصور بحذق تام همچنان در واجب جل مجده همه این احکام نوع مستتر بود در علم او تعالی بلکه
بحسب اقتضاے ذات او این قدر فرق است که این احکام در واجب بصفة قهر وتاثیر کامن بودند
ودر مخلوق برنگ اظهار وتاثر ظاهر شدند چون این دقیقه را نیز بشناختی نظر را کشاده ترکن وبدانکه
در واجب جل مجده نوع واحکام تفصیلة او همه منطوی ومندمج بود بترتیبی که ظاهر شد بصفة اقتضا اولا
ودر علم او تعالی که معبر بلوح محفوظ وامام مبین است همه ممثل گشت در ضمن علم خود ش بذات خود ثانیا
بصفة اقتضای خود ثانیا ودر اذهان ملاء اعلی که حامل عرش تکوین اند بصفت انطباع وتخیل ثالثا
بعد ازان چون اسباب علویه وسفلیه بآن منجر شدند که آن قدر بقضا برسد واز قوة بفعل اید انسان
مقدر انسان خارجی گشت وجمیع احکام او نمایان شدند وبالفعل تربیت رب العالمین بنسبة نوع
انسان واحکام خاصه او در کار آمد درین مرتبه ربوبیت بدو شعبه منشعب گشت ربوبیة بحسب احکامی
که اعصار وادوار را دران تغیری وتحویلی نیست از احوال وافعال واخلاق مثل نطق وضحک وحیاة
وجبن وکیاسة وارتفاقات ضروریه او واصول برواتم که در رنگ الهامات طبیعیه نحل وعصفور را
الهام کرده میشود وربوبیت بحسب احکامی که بحسب تغیر اعصار وادوار متغیر ومتحول میگردد وغرض ازان
احکام متغیره تشبه اوست بصورة نوعیه انسان مقرون بحکم این ادوار واعصار وتلبس باصول برواتم

بلباس اشباه مناسبه آن و تفصیل این نکته آنست بیانکه اشجار را بحسب صورة نوعیه احکامی هست که
بآن احکام اعتدال نوعی حاصل میشود همچنان آن اشجار را نیشتا و سیف احکامی هست مخالف آن صورت
نوعیه او را و بآن احکام فصل و وقت حاصل میشود باجمله در قرانات کلیه از احوال و اوضاع متغیره بتغیر
پدید آید وجب تشبه تجلی اعظم میشود و اینچه وجب هیئتی که مدتی بسته است در غایت همه مکتوب میگردد چنانکه
در احادیث بسیار بآن اشاره رفته است و حکم صورة نوعیه بآن اوضاع باقی میشود و شریعتی از آن منشعب
میگردد و این ابتدا عالم تکلیف است و از اینجا عروق ما سار یقا این تکلیف منجر میگردد بملا اعلی و انجا
اشباح بروائم و صورة شریعتی خاصه بآن حسب احداث میفرماید و در میان جوی که در میان احجار بهته
ملا اعلی و تجلی اعظم واقع است صور شرائع مثل میگردد و رضا بان صورت و سخط بضد آن تعلق میگیرد و
بعد ازان همین ربوبیت تشریعیه تقاضا مینماید که شخصی را که جامع باشد در میان چند خصلة کاملة بارزه
خود سازد و در عالم بشر نمونه خود گرداند یکی ازان خصال تشبه بحجر بهت اوست تجلی اعظم دوم تشبه
قوت خیالیه اوست بملا اعلی و این خصلت مقتضی بتلقی علوم از ملا اعلی میگردد سوم تشبه قوة
عقلیه اوست بملا اعلی و این خصلت مقتضی بعصمت و طهارة او میگردد از آثام و تلبس او بانواع برده
بقای صورة اعتدالیه صفت عدالت چهارم انسان مدنی بودن نفس او یعنی نفس ناطقه او خاصیتی دارد
که ظل او در عالم خارج می افتد و افراد انسان آن ظل تربیتی و انتظامی خاص میگیرند پنجم تائیه بملا اعلی
در همت و قصد او تا هر چه اندیشد ملا اعلی بواسطه مناسبت همان اندیشد و این خصلت بسبب ظهور
غرق عوائد میگردد ششم اعتدال قوای ثلث او یعنی قوة شهویه او با وجود سبوغ و وفور مغلوب و مقهور
نفس سبعیه او باشد و نفس سبعیه او با وجود کمال شدت و غلیان مقهور و مغلوب قوة عقلیه او باشد
و قوة عقلیه او با وجود صلابت در ذات مغلوب ملا اعلی باشد هفتم نجابت مسعود او در نصرت
او بر اعداء او الهام محبت او در قلوب احبا و بقای ملت و دولت او تا زمان دراز چون این هفت
خصلت در شخصی بکمال تحقق شود در بوتیه شریعت او اجابه خود میگرداند و نمونه خود در عالم بشر
میسازد و کلمه خود در زبان او می نهد و او انجا را از موطن میگرداند و بعز عزیز و ذل ذلیل کا خود سرانجام

می نماید و این نفس شریفه قدسیه در عالم بشر چند کار میکند یکی آنکه مفصل گرداند علوم اجمالیه حکمیه از تفاقات
و اصول بر دوائم که بحسب الهام افراد انسان اجمالا قبول نموده بودند لیکن شرح آن نمیتوانستند بار سوم
باطله برخلاف علوم اجمالیه منعقد شده بود کما قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کل مولود یولد علی
الفطرة ثم ابواه یهودانه او ینصرانه او یمجسانه پس پیغامبر کبیت آن رسوم باطله فرماید دوم آنکه علوم
تکالیف متغیره بتغیر ادوار و اعصار که نصیب این عصر شده است اخبار فرماید سوم آنکه سبب تفصیل
بعض مجملات می شود چنانکه تا بادبان نباشد قوه ریح سفینه را مصادمت نمی کند همچنان تا زنات
این نفس نباشد تائید روح القدس و رضا و سخط ملا را علی گره نمیخورد و بالجمله چون ازین نفس
شریفه قدسیه که کامل بالفعل است نوبت بگذرد تفتیش نفوس متشبه بان بکار بریم متشبهین
بانبیاء را انواع بسیار پیدا میشود بعض متشبه بحسب بعض خصال جزئیه و بعض متشبه بحسب اکثر
خصال کلیه اصل تشبه هر ولی و عالمی و صالحی و بادشاهی عادلی را واقع است لیکن بحث ما در تشبه
بحسب کلیات میرود بالجمله ممکن ست که شخصی درین خصال همه شبیه باشد به پیغامبر لیکن این
قدر فرق درمیان بود که نفس پیغامبر بدون ریاضت بدنیه و نفسانیه و بدون توسط بشری
باین دولت فایز گردد و نفس این شخص بتوسط ریاضات و اخذ فیض از نفس پیغامبر باین دولت
میرسد چنانکه عالمی متحیر تربیت کند ذکی را و نفس این ذکی بسبب تربیت این عالم تیقظ گردد و
عالم متحیر شود و باصول علم و فروع او از جهة بصیرة دون التقلید احاطه نماید و چنانکه صوفی مرشدی
بعض تلامذه مستعدین خود را تربیت کند و بعد از انکه مرد عامی بود بفنا و بقا مشرف گردد و چنانکه
در خانه کوه بجانب شمس بکشائی و در محاذات او آئینه وضع کنی و نور آئینه بر ارض افتد و نور شمس بواسطه
آئینه در خانه جاذل فرماید اگرچه این شخص را بکاری مامور نکنند و چیزی از تربیت امت ازو
ظاهر نشود و نیز ممکن ست که شخصی قریب الحال باشد درین خصال بانبیا بحسب اصل فطرة و آن
امور که در اصل بعثت پیغامبر مقصود الهی بود پیغامبر تا صیل و تاسیس آن امور فرماید و هنوز
اتمام آن واقع نشده باشد که عمر پیغامبر منتهی شود و بلا را علی انتقال فرماید این شخص را متمم کار

او سازند و بار عنایت الٰہی در باطن نفس او پیچد و آن کار را بدست او اتمام نمایند علما و غلما و فضلا
اگرچہ این شخص با پیغامبر صحبت نداشتہ باشد و اخذ علوم از وی نکردہ باشد و باین نکتہ اشارہ واقع شد
انا نزنیک ما تعد ہم او نتوفینک و قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہلاک کسری فلا کسری بعدہ
و ہلاک قیصر فلا قیصر بعدہ و قال لتفتحن کنوز کسری و لتقسمنہا و قال عن ربہ ان الصدق منقذ
عربہم عجمہم و انما بعثتک لاتبلیک بہم و اتبلیہم بک الحدیث و قال اللہ تعالی ثم ان علینا جمعہ و قرانہ
و نیز ممکن است کہ شخصے قریب الماخذ باشد بہ پیغامبر و اصل فطرۃ و علوم را از پیغامبر بگیرد و ملکہ
سیاستہ است از وی حاصل کند اقامۃ للحدود و فصلا للقضایا و تعلیما للعلوم و امرا بالمعروف و نہیا
عن المنکر و بعد از پیغامبر دست او خلیفہ او باشد اگرچہ این کارہا ہیچ باقی نماندہ باشد و نیز ممکن
است کہ چون پیغامبر بعد احاطہ باین خصال متوجہ شود بدعوت خلق و دریکی از وے بخلق منتقل
گردد شخصے دیگر ہم در حضور او مثل آئینہ نورانیت را از شمس قلب مبارک او اکتساب فرماید
و بسبب اجتماع او با پیغامبر نورانیت بنی آدم مضاعف گردد و مانند آئینہ چند کہ در حضور آفتاب بگذرند
و بواسطہ آنہا در زمین اضواء شمس منعکس گردد و حالتی عجیب بروی کار آید و مانند آنکہ یک شعلہ
در خانہ تاریک آرند و آنجا آئینہا باشد منصوب در دیوارہا و ضوء شعلہ منعکس گردد و یکی بدیگری
یارشدہ نیرنگی غریب ظہور نماید و بہمین فضیلت اشارہ است در حدیث الحمد للہ الذی ایدنی
بہای بابی بکر و عمر و نیز در حدیث آمدہ است ابو بکر و عمر کالسمع و البصر بالجملہ فضل کلی و افزونی است
باین خصال میباشد و افضلیت بحسب ہمین خصال می شود و فضائل دیگر را نقیا و اثباتا در ایجاد
نیست خلیفہ پیغامبر بحقیقت باشدنی است انیست مقدمہ کہ فہم واقعات ما بران موقوف است چون
این مقدمہ ممہد شد بر مقصد اصلی برویم چون در خلیۃ القدس کہ مجمع ہمہ افاضل ناس است خوض
نمودیم ارواح شیخین و مرتضی را دریافتیم کمالات ایشان را جدا جدا فہم نمودیم ارواح شیخین را بآیہ
صلی اللہ علیہ وسلم بمنزلہ مشعلہ یافتیم در غایتہ روشنی کہ انہا گرد آن گرفتہ باشند و بسبب تعاکس
آن روشنی دو بالا شدہ باشد نوری کہ بر زمین منبسط میشود ہمہ کشتی واحد بنظر می آید تمیز شدنی

از شعاع انبیا میان آن نور منبسط متعذر میگردد همچنان اشعه ارواح شیخین با اشعه روح آنحضرت صلی الله علیه وسلم یکسان گشته و باهم درآمیخته حالا روح شیخین را جدا از روح آنحضرت صلی الله علیه وسلم نتوان شناخت ؎ رق الزجاج ورقت الخمر فتشابها وتشاکل الامر فکانما خمر ولا قدح وکانما قدح ولا خمر و روح حضرت مرتضی را با آنحضرت صلی الله علیه وسلم بمنزله نور قمر یا نیم که در محاذات شمس واقع شده و کسب نورانیت از و نموده با خود صورتی دیگر گرفته بحال خود برآمد همچنان روح مرتضی فاتحه ولایت که در داخل روح آنحضرت صلی الله علیه وسلم متدمج بود بسطی لایق داده براس خود قائم شده ؎ آن باده شعله گون که دارد خمر شید ۔ در کاسه ماه چون رسد شیر شود ۔ و شرح این کلمه آنست که نسبت آنحضرت صلی الله علیه وسلم یک برزه از برزات تجلی اعظم که برنگ هم طلا اعلی رنگین بود آخر شد و برزه دیگر که برنگ عالم مثال واقع است پیدا گشت آن راه اول راه نبوت بود و این راه آخر راه ولایت است پس ایام خلافت شیخین ایام نبوت آنحضرت است و ایام خلافت مرتضی ایام دوره ولایت است در صدیق تشبه باعتبار فنا و انعکاس اشعه بیشتر یافتم و لهذا آنحضرت صلی الله علیه وسلم در باب صدیق فرمودند لو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا اشاره نمودند بهمین فنا و انعکاس اشعه و در فاروق تشبه باعتبار اتمام کار مطلوب بدست او و باعتبار تایید حظیرة القدس زیاده تر ادراک کردیم و لهذا آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند لو کان بعدی نبی لکان عمر و در مرتضی تشبه باعتبار اعتدال قوای ثلث و انتظام بعض ان جمعض زیاده تر دیدیم و لهذا آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرمودند هو منی وانا منه سالت رسول الله صلی الله علیه وسلم سوالا روحانیا عن سر تفضیل الشیخین علی علی مع انه اشرفهم نسبا واقصاهم حکما واشجعهم جنانا والصوفیة عن آخرهم ینتسبون الیه ففاض علی قلبی منه صلی الله علیه وسلم ان رصلی الله علیه وسلم وجهین وجها ظاهرا وجها باطنا فالوجه الظاهر الی اقامة العدل فی الناس وتالفهم وارشادهم الی ظاهر الشریعة وهما بمنزلة الجوارح له فی ذلک والوجه الباطن الی مرتبة الفناء والبقاء وعلامة المرتبة کلها انما تتبع من الوجه الظاهر

تمام شد

نسخه همین است

فہرست مضامین قرۃ العینین فی تفضیل الشیخین

نمبر صفحہ	مضمون	نمبر صفحہ	مضمون
۲	دیباچہ کتاب	۱۲	نوع ششم جمع کردن حضرت صدیق انواع
۳	مسلک اول در ثبوت تفضیل شیخین بر سائر اصحاب از روی نقل۔	۱۳	نوع ہفتم تذکر دن لاکہ صدیق را از ابواب ثمانیہ جنت۔
۷	تطبیق درمیان بعض اشارہ خلافت و میراث و اثبات ملازمت استخلاف افضلیت را	۱۴	نوع ہشتم اول کسیکہ در بہشت در آید حضرت صدیق ست۔
		۱۵	نوع نہم تجلی کردن خدای تعالیٰ بالتخصیص برائے صدیق۔
۱۰	مسلک دوم ترجیح آنحضرت صلعم بر افضلیت شیخین جمیعاً و ادلہ و امارات لوازم آں	۱۷	نوع دہم حاضر شدن حضرت صدیق بر حوض کوثر ہمراہ آنحضرت صلعم
		۱۸	نوع یازدہم تشریف حضرت صدیق باکم قسمتی
		۱۹	نوع دوازدہم تشریف حضرت ابی بکر بلقب صدیق
۱	فضل فاروق را دشت فضل فاروق مستلزم ست فضل صدیق را۔	۲۰	نوع سیزدہم بودن صدیق بجائی وزیر حضرت صلعم را و تقدیم کردن آنحضرت مر وی دیگر ے را۔
۱	نوع اول اثبات مرتبہ کہ لو خلت باشد حضرت صدیق را۔	۲۱	نوع چہاردہم بودن جبریل ہمراہ صدیق
۱۰	نوع دوم اثبات منت صدیق بر خود	۲۲	نوع پانزدہم احب بودن صدیق از سائر صحابہ۔
۱۱	نوع سوم تشریف آنحضرت مر صدیق را بسد خوخہا الا خوخہ ابی بکر۔	۲۴	نوع شانزدہم سبقت صدیق بر صحابہ ببذل مجہود مال۔
۱۱	نوع چہارم اولیت اسلام حضرت صدیق	۲۵	نوع ہفدہم امر حضرت بامامت صدیق در قصہ نبی عمرو بن عوف۔
۱۲	نوع پنجم نصرت دادن حضرت صدیق آنحضرت صلعم را در اول بعثت۔		

نمبر صفحہ	مضمون
۱۴	نوع بیجم ہم تی آنحضرت در امامت غیر ابی بکر صدیق۔
۲	نوع نوزدہم گواہی در رسالت آب و حکم صدیق در ابل حیرار نیست۔
۱۵	نوع بستم عتاب فرمودن حضرت بر ابی بکر صدیق۔
۱۵	نوع بست و یکم رعایت آنحضرت للیم اعراب
۱۵	نوع بست و دوم حصول عزت اسلام باسلام فاروق۔
۱۶	نوع بست و سوم وضع اللہ الحق علی لسان
۱۶	نوع بست و چہارم موزن بودن بلال
۱۶	نوع بست و پنجم فرار شیطان از حضرت فاروق۔
۱۶	نوع بست و ششم دیدن آنحضرت خانہ خاروق را در بہشت۔
۱۶	نوع بست و ہفتم دیدن حضرت زیادت علم فاروق در نام بصورت جن۔
۱۷	نوع بست و ہشتم دیدن آنحضرت زیادت علم فاروق در سہ سائر صحابہ بصورت قمیص۔
۱۷	نوع بست و نہم موافقت سائر فاروق بوحی

نمبر صفحہ	مضمون
۱۸	نوع سی ام اول کسیکہ خدائی تعالی باو معانقہ ومصافحہ کند فاروق خواہد بود۔
"	نوع سی ودیکم فاروق بہترین کسی است کہ طلوع کردہ است بروی شمس۔
"	نوع سی ودوم اعظم ناس در بہشت بامقبا درجہ فاروق خواہد بود۔
"	نوع سی وسوم طلب کردن آنحضرت دعا از فاروق۔
"	نوع سی وچہارم دعا کردن آنحضرت دربارہ فاروق اللہم اذہب عنہ الغل۔
"	نوع سی وپنجم دعای آنحضرت دربارہ فاروق الیس جدیدا وعش حمیدا۔
"	نوع سی وششم استبشار اہل سموات باسلام فاروق۔
۱۹	نوع سی وہفتم رضای فاروق رحمت است
"	نوع سی وہشتم قبول فرمودن آنحضرت مشورہ فاروق در طریق تبلیغ شرایع
"	نوع سی ونہم اگر بعد آنحضرت پیغامبر ممکن بودے فاروق پیغامبر میشد۔
"	نوع چہلم اشارہ فرمودن آنحضرت در منام کہ استقرار از عمر طلب کنید۔
"	نوع چہل ویکم شیخین سید کہول اہل جنت اند
"	نوع چہل ودوم شیخین احب صحابہ اند۔
۲۰	نوع چہل وسوم شیخین در جمیع احوال قرین آنحضرت می بودند۔
"	نوع چہل وچہارم اگر آنحضرت استخلاف جنس علی کسیکہ در شیخین را خلیفہ میساخت
"	نوع چہل وپنجم فرمودن آنحضرت اقتدا بالذین من بعدی ابی بکر وعمر۔
"	نوع چہل وششم شیخین وزیر آنحضرت بودند
"	نوع چہل وہفتم شیخین در صحبت آنحضرت مرتبہ داشتند کہ دیگر از ایشان میسر نبود۔
۲۱	نوع چہل وہشتم آنحضرت ثقہ تمام داشتند بایمان شیخین۔
"	نوع چہل ونہم تشبیہ کردن آنحضرت شیخین را بسمع وبصر خود۔
"	نوع پنجاہم اول کسیکہ مبعوث شود شیخین باشند
"	نوع پنجاہ ویکم حد گفتن آنحضرت بر تائید شیخین۔
۲۲	نوع پنجاہ ودوم بشارت دادن آنحضرت شیخین را بہ ترتیب کہ از اہل بہشت باشند
"	نوع پنجاہ وسوم شیخین را درجہ عالیہ باشد در بہشت مانند ثریا۔
۳۳	نوع پنجاہ وچہارم نزول آیہ فان اللہ ہو مولاہ الآیہ در شان شیخین۔
"	نوع پنجاہ وپنجم مشاورت کردن آنحضرت وقت شب با شیخین۔
"	نوع پنجاہ وششم دیدن آنحضرت

نمبر صفحہ	مضمون
۲۵	شیخین را در رویا بر قلیب بئر غرقد ذنوب
"	نوع پنجاہ وہفتم حسنات فاروق مثل نجوم
۲۲	آسمان ست وفاروق یک حسنہ ست از حسنات صدیق۔
"	نوع پنجاہ وہشتم نزول آیہ ثانی اثنین فی شان صدیق باتفاق است۔
۲۳	نوع پنجاہ ونہم دوست داشتن شیخین آنحضرت را زیادہ از نفس خویش۔
"	نوع شصتم امتثال شیخین آیہ لا ترفعوا اصواتکم را بالغ وجوہ۔
"	نوع شصت ویکم بشارت دادن آنحضرت شیخین وذی النورین را بہ بہشت
۲۴	نوع شصت ودوم بشارت دادن آنحضرت شیخین ومرتضی را بہ بہشت
"	نوع شصت وسوم گواہی دادن آنحضرت کہ شیخین ومرتضی حقیق اند بجنات
۲	نوع شصت وچہارم گواہی دادن آنحضرت صدیق را بہ صدیقیت وفاروق را بشہادت بر کوہ احد۔
"	نوع شصت وپنجم تہنیہ کردن آنحضرت بمناقب شیخین باجمعی از صحابہ
۲۵	نوع شصت وششم تشریف فرمودن آنحضرت شیخین را باجمعی از صحابہ بالفظ نعم الرجل۔
"	نوع شصت وہفتم بشارت دادن آنحضرت

مسئلہ	مضمون	مسئلہ	مضمون
۲۵	تحقیق آنکہ ثبوت بر سائر عشرہ مبشرہ	۲۸	نوع پنجم حسرت مرتضیٰ و ایام خلافت
	نوع ششم و ہشتم تحقیق انوار قمر		خود و مجالس متعددہ در فضیلت تحقیق
	نورہ		و ترتیب بیان کردہ
	نوع ہفتم و ہم تحقیق رابل آیہ الذین	″	اقوال صحابہ و تابعین در فاروق رض
	استی انوالہ نورہ	۲۹	اقوال عثمان رضی اللہ عنہ
	نوع ہفتم حسرت فرمودہ علیکم بسنتی	۳	ف آثار حسرت مرتضیٰ در بیان
	و سنت خلفا الراشدین المہدیین	۳۲	ف مرویات اہل بیت
	مسلک سوم بیان انواع صحابہ	۳۳	ف اقوال ابن مسعود رض
۲۶	و تحقیق آنکہ اصل امت ابوبکر ست بعد	″	ف اقوال حذیفہ رض
	ست بعد ازاں عمر	۳۴	ف اقوال ابو موسیٰ اشعری
″	حکایۃ اجلی صراحۃً از حدیث عبداللہ	″	ف اقوال سعد بن ابی وقاص رض
	ابن عمر	″	ف اقوال عمرو بن العاص رض
″	حکایۃ اجماع دلالۃً در ہیچ نوع ست	″	ف اقوال حسان بن ثابت رض
	نوع دوم تحقیق انعقاد خلافت صدیق رضی	۳۵	ف اسماء الی الیتیم
۲۷	انتہای صحابہ صدیق را افضل امت	۳۵	ف استغاثہ ابو محجن ثقفی رض
	گفتہ و دیگراں تسلیم کردہ	″	ف اقوال حضرت عائشہ رض
	فاروق در مجالس متعددہ در فضیلت	″	ف اقوال ابن عمر رض
	صدیق بیان کردہ و وصول بیان رض	″	ف اقوال انس
	نوع سوم صدیق نوقت استخلاف فاروق	″	ف اقوال ابن عباس
۲۸	فضیلتہا ی بیان کردہ و انکای پیش نہادہ	۳۶	ف اقوال سعید بن المسیب
	نوع چہارم عدالت جمیں بعد موت	″	ف اقوال قاسم بن ابی بکر رض
	استخلاف ذی النورین در مجمع عظیم شرط	″	ف اقوال مشروق
″	کردہ کہ سیرت شیخین عمل کند و تفضیل	″	ف اقوال حسن بصری۔
	ذی النورین مرتجوع ساختہ کردہ بر ایں شرط	″	ف اقوال ابن سیرین

مسئلہ	مضمون
۴۷	ف اقوال سعید
″	شریعت اہل عقلی رضیت بہ پیش ست
″	مقدمہ دوم در بیان ہفت اصل ملتقاۃ
۳۸	مقدمہ سوم مبنی بر ہفت اصل کلی
۳۹	مقدمہ چہارم در بیان آنکہ مراد بصحابہ
	ہمہ نبودن مراد ہر دو است و بعضے
	صحابہ را از حسنت معاصی تا سہ سہ
	و ترتیب کردن سہ سہ مراتب ہر
۴۰	مقدمہ پنجم در بیان آنکہ ہر صحابی
	موت بر حسن شہود
	مقدمہ ششم در بیان مالیکہ بر ہر صحابی
″	خیری را بہی تسمیہ کردہ و امت کی مقام
	بموجب پنج قسم مقرر کردہ۔
۴۵	ف سرد ہر تفصیل صحابہ ہر پنج قسم
	از الیتیان ماشدہ ؟
۴۶	مقدمہ ہفتم در تحقیق این حسنات
	بتحسین نوع کمالی
۴۸	ف تشنہ در چہ ؟
۵	ف ستر علم۔
۵۰	ف ہر چہ امروز از علم قرآن ہست فتنا
	آں تحسین نمودہ اند۔
۵۵	ف آنچہ از علم حدیث امروز ہست مدون
	است مباحثہ پرداختہ شود ہست
۵۹	ف علم احکام مسمی بہ علم حقہ اقوی ما کہ

نمبر صفحہ	مضمون
	آن اجماعیات فاروق است
۶۰	ف احادیث متعلقہ آداب صلوٰۃ
۶۰	ف احادیث متعلقہ وضوء
//	ف احادیث متعلقہ مسح موزہ
//	ف احادیث متعلقہ اوقات نماز
//	ف احادیث متعلقہ نماز
//	ف احادیث متعلقہ جنائز۔
۶۲	ف احادیث متعلقہ صوم
//	ف احادیث متعلقہ زکوٰۃ۔
۶۴	ف احادیث متعلقہ حج
۶۷	ف احادیث متعلقہ ربوا و بیع۔
۶۸	ف احادیث متعلقہ احکار
//	ف احادیث متعلقہ سلف
//	ف احادیث متعلقہ مضارعت
۶۹	ف احادیث متعلقہ وقف
//	ف احادیث متعلقہ ام ولد۔
//	ف احادیث متعلقہ شہادت
//	ف احادیث متعلقہ مرتد
۶۹	ف احادیث متعلقہ لقیط
۷۰	ف احادیث متعلقہ احیاء موات و شرب
//	ف احادیث متعلقہ سرقہ
//	ف احادیث متعلقہ ہبہ
۷۱	ف احادیث متعلقہ لقطہ
//	ف احادیث متعلقہ حجر۔
//	ف احادیث متعلقہ دیت۔

نمبر صفحہ	مضمون
۷۳	ف احادیث متعلقہ حدود
۷۵	ف احادیث متعلقہ اشربہ
//	ف احادیث متعلقہ فرائض
۷۷	ف احادیث متعلقہ وصایا
//	ف احادیث متعلقہ جہاد
//	ف احادیث متعلقہ مغنم و خمس
	ف تربیت شیخین صحابہ و سائر امت را
۸۱	بر منہاج تربیت آنحضرت صلعم
	ف اتصاف شیخین بہ صفات کاملہ
۹۲	قلبیہ کہ آنرا در عرف طریقت گویند
۱۰۵	۱ آثر جمیلہ حضرت صدیق اکبر رض
۱۲۱	۲ آثر جمیلہ حضرت فاروق اعظم رض
۱۳۶	۳ آثر جمیلہ حضرت ذی النورین رض
۱۳۸	۴ آثر جمیلہ حضرت علی کرم اللہ وجہہ
۱۴۹	متضمن ہم سابقہ بیان رجحان شیخین بر غیر
	خویش در خصالیکہ مناط فضل کلی امت
//	نکتہ اولی
۱۵۱	نکتہ ثانیہ
۱۵۲	نکتہ ثالثہ
۱۵۳	نکتہ رابعہ
//	نکتہ خامسہ
۱۵۴	نکتہ سادسہ
//	نکتہ سابعہ۔
۱۵۶	سوال و جواب متضمن موجب فضیلت بودن
	مناقب و اشارات۔

نمبر صفحہ	مضمون
۱۶۱	ف تفسیر و مصحف فاطمہ رض۔
//	ف معارف متعلقہ وحدت وجود
//	ف متعلقہ زبر و بینات۔
۱۶۲	ف فضیلت شیخین باعتبار تشبہ در جزء عملی نفس ناطقہ۔
//	سوال و جواب در باب فتح عراق و شام و مصر و غیر
۱۶۳	سوال و جواب در بارہ حروب حضرت مرتضیٰ رض
۱۶۶	سوال و جواب در بیں باب کہ مرتضیٰ را بر امر الحق دعوت می نمود و شیخین ازاں یکپایہ فروتر
۱۶۸	فضیلت شیخین باعتبار تحمل اعباء دعوت
۱۷۰	فضیلت شیخین باعتبار نشر علوم دین۔
۱۷۴	فضیلت شیخین باعتبار صفات قلبیہ
۱۷۵	سوال و جواب کہ در اختلافات و منازعات حضرت مرتضیٰ رض للہ و فی اللہ بود پس با فضیلت ازجہت زہد و ورع منافات ندارد۔
۱۷۷	بقیۃ الکلام در دفع شبہات مخالف
۱۷۸	فصل اول جواب استناد بہ حدیث تحریر در بارہ فضیلت مرتضیٰ بر سائر صحابہ۔
۲۱۴	جواب و سوال در بارہ عدم ملازمت استخلاف و فضیلت۔
۲۱۹	سوال اگر نصرت پیغمبر و جہاد و غیرہ مبنای فضل کلی باشد بران اشکالات بسیار وارد می شوند مع جواب تفصیلی۔
۲۲۵	سوال اختیار صدیق بہجت امامت صلوٰۃ نہ ازجہت فضل کلی باشد و احتمالہا

نمبر صفحہ	مضمون	نمبر صفحہ	مضمون	نمبر صفحہ	مضمون
	دیباچہ مع جواب تفصیلی۔	۳۰۵	ف بنی قریظہ و نضیر۔	۳۱۶	سوال دیں باب کہ فضل کلی کہ ثابت
	فصل دوم در دفع شبہات قوم کہ	۳۱۵	ف قصہ النساء۔		نبیا ماحصل بیشود و فنا و بقا و سیر و ترقی
۳۲۶	ناظر اند بہ دراقیت۔	۳۱۹	ف سنگ انداختن و بیہوش		آنچہ دو امتاز آن است بجناب او ثابت
۳۲۷	ف قدک	″	ف رقم مجنونہ		مستحب آن بودہ ثلثین مع جواب
۳۳۰	ف قطع یسری	۳۲۰	ف زدن شانع	۳۱۷	سوال دیں کہ مدارتان علی الدین
۳۳۱	ف جدہ۔	″	ف شک در وقات		عرل تصریح کردہ است کہ حضرت مرتضی
۳۳۲	ف قصاص مالک بن نویرہ۔	″	ف مطاعن حسنین۔		از انبیا نیست آنحضرت صلعم مخلوق است
″	ف امیر نمودن آنحضرت صدیق را بر المسلمین	۳۲۴	ف مطاعن حضرت علی کرم اللہ وجہہ		پس فضل کلی مرتضی ثابت نشد مع جواب
۳۳۴	ف تامیر اسامہ عمر بن العاص را	۳۲۸	ف جوابات۔	۳۲۵	سوال بعض صوفیہ اتفاقات
۳۳۶	ف در استخلاف نصی موجود نبود۔	۳۲۹	ف وجوہ تاخیر قصاص۔		دالہ بر فضیلت مرتضی دیدہ اند و دیدہ
۳۳۷	تمہید مقدمات در حل این اشکالات	۳۳۱	قسم دوم شبہات حقانان مع جواب		آمدہ کہ رویا المومن الخ پس افضلیت
″	مقدمہ اولی نزول وحی بانواع مختلفہ بود	۳۳۷	ف در بارہ شک آیۃ۔		مرتضی را باشد مع جواب۔
۳۳۸	مقدمہ ثانیہ در تبلیغ وحی شارع طرق مختلفہ است	۳۳۸	احادیثی کہ دریں باب ذکر میکنند چند قسم است	۳۴۶	اگر خواہی کہ بعض از انچہ از احوال
	مقدمہ ثالثہ اخبار بحرے یا اقامت قرائن	۳۹۲	ف آثار۔		شیخین و مرتضی بریں بنود منصف متامل
″	بر کمال رضا یا کراہت از انواع تبلیغ است	۳۹۳	ف لا ارا کم فاطلعین۔		شدہ است بقائی سلامت گوش بشنود
	مقدمہ رابعہ فرق در میان نص بر صحت	۳۹۵	ف حدیث حوض		و دقیقہ بطور تمہید۔
۳۴۹	و استخلاف و رضا بآن۔	۳۹۶	ف اشنا عشریہ۔	۳۴۷	پس چون مقدمہ مہد شد بر مقصد اصلی عالم
″	مقدمہ خامسہ اتفاق اہل ملت بر آن کہ	۳۹۸	فصل سوم شبہات متصوفہ ران		بتوفیق الہی و فیوض و انتمای شروع
۳۴۸	نص شارع کی از وجوہ استخلاف است		بر تمام است۔		فرقہ اثنی عشریہ تفضیل شیخین مستفاد است
	مقدمہ سادسہ اجماع را اصل ثالث از اصول	۴۹۹	سوال دیں باب کہ ہر سلاسل توجہ		توجہ حضرت مولانا شاہ ولی
	ادلہ قرار دادہ اند برائی دو فائدہ۔		اند بحضرت مرتضی و دیگر فضیلتہای مختصہ		تفضیل کرامت بران متصور باشد انتہا
۳۴۹	مقدمہ سابعہ لفظ اجماع و لفظ نص صریح و کلام		ای رضی اللہ عنہم مع جواب۔		اختر الانام محمد عبد اللہ بن بابا ہادی الانوری
	نووی و غیرہ واقع خدشہ مہمل معنی بسیار است	۴۰۳	تنبیہ بیان کہ رسوم صوفیہ در رسم		سنہ ۱۳۱۰ ہجری بطبع مجتبائی واقع و بطبع
۳۵۲	حل اشکال۔		تصوف در زمان صحابہ و تابعین نبود۔		حق و دیعہ

تفسیر خلیلی پارہ الم۔

ایضاً پارہ عم

ایضاً پارہ تبارک الذی

جواہر التفاسیر مطبوعہ لکھنؤ تین پارون اور تیرہ سورتون کی تفسیر ہے

جو کتب معتبرہ اور تفاسیر متعددہ سے

لی ہی پارہ الم سورہ یوسف سورہ ہم

سورہ یٰس سورہ والصافات سورہ حم

سورہ دخان سورہ فتح سورہ والنجم سورہ حجرات

سورہ رحمن سورہ واقعہ سورہ جمعہ

سورہ تغابن سورہ طلاق پارہ تبارک

پارہ عم۔

تفسیر سورہ والفجر منظوم۔ مجتبائی

تفسیر ابن کثیر در حاشیہ نزہۃ القلوب صرف

پارہ الم کی تفسیر ہے

تفسیر فتح الکریم ترجمہ تفسیر احمدی

فوائد صحۃ التفاسیر

تفسیر مرضح القرآن کامل در ہفت جلد

از شاہ عبد القادر رح

تفسیر حقانی مطبوعہ مجتبائی

ایضاً جلد دوم اس امین معرف پارہ الم

کی تفسیر ہے۔

ایضاً جلد سوم آمین بھی حسب بالا

والزام اور متذکرہ بالا سوا پارہ کی

تفسیر ہے

ایضاً جلد چہارم آمین برابر دیگ کی

تفسیر ہے۔

ایضاً جلد پنجم سورہ حجر سے ایک سورہ

نمل کے آخر تک سوا چھ پارہ کی تفسیر ہے

ایضاً جلد ششم قریب الاختتام۔

کتب احادیث عربی

بخاری شریف مطبوعہ مصطفائی نقل

احمدی۔

ایضاً مع حاشیہ سندھی مصری دو جلد

قسطلانی شرح بخاری کامل ہر دہ جلد

کاغذ چکنا دلایتی کشوری۔

ایضاً مصری و بر حاشیہ صحیح مسلم

مع نووی ہر دہ جلد۔

صحیح مسلم مع نووی مطبوعہ سابق (شاذ)

در دو جلد گونہ مستعملہ

ایضاً انصاری دہلی در دو جلد

ابو داؤد وحشی کشوری

ابن ماجہ وحشی فاروقی

ایضاً مطبوعہ سابق

ترمذی مع شمائل نبوی باضافہ فہرست

ابواب نہایہ صحیح و خوشخط طبع جدید مجتبائی۔

شمائل ترمذی مجتبائی یہ علیحدہ بھی

چھاپی گئی ہے۔

نسائی شریف مع شرح زہر الربی للسیوطی

موطا امام مالک وحشی مجتبائی

فتح الباری شرح بخاری مصری

ایضاً مطبوعہ انصاری فی پارہ ایکدہ

موطا امام محمد وحشی از مولوی عبد الحی

لکھنؤ۔

مشکوۃ شریف وحشی مع اکمال فی اسماء

الرجال کاغذ رسمی تقطیع کلان ۲۰-۲۰

مجتبائی مع بعض حواشی جدیدہ از

مرقاۃ المصابیح۔

ایضاً کاغذ رسمی تقطیع کلان ۲۲-۲۹

ایضاً مطبوعہ سابق مجتبائی ولایتی ۲۲-۲۹

ایضاً کلابی ۱۹-۲۴

شرح معانی الآثار للطحاوی کامل

شفائی قاضی عیاض مصری

نیل الاوطار امام محمد شوکانی در ہشت جلد

کنوز الحقائق فی حدیث خیر الخلائق بھی

آداب المفرد از امام بخاری۔

ایضاً بکاغذ گرانہ

روضۃ الندیہ شرح درر البہیہ مصری

آثار امام محمد۔

بلوغ المرام لاہور

مسند امام اعظم رح مع شرح ملا علی قاری

مسند امام شافعی رح مطبوعہ آرہ

ایضاً بکاغذ گرانہ

تیسیر الوصول الی جامع الاصول

الفقیہ العراقی۔ فاروقی۔

نخبۃ الفکر شرح وحشی مجتبائی

موضوعات کبیر ملا علی قاری

موضوعات صغیر

تعقبات سیوطی علی موضوعات

ابن جوزی۔

مجموعہ ذیل اللالی للسیوطی و کشف الاوہام

فی نقد الرجال للمولوی عبد الوہاب الاسی

والمقاصد الحسنہ فی الاحادیث المشتہرہ

علی الالسنۃ للسخاوی۔

اللالی المصنوعہ فی احادیث الموضوعہ

للسیوطی۔

تقریب التہذیب فی اسماء الرجال

مع حاشیہ مغنی۔

فتح المغیث بشرح الفیۃ الحدیث

میزان الاعتدال فی نقد الرجال از

مولوی عبد الحق رح

بستان فقیہ ابو اللیث مترجم اردو

اشتہار

شائقین دین متین کو مژدہ

ہو کہ اندرون ایک کتاب نادر الوجود کی تصنیف

مصنف حضرت قدوۂ اہل تقوٰی عارفان حق آگاہ شیخ المشیوخ جناب مولانا

شاہ ولی اللہ محدث دہلوی قدس سرہ العزیز نفضال ایزدی سے جو کہ ان

میں مذاہب اہل بدعت کی کثرت ہو گئی اور عقائد باطلہ نے لوگوں کے دلوں میں راہ پائی

اسلیئے ایسی کتاب کا شائع ہونا نہایت ضروری سمجھکر کتاب مذکور کے تین نسخے قلمی نہایت تلاش

سے بہم پہونچائے گئے اور خدمت میں جناب مولوی حسن مولانا مولوی محمد احسن کے بھیجکر استدعا

اسکی تصحیح اور بقدر ضرورت تحشیہ کی گئی یہ تینوں نسخہ نہایت غلط تھے لیکن حضرت مصحح

نے بڑی محنت سے ازالۃ الخفا اور کتب صحاح سے جنکا حوالہ شاہ صاحب نے دیا تھا اور

نیز دوسری کتابوں سے بھی مقابلہ کرکے اسکی عبارت کو درست کیا اور مضامین

مشکلہ پر کسیقدر تحشیہ فرمایا۔ یہ کتاب پاکیزہ کاغذ

خوشخط نہایت صحت کیساتھ

چھاپی گئی ہے شائقین آشریف لائیں اور دامن خصوص

کو گلہائے مراد سے مالا مال

فرمائیں فقط

کاپی رائٹ اس کتاب کا باضابطہ بذریعہ رجسٹری محفوظ ہے محمد عبدالاحد مالک و مہتمم مطبع مجتبائی دہلی

سنہ ۱۸۹۳ء